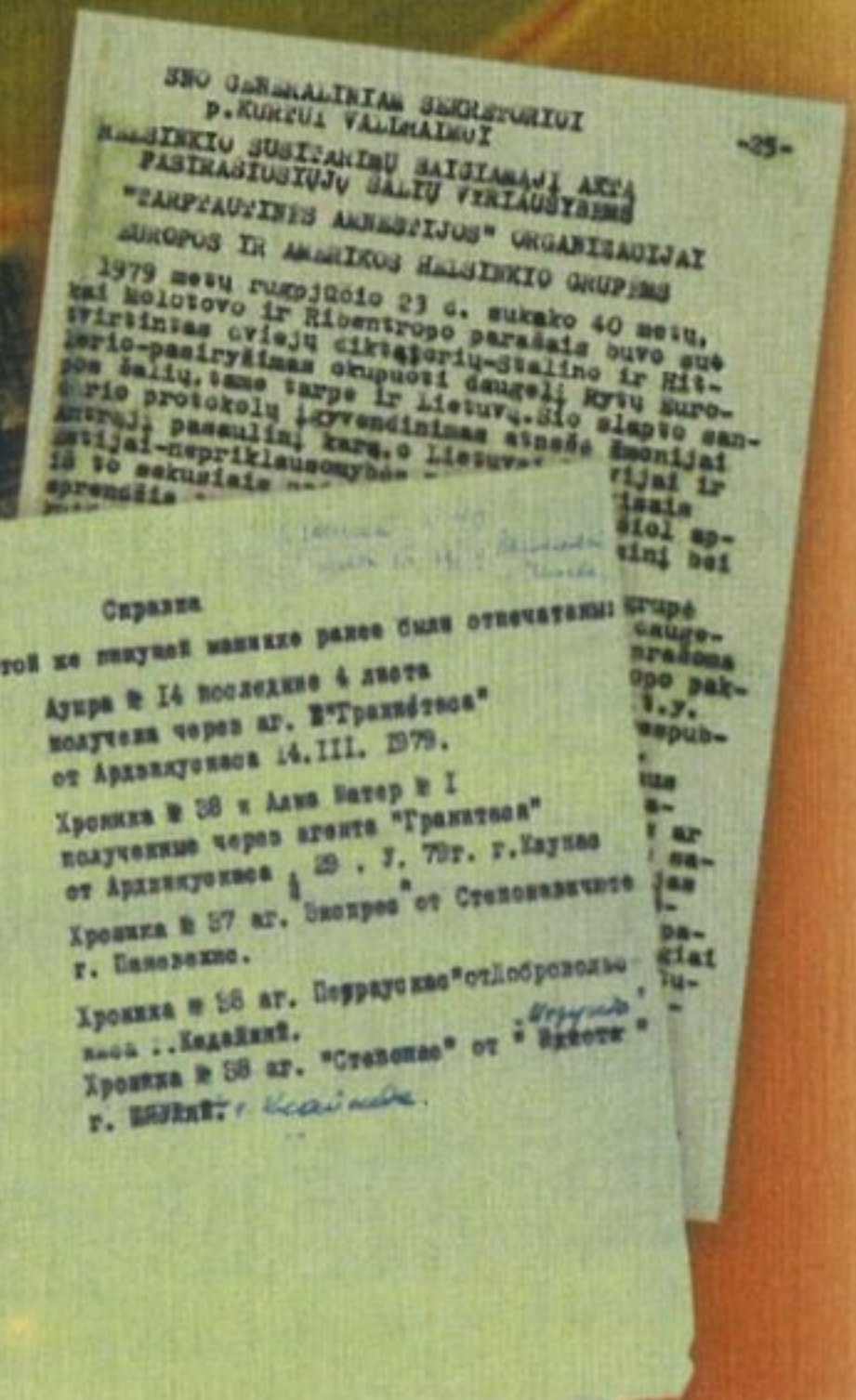
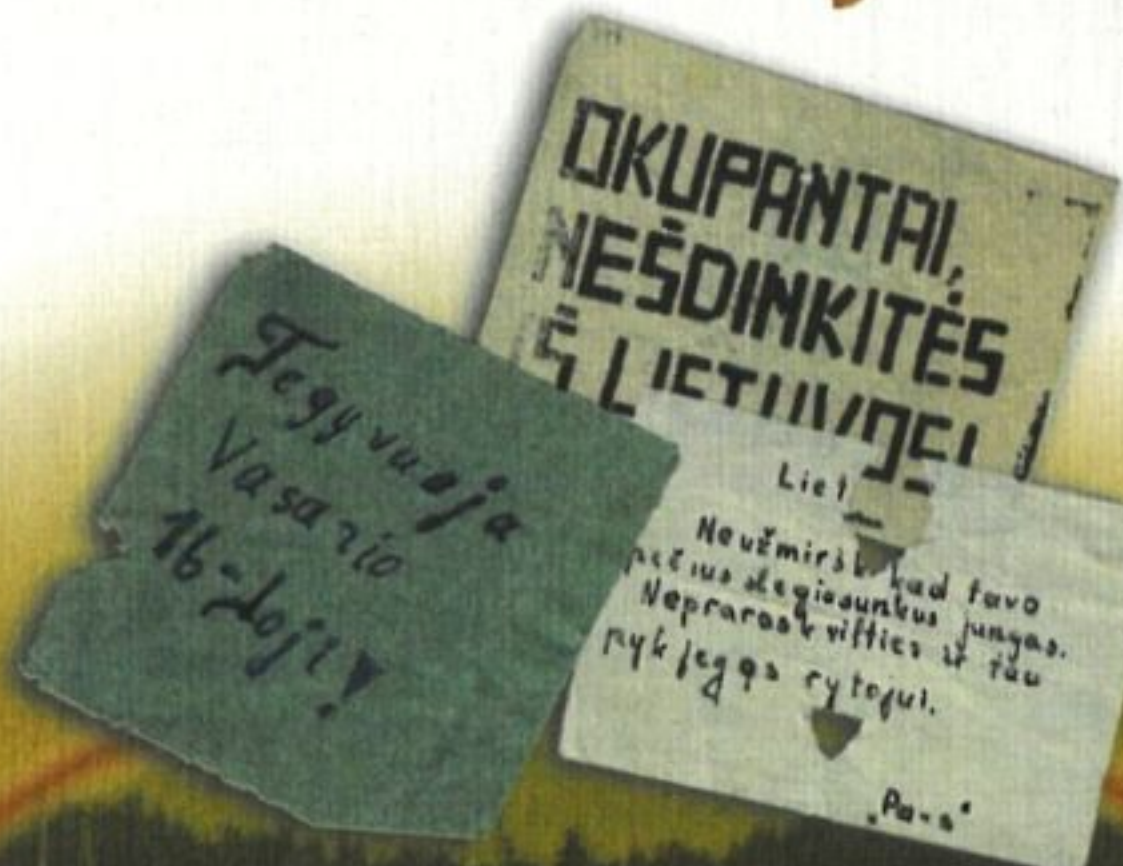

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2002 1(11)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2002 1(11)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2002

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)
VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Egidijus Jaseliūnas

- Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškiny
ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas 7
- Uprise of Periodical Samizdat: Phenomenon of Soviet Dissidentism and Lithuanian
Catholic Movement 44

Juozas Banionis

- Madrido konferencija: aktyvinamas Lietuvos laisvės bylos kėlimas 45
- Madrid Conference: Promoting the Process of Lithuania Independence Case 68

Rimantas Zizas

- Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos
metais (1941–1944) 69
- Local Defence (Self-Defence) in Lithuania during the Nazi German
Occupation (1941–1944) 94

Juozas Starkauskas

- Apie dar vieną stalininio laikotarpio teroro organą – *troikas* ir *petiorkas* 95
- About one more Organ of the Stalinist Period – *Troikas* and *Petiorkas* 109

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Valentinas Brandišauskas

- Konferencija Vokietijos lietuvių kultūros centre 111

Arūnas Streikus

- Apie tarptautinį Bažnyčios istorikų bendradarbiavimą ir jo rezultatus 114

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS' RESEARCH

Linas Tatarūnas

- Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį 117
- Jewish National Movement in Lithuania for the Right to Leave to Israel 129

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Gražina Stanionytė-Zujienė

Dr. Vladas Ingelevičius ir Lietuvos Raudonojo Kryžiaus veikla
vokiečių okupacijos metais 130

Rimantas Zizas

Žudynių Kaniūkuose pėdsakais 149

RECENZIJOS – REVIEWS

Lietuvos žydų žudynės lietuvių ir žydų santykių kontekste (*Lietuvos žydų
žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys. Sudarė Alfonsas Eidintas,
Vilnius, 2001, 823 p.*). *Valentinas Brandišauskas* 166

Dvigubas žurnalo „Laisvės kovų archyvas“ jubiliejus (*Laisvės kovų archyvas, 2001,
Nr. 29, 30.*) *Juozas Starkauskas* 173

KRONIKA – CRONICALS 175

KNYGOS–BOOKS 183

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA.

2000–2001, Nr. 7–10

BIBLIOGRAPHY OF THE JOURNAL GENOCIDE AND RESISTANCE

2000–2001, No. 7–10 186

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 191

Egidijus Jaseliūnas

Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškiny ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas

Straipsnio tikslas – apibrėžti disidentinio judėjimo sąvoką ir, remiantis lyginamąja analize, išnagrinėti bendras periodinės savilaidos formavimosi tendencijas disidentizmo Sovietų Sąjungoje raidos kontekste. Tokie spaudos tyrimai leistų įvardyti Lietuvos katalikiškąjį judėjimą kaip sovietinio disidentizmo reiškinių, kuris, nors ir kilęs skirtingose tautinėse istorinėse bendruomenėse, atspindėjo bendrus sovietinės visuomenės laikysenos politinės sistemos atžvilgiu pokyčius. Straipsnyje daugiausia tiriama Rusijos žmogaus teisių, žydų emigracinio ir Lietuvos katalikiškojo judėjimo, kurie atspindi disidentinių judėjimų įvairovę Sovietų Sąjungoje, periodinė savilaida (žr. lentelę), nors tyrimas apima ir kitų judėjimų leistą periodiką.

IVADAS

Disidentinių judėjimų atsiradimas Sovietų Sąjungoje rodė giluminius pokyčius visuomenės, kaip žmonių bendruomenės, ir valstybės, kaip politinės valdžios principų įgyvendintojos, santykiuose. Šis nuo politinės sistemos kūrimo atribotos visuomenės išškis buvo totalitarizmo kulminacijos pabaigos ir valstybės posttotalitarinės raidos rezultatas. Šeštajame dešimtmetyje pradėjusio formuotis sovietinio disidentizmo vienu būdin-

giausių elementų tapo periodinė savilaida. Ši veiklos priemonė iškilo ne visuose disidentiniuose judėjimuose, tačiau tokios veiklos atsiradimas iš pirmo žvilgsnio tarpusavyje gana skirtinguose judėjimuose atskleidė gilumines sąsajas tarp šių atskirai besiformavusių judėjimų. Taigi septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje atsiradusios periodinės savilaidos tyrimai padeda geriau, įvairiapusiškiau suvokti disidentizmo reiškinių.

Periodinės savilaidos, kaip disidentinio judėjimo elemento, vertinimai buvo įtvirtinti dar septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje pradėtuose šios spaudos istoriniuose tyrimuose. Tiesa, dėl faktinės medžiagos trūkumo ir disponuojamų faktų vienpusiškumo jau tada istoriografijoje atsirado tendencija periodinės savilaidos pradžią vertinti kaip faktą, simbolizuojantį disidentinių judėjimų vartimą politinio ar opozicinio pobūdžio reiškiniu. Antai 1970 m. Abrahamo Brumbergo redaguotame veikale „Einamųjų laikų kronikos“ („Хроника текущих событий“) leidimas buvo traktuojamas kaip ženklas, kad disidentizmas rutuliojasi organizuotos atviros opozicijos linkme¹. Tokiu vertinimu remtasi ir 1995 m. paskelbtoje Rusijos istorikų kolektyvinėje monografijoje, kurioje „Einamųjų laikų kronikos“ išleidimas buvo susietas su opozicijos legalizavimusi visuomenės akyse².

Istoriografijoje sąsajos tarp atskirų disidentinių judėjimų ir jų leistos periodinės savilaidos formavimosi nesulaukė atskiro tyrinėtojų dėmesio. Disidentizmo istorinėje analizėje tik iškeliamas Rusijos žmogaus teisių judėjimas, kaip centrinis disidentinis judėjimas, pabrėžiant jo universalų pobūdį. Michaelio Mejersono-Aksenovo ir Boriso Šragino redaguotoje savilaidos antologijoje disidentinės periodinės savilaidos modelio plitimas kituose judėjimuose buvo apžvelgiamas judėjimo Rusijoje universalumo aspektu³.

Haroldas Gordonas Skillingas, tyrinėdamas savilaidos raidą Vidurio ir Rytų Europoje „nepriklausomos visuomenės“ formavimosi aspektu, apžvelgė savilaidos plėtotę Sovietų Sąjungoje ir visos periodinės savilaidos atsiradimą siejo su socialinės savilaidos pakopa. Todėl tiek Lietuvos katalikiškojo, tiek žydų emigracinio judėjimo periodinė savilaida H. Skillingo veikale buvo traktuojama kaip vientiso demokratinio judėjimo fragmentai, nors detalesnė tokio vertinimo analizė nebuvo pateikta⁴.

Robertas Sharlet savo publikacijoje teigė, kad nepriklausomos, alternatyvios komunikacijos sistemos susiformavimas, kurį simbolizavo „Einamųjų laikų kronikos“ pasirodymas, tapo prielaida, nulėmusia įvairių kitų tautinių, religinių judėjimų iškilimą⁵. Peteris Reddaway'us, vertindamas žmogaus teisių judėjimo leistą „Kroniką“ kaip visų judėjimų „informacinį centrą“, pabrėžė, jog tiek Ukrainos nacionalinio, tiek žydų emigracinio judėjimo periodinė savilaida buvo rusiškosios „Kronikos“ ekvivalentas ar imitavo jos leidybą⁶. Kiti autoriai „Einamųjų laikų kroniką“ traktavo kaip pagrindinį visų disidentinių judėjimų informacinį organą⁷, tačiau visuose šiuose tyrimuose nepakankamai atskleistos periodinės savilaidos formavimosi atskiruose judėjimuose ypatybės ir bendros tendencijos.

Markas Hopkinsas, tyrimų objektu pasirinkęs „Einamųjų laikų kroniką“ ir jos leidybos raidą, šiuo klausimu pateikė daug vertingos naujos faktinės medžiagos, kuri buvo pagrįsta į Vakarų emigravusių disidentų liudijimais. Nepaisant gausios naujos tyrimo medžiagos, periodinės savilaidos raida žmogaus teisių judėjime buvo tyrinėjama izoliuotai nuo kitų judėjimų savilaidos, nors M. Hopkinsas pažymėjo, kad „Einamųjų laikų kronikos“ išleidimui neturėjo jokios įtakos baptistų informaciniai biuleteniai ir kad „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ (toliau – „LKB Kronika“) leidyba buvo modeliuota rusiškosios „Kronikos“ pavyzdžiu⁸.

Atskirai paminėtinas Liudmilos Aleksejevos veikalas, skirtas disidentizmo SSRS istorijai⁹. Šios autorės asmeninė patirtis (L. Aleksejeva iki pat devintojo dešimtmečio aktyviai dalyvavo disidentiniame judėjime) leido jai pateikti naują kai kurių faktų traktuotę: L. Aleksejeva chronologiškai palygino lietuvių pasipriešinimo ir rusų teisių gynimo judėjimo raidą ir pažymėjo, kad „LKB Kronikos“ ir „Einamųjų laikų kronikos“ pasirodymas yra ta pati minėtų judėjimų fazė¹⁰. Be to, L. Aleksejeva, remdamasi kitų disidentų liudijimais, suformulavo informacinių biuletenių modelio plitimo disidentiniuose judėjimuose schemą.

Žydų emigracinio judėjimo leistos periodinės savilaidos tyrimus nulėmė bendri šio judėjimo vertinimai, kuriuose išryškėjo tendencija žydų judėjimą traktuoti kaip stipriai paveiktą žmogaus teisių judėjimo raidos. M. Mejersono-Aksenovo ir B. Šragino redaguotame veikale teigiama, kad žydų emigracinis judėjimas buvo nacionalinio pobūdžio, tačiau savo pavidalu ir formomis jis atspindėjo Rusijos žmogaus teisių judėjimo raidą¹¹. Žydų savilaidos, kaip iš žmogaus teisių judėjimo perimtos formos, pobūdis buvo akcentuotas ir Stefano Hofmano, Roi'aus Yaacovo studijose. Tačiau

S. Hoffmanas periodinės savilaidos atsiradimą siejo tik su žydų judėjimo raidos tendencijomis ir pažymėjo, kad šios savilaidos tikslas buvo suteikti žydų veiklai legalumo, atvirumo statusą¹². Benjaminas Pinkus periodinės savilaidos susiformavimą taip pat siejo su vidine žydų judėjimo raida¹³.

Vakarų istoriografijoje lietuviškos periodinės savilaidos vertinimams turėjo įtakos judėjimo Lietuvoje interpretacija, pasak kurios, susipynę tautiškumo ir religijos principai nulėmė, kad šis judėjimas peržengė disidentizmo ribas¹⁴. R. Sharlet religinio ir tautinio disidentizmo Lietuvoje susiliejamą vertino kaip priežastį, sukėlusią didelį antisovietinį karingumą¹⁵.

Lietuviškos periodinės savilaidos išsamiesni tyrimai buvo pradėti lietuvių išeivių vidurinės istorikų kartos (Vytauto Vardžio, Tomo Remeikio) sovietologijos studijose; šių autorių pateiktomis interpretacijomis tiesiogiai ar netiesiogiai rėmėsi didžioji dalis vėlesnių tyrinėtojų. 1978 m. JAV išėjusiame V. Vardžio veikale, skirtame katalikiškajam, tautiniam pasipriešinimui Lietuvoje, „LKB Kronika“ vertinama kaip simbolizuojanti lietuviškos pagrindinio spaudos tradicijas, nors ir pabrėžta, kad ji sukurta to meto rusiškos savilaidos pavyzdžiu¹⁶. Periodikos atsiradimą V. Vardys interpretavo kaip pamažu stiprėjusio pasipriešinimo padarinį (1981 m. straipsnyje periodinę pagrindinio spaudo jis apibūdino kaip rezistencijos Lietuvoje ketvirtą periodą reiškinių, kurių sukėlė 1970–1972 m. teismai, nukreipti prieš tikinčiųjų teises¹⁷), tačiau pabrėžė ir kitų disidentinių judėjimų įtaką jos formavimuisi. Jis teigė, jog nuo 1968 m. Lietuvoje prasidėjusi rezistencija įgijo universalių demokratinių bruožų.

T. Remeikis 1980 m. išleistame veikale katalikiškąjį pasipriešinimą apibūdino kaip Bažnyčios ir valstybės santykių raidos nuo sovietinės okupacijos pradžios rezultata; jis

taip pat rėmėsi idėja, kad katalikiškos periodinės savilaidos atsiradimui turėjo įtakos disidentiniai judėjimai Sovietų Sąjungoje¹⁸. Tiek V. Vardžio, tiek T. Remeikio tyrimuose „LKB Kronika“ traktuojama kaip leidinys, sukurtas „Einamųjų laikų kronikos“ pavyzdžiu. Be to, V. Vardys bandė išvelgti Ukrainos nacionalinio judėjimo ir baptistų taktikos įtaką katalikiškajam judėjimui, o T. Remeikis trumpai apžvelgė žydų judėjimo poveikio Lietuvos katalikiškajam judėjimui galimybę¹⁹.

Jauniausios išeivių kartos atstovo Sauliaus Sužiedėlio pateiktas „LKB Kronikos“ leidybos traktavimas iš esmės sutapo su V. Vardžio ir T. Remeikio vertinimais, o katalikiškąjį judėjimą šis autorius suvokė kaip glaudžiai susijusį su bendru judėjimu dėl žmogaus teisių Rytų Europoje²⁰.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, periodinės savilaidos ištakas pradėta tyrinėti ir Lietuvoje. Istorikas Algirdas Jakubčionis straipsniuose apie Bažnyčios pasipriešinimą 1970–1980 m. pateikė įvairiapusiškesnę „LKB Kronikos“ atsiradimo priežasčių traktuotę ir žmogaus teisių judėjimo įtaką įvardijo kaip vieną iš priežasčių, nulėmusių katalikiškojo pasipriešinimo raidą²¹. „LKB Kronikos“ ištakų bendrą apžvalgą randame ir Arūno Streikaus publikacijose²².

Faktinės medžiagos trūkumas, jos vienybės pusė nulemė ir tiriamojo metodo pasirinkimą: periodinės savilaidos tyrimuose daugiausia dėmesio buvo skiriama šios spaudos turiniui, o ne jos formavimosi, leidybos ir funkcionavimo struktūros analizei. Novatorišką, tačiau istoriografijoje neįsitvirtinusį požiūrį dar 1982 m. išsakė Kęstutis Girnius; kritikuodamas judėjimų Lietuvoje grupavimą pagal leistos periodinės savilaidos turinį, jis iškėlė mintį, jog svarbu pažvelgti ir į kitus šios spaudos aspektus (atskirų leidinių redaktorių, leidėjų ar bendradarbių tarpusavio santykius ir pan.)²³.

Lentelė

Straipsnyje tyrinėta disidentinių judėjimų leista periodinė savilaida

Disidentiniai judėjimai	Periodiniai savilaidos leidiniai	Leidimo pradžia
Lietuvos katalikiškasis judėjimas	Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika	1972
	Aušra	1975
	Dievas ir Tėvynė	1976
	Tiesos kelias	1977
	Rūpintojėlis	1977
	Ateitis	1979
Rusijos žmogaus teisių judėjimas	Einamųjų laikų kronika (Хроника текущих событий)	1968
Žydų emigracinis judėjimas	Iton (Итон)	1970
	Egzodas (Исход)	1970
	Egzodo kronika (Вестник исхода)	1971
	Žydai Tarybų Sąjungoje (Евреи в СССР)	1972
	Baltoji egzodo knyga (Белая книга исхода)	1972
	Tarbut (Тарбут)	1975

DISIDENTIZMO IR DISIDENTINIŲ JUDĖJIMŲ DEFINICIJOS KLAUSIMAS

Disidentizmo definicija. Žymi žmogaus teisių judėjimo dalyvė L. Aleksejeva, jau emigracijoje aptardama pasipriešinimo judėjimus Sovietų Sąjungoje, kurių išskyrė net aštuoniolika, juos visus apibrėžė disidentizmo sąvoka. Tačiau jos veikale nebuvo pateikti kriterijai, kurie apibūdintų disidentizmą kaip atskirą ir specifinį reiškinių, apimančių tam tikromis savybėmis tarpusavyje panašius judėjimus²⁴. Aktyvūs žmogaus teisių judėjimo dalyviai M. Mejersonas-Aksenovas ir B. Šraginas, taip pat jau būdami emigracijoje, teigė, kad disidentizmo sąvoka tik sukuria aiškumo iliuziją, tačiau toks aiškumas realybėje neegzistuoja²⁵. Šie autoriai disidentizmo sąvoką vartojo kaip sąlyginę definiciją, kuri neatskleidžia disidentų (kitaminčių) išskirtinumo iš visos sovietinės visuomenės problemos. Tomas Venclova kaip disidentų sąvokos atitik-

menį lietuvių kalboje nurodė žodį „atskalūnas“ ir iškėlė mintį, jog šia prasme terminas „disidentas“ nėra visai tikslus, nes juo vadinami „žmonės, kurie atstovauja tam, ką visuomenė iš dalies savo sąmonėje, iš dalies pasąmonėje turi“²⁶. (T. Venclova netgi teigė, jog „galima būtų sakyti, kad ji [Sovietų Sąjunga. – E. J.] turi ir 250 milijonų disidentų, nes vienaip ar kitaip nepatenkinti yra beveik visi“²⁷.)

Nepaisant ir istoriografijoje plačiai išsigalėjusios tendencijos kalbant apie visą opozicinį judėjimą Sovietų Sąjungoje vartoti disidentizmo sąvoką (ar ją redukuoti tik į žmogaus teisių judėjimo reiškinių), šiame straipsnyje remiamasi definicija, kuri atspindi P. Reddaway'aus, Rudolfo Tökeso, Vladimiro Shlapentokho, Dinos R. Spechler ir Ghitos Ionescu darbuose pateiktas šio reiškinių sąvokas. P. Reddaway'us disidentizmą apibrėžė kaip protestavimą prieš tam tikrus valstybinės valdžios veiksmus ar nepritarimą tam tikriems jos politikos aspektams.

Disidentizmas buvo priešpriešintas opozicijai, kuri siekia užimti esančios politinės valdžios pozicijas²⁸. Tuo tarpu R. Tökesas, remdamasis opozicijos dichotomijos idėja, išskyrė du opozicinių judėjimų aspektus: opoziciją, keičiančią sistemos viduje („within – system“ opposition), kuri atitinka P. Reddaway'aus disidentizmo kategoriją, ir sistemą keičiančią opoziciją („system – rejective“ opposition)²⁹. Šie du judėjimai iš esmės skiriasi metodais, kuriais siekiama politinių pokyčių, t. y. reforma ir revoliucija, kaip veiklos priemonės. Nagrinėdamas opozicijos ir disidentizmo santykius G. Ionescu pažymėjo, kad politinis disidentizmas kyla vertybių konflikto metu; jis disidentizmą apibrėžė kaip žemesnę opozicijos formą, kuri yra valstybės, neturinčios organizuotos opozicijos, raidos rezultatas³⁰.

V. Shlapentokhas, tyrinėdamas sovietinės inteligentijos ir politinės valdžios tarpusavio santykius bei jų raidą nuo šeštojo dešimtmečio, opozicinę politinę veiklą struktūrizavo remdamasis šios veiklos intensyvumo kriterijumi*. Jis išskyrė keturis veiklos lygius³¹, kuriuos dar būtų galima sujungti į du pokategorius pagal jų santykį su oficialia valdžios kontrole. Pirmasis pokategoris, apimantis „švelnią legalią kritiką“ ir „semilegalią veiklą“, apima veiklą, kuri buvo kontroliuojama politinės valdžios. Tuo tarpu antrajam pokategoriui priskiriama veikla (remiantis V. Shlapentokho sąvokomis, „švelni nelegali“ ir „stipri nelegali veikla“), kurios tiek kolektyvinės, tiek individualios formos buvo visiškai nepriklausomos nuo valstybinės valdžios kontrolės. V. Shlapentokhas kaip pagrindinį pastarosios veiklos bruožą išskyrė judėjimo reiškinio atsiradimą ir siejo jį su žmogaus teisių judėjime susiformavusiomis veiklos formomis³².

D. Spechler savo studijoje rėmėsi sąvoka „leistinas disidentizmas“ („permitted dissent“), kuris buvo apibrėžtas kaip nepritarimo trūkumams ar tokių trūkumų demaskavimo išraiška³³. Ši sąvoka atitinka V. Shlapentokho pateikto pirmojo opozicinės politinės veiklos pokategorio apibrėžimą. Tačiau D. Spechler nurodė, jog disidentizmas, siekiantis pakeisti, o ne nuversti sistemą ar jai kenkti, apima ir tokias veiklos pozicijas kaip nepritarimas normoms bei apribojimams, kylantiems iš sistemos, jų atmetimas ar pažeidimas³⁴. Tokios veiklos formos jau nepriklauso „leistino disidentizmo“ pokategoriui ir gali būti traktuojamos kaip platesnės „disidentizmo“ sąvokos elementai. R. Tökesas irgi pabrėžė, kad disidentinis judėjimas ne tik siekia gerinti, bet ir „galų gale panaikinti suvoktą posttotalitarinės komunistų partijos autoritarinį valdymą ir pakeisti jį autoritetinga valdžia“³⁵.

Aptardama disidentinio reiškinio objekto klausimą, D. Spechler pabrėžė, jog disidentinė veikla buvo nukreipta prieš trūkumus, būdingus: 1) institucijoms ir jų veiklai; 2) politiniams ketinimams ir šios politikos įgyvendinimui; 3) oficialiai ideologijai ir jos autoritariniam interpretavimui³⁶. Panaši interpretacija pateikta ir R. Tökeso darbuose. Jis pažymėjo, kad disidentai pokyčių įgyvendinimą siejo su 1) struktūrinėmis, administracinėmis bei politinėmis reformomis; 2) esančios ideologijos kritišku įvertinimu ir kultūrine modernizacija; 3) moksliskai nepasitvirtinusių kriterijų pakeitimu empiriniais neideologizuotais kriterijais, kuriais būtų remiamasi politinėje veikloje ir kurie taptų sėkmingos politinės raidos indikatoriumi³⁷.

Darbuose, skirtuose disidentinio judėjimo analizei, disidentizmas dažnai traktuojamas kaip vieša veikla išsiskiriantis iš kitų

* Apibrėžiant disidentizmo ir opozicijos definicijas kyla lingvistinių sunkumų. Anglų kalbos žodis „opposition“ turi dvejopą reikšmę: jis reiškia tiek terminą „opozicija“, kuris politinėje plotmėje turi konkretų apibrėžimą, tiek bendrą „priešinimosi“ ar „pasipriešinimo“ sąvoką.

judėjimų reiškinys. Toks vertinimas įsitvirtino dėl to, kad aštuntajame dešimtmetyje šio judėjimo dalyviai sąvoką „disidentas“ vertino specifiškai, t. y. disidentais buvo pradėta vadinti tuos visuomenės narius, kurie viešai išreiškė savo nepritarimą įsitvirtinusioms valstybės gyvenimo normoms, o tokia jų pozicija apėmė ir konkrečius veiksmus³⁸. Antai aktyvus žydų emigracinio judėjimo dalyvis Vladimiras Lazaris disidentizmą apibūdino kaip atviro protesto ir nepasitenkinimo išraišką, nors šį terminą vartojo tik žmogaus teisių judėjimui apibūdinti³⁹. Disidentizmo, kaip atviro judėjimo, interpretacija nevisiškai atskleidžia šio reiškinio Sovietų Sąjungoje specifiškumą, nes, remiantis P. Reddaway'aus traktavimu, disidentiniai judėjimai apėmė tiek politinės valdžios patvirtintus, tiek įstatymais nenumatytus bei neleistinus veiklos metodus⁴⁰. Taigi veiklos atvirumo pobūdis tėra vienas iš galimų disidentizmo bruožų.

Disidentizmas tikslų atžvilgiu šiame straipsnyje nebus traktuojamas kaip judėjimas, priklausantis platesnei opozicijos kategorijai, nors yra priimtinas ir disidentinio judėjimo kaip protoopozicijos suvokimas. Nepaisant tendencijos disidentizmą apibūdinti kaip atvirą, viešą judėjimą, disidentinės veiklos priemonės straipsnyje traktuojamos kaip galinčios funkcionuoti tiek neperžengiant valstybinės valdžios patvirtintų veiklos ribų (pvz., peticijų kampanija, viešos demonstracijos, viešos žmogaus teisių gynimo grupės, organizuotos remiantis tarptautiniais nutarimais bei sovietiniais įstatymais ir konstitucija), tiek už šių ribų (pvz., savišaldis, pagrindžio sąlygomis veikiančios judėjimo institucijos). Taigi vienas esminių disidentinio judėjimo bruožų buvo veikla, nepavaldi valdžios kontrolei, o šios veiklos metodai įgaudavo tiek atvirą, tiek pagrindinį išraiškos pobūdį.

Aptariant judėjimo tikslų ir veiklos priemonių pobūdžio santykį, reikia pabrėž-

ti, kad tiek pagrindžio sąlygomis pasireiškusios, tiek įstatymų laikymusi paremtos veiklos legalumą disidentiniame judėjime subjektyviai suvokė ir disidentai, ir valstybinės institucijos. Veiklos legalumo traktavimas, atsižvelgiant į įstatymų bei teisinių normų nubrėžtas teisėtos veiklos ribas, nėra pagrindinis veiksnys, nusakantis priklausomybės disidentiniam judėjimui kriterijų. Tačiau pažymėtina, kad toks legalių ir atvirų veiklos metodų siekimas, susijęs būtent su judėjimo tikslu sukelti pokyčius sistemos viduje, o ne keisti visą sistemą, tapo vienu būdingiausių bei ryškiausių disidentinio judėjimo elementų.

Disidentiniai judėjimai ir jų apibrėžimai.

Analizuodami disidentinius judėjimus Sovietų Sąjungoje, susiduriame su sunkumais, kylančiais iš paties analizuojamo reiškinio pobūdžio. Disidentiniai judėjimai nuo opozicinių judėjimų skyrėsi būtent tuo, kad jie nefunkcionavo organizacinio-politinio principo pagrindu. Todėl tikslų kriterijų, apibūdinančių klasikinius judėjimus, t. y. laiko, pavadinimo, bendros programos, tikslingai nustatytos organizacinės struktūros kriterijų, šiuo atveju nėra. Aiškumo disidentinių judėjimų apibrėžimui suteikia jų tiesioginiai dalyviai, ilgainiui daugiau ar mažiau suvokę save kaip atskiros judėjimo narius. Subjektyviais vertinimais iš esmės remiamasi ir išskiriant bei analizuojant Rusijos žmogaus teisių judėjimą, kuris formavosi ir vyko Maskvoje.

Žmogaus teisių judėjimo simboliškai pradžia galima laikyti pirmąją viešą jo apraišką – 1965 m. gruodžio 5 d. Maskvoje, A. Puškino aikštėje įvykusią demonstraciją, kurios viešai iškeltos žmogaus teisių gynimo idėjos tapo viso judėjimo pagrindu. Šio judėjimo dalyvis Andrejus Amalrikas teigė, jog jau pradiniam judėjimo formavimosi etape „visi jo dalyviai kaip pagrindinį siekį suvokė vieną tikslą: teisėtą tvarką, besire-

miančią esminėmis žmogaus teisėmis“⁴¹, ir judėjimo pradžią siejo su 1968 m. kilusia plačia visuomenės dalies protestų banga dėl neteisėtų teismo veiksmų Jurijaus Galanskovo ir Aleksandro Ginzburgo proceso metu⁴². Judėjimu buvo siekiama ginti žmogaus teises nuo valstybės savivalės, reikalaujant iš valdžios laikytis tiek sovietinių įstatymų (taip pat konstitucijos, kaip aukščiausio valstybės įstatymo), tiek tarptautinės teisės normų. Todėl ir judėjimo dalyviai pabrėžė, kad savo veikloje vadovaujasi šiais įstatymais bei normomis.

Įstatymų laikymosi bei veiksmų legalumo išskirtinis akcentavimas lėmė ir tai, kad judėjimas griežtai atsiribojo nuo opozicinės veiklos sampratos, jos metodų taikymo. Piotras Jakyras pabrėžė, kad disidentai „nėra nusistatę prieš vyriausybę, jie tiesiog kritikuoja jos veiksmus“⁴³. Valstybinės ir socialinės santvarkos klausimai tiesiogiai nebuvo keliami; aktualiausia tapo problema, kaip tiksliai pavadinti judėjimą. Pasak A. Amalriko, nuo judėjimo pradžios patys dalyviai jį įvardijo „demokratinio judėjimo“ terminu, tačiau nuo 1973 m., atsižvelgiant į judėjimo esmę, jį pradėta vadinti žmogaus teisių judėjimu⁴⁴. Pavelas Litvinovas pateikė tokių pavadinimo pokyčių priežastį: „demokratinio judėjimo“ sąvoka buvo traktuojama kaip turinti politinį atspalvį ar net pateikianti užuominą apie politinės partijos vaidmenį, o tai „iš esmės buvo šiam judėjimui kardinaliai priešinga“⁴⁵. Tokį disidentų siekimą atsiriboti nuo opozicinės veiklos ir pabrėžti nepolitinį judėjimo pobūdį rodo faktas, jog kurį laiką egzistavo ir „gruodžio 5-osios judėjimo“ terminas. Šį terminą pasiūlė Aleksandras Jeseninas-Volpinas; jis 1965 m. gruodžio 5-ąją, minėtą kaip sovietinės konstitucijos dieną, ir organizavo demonstraciją, iškėlusią vadovavimosi konstitucija šūkį.

Kaip būdingiausias žmogaus teisių judėjimo veiklos formas galima išskirti viešas

demonstracijas, peticijų rašymą sovietų valdžios institucijoms ir tarptautinėms organizacijoms, informacinio biuletenio, kuriame būtų keliami į viešumą žmogaus teisių pažeidimai Sovietų Sąjungoje, leidimą, iniciatyvinių grupių kūrimą. Svarbiausia šios veiklos ypatybė, disidentų požiūriu, buvo jos legalumas, atsižvelgiant į sovietinės sistemos įstatymus ar tarptautinės teisės normas. Todėl žmogaus teisių judėjimas darė didelę įtaką kitiems disidentiniams judėjimams Sovietų Sąjungoje. Orientavimasis į legalią, atvirą veiklą tapo svarbiu šių judėjimų elementu.

Žydų emigracinis judėjimas pradėjo formotis šeštajame dešimtmetyje. Šio dešimtmečio pabaigoje pakito žydų vertinimai; vis daugiau žydų emigraciją ėmė vertinti kaip vienintelę įmanomą alternatyvą sovietų valdžios vykdomai tautinei politikai, kuri dažnai būdavo lyginama su dvasiniu genocidu⁴⁶. Septintojo dešimtmečio viduryje Vakarų visuomenės dalis, kuri rėmė žydų priešinimąsi sovietinei nacionalinei politikai, vis labiau įsitikino, jog net Sovietų Sąjungos liberalizacijos atveju žydų ateitis šioje šalyje būtų gana miglota⁴⁷. Remiantis pirmųjų viešų veiksmų kriterijumi, žydų emigracinio judėjimo pradžia galima laikyti 1968–1969 m., kai judėjimas įgavo platų mastą žydų bendruomenėse ir tapo plačiai žinomas daliai sovietinės visuomenės. Postūmį judėjimui peraugti į naują fazę suteikė 1967 m. įvykęs Šešių dienų karas, kai Izraelis kariavo prieš Egiptą, Siriją ir Jordaniją. Žydų disidentai 1971-uosius laiko masinio judėjimo atsiradimo metais⁴⁸.

Remiantis tokia žydų emigracinio judėjimo kilimo traktuote, istoriografijoje įsitvirtino tendencija žydų judėjimą apibūdinti kaip nevisiškai atitinkantį disidentinio judėjimo kriterijus. Antai Sewerynas Bialeris, Martinas McCauley'us pabrėžė, kad judėjimo nariai stengėsi kuo greičiau palikti šalį ir neturėjo jokių ketinimų reformuoti siste-

mą; jų manymu, šis judėjimas vargu ar gali būti traktuojamas kaip disidentinis. M. McCauley'us pateikė išlygą, kad jo dalyvius galima vadinti disidentais tol, kol jie veikė Sovietų Sąjungoje ir nebuvo emigravę⁴⁹. Tokie judėjimo tikslų vertinimai yra vienpusiški, nes judėjimą kaip disidentinį reiškinį galima traktuoti būtent atsižvelgiant į jo tikslų daugialypiškumą.

Žydų emigracinio judėjimo dalyvis V. Lazaris išskyrė du pagrindinius šio judėjimo tikslus: 1) galimybę žydams plėtoti savo nacionalinę tapatybę pačioje Sovietų Sąjungoje, 2) garantuoti kiekvienam žydui teisę laisvai emigruoti į Izraelį ar Vakarų valstybes. Tokius neformalios programos punktus V. Lazaris traktavo kaip glaudžiai tarpusavyje susijusius⁵⁰. R. Sharlet žydų disidentinį judėjimą taip pat interpretavo kaip veiksmų hibridą, kuriame susiliejo nacionalinių jausmų žadinimas ir leidimo emigruoti reikalavimas⁵¹. Taigi aptariamo žydų judėjimo kaip sionistinio, t. y. orientuoto į Izraelio perspektyvą, apibūdinimas nevisiškai atskleidžia judėjimo pobūdį; šiam judėjimui apibūdinti geriau tinka nacionalinio judėjimo sąvoka, t. y. judėjimas, besiremiantis tautos praeitimi, jos tradicijomis.

Žydų nacionalinio savitumo bei kultūros ugdymo problemos Sovietų Sąjungoje emigruoti siekiančiuose sluoksniuose suformavo dvi sroves. „Kultūrininkų“ srovė daugiausia dėmesio skyrė žydų nacionalinės kultūros puoselėjimui Sovietų Sąjungoje. „Emigracininkai“ taip pat neatmetė šios veiklos reikalingumo, nors skeptiškai vertino galimybę, kad ji bus sėkminga sovietinės sistemos sąlygomis, ir vienintele išėjimi žydams laikė egzodo idėją⁵². Be to, pats emigravimo laisvės reikalavimas neperžengė sovietinės teisinės sistemos ribų, o praktikoje tokią veiklą sutvirtino sovietų valdžios vykdyta lenkų repatriacijos, kitų tautybių atstovų grįžimo į tėvynės politika. Pasak R. Yaacovo, žydų emigracinį judėjimą

kaip disidentinį judėjimą traktavo ir sovietų valdžia⁵³.

Žydų emigracinio judėjimo metodai taip pat atspindi jo, kaip disidentinio judėjimo, pobūdį. Visų pirma aktyvios, viešos bei žydų bendruomenėje platų mastą įgavusios veiklos kilimas 1968–1969 m. buvo susijęs su žmogaus teisių judėjimo metodų perėmimu. Naujos, valdžios nekontroliuojamos veiklos priemonės: peticijų rašymas, įvairios demonstracijos, taip pat masiniai holokausto minėjimai ir tautinių bei religinių švenčių šventimas, informacijos rinkimas bei skleidimas, irgi buvo traktuojamos kaip legalaus pobūdžio. Tačiau šalia šių priemonių egzistavo ir neatvira veikla, kuri įgavo nelegalios, pagrindinės veiklos atspalvį. Visi tokie judėjimo metodai: savilaida, hebrajų kalbos mokymas mažose grupėse ir didesniuose būreliuose (ulpanimuose), judaizmo bei žydų istorijos studijavimas, ryšiai su Vakarais, religinių apeigų atlikimas (minyanimai), buvo gana glaudžiai susiję su legalumo siekimu besiremiančia veikla. Žmogaus teisių judėjimo metodai, kurių svarbiausias bruožas – akcentavimas, kad veikiama laikantis sistemos įstatymų, buvo įgyvendinti būtent reikalaujant leisti emigruoti iš Sovietų Sąjungos. Tuo tarpu „kultūrininkai“, siekę tiesiogiai paveikti sovietinės sistemos laikyseną nacionaliniais klausimais, iš esmės tenkinosi neatvira, slapta veikla (išimtį sudarė viešai rengiami seminarai bei simpoziumai, kurių modelį vėliau perėmė Rusijos žmogaus teisių judėjimas).

Lietuvos katalikiškojo disidentinio judėjimo pradžia galima laikyti pokyčius Lietuvos visuomenėje šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai sovietinės sistemos, kaip laikinos politinės valdžios, traktavimą pakeitė suvokimas, jog nėra jokių veiksmų, galinčių sustiprinti esamą sistemą artimiausiu metu. Tokius pokyčius lėmė bei juos simbolizavo sunaikinta ginkluota rezistencija. Katalikų Bažnyčios gyvenime šiuos procesus rodė

ryškūs santykių su valstybine valdžia pokyčiai. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Bažnyčioje įsitvirtino „sugyvenimo su valdžia“ laikysena; pradėta remtis principu, jog tokiomis sąlygomis tik Bažnyčios dalinis viešas lojalumas valdžios atžvilgiu gali užtikrinti svarbiausio tikslo siekimą, t. y. išlaikyti žmonių tikėjimą⁵⁴.

Kintant Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiams jau šeštojo dešimtmečio viduryje susidarė prielaidos atsirasti pirmosioms katalikiškojo disidentinio judėjimo formoms. 1959 m. valdžiai represavus vyskupą Vinceną Sladkevičių ir 1961 m. – vyskupą Julijoną Steponavičių, pamažu pradėjo formotis pagrindinė vyskupų struktūra⁵⁵, kurią galima laikyti ne tik vėliau besiformavusios pagrindinės Bažnyčios, bet ir viso katalikiškojo disidentinio judėjimo dvasiniu centru. Šia struktūra rėmėsi visi septintajame–devintajame dešimtmečiais funkcionavę pagrindinės Bažnyčios elementai.

Esminį impulsą katalikiškojo judėjimo, kaip disidentinio reiškinių, atsiradimui suteikė II Visuotinis Vatikano susirinkimas, įvykęs 1962–1965 m. Šio Susirinkimo priimti nutarimai bei kiti Šv. Sosto dokumentai paskatino atsinaujinti vienuolijas, kurios penktojo dešimtmečio pabaigoje buvo perėjusios į nelegalų veikimą. Pagal šiuos nutarimus savo konstitucijas bei veiklos instrukcijas iš naujo apsvarsčiusios vienuolijos sėkmingai veikė pogrindyje ir aktyviai sprendė iškilusias Bažnyčios problemas: ištraukė į katekizaciją, misijų veiklą, rengė, daugino bei platino pagrindinę literatūrą, t. y. savilaidą.

Vienuolijų veiklos suintensyvėjimas tapo vienu svarbiausių bažnytinės hierarchijos veiklos aktyvėjimo 1964–1965 m. elementu (kunigas Pranas Račiūnas, vadovavęs slaptai veikusioms moterų vienuolijoms, vienuolių gyvenimą iki 1965 m. apibūdino kaip paralyžiuotą, kai buvo laukiama geresnių laikų⁵⁶). Remiantis „LKB Kronikos“ leidėjais,

šią 1964–1965 m. ribą ir reikėtų laikyti Lietuvos Katalikų Bažnyčios atgimimo pradžia⁵⁷; tuo metu aktyviai rutuliojosi ir katalikiškojo disidentinio judėjimo struktūrinės formos. Jau septintojo dešimtmečio antroje pusėje suaktyvėjo slapta vaikų katekizacija, 1969 m. susiformavo neoficialus Eucharistijos bičiulių sąjūdis, 1970–1972 m. pradėta organizuoti pagrindinė seminarija. 1966–1968 m. imtasi organizuoti slaptus įvairių vyskupijų kunigų bendrus susirinkimus, kurie ilgainiui virto atskirų vyskupijų kunigų susirinkimais; juose buvo svarstomos to meto aktualios Bažnyčios veiklos problemos. 1979 m., tiesiogiai remiantis Vatikano II Susirinkimo nutarimais, pradėta kurti kunigų tarybas. Visos šios disidentinio judėjimo formos radosi ir buvo plėtojamos pagrindžio sąlygomis.

Vieša aktyvi katalikiškojo judėjimo veikla kilo tik 1968 m., kai prasidėjo organizuota kunigų pareiškimų rašymo kampanija. Greitai į tokią veiklą įsitraukė ir pasauliečiai: Lietuvos katalikų memorandumą SSKP CK generaliniam sekretoriui 1971 m. gruodžio mėn.–1972 m. vasario mėn. pasirašė daugiau kaip 17 tūkst. tikinčiųjų. Tai gi 1968–1972 m. laikotarpiu kilo ir plačiai remiamas judėjimas.

Peticijų, kaip disidentinės veiklos, modelis buvo perimtas iš Rusijos žmogaus teisių judėjimo. Šio modelio pagrindinis, o Lietuvos judėjimo atveju – ir novatoriškas bruožas buvo tas, kad ši veikla jau buvo traktuojama kaip besiremianti sovietinės teisės sistema, t. y. kaip atvira ir neperžengianti legalumo ribų. Tačiau peticijų kampanijos, kaip atviros, legalios veiklos, vertinimas yra subjektyvus. Siekiant išvengti sovietų valdžios mėginimų nutraukti šią veiklą, kolektyvinių peticijų tekstai buvo rengiami slapta, taip pat slapta buvo renkami ir parašai po jomis. Be to, kratų metu represiniai sovietiniai organai konfiskuodavo tokius pareiškimus ar jų kopijas.

Glaudžias sąsajas tarp pagrindinės bei legalios veiklos rodo ir kitų, iš žmogaus teisių judėjimo perimtų veiklos modelių raidos bruožai. Antai 1978 m. Lietuvoje buvo įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas. Pranešdamas apie savo veiklos pradžią, komitetas pabrėžė, kad jis ne tik nesieks jokių politinių tikslų, bet ir veiks viešai⁵⁸. Tačiau patys komiteto steigimo iniciatoriai (kun. Alfonsas Svarinskas, kun. Sigitas Tamkevičius, kun. Juozas Zdebskis) buvo glaudžiai susiję su pagrindine veikla. Be to, 1983 m. sovietų valdžiai represavus du pagrindinius jo narius – kun. A. Svarinską ir kun. S. Tamkevičių, – kun. J. Zdebskio iniciatyva komitetas buvo atkurtas jau kaip veikiantis pagrindžio sąlygomis⁵⁹.

Tokia katalikiškojo disidentinio judėjimo specifika nulėmė tai, kad istoriografijoje šis judėjimas dažnai buvo traktuojamas kaip peržengiantis disidentinio reiškinių ribas. Tačiau pagrindinė Bažnyčia atsirado ir veikė nepakludama konkretiems sovietų valdžios potvarkiams bei įstatymams, nepritar-dama valdžios institucijų vykdomai konkrečiai politikai tikėjimo srityje. Be to, judėjime buvo remiamasi ir sovietine konstitucija, tuo siekiant atskleisti sovietinės politikos nusizengimus aukščiausiems valstybės įstatymo principams; tačiau greitai suvokta, jog dėl konstitucijos deklaratyvaus vaidmens sovietinėje visuomenėje toks veiklos pagrindimas yra neveiksmingas.

Esminis katalikiškojo disidentinio judėjimo tikslas buvo judėjimas už Bažnyčios teises. Tokioje veikloje buvo remiamasi principu, kad visa tiek pagrindinė, tiek atvira veikla baigsis tada, kai tikintieji nebus persekiojami ir diskriminuojami, t. y. suteikus Bažnyčiai veiklos laisvę. Vladas Lapie-nis, 1977 m. teisiamas už aktyvų dalyvavimą judėjime, taip nusakė šio judėjimo esmę: „Mes, Lietuvos katalikai, esame pasiryžę kovoti už savo tikėjimą, tikrą lygybę, už savo teises, kurios būtų garantuotos ne

tik žodžiais bei popieriuje, bet ir kasdieniame gyvenime“⁶⁰.

SAVILAIIDOS RAIDAI IR PERIODINĖS SAVILAIIDOS FORMĄ LĖMĘ VEIKSNIAI

Savilaidos raidos pobūdis šeštajame–septintajame dešimtmečiais. A. Amalrikas septintojo dešimtmečio pabaigoje parašytame veikale pažymėjo, kad savilaida iš esmės yra tradicinė oficialios cenzūros apėjimo forma Rusijoje, nors jos, kaip atskiro reiškinių sovietinėje visuomenėje, pradžią jis netiesiogiai datavo šeštojo–septintojo dešimtmečių sandūra⁶¹. Nepaisant fakto, kad griežtą ideologinę spaudos kontrolę įvedusiose šalyse necenzūruojama spauda egzistavo visą laiką, sovietinės savilaidos ištakas reikia datuoti penktuoju–šeštuoju dešimtmečiais, kai negausūs poezijos tekstai buvo platinami savilaidos būdu. Tiesa, kai kurie autoriai protosavilaidos formas išskiria ir ankstesniais dešimtmečiais: antai D. Pospelovskis kaip anksčiausią protosavilaidos pavyzdį pateikia patriarcho Tikhono enciklikas, kurias sovietų valdžia atsisakė spausdinti⁶².

Šeštojo dešimtmečio antroje pusėje Rusijoje įvyko vienas pirmųjų lūžių savilaidos raidoje; tuomet savilaidos būdu pradėjo plisti prozos ir beletristikos kūriniai. Šis lūžis atspindėjo ir „atlydžio“ antrosios bangos 1956 m. padarinius; priešingai nei pirmoji banga 1953 m., antroji banga literatūroje jau apėmė socialinę bei ribotą politinę kritiką⁶³. Tuo tarpu Boriso Pasternako romano „Daktaras Živago“ publikavimas 1958 m. Italijoje bei sovietų valdžios žinios bei valdžios reakcija į tokį žingsnį iškėlė savilaidą (ir prasidėjusią tenlaidą) kaip vienintelę alternatyvą spaudos laisvės apribojimams.

Esminis pokytis, atspindėjęs savilaidos, kaip plataus reiškinių, atsiradimą ir jos tapimą Rusijos žmogaus teisių judėjimo sudedamąja dalimi, įvyko septintojo dešimt-

mečio viduryje. Kai kurie autoriai vienu pirmųjų tokio pokyčio išraiškos faktų laiko 1965 m. savilaidos būdu paplitusį Rusijos religinio judėjimo dalyvių Nikolajaus Ešlimano ir Glebo Jakunino laišką, ginantį sąžinės laisvę⁶⁴. Savilaida Rusijos žmogaus teisių judėjime buvo reikšminga tuo, kad apėmė peticijas, viešus laiškus bei laikraštinio žanro tekstus, t. y. publicistinius užrašus, teismų aprašymus, dokumentinio pobūdžio tekstus, kuriais buvo siekiama fiksuoti ir kelti į viešumą sovietų valdžios nusizengimus žmogaus teisių atžvilgiu.

Savilaidos, kaip atskiro socialinio reiškinių Rusijoje, susiformavimą septintajame dešimtmetyje žymi ir tas faktas, jog būtent šio dešimtmečio pradžioje terminą „самиздат“ pradėjo plačiau vartoti savilaidos autoriai, o nuo dešimtmečio vidurio jis tapo plačiai žinomas tiek Sovietų Sąjungoje, tiek Vakarų visuomenėje.

Pagrindžio sąlygomis Rusijoje leidžiama savilaida, apėmusi literatūrinius, filosofinius, religinius ar net politinius tekstus, nuo septintojo dešimtmečio vidurio sudarė jau nedidelę dalį, nes atsirado nauja „legali“ žmogaus teisių judėjimo savilaida, kurią sudarė tekstai, traktuoti kaip neperžengiantys sovietinių įstatymų ribų (t. y. peticijos, skundai sovietinėms įstaigoms, teismų nutarčių kopijos ir t. t.)⁶⁵.

Kai kurie tyrinėtojai teigia, jog savilaida buvo tradicinė rusų veiklos forma ir kiti judėjimai šią formą perėmė iš Rusijos žmogaus teisių judėjimo⁶⁶; vis dėlto savilaidą reikėtų traktuoti kaip visos sovietinės visuomenės raidos rezultatą, nors savilaidos publikavimo ir platinimo metodai labiausiai buvo išplitę būtent Rusijos didžiuosiuose miestuose. Antai penktajame ir šeštajame dešimtmečiais „žydų nacionalistų“ teismuose dažnai kaip įkalčiai figūravo įvairūs tekstai⁶⁷. Margaritos Aliger poemos „Tavo pergalė“, kuri oficialiai buvo publikuota 1945 m., versijos jau penktajame dešimt-

metyje gausiai pasklido savilaidos būdu ir savo populiarumu žydų bendruomenėse neabejotinai pralenkė oficialiai publikuotą poemą⁶⁸.

Žydų savilaida, priešingai nei savilaida Rusijoje, kuri šeštajame dešimtmetyje buvo susikoncentravusi į literatūrinę problematiką, visą dėmesį skyrė savęs, kaip tautos, identifikavimo problemai, o didžiąją jos dalį iki pat septintojo dešimtmečio pabaigos sudarė Vakaruose ar iki 1917 m. Rusijoje išleistos knygos ir straipsniai žydų tematika bei jų vertimai į rusų kalbą. Beje, kiekybinis savilaidos būdu platinamų tekstų padaugėjimas šeštajame dešimtmetyje sietinas ne su išoriniu veiksmu, t. y. žydų valstybės sukūrimu, bet irgi su sovietinės visuomenės vidaus raidos pokyčiais 1953–1956 m., kuriuos simbolizavo destalinizacijos procesas⁶⁹.

Žydų savilaida masinį pobūdį įgavo nuo septintojo dešimtmečio pabaigos. Po Šešių dienų karo kilęs masinis žydų emigracinis judėjimas lėmė savilaidos pokyčius ne tik kiekybiniu požiūriu, bet ir jos turinio atžvilgiu. Didžiąją jos dalį, kaip ir Rusijos žmogaus teisių judėjime, jau sudarė politinio, „legalaus pobūdžio“ savilaida: asmeniniai bei kolektyviniai pareiškimai, laiškai, teismų aprašymai, oficialūs valdžios dokumentai, atskleidę sovietinių institucijų vykdomą teisės emigruoti suvaržymą.

Svarbią savilaidos vietą 1967–1969 m. masinį pobūdį įgavusiame žydų emigraciniame judėjime atspindi ir aštuntajame–devintajame dešimtmečiais Izraelyje atliktos emigravusių žydų apklausos, kurios rodo, kad daugiau nei 50 proc. judėjimo dalyvių prisidėjo prie savilaidos tekstų dauginimo ir platinimo (remiantis vienos apklausos duomenimis, apie 80 proc. apklaustųjų ar jų šeimų nariai vienaip ar kitaip prisidėjo prie savilaidos platinimo). Taigi dauguma judėjimo dalyvių buvo susipažinę su savilaida ir joje platinamais teksta septintajame–aštuntajame dešimtmečiais⁷⁰.

Savilaida buvo svarbus disidentinių judėjimų elementas. Katalikiškojo disidentinio judėjimo pradžia Lietuvoje yra datuojama kartu su pokyčiais religinėje savilaidoje⁷¹. Pasak kun. Vaclovo Aliulio, neoficialiai leisti katekizmeliai bei nedidelės maldaknygės Lietuvoje pradėjo plisti apie 1956–1960 m.⁷² Nelegali religinė spauda egzistavo nuo pat penktojo dešimtmečio vidurio („LKB Kronikos“ publikacijose taip pat buvo užsimenama apie pokario metais pogrindyje gamintą religinę spaudą), tačiau būtent nuo 1956 m. jos leidyba įgavo platesnį mastą. Tai patvirtina ir tas faktas, kad sovietų valdžia su šia pogrindžio spauda (jos leidėjais, daugintojais ir platintojais) pradėjo aktyviai kovoti tik nuo 1958 m. Beje, maždaug 1959 m. Vakarų visuomenę nelegaliais kanalais iš Sovietų Sąjungos pasiekė pirmieji savilaidos tekstai, skirti religijos klausimams bei tikėjimo laisvės problemai⁷³.

Nauji religinės savilaidos mastai nuo šeštojo dešimtmečio vidurio išryškėjo ne tik kiekybiniu, bet ir kokybiniu požiūriu. Yra žinoma, kad 1953–1967 m. laikotarpiu religinėmis temomis rašė kun. Aleksandras Markevičius-Markaitis (parengęs tris religinio turinio darbus ir kai kuriuos atidavęs platinti savilaidai), kun. Antanas Jurgaitis (parašęs katekizmą), kun. Petras Rauda (paruošęs atsiminimus), iki 1965 m. kalintas kun. Pranas Račiūnas (iš įkalinimo vietos į Lietuvą pasiuntęs šešis toms teologinio turinio rankraščius) ir kt.⁷⁴

Religinės spaudos leidybos darbai Lietuvoje, septintajame ir aštuntajame dešimtmėčiais įgavę gana platų mastą, atspindėjo pogrindžio Bažnyčios raidą (kartu formavosi ir idėja, jog pogrindinės Bažnyčios veikla ne atstoja, bet, svarbiausia, papildo sovietų valdžios suvaržytą oficialiąją Bažnyčią). Iš vysk. Liudviko Povilonio susirašinėjimo matyti, kad jis buvo aktyviai įsitraukęs į savilaidos darbą: pagal gaunamą iš užsie-

nio religinę literatūrą parengdavo religiniam gyvenimui reikalingus tekstus, organizavo jų vertimą, rūpinosi tolesniu šių tekstų skleidimu.

Religinės savilaidos Lietuvoje atsiradimą nulėmė oficialiai leidžiamos religinės literatūros trūkumas. Per visą sovietinį laikotarpį oficialiai buvo leidžiama tik apeiginė literatūra, nuo 1940 m. iš viso nebuvo išleista apologetinių, dogminių, moralinių, asketinių veikalų, teologijos vadovėlių, Bažnyčios istorijos ir šventųjų biografijos veikalų, populiarios religinės literatūros, religinės beletristikos, eseistikos, poezijos žanro religinių veikalų⁷⁵. Pirmą kartą nuo penktojo dešimtmečio vidurio valdžia leido išspausdinti katekizmą tik 1980 m. (tačiau net jei darytume prielaidą, kad visi šio katekizmo 60 tūkst. egzempliorių pasiekė tikinčiuosius, o dalis nebuvo propagandos tikslais išsiųsta į užsienį ar išskirstyta ateistinėms organizacijoms, šie skaičiai vis tiek neprilygsta pogrindžio spaudos skaičiams: vien Povilas Petronis 1968–1973 m. išspausdino apie 20 tūkst. ir iki suėmimo išplatino 16 tūkst. savo paties parengtų maldaknygių).

Aleksandras Saveljevas, norėdamas išskirti specifinius disidentinių judėjimų bruožus, pažymėjo, kad, remiantis 1956–1975 m. Sovietų Sąjungoje nuteistiems disidentams pateiktais kaltinimais, galima teigti, jog net 75 proc. šių kaltinimų buvo susiję su agitacine publicistine veikla, išreiškusia politinius ar religinius žmonių įsitikinimus⁷⁶.

Taigi disidentinių judėjimų ir savilaidos santykis buvo dvejopas. Visų pirma savilaida, atsiradusi dar prieš susiformuojant disidentiniams judėjimams, pamažu tapo svarbiu šių judėjimų elementu. Antra vertus, disidentizmas ar jo užuomazgos suteikė savilaidai naują veiklos pobūdį, t. y. ji iš dalies politizavosi. Atviros disidentinės veiklos formos (pradedant peticijų kampanija) septin-

tojo dešimtmečio antroje pusėje pakeitė ne tik savilaidos mastą, kuris įgavo net santykinai masinį pobūdį, bet ir savilaidos formą: ji tapo atviros, sąlyginai legalios veiklos dalimi, kito jos turinys bei vidaus struktūra. Išimtį čia sudaro Lietuvos katalikiškasis judėjimas, kurio struktūroje savilaida iki pat 1972 m. funkcionavo kaip pagrindinis judėjimo elementas, liečiantis įvairius tikėjimo klausimo aspektus. Tik nuo 1972 m. periodiškai ėmė plisti „legalaus pobūdžio“ savilaida: peticijos (nors peticijų kampanija ir buvo prasidėjusi dar 1968 m.), sovietinių teismų savivalės aprašymai, oficialūs valdžios įstaigų dokumentai, religijos teisių suvaržymą fiksuojantys faktai (kartu tai galima laikyti ir labiau politinio pobūdžio savilaidos pradžia Lietuvoje).

Savilaidos literatūriniai rinkiniai – periodinės savilaidos formos prototipas. Savilaidos pokyčius Rusijoje šeštojo dešimtmečio pabaigoje rodo ir tuo metu A. Ginzburgo savilaidos būdu pradėtas leisti rinkinys „Sintaksė“ („Синтаксис“). A. Ginzburgas iki suėmimo (1960 m. liepos mėn.) suspėjo išleisti tris rinkinio numerius, nors praktiškai buvo parengti ir kiti du numeriai. 1-asis numeris išleistas 1959 m. gruodžio mėn., 2-asis – 1960 m. vasario mėn., 3-iasis – 1960 m. balandžio mėn. Nors žurnalai, kaip savilaidos forma, buvo žinomi jau nuo šeštojo dešimtmečio vidurio, tačiau būtent „Sintaksė“ įtvirtino naują savilaidos žurnalo sampratą, kuria rėmėsi pradėta leisti disidentinė periodinė savilaida.

Kaip vieną svarbiausių bruožų galima išskirti tai, jog periodinio savilaidos rinkinio leidybos idėja buvo įgyvendinama atskiros asmens iniciatyva, t. y. periodinės savilaidos išleidimas pirminiame etape įgijo individualų pobūdį ir nebuvo tiesioginis kolektyvinės veiklos rezultatas. 1959 m. A. Ginzburgas savilaidos žurnalo idėją aptarė su kitais „neformalios“ kultūrinės

veiklos dalyviais, tačiau „Sintaksė“ buvo išleista jo, o ne asmenų kolektyvo iniciatyva. Tokio leidybos pobūdžio įsitvirtinimą nulėmė konkrečios to meto sąlygos, kai reikėjo daugiau rūpintis, kaip apsisaugoti nuo sovietų valdžios galimų represijų. A. Ginzburgas, leisdamas „Sintaksę“, kartu su bendraminčiais (J. Galanskovu, Natalija Gorbanevskaja, Vladimiru Osipovu) pradėjo rengti ir naują žurnalą „Antroji kultūra“ („Вторая культура“), tačiau tam sutrukdė jo suėmimas⁷⁷.

Būtinybę išlaikyti leidybos konspiratyvumą, kartu ir apriboti skaičių žmonių, tiesiogiai susijusių su leidinio rengimu bei dauginimu, įtvirtino vėlesnių savilaidos rinkinių patirtis. Žurnalo „Feniksas“ („Феникс“) 1-ąjį numerį 1961 m. leido daug žmonių: tai patvirtina vien tas faktas, jog dažnai literatūroje kaip šio leidinio redaktorius nurodomas J. Galanskovas iš tiesų tebuvo „Fenikso“ iniciatorius, o konkretaus asmens, atlikusio redaktoriaus pareigas, nebuvo⁷⁸. Jau rengiant 2-ąjį leidinio numerį 1961 m. spalio mėn. Maskvoje buvo suimti V. Osipovas, Eduardas Kuznecovas ir Anatolijus Ivanovas bei atliktos kratos daugelio asmenų, prisidėjusių prie „Fenikso“ leidimo, butuose⁷⁹. Apkaltinti dalyvavimu leidžiant „Feniksą“ 1962 m. V. Osipovas, E. Kuznecovas ir A. Ivanovas buvo nuteisti septyneriems metams sustiprinto režimo lagerio (nuo 1960 m. pabaigos buvo išėję net trys „Bumerango“ („Бумеранг“), kurį leido tik V. Osipovas, numeriai).

Tokia patirtimi remtasi ir septintojo dešimtmečio pabaigoje pradėjus leisti informacinę periodinę savilaidą bei kitus leidinius. „Einamųjų laikų kronikos“ buvo pradėtos leisti N. Gorbanevskajos iniciatyva ir pirmieji numeriai buvo jos individualių veiksmų rezultatas, nors tokia idėja svastyta įvairiuose susibūrimuose. Leisti periodinę pagrindžio spaudą Lietuvoje 1971 m. buvo nutarta slaptuose vyskupijų kunigų

susirinkimuose⁸⁰; šią idėją 1972 m. pradžioje įgyvendino kun. S. Tamkevičius, pasitelkęs į pagalbą tik du asmenis: pasaulietį Petrą Plumpą ir Šv. Šeimos kongregacijos seserį Genovaitę Navickaitę⁸¹. Pirmuosius keturis „Aušros“ numerius kartu su kun. S. Tamkevičiumi išleido kun. P. Račiūnas, vėliau jos leidimą perėmė kun. Lionginas Kunevičius⁸². Tiesa, rengti tokius leidinius padėdavo daug kunigų, vienuolių ar pasauliečių, tačiau ši jų veikla apsiribojo tik informacijos teikimu, savilaidos dauginimu bei jos platinimu. Apytikriais duomenimis, „Rūpintojėliui“ rašė net 55 asmenys, o prieš jį išleidžiant pas kun. J. Indriūną įvyko neoficialus žurnalo leidėjų susitikimas; vis dėlto pagrindinį tolesnį leidybinį darbą atliko jo redaktorė pranciškonė Ada Urbonaitė⁸³.

Žydų emigracinio judėjimo savilaidos žurnalo „Žydai Tarybų Sąjungoje“ („Евреи в СССР“) leidybinė veikla taip pat buvo sutelkta tik kelių asmenų rankose, ir nors redakcijos sudėtis dėl jos narių emigracijos keitėsi keturis kartus, toks leidybos pobūdis buvo išlaikytas per visą žurnalo egzistavimo laikotarpį⁸⁴.

Nuo septintojo dešimtmečio pradžioje leisti disidentinėje periodinėje savilaidoje įsitvirtino ir kitas naujas svarbus savilaidos bruožas, išryškėjęs leidžiant „Sintaksę“: būtent prie „Sintaksės“ leidimo prisidėję žmonės vėliau tapo pagrindiniais periodinės savilaidos atsiradimo ir jos spartaus plėtojimosi iniciatoriais. A. Ginzburgas jau 1966 m. sudarė savilaidos rinkinį apie Andrejaus Siniavskio ir Julijaus Danielio procesą, vėliau įsitraukė ir į 1968 m. pradėjusios eiti „Einamųjų laikų kronikos“ veiklą.

1961 m. išėjusiame literatūriniame žurnale „Feniksas“ tarp 24 autorių tekstų buvo publikuotos ir iš Leningrado kilusios poetės N. Gorbanevskajos eilės (neišleistame 4-ajame „Sintaksės“ numeryje taip pat turėjo būti paskelbtos jos eilės). Jos inicia-

tyva 1968 m. buvo pradėta leisti „Einamųjų laikų kronika“: iki pat suėmimo 1969 m. gruodžio mėn. ji buvo šio periodinio leidinio redaktorė ir leidėja. Be to, ji įėjo ir į 1976–1982 m. leisto periodinio žurnalo „Atmintis“ („Память“) redakciją⁸⁵.

1967 m. Vakaruose buvo išleistas rinkinys „Vargas dėl proto“ („Lykho z rozumu“) apie politinius procesus 1965–1966 m. Ukrainoje. Jo autorius Viačeslavas Čornovilas 1973 m. buvo antrą kartą nuteistas už dalyvavimą leidžiant „Ukrainos kroniką“ („Ukrains'kyi Visnyk“)⁸⁶. 1970 m. sausio mėn. pradėta leisti „Ukrainos kronika“ buvo pirmasis Ukrainos disidentinio judėjimo periodinės savilaidos leidinys. Iki 1972 m. sausio mėn., kai buvo suimtas V. Čornovilas, išėjo 6 jos numeriai.

Aptariama tendencija, kurios užuomazgos aptinkamos „Sintaksės“ raidoje, labiausiai išryškėjo leidžiant Lietuvos katalikiškojo judėjimo periodinę savilaidą. Praktiškai prie visos pagrindinio periodikos leidybos prisidėjo kun. S. Tamkevičius. Jis buvo ne tik pagrindinis „LKB Kronikos“ ir „Aušros“ leidimo idėjos įgyvendintojas, bet dalyvavo ir leidžiant religinį kultūros žurnalą „Rūpintojėlis“, buvo žurnalo „Lietuvos ateitis“ iniciatorius.

Kaip išskirtinį „Sintaksės“ bruožą galima nurodyti jos tiražą. „Sintaksės“ 1-ojo ir 2-ojo numerio titulinuose lapuose buvo nurodyta, kad leidinio tiražas – apie 300 egz., tuo tarpu 3-iajame numeryje nurodytas tiražas kur kas mažesnis – 120 egz. Taigi žurnalas jau išėjo už autoriaus pažįstamų būrio ribų ir labiau pasklido tam tikruose visuomenės sluoksniuose. „Sintaksę“ galima laikyti pirmuoju periodiniu savilaidos leidiniu, kurio tiražas jau daug kartų viršijo savilaidos būdu individualiai gaminamų tekstų tiražą: asmenys, individualiai užsiėmę savilaidos darbu kaip šalutine veikla ir tam naudoję rašomasias mašinėles, dažniausiai pagamindavo iki 10-ies vieno teksto egzempliorių.

Panašiu tiražu buvo platinama ir nuo septintojo dešimtmečio pabaigos disidentinių judėjimų pradėta leisti periodinė informacinio pobūdžio savilaida. Vido Spenglos teigimu, „LKB Kronika“ iš pradžių buvo dauginama didesniais tiražais (iki 200–300 egz.), tačiau vėliau jų tiražas sumažėjo iki 100–150 egz.⁸⁷ (tiesa, P. Plumpa, rūpinęsis leidybai parengtos „LKB Kronikos“ platinimu nuo pat pirmųjų jos numerių, teigė, jog šis leidinys buvo dauginamas po 100 egz.⁸⁸).

1971 m. gegužės mėn. įvykusiame „Rygos procese“ Michailui Šepšselovičiui pateiktoje kaltinamojoje išvadoje rašoma, kad jis, rūpinęsis pirmojo žydų periodinio savilaidos leidinio „Itonas“ („Итон“) dauginimu, 1970 m. 1-ąjį „Itono“ numerį padaugino 100 egz. tiražu, o 2-ąjį numerį – 150 vienetų tiražu (tam naudojo fotokontaktinį metodą)⁸⁹. 1975 m. Maskvoje žydų emigracinis judėjimas pradėjo leisti kultūros žurnalą „Tarbut“ („Тарбут“), kurio tiražas siekė 150–200 vienetų, o jo redakcija nurodė, kad tokį tiražą nulėmė sunkios žurnalo leidimo sąlygos⁹⁰. Tuo tarpu periodinis leidinys „Žydai Tarybų Sąjungoje“, ėjęs nuo 1972 m. spalio mėn. ir, kaip teigiama antraštėje, skirtas „istorijai, kultūrai ir žydų Tarybų Sąjungoje problemai“, iš pradžių buvo leidžiamas vos 30–40 egz. tiražu, nors buvo platinamas įvairiose išsibarsčiusiose žydų bendruomenėse. Pamažu žurnalo tiražas pasiekė 50–60 vienetų ribą⁹¹.

Septintajame–devintajame dešimtmėčiais toliau buvo leidžiami savilaidos rinkiniai ar periodiniai žurnalai, kurių tiražas siekdavo tik apie dešimt egzempliorių. Antai 1978 m. 10–12 vienetų tiražu Leningrado jaunimo grupė leido savilaidos žurnalą „Perspektyva“ („Перспектива“)⁹². „Rūpintojėlio“ redaktorė ir leidėja A. Urbonaitė teigė, jog ji pati rašomąja mašinėle išspausdindavo 8–10 vienetų, kuriuos atiduodavo neformaliems platintojams⁹³ (tiesa,

platintojai ar skaitytojai savo iniciatyva taip pat galėjo toliau perspausdinti ar kitaip dauginti šiuos savilaidos leidinius).

1959–1960 m. Maskvoje ėjusią „Sintaksę“ galima laikyti informacinio pobūdžio periodinės savilaidos prototipu ir dėl jos leidybos struktūros specifiškumo bei novatoriškumo. 1-asis ir 2-asis „Sintaksės“ numeriai buvo skirti Maskvos poetų kūrybai, o 3-iasis ir 4-asis – neoficialiajai Leningrado poezijai. 5-ajame leidinio numeryje turėjo būti Baltijos šalių poetų eilės⁹⁴. Panaši struktūra, t. y. neapsiribojimas konkrečiu geografiniu arealu, būdinga ir „Einamųjų laikų kronikos“ leidybos raidai. 1-ajame šio leidinio numeryje buvo įdėti pranešimai tik iš dviejų vietovių – Maskvos (5 iš 7 skyrių buvo skirti įvykiams šiame mieste) ir Leningrado (2 skyriai). Tačiau jau pirmuosiuose vėlesniuose numeriuose atsirado informacijos apie Ukrainos nacionalinį judėjimą bei Krymo totorių judėjimą. Nuo 1969 m. „Kronikoje“ pradėta skelbti medžiaga apie meschų judėjimą, nuo 1970 m. – epizodinės žinios iš Lietuvos.

1972 m. pradėjus leisti „LKB Kroniką“, irgi išryškėjo jos leidėjų siekimas geografiniu atžvilgiu pateikti kuo įvairiapusiškesnę informaciją apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtį. Jau 1-ojo „LKB Kronikos“ numerio publikacijos buvo skirtos visų Lietuvos vyskupijų religinio gyvenimo problemoms. Išlaikyti tokį pateikiamos informacijos geografinį balansą pavyko iki pat 4-ojo numerio, kuriame nebuvo pateikta jokios medžiagos iš Kaišiadorių vyskupijos (tiesa, būtent nuo 4-ojo numerio informaciją iš atskirų vietovių „LKB Kronikoje“ pradėta skelbti sugrupuotą pagal priklausomybės vienai ar kitai vyskupijai kriterijų).

Nuo 14-ojo „LKB Kronikos“ numerio pradėta spausdinti pranešimus iš Baltarusijos. Juose daugiausia buvo aptariama lietuvių tikinčiųjų padėtis šioje respublikoje. 24-ojo numerio rubrikoje „Žinios iš vysku-

pijų“ pateikta informacija apie tikinčiųjų padėtį Kaliningrado srityje, 32-ajame numeryje paskelbta publikacija „Katalikų padėtis Moldovoje“, o nuo 33-iojo numerio jau buvo suformuota atskira rubrika „Katalikai Tarybų Sąjungoje“ (nors jos pavadinimas keitėsi, tačiau rubrika „LKB Kronikoje“ išliko ir devintojo dešimtmečio pradžioje). Joje buvo skelbiama medžiaga apie Katalikų Bažnyčios padėtį Baltarusijoje, Ukrainoje ir Moldavijoje.

Žydų emigracinio judėjimo periodinė savilaida nuo jos leidimo pradžios taip pat siekė apimti kuo platesnį judėjimo dalyvių veiklos spektrą geografiniu atžvilgiu. Nors žydų bendruomenės ir buvo išsibarsčiusios po visą Sovietų Sąjungą, tačiau jos nuolat palaikė ryšius (pavyzdžiui, leidžiant „Itoną“ dalyvavo žydų judėjimo dalyviai iš Rygos, Leningrado, Kijevo, Kišiniovo⁹⁵). Todėl jau pirmą kartą periodiniame leidinyje paskelbti žydų pareiškimai dėl emigracijos teisės suvaržymo apėmė įvairias žydų bendruomenes: 1970 m. „Itono“ 2-ajame numeryje buvo paskelbti Maskvos, Leningrado ir Vilniaus žydų pareiškimai, laiškai. Tais pačiais metais išleistame „Egzodo“ („Исход“) 1-ajame numeryje įdėtos Maskvos, Leningrado, Rygos miestų bei Gruzijos žydų peticijos, o 2-ajame numeryje – pareiškimai iš septynių vietovių (be minėtų žydų bendruomenių, paskelbti pareiškimai ir iš Kijevo bei Minsko).

T. Venclovos teigimu, „Sintaksės“ žurnalas buvo pirmasis bandymas užmegzti ryšius tarp Rusijos disidentinio judėjimo (ar jo užuomazgų) ir Lietuvos. T. Venclova tai apibūdino kaip bandymą palaikyti ryšius tarp Maskvos kultūrinės opozicijos ir okupuotos Lietuvos kultūrinės opozicijos⁹⁶. 1960 m. pabaigoje A. Ginzburgas buvo atvykęs į Vilnių rinkti medžiagos 5-ajam „Sintaksės“ numeriui. Taigi 1960 m. pirmą kartą su Maskvos disidentais buvo užmegzti ryšiai. Galima teigti, kad jau pirmieji ry-

šiai su Maskvos disidentais klostėsi periodinės savilaidos leidybos organizavimo pagrindai.

Antrą kartą santykiai su Maskvos disidentais užmegzti 1970 m. ir taip pat buvo susiję su periodine savilaida, tik dabar jau informacinio pobūdžio. Tais metais buvo užmegzti ryšiai su Maskvoje žmogaus teisių judėjimo leidžiama „Einamųjų laikų kronika“, kuri reguliariai buvo gabenama į Lietuvą⁹⁷, tačiau dabar santykius palaikė atskiri katalikiškojo disidentinio judėjimo dalyviai. 1970 m. buvo perduota pirmoji informacija iš Lietuvos (apie mokytojos Onos Brilienės atleidimą iš darbo už tikėjimą ir religinę praktiką). Tais pačiais metais už vaikų katekizavimą suėmus kun. Antaną Šeškevičių, kun. J. Zdebskis ir P. Plumpa, nuvykę į Maskvą, informaciją apie šias represijas perdavė disidentams Vladimirui Telnikovui, Tatjanai Velikanovai, N. Krivošejevui⁹⁸. Medžiaga šiais kanalais buvo skleidžiama ir toliau: per Maskvos disidentus Vakarų pasiekė Lietuvos tikinčiųjų memorandumas JTO, kiti pareiškimai. Kaip teigia kun. S. Tamkevičius, jau pirmieji „LKB Kronikos“ numeriai į Vakarų buvo perduoti per Maskvoje veikusio žmogaus teisių judėjimo dalyvius⁹⁹. Beje, yra duomenų, jog keletas pirmųjų „LKB Kronikos“ numerių buvo išversti į rusų kalbą, siekiant palengvinti jos platinimą už Lietuvos ribų, t. y. disidentiniame judėjime Rusijoje: 1973 m. lapkričio 19 d. atlikus kratą pas P. Plumpą paimtas „LKB Kronikos“ pirmas numeris ir jo vertimas į rusų kalbą¹⁰⁰.

1970 m. „Einamųjų laikų kronikoje“ pasirodė pirmosios informacinės žinutės, gautos tiesiai iš Lietuvos, o nuo 17-ojo numerio medžiaga iš Lietuvos buvo skelbiama reguliariai. 18-ajame numeryje trumpųjų informacinių pranešimų skyriuje atsirado lietuviškos tematikos rubrikėlė, kuri nuolatine tapo nuo 1972 m. sausio. Perduodamos informacijos pobūdis aiškiai rodė, kad

santykius su žmogaus teisių judėjimu Maskvoje palaikė religinio judėjimo atstovai: 23–25 numeriuose lietuviškos tematikos rubrika buvo pavadinta „Tikinčiųjų persekiojimas Lietuvoje“.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje būtent „LKB Kronika“ tapo pagrindiniu ir patikimiausiu informacijos šaltiniu disidentiniam judėjimui Rusijoje¹⁰¹. Praktiškai nuo 30-ojo iki 39-ojo „Einamųjų laikų kronikos“ numerio skyrelyje „Įvykiai Lietuvoje“ buvo skelbiama beveik vien medžiaga iš „LKB Kronikos“¹⁰². Taigi atsirado pastovūs ryšiai ir buvo keičiamasi informacine medžiaga. Būtinybė užmegzti informacinius ryšius Rusijos žmogaus teisių judėjimo dalyviams iškilo, kai jie pradėjo leisti „Einamųjų laikų kroniką“ (1968 m.), o Lietuvos katalikiškajam judėjimui – tada, kai Maskvos disidentai pradėjo sistemingai, o ne epizodiškai bendradarbiauti su Vakarų korespondentais, perduodami per juos informaciją į Vakarus (tai atsitiko tik septintojo dešimtmečio pabaigoje).

Beje, septintajame dešimtmetyje ir toliau buvo leidžiami savilaidos būdu žurnalai bei rinkiniai, bet jie dažniausiai paplisdavo nedideliame skaitytojų būryje, todėl platesnio atgarsio visuomenėje nesukeldavo. Remiantis rusų emigraciniu leidiniu „Ribos“ („Грани“), septintojo dešimtmečio viduryje vien Maskvoje savilaidos būdu buvo išleista 14 jaunimo žurnalų¹⁰³. 1961 m. Maskvoje pradėtas leisti vienas pirmųjų žydų periodinės savilaidos žurnalų „Rinkinio“ („Сборник“) pavadinimu; jame gvildinama Sovietų Sąjungos žydų problema¹⁰⁴. 1964 m. kun. Vytautas Užkuraitis buvo iškeltas iš Barzdų parapijos, sovietų valdžiai apkaltinus jį tuo, kad „po priedanga liturginio kalendoriaus bažnyčioje leido sienlaikraštį, kuriame talpindavo eilėraščius, šmeižiančius tarybinę tikrovę“¹⁰⁵. KGB Kauno miesto skyrius pranešime apie 1969 m. darbo rezultatus rašė, kad keletas Kauno politechnikos instituto

studentų, „laikydami neteisingų požiūrių literatūros klausimais, reikšdavo ideologiškai kenksmingas nuomones ir ketino leisti rankraštinių žurnalą „Trakas““¹⁰⁶.

Periodinės savilaidos, kaip atsako į represijas, atsiradimas. 1965–1966 m. įvykiai, paskatinę žmogaus teisių judėjimą Rusijoje, nulėmė ir esminius savilaidos pokyčius; iškilo savilaidos, kaip atsako į sovietų valdžios represijas, modelis. Svarbiausiu tokių pokyčių veiksmu reikia laikyti 1966 m. vasario mėn. įvykusį A. Siniavskio ir J. Danielio teisminį procesą. Šis teismas, valdžios paskelbtas „viešu“, rodė, kad valstybinė sistema jau atsisakė neteisminių susidorojimų, kad ji atsiribojo nuo žiaurių tardymo priemonių, t. y. buvo atsiribota nuo viso to, kas visuomenės akyse simbolizavo stalininių laikų „teisėtvarkos“ sistemą. Tačiau tai buvo pirmoji postalininių laikų „vieša“ politinė byla, sukėlus atvirus dalies visuomenės protestus. A. Siniavskio ir J. Danielio teismas tapo pirmuoju teismu Sovietų Sąjungos istorijoje, kuriame rašytojai buvo nuteisti už savo išspausdintus literatūrinius darbus¹⁰⁷. Iki to laiko sovietų valdžia, represuodama rašytojus už jų kūrybinę veiklą, niekada jiems kaip oficialaus kaltinimo nepateikdavo jų kūrybos.

Kitas esminis šio teismo aspektas buvo sovietų valdžios laikysena, kuri parodė, jog ir toliau įstatymai bei jų traktavimas bus valdžios įrankis susidorojant su sistema kritikuojančiais, jai nepriimtinais asmenimis (A. Siniavskis buvo nuteistas 7 metams, J. Danielis – 5 metams sustiprinto režimo lagerio). Tokia valdžios savivalė paskatino aktyvią žmogaus teisių judėjimo veiklą, besiremiančią savilaidos patirtimi, bei jos formų raidą. Prasidėjusi peticijų kampanija rėmėsi savilaidos veiklos struktūra: tiek asmeniniai, tiek kolektyviniai pareiškimai, atviri laišakai, nors ir buvo adresuoti sovietų valdžios institucijoms, ėmė plisti visuomenėje

savilaidos būdu. Disidentinio judėjimo kilmą rodė ir savilaidos rinkinių, nukreiptų prieš tokias represijas, atsiradimas.

Pasibaigus A. Siniavskio ir J. Danielio teismui, A. Ginzburgas pradėjo rengti rinkinį, kuriuo buvo siekiama atskleisti sovietų valdžios savavaliavimą ir įstatymų nesilaikymą šiame teisme. 1966 m. lapkričio pabaigoje rinkinys, žinomas „Baltosios knygos“ („Белая книга“) pavadinimu, buvo baigtas. Jį sudarė visi A. Ginzburgui prieinami savilaidos tekstai, kuriuose buvo aprašomas A. Siniavskio ir J. Danielio teismas. „Baltoji knyga“ padėjo atsirasti naujam savilaidos žanrui – dokumentų rinkiniui apie politinius procesus.

Kaip 1968 m. atvirame laiške rašė disidentinio judėjimo dalyvis Anatolijus Jakobsonas, nuo A. Siniavskio ir J. Danielio teismo 1966 m. nė vienas tokio pobūdžio valdžios savivalės ir prievartos aktas neliko be atkirčio, be viešo protesto¹⁰⁸. Antai Pavelas Litvinovas su N. Gorbanevskajos pagalba sudarė dokumentų rinkinį apie Vladimiro Bukovskio, Vadimo Delone ir Jevgenijaus Kuševo politinį procesą „Demonstracijos byla“ („Дело о демонстрации на Пушкинской площади 22 января 1967 г.“), kuris paplito savilaidos būdu nuo 1968 m. pradžios. 1968 m. rugpjūčio mėn. P. Litvinovas parengė rinkinį „Keturių procesas“ („Процесс четырех“), kurio antraštėje nurodyta, jog tai – medžiagos apie J. Galanskovo, A. Ginzburgo, Aleksejaus Dobrovolskio ir Veros Laškovos bylą rinkinys. 1968 m. vasario mėn. Aleksandrą Jeseniną-Volpiną priverstinai uždarius psichiatrijos ligoninėje, jo artimieji ir draugai savilaidai parengė jo bylos dokumentų rinkinį. 1969 m. N. Gorbanevskaja sudarė rinkinį „Vidurdienis“ („Полдень“), kuriame paskelbė dokumentus apie 1968 m. rugpjūčio 25 d. įvykusią demonstraciją Raudonojoje aikštėje bei valdžios represijas prieš jos dalyvius.

1968 m. Julijus Telesinas išleido rinkinį „14 paskutinių žodžių“ („14 последних слов“), kurį sudarė ryškiausios kaltinamųjų kalbos to laikotarpio politiniuose procesuose. „Einamųjų laikų kronikos“ leidėjai šį rinkinį apibūdino kaip vieną svarbiausių savilaidos įvykių 1968 m.¹⁰⁹

Dokumentų rinkiniai apie politinius procesus pasirodė ir kituose disidentiniuose judėjimuose. Antai 1965 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. per Ukrainą nuvilnijo plataus masto areštų banga, kurios metu buvo suminta daugiau kaip 20 Ukrainos inteligentijos atstovų. Tie suėmimai ir po jų vykę uždari politiniai procesai sulaukė atsako savilaidoje: V. Čornovilas surinktą medžiagą apie nuteistuosius išleido rinkiniu „Vargas dėl proto“. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje savilaidos būdu pasirodė ir Krymo totorių disidentinio judėjimo dalyvių parengtas dokumentų rinkinys „Taškento procesas“ („Ташкентский процесс“), kuriame buvo paskelbta medžiaga apie dešimties šio judėjimo dalyvių politinį teismą 1969 m. liepos–rugpjūčio mėn.

Dokumentų rinkinių savilaidos forma buvo paplitusi ir aštuntajame dešimtmetyje, nors jų struktūra nežymiai keitėsi. 1969 m. kovo pabaigoje suėmus Ivaną Jachimovičių, jau balandžio mėn. savilaidos būdu pradėjo plisti nauja „Baltoji knyga“ apie rengiamą politinę bylą; rinkinio antraštė skelbė: „Ivano Jachimovičiaus areštas – susidorojimas su disidentais“. Kitaip negu ankstesni rinkiniai, kurie apimdavo daug tekstų, šį rinkinį sudarė tik šeši dokumentai¹¹⁰. Beje, dar 1968 m. lapkričio mėn. P. Grigorenka redagavo ir išleido tą mėnesį mirusio disidento Aleksejaus Kosterino atminimui skirtą rinkinį; jame buvo paskelbta A. Kosterino biografija, laidotuvių aprašymas bei laidotuvių metu sakytų kalbų tekstai¹¹¹. Aštuntajame dešimtmetyje buvo sudaryti dokumentų rinkiniai apie A. Amalriko (1970 m.), V. Bukovskio (1972 m.), Sergejaus Kovaliovo (1975 m.),

Andrejaus Tverdochlebovo (1976 m.) politinius teismus, o 1973 m. išėjo rinkinys, skirtas byloms, susijusioms su „Einamųjų laikų kronikos“ leidyba.

Disidentinių judėjimų periodinė savilaida septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje taip pat buvo savotiškas dokumentų rinkinių apie politines bylas ir tendencingus teismus tęsinys. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje sovietų valdžios represijos prieš disidentus sudarė politinių teismų grandinę, kurioje politinės bylos buvo glaudžiai susijusios. Atskirų disidentinių judėjimų periodinės savilaidos, kaip atsako į politines represijas, atsiradimas atspindėjo to meto pagrindinius šių judėjimų siekius bei jų turinį.

Pirmųjų dokumentų rinkinių apie politinius procesus prototipai Rusijos savilaidoje cirkuliavo prieš A. Siniavskio ir J. Danielio teismą. Dar šeštojo dešimtmečio pabaigoje savilaidos būdu paplito 1958 m. rašytojų sąjungos posėdžio, kuriame B. Pasternakas buvo pasmerktas už savo kūrinio publikavimą be valdžios leidimo užsienyje, stenogramos tekstas. Tačiau pirmuoju tokiu rinkiniu reikia laikyti Fridos Vigdorovos parengtą Josifo Brodskio teismo svarstymo 1964 m. Leningrade aprašymą, kuris sparčiai paplito savilaidos būdu. Taigi dar formuojantis Rusijos žmogaus teisių judėjimui sudaromi dokumentų rinkiniai buvo išimtinai skirti kūrybos laisvės, taip pat savilaidos, persekiojimams: nors J. Brodskis oficialiai buvo nuteistas 5 metams tremties už veltėdžiavimą, tačiau pagrindinė šio politinio proceso priežastis buvo jo kūrybinė veikla ir dalyvavimas savilaidoje. Didžioji dalis septintojo dešimtmečio antros pusės dokumentų rinkinių irgi tiesiogiai buvo susiję su represijų prieš savilaidą problema.

Po A. Siniavskio ir J. Danielio politinio teismo vykęs „Keturių procesas“ taip pat tiesiogiai buvo susijęs tiek su savilaida, tiek su pastaruoju teismu. A. Ginzburgas ir J. Ga-

lanskovas buvo kaltinami „Baltosios knygos“ sudarymu, jos perdavimu į užsienį ir „Fenikso-66“ („Феникс-66“) sudarymu; šie leidiniai buvo atsakas į A. Siniavskio ir J. Danielio politinį procesą (A. Dobrovolskis ir V. Laškova kaltinti padėję jiems šioje savilaidos veikloje). P. Litvinovas 1968 m. buvo represuotas už savilaidos rinkinį „Keturių procesas“. Šio rinkinio antraštė tiesiogiai skelbė: „Grandininės reakcijos procesas“¹¹². (Beje, rinkinyje „Vargas dėl proto“ pateikta medžiaga apie Ukrainos inteligentijos atstovus, kurie irgi buvo apkaltinti „antitarybine agitacija ir propaganda“.)

A. Amalrikas nuo A. Siniavskio ir J. Danielio bylos prasidėjusių teismo procesus įvardijo kaip prasidėjusią ryžtingą valdžios kovą su savilaida¹¹³. L. Aleksejeva šį teismą, įvykusį 1966 m. pradžioje, taip pat laikė sistemos kovos su savilaida – jos autoriais, platintojais ir skaitytojais – pradžia¹¹⁴. Taigi A. Siniavskį ir J. Danielį disidentinio judėjimo dalyviai tiesiai vadino „kovotojais už kūrybos laisvę, už žodžio laisvę“¹¹⁵. Kaip atsakas į tokius valdžios veiksmus prieš žodžio laisvę 1968 m. rugpjūtį pradėjo eiti ir „Einamųjų laikų kronika“.

Penkiuose iš septynių „Einamųjų laikų kronikos“ 1-ojo numerio skyriuose aprašomas A. Ginzburgo, J. Galanskovo, A. Dobrovolskio, V. Laškovos procesas, vykęs 1968 m. sausio mėn., ir po jo kilę protestai prieš tokią valdžios savivalę bei protestų dalyvių represavimas (beje, „Baltojoje knygoje“ irgi nemažai vietos skirta A. Siniavskio ir J. Danielio teismą sekusių protesto dalyvių represavimui). Kitame skyriuje rašoma apie Valentino Prusakovo suėmimą 1967 m. vasario mėn.; pažymėta, jog kratos metu buvo rasti ir konfiskuoti tik jo eilėraščiai. Dar kitame skyriuje pateikta faktų apie kalinčius A. Siniavskį, J. Danielį ir kitus savilaidos leidėjus. „Kronikos“ 1-ajame numeryje taip pat pateikta duomenų apie 1968 m. balandžio mėn. Leningrade įvykusį

Visos Rusijos tautos išlaisvinimo social-kriščionių sąjungos narių teismą, kuris nu-teisė net 17 asmenų. Sąjungos veikla iš es-mės buvo susijusi su literatūros dauginimu bei platinimu (remiantis įstatais, kitas orga-nizacijos tikslas – naujų narių verbavi-mas)¹¹⁶. V. Osipovas taip apibūdino sąjun-gos veiklą: „VSKSON nariai lapelių nepla-tino, jokios agitacijos tarp gyventojų ne-skleidė, jie tik užsiėmė savišvieta“¹¹⁷.

Taigi „Einamųjų laikų kronika“ susifor-mavo dokumentų rinkinių apie politinius procesus leidybos pagrindu, t. y. kaip atsa-kas į konkrečius sovietų valdžios represi-nius veiksmus, kurie daugiausia buvo nu-kreipti prieš savilaidą. Beje, 5-ajame „Kro-nikos“ numeryje redakcija aiškiai nurodė, jog „iš penkių „Kronikos“ numerių bent iš dalies galima matyti, kaip vyko žmogaus teisių slopinimas ir kaip plėtėsi žmogaus teisių judėjimas Tarybų Sąjungoje“¹¹⁸. „Ei-namųjų laikų kronika“ savotiškai pratęsė ankstesnių dokumentų rinkinių darbą. A. Ginzburgas savo „Baltojoje knygoje“ buvo išsakęs viltį, kad jo rinkinys bus papil-domas naujais dokumentais apie A. Siniav-skio ir J. Danielio teismo procesą, o 4-ajame „Kronikos“ numeryje buvo išspausdin-tas Vitalijaus Potapenkos laiškas, išsiųstas dar iki teismo, apie šį politinį procesą.

Lietuvos katalikiškojo disidentinio judė-jimo periodinė savilaida formavosi kaip at-sakas į sovietų valdžios religinę politiką. Galima išskirti ir konkretesnę Bažnyčios veiklos sritį, kurią valdžia siekė suvaržyti, ir dėl to atsirado informacinė savilaida Lietu-voje. Tai buvo aktyvus vaikų katekizavimas, daugiausia atliekamas slapta (tokia padėtis paaikškina tendenciją, jog Lietuvos katalikiš-kojo judėjimo simboliu tapo kunigas, o Ru-sijos žmogaus teisių judėjimo – rašytojas). Ši kunigų veikla suaktyvėjo ir įgavo platų mastą aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Valdžia siekė sustabdyti šią veiklą keliais teismo procesas: 1970 m. rugsėjo 8–9 d.

įvyko kun. A. Šeškevičiaus teismas, 1971 m. lapkričio 12 d. – kun. J. Zdebskio ir kun. Prospero Bubnio. 1972 m. sausio 13 d. bu-vo nuteista Kleopa Baučiučaitė. Visi jie bu-vo nubausti už vaikų katekizavimą remian-tis LSSR Aukščiausiosios Tarybos 1966 m. gegužės 12 d. įsaku, aiškinančiu LSSR Bau-džiamajo kodekso 143 straipsnį (dėl Bažny-čios ir valstybės atskyrimo). 1972 m. KGB iniciatyva ketinta administracinėn atsako-mybėn patraukti ir kun. Konstantiną Amb-rasą, tačiau tai nepavyko dėl vietinės val-džios klaidų, t. y. jis nebuvo užkluptas be-mokantis vaikus¹¹⁹. Beje, 1972 m. KGB bu-vo surinkęs reikiamą medžiagą ir apie kun. S. Tamkevičiaus „priešišką veiklą“, bet pro-kuratūra atsisakė kelti baudžiamąją bylą¹²⁰.

Periodinio leidinio idėją įgyvendinti im-tasi tik 1972 m. pradžioje, kai, pasak „LKB Kronikos“ leidėjų, buvo pasiekta Lietuvos kunigų ir tikinčiųjų reakcijos prieš religinės laisvės varžymus kulminacija¹²¹. Tų metų kovo mėn. išėjo pirmas numeris periodinio leidinio „LKB Kronika“, kurios tikslas buvo „iškelti viešumon įstatymo pažeidimo fak-tus, kad jie būtų pataisyti“¹²². Jame aprašy-ti valdžios represiniai veiksmai prieš kuni-gus (visi publikuoti pareiškimai buvo nu-kreipti prieš tokius valdžios veiksmus). Kaip teigė Jonas Jurašas, būtent teisiamų kunigų drąsus apgynimas „LKB Kronikos“ pusla-piuose nulėmė tai, kad dalies „visuomenės akyse buvo nuteistas ne kulto tarnas, kaip to norėjo valdžia, bet Bažnyčios persekiotojų nesiskaitymas su įstatymais ir savivalė“¹²³. Iš devynių „LKB Kronikos“ publikacijų net penkios buvo apie 1970–1972 m. nuteistus kun. A. Šeškevičių, kun. J. Zdebskį, kun. P. Bubnį, K. Baučiučaitę, dvi publikacijos – apie 1971 m. gruodžio mėn. irgi už LSSR Baudžiamajo kodekso 143 straipsnio pažei-dimą represuotus kunigus Petrą Orlicką ir Petrą Lygnugarį (abu jie buvo nubausti pi-nigine baida, o kun. P. Orlickas dar ir iškeltas iš parapijos). Kitos dvi 1-ojo numerio

publikacijos – kolektyviniai Panevėžio ir Vilniaus vyskupijų kunigų pareiškimai sovietų valdžiai dėl Bažnyčios persekiojimų. Periodiniame savilaidos žurnale „Aušra“ „LKB Kronika“ buvo apibūdinta kaip „galingas ir vis drąsėjantis tikinčiųjų pasauliečių protestas prieš jų teisių varžymą“¹²⁴, kaip „religinės kovos metraštis“, pateikiantis „religinės kovos esenciją“¹²⁵.

1970–1971 m. Lietuvoje itin padaugėjo administracinių baudų kunigams, o nuo 1972 m. vidurio iki 1973 m. vidurio sovietų valdžia apsiribojo tik kunigų žodiniais įspėjimais¹²⁶. 1968 m. pakito ir valdžios laikysena Rusijos žmogaus teisių judėjimo atžvilgiu: teisminį persekiojimą ėmė keisti administracinės nuobaudos (atleidimas iš darbo, draudimas gyventi Maskvoje ir kituose miestuose ir t. t.). Taigi galima daryti prielaidą, jog disidentinių judėjimų periodinės informacinės savilaidos, kaip atsako į represinius veiksmus, atsiradimas privertė sovietų valdžią reaguoti į tai, todėl pirmais periodinės savilaidos leidimo metais valdžia bandė švelninti represines priemones.

Žydų periodinės savilaidos atsiradimas aštuntojo dešimtmečio pradžioje irgi atspindėjo sovietinės sistemos laikyseną disidentinio, šiuo atveju žydų emigracinio, judėjimo atžvilgiu. 1969 m. rudenį 18 Gruzijos žydų šeimų kreipėsi į Izraelio vyriausybę prašydamos padėti joms išvykti į Izraelį nuolat gyventi. Nuo šio kreipimosi ir prasidėjo peticijų kampanija. Tačiau sovietų valdžia į tokius teisėtus reikalavimus neatsižvelgė ir žydų emigracijos problema toliau buvo sprendžiama savotiškais represiniais metodais, t. y. neleidimu pasinaudoti emigracijos teise. Susiklosčius tokiai padėčiai, nuo 1970 m. pradėjo eiti savilaidos žurnalas „Iton“ žydams, norintiems emigruoti į Izraelį (1970 m. vasarį išėjo pirmas numeris, pavadintas „Iton Alef“, gegužės mėn. – antras numeris „Iton Bet“, trečias numeris buvo konfiskuotas). Nors šiame leidinyje

daugiausia dėmesio buvo skiriama žydų tautinio identifikavimosi problemai (žurnale paskelbta nemažai tekstų apie Izraelio valstybę), o 1-ajame numeryje vyravo iš užsienio leidinių išversti tekstai, tačiau jau didžiąją dalį „Itono Bet“ publikacijų sudarė to meto žydų pareiškimai dėl emigracijos teisės varžymo. Beje, vienas „Itono“ leidėjų – Borisas Mafceris – vėliau teisme pareiškė, jog prieš išleidžiant „Itoną“ buvo kilusi idėja rinkti medžiagą apie žydų diskriminavimą Sovietų Sąjungoje, tačiau šis planas nebuvo įgyvendintas¹²⁷.

1970 m. pradėto leisti savilaidos informacinio leidinio „Egzodas“ 1-ajame ir 2-ajame numeriuose paskelbti tik atviri laišakai, pareiškimai bei oficialūs valdžios institucijų dokumentai, susiję su žydų emigraciniu judėjimu (visuose keturiuose šio leidinio numeriuose pavadinimo paantraštė skelbė, jog tai yra dokumentų rinkinys). 2-ajame numeryje publikuotų pareiškimų komentaruose jau buvo užsimenama apie sovietų valdžios represijas judėjimo dalyvių atžvilgiu. „Egzodo“ 3-iojo numerio dvi dalys sudarė publikacijos apie represijas prieš judėjimo dalyvius: oficialūs valdžios dokumentai apie atleidimą iš aukštųjų mokyklų, kratos protokolai, arešto nutarimai bei informacija apie Leningrade suimtą žydų grupę. Visą 4-ąją „Egzodo“ numerį sudarė dokumentai, nušviečiantys 1970 m. gruodžio mėn. įvykusį vadinamąjį „Leningrado procesą“.

1969–1983 m. laikotarpiu 87 asmenys buvo nuteisti už dalyvavimą žydų nacionaliniame judėjime (oficialūs kaltinimai šiuose politiniuose procesuose buvo valdžios pateikti iškraipyti: šnipinėjimas, tėvynės išdavimas, valstybės paslapčių išdavimas, chuliganizmas, veltėdžiavimas ir t. t.). Iš jų net 33 asmenys nuteisti 4-iose pagrindiniuose teismuose, kurie vyko Leningrade, Rygoje ir Kišiniove nuo 1970 m. gruodžio mėn. iki 1971 m. liepos mėn.¹²⁸ Informacija

apie šiuos politinius teismus sudarė visą „Egzodo“ 4-ąjį numerį (išleistas 1971 m.) ir didelę dalį „Egzodo kronikos“ („Вестник исхода“), kurios du numeriai išėjo 1971 m. gegužės ir spalio mėn. Tačiau „Egzodo kronikoje“ buvo pateikta medžiagos ir apie kitas 4-ias politines bylas, kuriose buvo kaltinami jau pavieniai asmenys. Po grupinių bylų atskirų asmenų teismai vyko 1971 m. birželio–rugsėjo mėn. įvairiuose Sovietų Sąjungos miestuose (Sverdlovske, Odesoje, Charkove ir Leningrade).

Nors šiuose politiniuose procesuose buvo pateikti daugiausia nepagrįsti ar subjektyviai suformuluoti kaltinimai, visi jie rodė, kad sovietų valdžios veiksmai, nukreipti prieš žydų emigracinį judėjimą ir savilaidą, pasiekė kulminaciją. 1970 m. gruodžio mėn. vykusiame vadinamajame „1-ajame Leningrado procese“ iš 11 tėvynės išdavimu, siekiant užgrobti lėktuvą ir tam tikslui suburiant grupę, kaltinamų asmenų net 7-iems buvo pateikti ir kaltinimai dėl „antitarybinės agitacijos ir propagandos“. Iš „Egzode“ pateiktos medžiagos (teismo aprašymas, prokuroro, kaltinamųjų ir jų advokatų kalbos) matyti, jog 3 asmenys buvo kaltinami ir „Itono“ leidimu, o iš teisme parodymus davusių liudytojų du irgi tiesiogiai buvo susiję su „Itono“ leidyba (vienas iš jų, Levas Korenblitas, „Egzodo“ aprašyme apibūdintas kaip vyriausias „Itono“ leidėjas¹²⁹).

1970 m. birželio 15 d., kai buvo suimti „1-ajame Leningrado procese“ nuteisti asmenys, prasidėjo areštai, kratos ir kituose miestuose. Kaip teigia L. Aleksejeva, vien Leningrade atlikta 40 kratų, jų metu buvo ieškoma žydų savilaidos, tenlaidos, ivrito kalbos vadovėlių. Suėmimai ir kratos tapo pagrindu kitiems politiniams procesams¹³⁰. Visuose šiuose procesuose tiek oficialūs, tiek netiesioginiai kaltinimai buvo susiję su savilaida. 1971 m. gegužės mėn. įvykusiame „2-ajame Leningrado procese“ visi 9 žydai buvo nuteisti ir pagal RSFSR Baudžiamo-

jo kodekso 70-ąjį straipsnį, t. y. už „antitarybinę agitaciją ir propagandą“. Jie buvo apkaltinti tuo, kad įkūrė Leningrade „antitarybinę sionistinę organizaciją“, kuri platino savilaidą, taip pat „Itoną“ bei „Egzodą“¹³¹. 1971 m. gegužės mėn. įvykusiame „Rygos procese“ 4 žydams buvo pateikti kaltinimai dėl savilaidos veiklos ir „Itono“ abiejų numerių parengimo bei jų išleidimo, o jame kaip liudytojai buvo apklausti 1-ajame ir 2-ajame Leningrado procesuose nuteisti judėjimo dalyviai¹³². Šie dalyviai buvo apklausti ir Kišiniovo procese, kuris buvo nukreiptas prieš Kišiniovo žydus, bandžiusius studijuoti hebrajų kalbą, žydų istoriją bei platinusius „Itoną“ ir kitus savilaidos leidinius.

1971 m. birželio–liepos mėn. nuteistiems Valerijui Kujukui (Sverdlovsko procesas), Reizai Palatnik (Odesos procesas), Aleksandrui Gorbačiui (Charkovo procesas) oficialiai buvo inkriminuota ar šių procesų pagrindu tapo irgi savilaidos veikla. 1971 m. rugsėjo mėn. Leningrade įvykusiame Boriso Azernikovo teisme kaip vienas iš kaltinimų buvo pateiktas „Itono“ platavimo faktas.

Kai kurie autoriai visų šių politinių procesų pradžią sieja su B. Kočubijevskio nuteisimu 1968 m. Kijeve už savo publikacijų platinimą savilaidos būdu¹³³. 1970–1971 m. sovietų valdžios suaktyvintos represijos žydų judėjimo atžvilgiu buvo tiesiogiai nukreiptos jau ir prieš pradedančią formotis periodinę savilaidą. Kaip atsakas į tokias represijas pasirodė nauji periodiniai savilaidos leidiniai („Egzodas“, „Egzodo kronika“, „Baltoji egzodo knyga“), ir jie toliau sparčiai plito. „Baltosios egzodo knygos“ („Белая книга исхода“), pradėtos leisti 1972 m. Maskvoje, įvadiniam straipsnyje sudarytojai rašė, kad leidinio tikslas – „ilustruoti tuos neįtikėtinus sunkumus, su kuriais susiduria tarybiniai žydai, pasirinkę repatriacijos kelią: administracinės kliūtys,

visuomeninis ostrakizmas, beširdiškumas, savivalė ir įstatymų nesilaikymas¹³⁴.

Kaip atsakas į sovietų valdžios vykdomas represijas formavosi ir kitų judėjimų periodinė savilaida, nors kartais leidybos raidoje ši savilaida ir prarasdavo tokį pirminį pobūdį. Nuo septintojo dešimtmečio leista „Evangelikų krikščionių-baptistų katalikų Tarybų Sąjungoje giminių Tarybos informacinis biuletenis“ („Информационный бюллетень Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР“) kai kurie autoriai įvardija kaip pirmą savilaidos žurnalą, skirtą politiniams procesams Sovietų Sąjungoje¹³⁵. 1970 m. sausio mėn. išėjusiame „Ukrainos kronikos“ 1-ajame numeryje buvo paskelbti faktai apie žmogaus teisių, taip pat nacionalinių teisių pažeidimus ir sovietines represijas 1968–1969 m. Ukrainoje. Skleisti visuomenėje slepiamus ar sovietų valdžios klastojamus faktus apie valdžios represinius veiksmus ir teisių pažeidimus buvo svarbiausias 1970–1972 m. išleistų šešių numerių tikslas. Tuo tarpu 1973–1975 m. naujos redakcijos parengti du „Ukrainos kronikos“ numeriai jau transformavo leidinio, kaip dokumentuojančio sovietines represijas, pobūdį: juose buvo paskelbtos eilės, straipsnis apie slaptąją diplomatiją bei studija „Ukrainiečių etnocidas TSRS“. 1979 m. sovietų valdžia atskleidė slaptą organizaciją „Ukrainos nacionalinis frontas“; ši šviečiamoji organizacija irgi bandė atgaivinti „Ukrainos kronikos“ leidybą (greta organizacijos leisto kultūros almanacho išėjo 10-asis ir 11-asis „Kronikos“ numeriai)¹³⁶.

Sovietų valdžiai suaktyvinus represinius veiksmus, keisdavosi ir jau leidžiamos periodinės savilaidos pobūdis; ji priartėdavo prie dokumentų rinkinio apie persekiojimus žanro. 1975 m. pradėtos leisti „Aušros“, kurios tikslai, anot leidėjų, buvo „gaivinti lietuvių dvasią, ugdyti tautinį susipratimą, tautos dorovingumą“¹³⁷, trijuose numeriuose buvo

aprašomi konkretūs sovietiniai represiniai veiksmai. 1978 m. gegužės mėn. pasirodė 11-asis „Aušros“ numeris, skirtas Baliui Gajauskui ir Petru Paulaičiui; tų metų rugpjūčio mėn. buvo išleistas 12-asis numeris apie Lietuvos Helsinkio grupės narį Viktorą Petkų; juose pateikta B. Gajausko ir V. Petkaus teismų procesų medžiaga (teismai įvyko atitinkamai 1978 m. balandžio ir liepos mėn.) bei šių procesų atgarsiai. 1981 m. birželio mėn. išėjo 27-asis „Aušros“ numeris, dedikuotas prieš 40 metų prasidėjusiems masiniams trėmimams bei bolševizmo kankinių atminimui; jame po įvadinio straipsnio buvo antrą kartą paskelbti tekstai apie pirmosios sovietinės okupacijos aukas.

„Faktų“ kalba – išskirtinis disidentinės periodinės savilaidos bruožas. Disidentinės periodinės savilaidos išskirtinis formavimosi bruožas buvo tekstų atranka ir jų publikavimas remiantis „faktų“ kalbos kriterijumi. Tokia tendencija išryškėjo po dokumentų rinkinių apie teismų procesus. 1966 m. A. Ginzburgo parengtas rinkinys „Baltoji knyga“ buvo dedikuotas F. Vigdorovos atminimui. Tęstinumą tarp F. Vigdorovos parengto teismo proceso aprašymo ir „Baltosios knygos“ rodė perimtas tekstų atrankos kriterijus. A. Ginzburgas „Baltąją knygą“ traktavo kaip ataskaitą apie procesą, tačiau prieinamų dokumentų stoka neleido šį rinkinį taip pavadinti tiesiogiai¹³⁸. „Baltąją knygą“ sudarė dokumentinė medžiaga, atspindinti bylos tyrimą, teismo eigą, bylos nušvietimą oficialioje spaudoje, Vakarų visuomenės atgarsius bei sovietinėje visuomenėje kilusią protestų bangą, o dokumentus pristatydavo tik trumpi rinkinio sudarytojo komentarai.

„Faktų“ kalba grindžiamos savilaidos pagrindinius bruožus konkrečiai suformulavo P. Litvinovas 1968 m. parengto rinkinio „Keturių procesas“ įvade. Jis pabrėžė, kad sudarydamas rinkinį siekė maksimalaus ob-

jektyvumo, o dokumentų patikimumas buvo svarbiausias kriterijus atrenkant tekstus. Toks rinkinio pobūdis atspindėjo ir jo tikslą – „supažindinti tarybinę ir pasaulio visuomenę su visomis sudarytojų žinomomis „keturių proceso“ aplinkybėmis, nes viešumas visur ir visada yra būtina ir pagrindinė įstatymų laikymosi sąlyga“¹³⁹. „Keturių procesą“, kaip ir „Baltąją knygą“, sudarė dokumentinė medžiaga, susijusi su procesu: J. Galanskovo, A. Ginzburgo, A. Dobrovolskio ir V. Laškovos teismo proceso ir kasacinio svarstymo aprašymas, kolektyviniai ir individualūs laišakai, parašyti teismo metu ir po jo, sovietinės spaudos skelbti teismo aprašymai.

„Faktų“ kalbos kriterijus būdingas ir disidentinių judėjimų pradėti leisti periodinei informacinei savilaidai. „Einamųjų laikų kronikos“ redaktoriai 7-ajame numeryje atvirai įvardijo leidybos kriterijus, kuriais buvo remiamasi nuo pat pirmojo žurnalo numerio. Šio numerio pabaigoje buvo nurodyta, jog „„Kronika“ siekia maksimalaus pranešamos informacijos patikimumo“, o iškilus nors ir menkiausiam faktų tikrumo klausimui, visada pažymima, kad tokia informacija remiasi gandaiis¹⁴⁰. Prie pirmųjų numerių leidybos prisidėjęs A. Amalrikas teigė, jog „Kronika“ ir buvo sumanyta kaip „išdėstymas faktų [kursyvas mano. – E. J.] apie žmogaus teisių pažeidimus: apie teismus, areštus, kratas“¹⁴¹.

Kad „Einamųjų laikų kronika“ tęsė dokumentų rinkinių tradiciją, rodo ir „Kronikos“ pavadinimo raida. Šis leidinys buvo pradėtas leisti pavadinimu „Žmogaus teisių Tarybų Sąjungoje metai“, o jo paantraštėje nurodyta, jog tai – „Einamųjų laikų kronika“. Ilgainiui „Kronika“ prigijo kaip pagrindinis žurnalo pavadinimas, o užrašas „Žmogaus teisių Tarybų Sąjungoje metai“, vėliau ne kartą performuluotas, liko savotišku leidinio devizu. Tradicija tituliname „Kronikos“ puslapyje spausdinti Visuotinės

žmogaus teisių deklaracijos 19 straipsnį buvo perimta iš rinkinio „Demonstracijos byla“. Šio rinkinio tituliname puslapyje buvo išspausdinta dalis Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 20 straipsnio.

„Faktų“ kalbos įsitvirtinimui įtakos turėjo ir 1967 m. pabaigoje Anatolijaus Marčenkos pabaigta knyga „Mano liudijimai“ („Мои показания“); joje autorius aprašė 1960–1966 m. laikotarpį, praleistą kalint Vladimiro kalėjime ir Mordovijos politiniuose lageriuose. Šis veikalas, sulaukęs didelio dalies visuomenės atgarsio, plačiai paplito savilaidoje. „Einamųjų laikų kronika“ A. Marčenkos knygą apibūdino kaip „negailestingą faktais pagrįstą dokumentą apie padėtį dabartiniuose TSRS politiniuose lageriuose ir kalėjimuose“¹⁴².

„Faktų“ kalba grindžiamos periodinės savilaidos modelį perėmė ir kiti disidentiniai judėjimai. M. Šepšeličius teismo metu „Itoną“ apibūdino kaip informacinio šviečiamojo pobūdžio leidinį¹⁴³. Pasak „Baltosios egzodo knygos“ leidėjo Romano Rutmano, „Egzodas“ ir kiti žydų emigracinio judėjimo leidiniai rėmėsi „Einamųjų laikų kronikos“ pavyzdžiu, o rengiant „Baltąją egzodo knygą“ buvo remtasi ir A. Ginzburgo sudarytos „Baltosios knygos“ pavyzdžiu¹⁴⁴. „Baltosios egzodo knygos“ įvadiniame straipsnyje jo leidėjai pabrėžė, kad „ši knyga pagrįsta tikrais dokumentais – žydų, laikomų Tarybų Sąjungoje nepaisant jų siekimo repatriuoti į Izraelį, laiškais, nusiskundimais, pareiškimais ir reikalavimais“. Taip pat pabrėžta, jog leidinyje šalia dokumentų pateikti faktų aprašymai yra paremti patikrinta informacija, o komentarai turi tik padėti suprasti pateiktus dokumentus¹⁴⁵. Beje, „Egzodo“ paantraštė skelbė, jog tai yra dokumentų rinkinys, o jo sąsajas su „Einamųjų laikų kronika“ rodė visų keturių numerių titulinuose lapuose išspausdinta Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 13 straipsnio dalis, kurioje įtvirtinta žmogaus teisė emigruoti.

1971 m. aktyvesniems Lietuvos kunigams pradėjus svarstyti periodinio leidinio idėją, pirminis variantas buvo leisti teminių publikacijų leidinį, tačiau ištremto vysk. V. Sladkevičiaus patarimu buvo pasiremta „Einamųjų laikų kronikos“ pavyzdžiu ir pasirinkta „faktų“ kalba, kuri to meto sąlygomis buvo vertinta kaip iškalbingiausia¹⁴⁶. Tai nulėmė ir leidinio pavadinimą: vietoj pirminio varianto „Vivos voco!“ buvo priimtas vysk. V. Sladkevičiaus pasiūlytas pavadinimas „Kronika“. Jau 2-ajame „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ numeryje buvo įdėta žinutė, kuria leidėjai kreipėsi į skaitytojus prašydami: „[...] skaitytojai tepadeda jai rinkti tikslus faktus iš dabarties gyvenimo“¹⁴⁷. Kituose numeriuose skaitytojai taip pat buvo raginami pateikti vien tikslus, konkrečius faktus. Antai 7-ajame numeryje atvirai nurodyta, kad „„LKB Kronikai“ netinka nekonkreči informacija ir netikslūs faktai“ ir kad „tokios rūšies medžiaga „Kronikos“ puslapiuose nespausdinama“. Buvo pabrėžta, jog „kiekviena žinia, faktas ar įvykis, susijęs su Katalikų Bažnyčios padėtimi, mūsų tautos istorija, dabartimi, su valdžios organų sauvale, represijomis ar su kitomis diskriminacinėmis priemonėmis, turi būti kruopščiai patikrintas, aiškus ir tikslus“¹⁴⁸. „LKB Kronikos“ leidėjai 40-ajame numeryje apžvelgdami „Kronikos“ raidą pabrėžė, jog šis leidinys yra „tarsi fotoaparatas, tiksliai, kiek tai žmogiškoms jėgoms sovietinėmis sąlygomis įmanoma, fiksuojantis faktus“¹⁴⁹.

„Einamųjų laikų kronikos“ leidybos modelis, pagrįstas „faktų“ kalba, buvo perimtas ir „Ukrainos kronikos“ leidyboje. Kiekvienas iš šešių 1970–1972 m. išėjusių numerių buvo pradedamas publikacija „„Ukrainos kronikos“ tikslai“, kurioje teigiama, kad „Kronika“ publikuos tik grynus faktus be jokių apibendrinimų. 5-ojo numerio redakciniame straipsnyje rašoma, jog „informacijos objektyvumas, apimtis ir sąlyginis tikslu-

mas, padedantis suvokti daugumai nežinomus visuomeninius procesus TSRS“, Ukrainos visuomenėje buvo sutikti kaip šio leidinio esminiai teigiami bruožai¹⁵⁰.

„Faktų“ kalba kartais remtasi ir kultūrinio, šviečiamojo pobūdžio periodinėje savilaidoje. Antai 1975 m. išėjo specialus leidinio „Žydai Tarybų Sąjungoje“ numeris; jame, siekiant atskleisti sovietų valdžios represijas ir emigracijos teisės suvaržymą, buvo paskelbtas nuteisto judėjimo dalyvio motinos susirašinėjimas su sūnumi, oficialiomis institucijomis bei žymiais visuomenės veikėjais¹⁵¹.

PERIODINĖ SAVILAIDA IR DISIDENTINĖS VEIKLOS LEGALUMO ASPEKTAS

Disidentiniai judėjimai, siekę sukelti pokyčius sistemos viduje posttotalitarinės valstybės sąlygomis, turėjo pabrėžti, kad jie nekelia tikslo keisti pačią sistemą. Todėl formavosi legalios ir atviros veiklos metodai, kurie tapo vienu būdingiausiu disidentinių judėjimų Sovietų Sąjungoje elementu. Legalumo ir atvirumo aspektai yra glaudžiai susiję, todėl valstybinės valdžios griežtai kontroliuojamoje sovietinėje visuomenėje atvirumas tapo sudėtinio legalia traktuojamos veiklos aspektu. Siekiant pabrėžti veiklos teisėtumą, disidentiniame judėjime buvo akcentuojama, kad sovietų valdžia nesi-laiko įstatymų, todėl atvirumo kriterijus tapo antraeilium. Tokia disidentinės veiklos samprata atsispindėjo ir savilaidos raidoje.

Savilaida Sovietų Sąjungoje atsirado ir funkcionavo kaip pagrindinė veikla, tačiau formuojantis disidentiniams judėjimams iškilo savilaidos legalumo klausimas. 1968 m. rugsėjo mėn. Valentino Komarovo slapyvardžiu pasirašytame atvirame laiške konstatuota, jog „neteisėta yra ne „Savilaida“, suteikianti galimybę tūkstančių tūkstan-

čiams skaityti neišleistas talentingų rašytojų knygas, susipažinti su pažangiai mąstančių žmonių požiūriais, – neteisėta yra cenzūra, draudžianti ir žalojanti geriausių rašytojų kūrinius bei savo egzistavimu besityčiojanti iš Konstitucijoje įtvirtintos spaudos laisvės“¹⁵².

Disidentinių judėjimų savilaidą pradėjus traktuoti ar bent jau moraliniu atžvilgiu vertinti kaip legalią veiklą, ši tendencija išryškėjo ir leidžiant periodinę savilaidą. A. Ginzburgas „Sintaksės“ žurnale atvirai nurodė, jog jis yra šio leidinio redaktorius ir sudarytojas. Tai, kad savilaidos žurnalas buvo išleistas atsisakant pagrindinės veiklos metodų, padarė didelį įspūdį jo skaitytojams. Grigorijus Pomerancas teigė: „Nesunku įsivaizduoti tą susižavėjimą, kurį man sukėlė „Sintaksė“. Esmė buvo ne tik eilėse... [...] pagrindinis dalykas – aplinka, kurioje buvo parengtos „Sintaksės“, – visiškas atvirumas ir išsilaisvinimas iš baimės“¹⁵³. Literatūros žurnalas „Feniksas“ 1961 m. buvo išleistas kaip pagrindinis, nepaskelbiant jo leidėjų, o jau 1966 m. J. Galanskovas parengė 2-ąjį žurnalo numerį, kuriame atvirai nurodytas jo autorius. 1965 m. su redaktoriaus pavarde išėjo literatūros žurnalas „Sfinksai“ („Сфинксы“), redakcijos vardu skelbęs, jog „literatūra negali gyventi „po grindyse““¹⁵⁴. 1965 m. Leningrade pradėto leisti „Almanacho“ („Алманах“) tituliniam puslapyje taip pat buvo išvardyti redakcinės kolegijos nariai.

Siekiant pabrėžti legalų veiklos pobūdį, atvirai buvo nurodomi ir dokumentų rinkinių apie politinius procesus leidėjai. A. Ginzburgas rinkinyje „Baltoji knyga“ ne tik atvirai įvardijo save kaip jo autorių, bet ir dar rinkdamas medžiagą neslėpė savo veiklos. Išspausdinęs rinkinį penkiais egzemplioriais ir nenorėdamas platinti jį pagrindžio sąlygomis, A. Ginzburgas vieną egzempliorių perdavė KGB ir jam pranešė, jog su kitais rinkinio vienetais stengsis supa-

žindinti SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatus. Yra duomenų, jog šis leidinys pasiekė Aukščiausiosios Tarybos narį, žymų rašytoją Ilją Erenburgą¹⁵⁵. Beje, V. Čornovilas taip pat nusiuntė rinkinio „Vargas dėl proto“ kopijas Ukrainos aukščiausiai valdžiai; vėliau jos irgi paplito savilaidos būdu¹⁵⁶.

Tokia dokumentų rinkinių apie politinius procesus leidybos pozicija rodė, kad formuojasi Rusijos žmogaus teisių judėjimo, kaip disidentinio judėjimo, samprata. Savilaidos rinkiniai turėjo atskleisti sovietinių institucijų represijas bei įstatymų nesilaikymą; siekta inicijuoti sistemos pokyčius ne tik disidentinio judėjimo dalyvių, bet ir valstybinės valdžios pastangomis. Taigi šiais žingsniais buvo kategoriškai atsiribota nuo opozicinės veiklos, nuo siekių keisti visą sistemą ar nuversti jos principų įgyvendintojus. Beje, kaip teigia aktyvi judėjimo dalyvė Larisa Bogoraz, prieš A. Siniavskio ir J. Danielio politinį procesą kilus protestų bangai būtent buvo reikalaujama ne pašalinti iš valdžios asmenis, atsakingus už šį procesą, o tik teismo viešumo¹⁵⁷.

P. Litvinovas išleista dokumentų rinkiniais taip pat įtvirtino savilaidos, kaip legalios ir atviros veiklos, sampratą disidentiniame judėjime. Dėl leidinio „Demonstracijos byla“ rengimo 1967 m. rudenį iškviestas į KGB jis teigė, kad tokia veikla nenusižengia jokiems įstatymams, o šio pokalbio tekstas plačiai paplito savilaidoje. Rinkinyje „Keturių procesas“ buvo nurodyta, kad jo tikslas yra ne tik informuoti visuomenę apie J. Galanskovo, A. Ginzburgo, A. Dobrovolskio ir V. Laškovos bylą, bet ir „stengtis, kad į „keturių bylą“ vėl dėmesį atkreiptų tie, nuo kurių priklausė ir priklauso šio ir panašių procesų vykdymas mūsų šalyje“¹⁵⁸. Rinkinio įvade P. Litvinovas pabrėžė, jog sieks, kad rinkinys būtų paskelbtas tiek Sovietų Sąjungoje, tiek užsienyje, ir išsiųs jį SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui.

Savilaidos, kaip atviros, legalios veiklos, samprata žmogaus teisių judėjime plačiai įsitvirtino septintojo dešimtmečio pabaigoje. Tuo metu išleistuose dokumentų rinkiniuose buvo nurodomi jų leidėjai. A. Amalrikas irgi atvirai savilaidos būdu išleido veikalą „Ar išsilaikys Tarybų Sąjunga iki 1984 metų?“ („Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?“) ir, tikėdamasis sulaukti pozityvios savo samprotavimų kritikos, šiame veikale nurodė savo adresą. Atvirai, t. y. paskelbiant leidinio sudarytojus ar redaktorių, 1969 m. rugpjūčio mėn. pradėjo eiti „Savilaidos tekstų, skirtų visuomeninėms problemoms, rinkinys“ („Сборник избранных текстов Самиздата, посвященных общественным проблемам“, sudarytojas Valerijus Čalidžė), 1971 m. – žurnalas „Večė“ („Вече“, redaktorių V. Osipovas), 1975 m. – almanachas „Dvidešimtas amžius“ („Двадцатый век“, redaktorių Rojus Medvedevas). „Laisvės“ radijo stočiai paskelbus, kad išleistas pagrindinis žurnalas „Večė“, V. Osipovas savilaidos būdu išplatino pareiškimą, kuriame paneigė tokį radijo stoties apibūdinimą. Pabrėždamas žurnalo legalumą, jis nurodė, kad jei Sovietų Sąjungoje „mums bus suteikta teisė išspausdinti jį [žurnalą. – E. J.] spaustuviniu būdu, mes to neatsisakysime“¹⁵⁹.

„Einamųjų laikų kronika“ taip pat rėmėsi savilaidos, kaip legalios veiklos, samprata, tačiau toks veiklos traktavimas buvo transformuotas ir įgijo naujų aspektų. „Kronikos“ leidėjai siekė veikti legaliai bei viešai, tačiau savo pavardžių leidinio puslapiuose jie nepaskelbė. Tokia pozicija buvo paaiškinta jau 5-ajame „Kronikos“ numeryje: žinutėje skaitytojams buvo skelbiama, jog „Kronika“ „jokiu būdu nėra nelegalus leidinys, bet jos veikla yra suvaržyta savitų legalumo ir informacijos laisvės vertinimų, metams bėgant susiformavusių kai kuriuose tarybiniuose organuose. Todėl „Kronika“ negali, kaip bet kuris kitas žurnalas,

paskutiniame puslapyje nurodyti savo pašto adresą“¹⁶⁰. N. Gorbanevskaja, kaip žurnalo iniciatorė ir pirmoji redaktorė, leidinio puslapiuose buvo įvardyta tik 1975 m., jai emigravus iš SSRS.

Beje, „Einamųjų laikų kronikos“ leidėjai svarstė galimybę atvirai paskelbti leidinio redakciją, tačiau, atsižvelgus į galimus sovietų valdžios represijų žalos padarinius, ši idėja buvo atmesta¹⁶¹. 1974 m. buvo žengtas kitas žingsnis siekiant įtvirtinti periodinės savilaidos teisėtumą: gegužės 7 d. keli atvirai veikusios Žmogaus teisių SSRS gynimo iniciatyvinės grupės nariai spaudos konferencijos metu perdavė užsienio žurnalistams tris parengtus „Kronikos“ numerius. Paskelbtame pareiškime buvo pabrėžta, jog jie prisidėjo prie „Kronikos“ platavimo todėl, kad šis leidinys nėra nelegalus ir šmeižikiškas.

„Einamųjų laikų kronikos“, kaip legalaus periodinio leidinio, atsiradimui įtakos turėjo ir Krymo totorių judėjimo dalyvių leidžiamų „Informacinių biuletenių“ („Информационные бюлетени“) pavyzdys. Pirmoji „Kronikos“ redaktorė N. Gorbanevskaja teigė, jog santykių tarp žmogaus teisių judėjimo ir Krymo totorių užmezgimas davė impulsą leisti „Kroniką“. Krymo totorių „Informaciniai biuleteniai“, anot N. Gorbanevskajos, tapo savotišku išeities tašku¹⁶². Šių dviejų judėjimų santykiai užsimezgė 1967–1968 m., kai Krymo totoriai jau turėjo daugiau kaip dešimties metų judėjimo patirtį. Esminis šio judėjimo bruožas nuo pat jo pradžios buvo rėmimasis tik legalia veikla. 1964 m. spalio mėn. pradėti leisti „Informaciniai biuleteniai“ taip pat buvo legalios, atviros veiklos padarinys. „Informaciniai biuleteniai“ – tai Krymo totorių atstovų neoficialios „lobistinės“ veiklos Maskvoje ataskaitos. Nuo 1964 m. neoficialiai siunčiami atstovai, turintys savotišką tautos mandatą, nuolat pradėjo kelti Krymo totorių nacionalinį klausimą įvairio-

se valstybinėse ir partinėse institucijose Maskvoje. „Informaciniu biuleteniu“ buvo siekiama informuoti tautiečius apie pokalbius su valdžios atstovais, apie sovietinėms institucijoms perduotus dokumentus bei peticijas ir kitus šios veiklos rezultatus¹⁶³. „Informacinius biuletenius“ atvirai pasirašydavo sudarytojai, nes juos traktavo kaip sudedamąją savo legalios veiklos dalį. Septintojo dešimtmečio pabaigoje Krymo totorių išsiųstame proteste aukščiausiai sovietų valdžiai buvo teigiama, jog „niekas iš mūsų nacionalinio judėjimo dalyvių neužsiėmė antitarybine veikla“, o „visi mūsų dokumentai skirti tik vienai problemai – teisėtam mūsų tautos troškimui grįžti į Tėvynę“¹⁶⁴. Vis dėlto sovietų valdžios organizuotose politiniuose procesuose šie „antisovietiniai“ biuleteniai buvo pateikiami kaip kaltinimai Krymo totorių atstovams Maskvoje.

Savilaidos, kaip legalios veiklos, samprata buvo pagrįstas ir žydų emigracinis judėjimas. Šio judėjimo dalyvis V. Lazaris pabrėžė, jog „žydų judėjimas niekada nebuvo pagrindinis ir niekada nekovojo su režimu“¹⁶⁵. Emigracijos teisės siekimas buvo traktuojamas kaip nenusižengiantis sovietiniams įstatymams, juolab kad dar 1966 m. Ministrų Tarybos pirmininkas Aleksejus Kosyginas Paryžiuje oficialiai buvo pareiškęs, jog emigracija, kurios tikslas – atskirtų šeimos narių susijungimas, Sovietų Sąjungoje yra nedraudžiama. Tačiau iš esmės žydų teisė emigruoti Sovietų Sąjungoje nebuvo pripažinta *de jure*, o emigracija buvo kontroliuojama slaptomis, dažnai keičiamomis instrukcijomis bei aplinkraščiais¹⁶⁶.

Žydų disidentiniame judėjime toks prieštaravimas buvo aiškiai suvokiamas: 1970–1971 m. įvykusius politinius procesus judėjimo dalyviai įvertino kaip siekimą įbauginti žydus, tuo parodant, jog „jau vien troškimas išvykti į savo šalį yra nusikaltimas“¹⁶⁷. Todėl veiklos legalumo kriterijų

pradėta vertinti atsižvelgiant į tai, kaip sovietinė sistema laikosi įstatymų. 1971 m. kreipimesi į teismines institucijas Lidiya Čiukovskaja, gindama R. Palatnik, kaltinamą savilaidos platinimu, pabrėžė, kad savilaida pati savaime nėra nusikaltimas, nes įstatymais ji nėra uždrausta¹⁶⁸. Protestuodami prieš 1970 m. Leningrado proceso metu skirtą griežtą bausmę žydų grupei, ketinusiai užgrobti lėktuvą, Minsko žydai savo kreipimesi teigė, kad siekimas užgrobti lėktuvą galėjo atsirasti „tik kaip rezultatas ilgamečių bevaisių bandymų gauti leidimą emigruoti iš Tarybų Sąjungos *legaliu būdu*“¹⁶⁹.

1970–1971 m. sovietų valdžiai suaktyvius represijas prieš tokią veiklą, tiek nuteisti periodinės savilaidos leidėjai bei jos dalyviai, tiek protestuojantys prieš politinius teismo procesus asmenys atvirai traktavo savilaidą kaip ne antisovietinę, o legalią veiklą. 1971 m. gegužės mėn. Rygos procese teisiama „Itono“ leidėjai teigė, jog šia savilaida nebuvo siekiama pakenkti sovietų valdžiai ar ją silpninti, nes daugiausia dėmesio joje buvo skiriama žydų tautos vidaus problemoms ir nebuvo spausdinama jokia šmeižikiška nelegali medžiaga. M. Šepšelovičius proceso metu aiškino, kad vienintelis jo tikslas buvo žadinti žydų tautinį sąmoningumą¹⁷⁰. „Itono“ antisovietinio pobūdžio teisme nepripažino ir „2-ajame Leningrado procese“ nuteisti asmenys (tiesa, keletas iš jų, matyt, tikėdamiesi švelnesnio nuosprendžio, teismo metu teigė, jog tardytojai jiems įrodė platintos literatūros antisovietinį pobūdį).

Legalios veiklos kriterijumi rėmėsi ir nuo aštuntojo dešimtmečio pasirodžiusi žydų periodinė savilaida. Antai leidinio „Žydai Tarybų Sąjungoje“ tituliname lape sudarytojai jau atvirai nurodė savo pavardes. Redakcijos narių pavardės buvo įvardijamos ir keičiantis redakcijos sudėčiai. Atvirai leidėjai buvo nurodyti ir nuo 1975 m.

savilaidos būdu leidžiamame kultūros žurnale „Tarbut“.

Pradėtas viešai leisti „Tarbut“ buvo savotiškas iššūkis sovietų valdžios bandymams pabrėžti periodinės savilaidos nelegalų pobūdį. 1975 m. vasario mėn. įvyko rašytojo Vladimiro Maramzino, kurio kūryba buvo publikuota 4-ajame ir 6-ajame leidinio „Žydai Tarybų Sąjungoje“ numeryje, teismas; teisme šis leidinys buvo oficialiai pripažintas „nelegaliu“ ir „antisovietiniu“, o 1975 m. gegužės mėn. valdžios represijos prieš jo leidėjus dar labiau sustiprėjo. Todėl 1975 m. liepos mėn. atvirai išėjęs „Tarbut“, kuris iš pradžių buvo leidžiamas būtent kaip žurnalo „Žydai Tarybų Sąjungoje“ priedas, sustiprino savilaidos, kaip legalios veiklos, statusą. „Tarbut“ įvadiniam straipsnyje konkrečiai išdėstytos jo veiklos legalios pozicijos, pabrėžta, jog žurnalas „visiškai remiasi tarybinės Konstitucijos nustatyta teise kiekvienai tautai TSRS puoselėti savo nacionalinę kultūrą – teise, kurios TSRS neturi tik žydai“¹⁷¹. „Tarbut“ redaktorius Feliksas Dektoras kreipėsi į rašytojų sąjungos vadovybę siūlydamas su valdžios parama leisti žydų kultūros ir švietimo žurnalą savarankiškai ar „Tarbut“ pagrindu, tačiau jokio atsakymo iš šios institucijos nesulaukė ir „Tarbut“ buvo išleistas savilaidos būdu.

Legalios veiklos kriterijus aštuntojo dešimtmečio žydų emigraciniame judėjime įgavo didesnę reikšmę. Tuo metu išleistuose keliuose savilaidos rinkiniuose apie emigracinės teisės suvaržymus bei sovietų valdžios represijas prieš judėjimo dalyvius taip pat atvirai nurodyti jų sudarytojai. Yra duomenų, jog aštuntojo dešimtmečio pradžioje bandyta slapta veikusių ulpanimus, kuriuose buvo studijuojama hebrajų kalba, paversti atvirai organizuotu kalbos studijavimu¹⁷². 1974 m. žydų judėjimo dalyvių planotas tarptautinis mokslinis seminaras, 1976 m. rengtas kultūros simpoziumas taip

pat buvo organizuojami viešai ir laikantis įstatymų, o sovietinėms mokslo, kultūros institucijoms bei žymiems veikėjams buvo nusiųsti kvietimai dalyvauti.

Žydų disidentinio judėjimo poslinkį atvirumą ir legalumą akcentuojančios veiklos linkme iš esmės nulėmė tas faktas, kad į judėjimą aštuntajame dešimtmetyje aktyviai įsitraukė žymūs Sovietų Sąjungos ir Vakarų šalių mokslo veikėjai. Andrejaus Sacharovo pavyzdys rodė, jog toks visuomeninis statusas iš dalies apsaugo nuo sovietų valdžios represijų. Tuo tarpu informacinės periodinės savilaidos leidėjai tiek žmogaus teisių judėjime, tiek žydų emigraciniame judėjime tokio atvirumo sau negalėjo leisti saugumo sumetimais. Legalumo kriterijus šiuose leidiniuose buvo įtvirtintas kitu aspektu – leidiniuose pateikiamos informacijos objektyvumu ir patikimumu, t. y. „faktų“ kalba.

Panaši padėtis susiklostė ir Lietuvos katalikiškajame disidentiniame judėjime. „LKB Kronika“ buvo leidžiama nenurodant jos leidėjų, tačiau visoje leidybos raidoje stengtasi pabrėžti jos legalumą. „LKB Kronikoje“ skelbiamos medžiagos objektyvumas ir patikimumas tapo vienu pagrindinių kriterijų traktuojant šią savilaidos veiklą kaip nenusižengiančią sovietiniams įstatymams. Tokia pozicija buvo suformuluota ir atvirai išdėstyta kun. S. Tamkevičiaus 1975 m. pareiškime sovietiniam saugumui, kuriame jis pasmerkė kaip neteisėtas valdžios represijas prieš asmenis, prisidedančius prie „LKB Kronikos“ leidimo, argumentuodamas tuo, kad Visuotinė žmogaus teisių deklaracija suteikia teisę kiekvienam piliečiui platinti bet kokią tikrovės neiškraipiančią informaciją¹⁷³. 1976 m. grupė Lietuvos kunigų Vlodo Lapienio ir Jono Matulionio suėmimą už dalyvavimą leidžiant „LKB Kroniką“ įvertino kaip neteisėtą, nes, anot jų, šis leidinys „pateikia objektyvią, nors kai kam gal ir nemalonią, informaciją“¹⁷⁴.

Publikuojama objektyvi ir patikima informacija nebuvo nukreipta prieš sovietinę sistemą; vienas svarbiausių tokios informacijos skleidimo tikslų buvo keisti sovietų valdžios politiką religijos atžvilgiu, kad joje neliktų savivalės ir nebūtų pažeidžiami pagrindiniai įstatymai. 1974 m. spalio mėn. penkių kunigų kreipimesi į Žmogaus teisių komitetą Maskvoje buvo pažymėta, kad „LKB Kronika neturi tikslo susilpninti arba pakirsti Tarybų valdžią, o vien iškelti viešumon įstatymų pažeidimo faktus, kad jie būtų pataisyti“¹⁷⁵. Beje, kun. Vladas Šlevas 1968 m. rugpjūčio mėn. išsiųstame pareiškimе SSRS Ministrų Tarybai pabrėžė, jog „nei kunigai, nei tikintieji paprastai nėra nusistatę prieš dabartinę valstybės santvarką“¹⁷⁶. Toks pareiškimas atspindėjo plintančio katalikiškojo disidentinio judėjimo esminį elementą – politinės sistemos keitimo idėjos kaip pagrindinio siekio atsisakymą.

„LKB Kronikos“ puslapiuose taip pat buvo svarstoma dialogo su sovietų valdžia galimybė ir tokios galimybės įgyvendinimo problemos. 9-ajame jos numeryje teigiama, jog „katalikai yra įsitikinę, kad dialogas reikalingas, tačiau iliuzijoms nepasiduoda“; kartu pabrėžiama, jog „dialogas tik tada gali atnešti naudą, kai abi pusės parodo gerą valią“¹⁷⁷. Tačiau iš sovietų valdžios patiriamas smurtas ir melu pagrįsta jos politika tikinčiųjų atžvilgiu savaime atmetė tokią dialogo galimybę ar atidėjo ją neribotam laikui. „LKB Kronikos“ leidėjai pabrėžė, kad „sugyventi su valdžia būtų idealu, jei šis „sugyvenimas“ nebūtų perkamas Evangelijos principų išdavyste“¹⁷⁸.

Tokia sovietų valdžios laikysena tikinčiųjų ir visos Bažnyčios atžvilgiu nulėmė tai, jog, katalikiškajame disidentiniame judėjime pabrėžiant jo teisėtumą, vis reikšmingesnis darėsi faktas, kad sovietų valdžia nesilaiko įstatymų. J. Jurašas teigė, jog sovietų valdžios neleidimas kunigams atlikti

tiesioginių pareigų ir sovietinės konstitucijos garantuojamos sąžinės laisvės varžymas pavertė Bažnyčios veiklą pagrindine veikla¹⁷⁹. Panevėžio vyskupijos kunigai, atsakydami į 1974 m. rugsėjį pasirodžiusį anoniminių rašinių, kuriame buvo smerkiama „reakcinga“ Bažnyčios veikla, pabrėžė: „[...] mes nekovojuame prieš esamą santvarką, bet prieš savivalę, nereikalaujame nieko, išskyrus tai, kas mums pilnai priklauso pagal prigimtąją teisę, konstituciją ir Žmogaus Teisių Deklaraciją“¹⁸⁰.

1977 m. už dalyvavimą leidžiant „LKB Kroniką“ teisiamas V. Lapienis sakydamas paskutinį žodį savo veiklos legalumą aiškino taip: „„LKB Kronika“ yra nelegali tik tiek, kiek tarybiniai valdžios organai draudžia teisėtai priklausančią legalią religinę spaudą ir neleidžia tikintiesiems naudotis masinės informacijos priemonėmis“¹⁸¹. Tai gi „LKB Kronika“ savo legalumą grindė principu, jog jei sovietų valdžios politika yra laikoma teisėta, tai „savo ar kito asmens asmenybės ar teisių gynimo nuo pavojingo tikinčiajai visuomenei kėsimo negalima laikyti nelegaliu“¹⁸². Panašią poziciją išsakė ir kiti už „LKB Kronikos“ leidybinę veiklą teisiami asmenys; jie teigė, kad šis leidinys tik gina Bažnyčią nuo persekiojimų, jos teisių suvaržymo.

Sovietų valdžios represijos tikinčiųjų atžvilgiu nesiliovė. 1972 m. liepos 5 d. LSSR prokuratūra iškėlė baudžiamąją bylą dėl „LKB Kronikos“ leidybos; 1974 m. rugsėjo mėn. byla buvo perduota LSSR Aukščiausiam Teismui. Todėl nuo 1975 m. pasirodžiusi nauja katalikiškojo judėjimo kultūrinė, tautinė, religinė periodinė savilaida („Aušra“, „Dievas ir Tėvynė“, „Tiesos kelias“, „Rūpintojėlis“, „Ateitis“) taip pat buvo leidžiama kaip pagrindinė spauda, nenurodant jos leidėjų pavardžių. „LKB Kronika“, pristatydama skaitytojams naujus leidinius, šiuos žurnalus apibūdindavo kaip pagrindinius, tačiau niekada jiems netaikė

„nelegalaus leidinio“ sąvokos. Be to, „LKB Kronikos“ leidėjai ragino visus tikinčiuosius bei kunigus aktyviai įsitraukti į šių naujų žurnalų leidimą ir platinimą.

1975 m. pradėtos leisti „Aušros“ įvadinėje publikacijoje pabrėžiama, kad leidinys „nesiekia politinių tikslų – sukelti revoliuciją ar grąžinti kapitalistinę tvarką“¹⁸³. Už „LKB Kronikos“ spausdinimą nuteista Ona Pranckūnaitė iš lagerio rašė: „[...] šio leidinio [„LKB Kronikos“. – E. J.] aš nelaikau politiniu ir nelaikysiu [...], nes šiame leidinyje surašyta neginčijama tiesa“¹⁸⁴. Atsiribojimą nuo politinių siekių galima traktuoti kaip bandymą disidentiniuose judėjimuose naujomis formomis pabrėžti leidinių legalumo aspektą, tuo tikintis sušvelninti galimas sovietų valdžios represijas. Jau 2-ajame „Savilaidos tekstų, skirtų visuomeninėms problemoms, rinkinio“ numeryje buvo nurodyta, kad „autorius prieštarauja bandymams panaudoti Rinkinį bet kokios politinės propagandos tikslams“¹⁸⁵. Pasirodžius žurnalams „Večė“, „Žydai Tarybų Sąjungoje“, „Tarbut“, jų redaktoriai ir sudarytojai taip pat paskelbė pareiškimus, jog šie žurnalai nesieks jokių politinių tikslų ir nepublikuos politinės problematikos tekstų. Beje, 1978 m. atvirai įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas savo kreipimesi nurodė, kad jis nesieks jokių politinių tikslų¹⁸⁶.

Periodinės savilaidos, kaip legalios (ar net apskritai kaip disidentinės) veiklos, traktavimo keblumų kyla žvelgiant į kai kurias nuo 1975 m. katalikiškajame judėjime leistos periodinės savilaidos pozicijas sovietinės sistemos atžvilgiu. Karingiausią poziciją šiuo atžvilgiu savo puslapiuose nuolat deklaravo „Dievas ir Tėvynė“. Šiame leidinyje buvo iškelta net idėja, kad ir „kova už sąžinės laisvę [...] yra kova prieš marksizmo-leninizmo filosofinį pagrindą, jo esmę, prieš valdančią Komunistų partiją, Tarybų Sąjungos politinę sistemą – žūtbūtinę politinę kovą“¹⁸⁷. „Ateities“ redakciniame

straipsnyje buvo teigiama, jog „kiekvienas supuvimo faktas rodo, kad jau griūva prievartinė socialinė sistema, o iš griuvėsių kyla ateitis“¹⁸⁸.

Sovietų valdžia kaip okupacinė įvardijama daugelyje katalikiškos periodinės spaudos puslapių. 1979 m. ir „LKB Kronika“ pareiškė solidarumą su 45 lietuvių, latvių ir estų pasirašyta deklaracija, kuria buvo pasmerktas 1939 m. Ribbentropo–Molotovo paktas ir pareikalauta panaikinti šio pakto padarinius Baltijos valstybėms. Solidarizuodamasi su faktišku reikalavimu atkurti Lietuvos valstybingumą, „LKB Kronika“ tai grindė teiginiu, jog Lietuvos Katalikų Bažnyčios nelaimių ištakų reikia ieškoti būtent 1939 m. pasirašyto pakto padariniuose¹⁸⁹. Didėjančią „Kronikos“ priešišumą sovietinei sistemai V. Vardys įžvelgė ir nuo 1978 m. išryškėjusioje tendencijoje, kai jos puslapiuose žodis „tarybinis“ buvo pakeistas į „sovietinis“¹⁹⁰.

Ryškęjančią periodinės savilaidos priešišumą sovietinės sistemos atžvilgiu pirmiausia lėmė nesilpstančios valdžios represijos ir tikinčiųjų teisių varžymas įvairiose gyvenimo srityse. Vis garsiau judėjime ėmė skambėti aštuntojo dešimtmečio pradžioje vieno tikinčiojo pasiūlyto pareiškimo sovietų valdžiai projekte iškeltas reikalavimas: „Kadangi tarybinė vyriausybė nepajėgia Lietuvos tikintiesiems duoti pilną tikėjimo laisvę, todėl prašome duoti Lietuvai laisvę. Lietuva, būdama laisva, užtikrins visiems savo piliečiams reikalingas teises“¹⁹¹. Kita vertus, kaip pažymėjo K. Girnius, savilaidoje pasirodžiusius reikalavimus atkurti nepriklausomą Lietuvą, t. y. keisti visą egzistuojančią sistemą, reikėtų vertinti ne kaip konkrečią veiklos programą, kurią įgyvendinti to meto sąlygomis buvo neįmanoma, o kaip priemonę, kuria siekiama priminti, pamokyti ir kuria išreiškiama ateities viltis¹⁹². Beje, 45 Baltijos kraštų atstovų pareiškimui, kuriuo pirmą kartą viešai buvo

pareikalauta nepriklausomybės, pritarė ir Rusijos žmogaus teisių judėjimo dalyviai (Jelena Boner, A. Sacharovas, Jurijus Belovas ir kt.).

IŠVADOS

1. Esminis sovietinio disidentizmo bruožas buvo nepavaldi valdžios kontrolei veikla, kurios tikslas – ne keisti esamą santvarką, o sukelti pokyčius sistemos viduje. Disidentai neapsiribojo tik politinės sistemos leistinų veiksmų arsenalu, jų veiksmai dažnai peržengdavo valdžios toleruojamas ribas. Lietuvos katalikiškasis, žydų emigracinis, Rusijos žmogaus teisių judėjimai, pradėję formotis skirtingose istorinėse tautinėse bendruomenėse šeštajame dešimtmetyje, priskirtini disidentinio judėjimo kategorijai. Tokią šių judėjimų klasifikaciją pagrindžia ir periodinės savilaidos formavimosi ypatybės.

2. Savilaida, Sovietų Sąjungoje atsiradusi prieš susiformuojant disidentiniams judėjimams, pamažu tapo sudedamuoju šių judėjimų veiklos elementu. Peticiónų kampanija, simbolizavusi disidentinių judėjimų suaktyvėjimą bei legalios, atviros veiklos formų įsitvirtinimą, nulėmė ir legalaus pobūdžio savilaidos atsiradimą Rusijos žmogaus teisių judėjime ir žydų emigraciniame judėjime. Tuo tarpu Lietuvoje legalaus pobūdžio savilaida (peticijos, teismų procesų aprašymai, oficialūs dokumentai) ėmė plisti tik 1972 m. pradėjus leisti katalikišką periodinę savilaidą.

3. Disidentinė periodinė savilaida buvo grindžiama šeštojo ir septintojo dešimtmečių sandūroje Rusijoje pradėtų leisti savilaidos žurnalų įtvirtinta nauja leidinių samprata. Judėjimams perėmus šią naują sampratą, periodinė savilaida atsiribojo nuo opozicinės ar tik nedidelį skaitytojų būrį apimančios spaudos.

4. Periodinė savilaida tapo ir veiksnium, nulėmusiu santykių tarp atskirų disidentinių judėjimų atsiradimą. Pirmieji ryšiai tarp prasidedančių Lietuvos ir Rusijos disidentinių judėjimų užsimezgė pradėjus leisti savilaidos žurnalus Rusijoje septintojo dešimtmečio pradžioje. Tuo tarpu sparčiai besiplėtojančios disidentinės periodinės savilaidos poreikiai septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje tiesiogiai nulėmė santykių užsimezgimą tarp jau susiformavusių Lietuvos katalikiškojo ir žmogaus teisių judėjimų.

5. Disidentinės periodinės savilaidos atsiradimas ir jos turinys atspindėjo skirtingus kiekvieno judėjimo siekius bei jų keliamus tikslus, tačiau visos šios savilaidos bendras bruožas buvo tai, jog ji formavosi kaip atsakas į sovietų valdžios represijas ir savivalę.

6. Rusijos žmogaus teisių judėjime periodinė savilaida nuo pat pradžios rėmėsi dokumentų rinkinių apie politinius teismų procesus modeliu ir jos leidybos atramos tašku tapo „faktų“ kalba. Periodinės savilaidos, kaip atsako į sovietų valdžios represijas, raida nulėmė tai, jog Lietuvos katalikiškajame ir žydų emigraciniame judėjimuose buvo remiamasi tokia žmogaus teisių judėjimo leistos periodinės informacinės savilaidos patirtimi.

7. Visuose apžvelgiamuose disidentiniuose judėjimuose buvo remiamasi periodinės savilaidos, kaip legalios veiklos, samprata. Savilaidos teisėtumo akcentavimas atspindėjo esminį disidentizmo bruožą – atsiribojimą nuo pačios santvarkos keitimo tikslų. Tačiau atsižvelgiant į nesiliaujančias valdžios represijas ir teisių varžymus, legalios veiklos samprata, glaudžiai susijusi su viešumo principu, buvo transformuota. Leidžiant disidentinę periodinę savilaidą, pagrindiniu kriterijumi, apibūrinančiu veiklos teisėtumą, tapo faktas, kad sovietų valdžia nesilaiko įstatymų. Legalumo principas buvo įtvirtintas ir kitu aspektu – leidiniuose

pateikiamos informacijos objektyvumu ir patikimumu, t. y. „faktų“ kalba.

8. Taigi skirtingų tikslų siekiančiuose ir skirtingais socialiniais sluoksniais besiremiančiuose disidentiniuose judėjimuose išryškėjo bendros raidos tendencijos. Disidentinės periodinės savilaidos formavimasis atskleidė gilumines sąsajas tarp šių judėjimų. Lietuvos katalikiškajame judėjime

leistos periodinės savilaidos raidos bruožai atitiko bendras sovietinio disidentizmo tendencijas ir atspindėjo veiklos formų perimamumą tarp atskirai besiformuojančių judėjimų. Tai leidžia Lietuvos katalikiškąjį judėjimą greta žydų emigracinio ir žmogaus teisių judėjimų priskirti bendro reiškinio – sovietinio disidentizmo – kategorijai.

Nuorodos

¹ *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union today*, ed. A. Brumberg, New York, 1970, p. 21, 458.

² *Власть и оппозиция: Российский политический процесс XX столетия*, Москва, 1995, с. 181.

³ *The Political, Social and Religious Thought of Russian „Samizdat“ – An Anthology*, ed. M. Meerson-Aksenov, B. Shragin, Belmont, 1977, p. 34, 34–35.

⁴ H. G. Skilling, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Hampshire and London, 1989, p. 6–7, 201, 208.

⁵ R. Sharlet, „Soviet Dissent since Brezhnev“, *Current History*, 1986, vol. 85, p. 321–322.

⁶ P. Reddaway, „The Development of Dissent and Opposition“, *The Soviet Union since the fall of Khrushchev*, ed. A. Brown, M. Kaser, London, 1975, p. 126, 134, 140.

⁷ *Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*, ed. G. Saunders, New York, 1974, p. 274; D. M. Crowe, „Samizdat“, *The Modern Encyclopaedia of Russian and Soviet History*, USA, 1983, vol. 33, p. 65.

⁸ M. Hopkins, *Russia's Underground Press: The Chronicle of Current Events*, New York, 1983, p. 21–22, 96.

⁹ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, Vermont, 1984, 427 с.

¹⁰ Л. Алексеева, „Литовское национально-религиозное движение“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeewa/Chapter3a.htm, p. 8–9.

¹¹ *The Political, Social and Religious Thought of Russian „Samizdat“...*, p. 585, 586.

¹² S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 88, 98, 109.

¹³ B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, Cambridge, 1988, p. 317.

¹⁴ M. McCauley, *The Soviet Union: 1917–1991*, London and New York, 1993, p. 314.

¹⁵ R. Sharlet, „Dissent and Repression in the Soviet Union“, *Current History*, 1977, vol. 73, p. 114.

¹⁶ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, Boulder, 1978, p. 151, 152.

¹⁷ V. Vardys, „Rezistencija Lietuvoje po antrojo pasaulinio karo: Žvilgsnis iš istorinės perspektyvos“, *Aidai*, 1981, Nr. 2, p. 68–70.

¹⁸ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania. 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 103, 105, 131.

¹⁹ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality...* p. 132; T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania...*, p. 104.

²⁰ S. Sužiedėlis, *The Sword and the Cross: A History of the Church in Lithuania*, Huntington, 1988, p. 208, 218.

²¹ A. Jakubčionis, „Bažnyčios pasipriešinimas 1970–1980 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, t. 12, p. 157–163; *ibid.*, XXI amžius, 1997, gegužės 14.

²² A. Streikus, „Į „Kronikos“ ištakas pažvelgus“, *Naujasis židinys*, 1997, Nr. ¾, p. 167–170; A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, p. 39–65.

²³ K. Girnius, „The Opposition Movement in Postwar Lithuania“, *Journal of Baltic Studies*, 1982, vol. 12, Nr. 1, p. 72; K. Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 161–172.

²⁴ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР...*, 427 с.

²⁵ *The Political, Social and Religious Thought of Russian „Samizdat“...*, p. 13.

²⁶ T. Venclova, „Disidentų sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“, *Į laisvę*, 1977, Nr. 71, p. 24.

²⁷ T. Venclova, *Vilties formos: Eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991, p. 246.

²⁸ P. Reddaway, „The Development of Dissent and Opposition“, p. 122.

- ²⁹ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania...*, p. 19.
- ³⁰ Ibid., p. 15.
- ³¹ V. Shlapentokh, *Soviet Intellectuals and Political Power: Post – Stalin Era*, Princeton, 1990, p. 79, 133, 141.
- ³² Ibid., p. 133, 141.
- ³³ D. R. Spechler, *Permitted dissent in the USSR: Novy mir and the Soviet Regime*, New York, 1982, p. xx.
- ³⁴ Ibid., p. xx–xxi.
- ³⁵ R. M. Cutler, „Soviet Dissent Under Khrushchev: An Analytical Study“, *Comparative Politics*, 1980, vol. 13, Nr. 1, p. 16–17.
- ³⁶ D. R. Spechler, *Permitted dissent in the USSR*, p. xx.
- ³⁷ R. M. Cutler, „Soviet Dissent Under Khrushchev“, p. 17.
- ³⁸ *Власть и оппозиция: Российский политический процесс...*, с. 235.
- ³⁹ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи: кто порвал железный занавес*, Tel Aviv, 1981, с. 18.
- ⁴⁰ P. Reddaway, „The Development of Dissent and Opposition“, p. 122.
- ⁴¹ А. Амальрик, *Просуцествує ли Советский Союз до 1984 года?*, Amsterdam, 1970, с. 10, 11.
- ⁴² Ibid., с. 11.
- ⁴³ „Soviet Dissent: Interviews“, *Survey*, 1970, Nr. 77, p. 138.
- ⁴⁴ А. Амальрик, *Записки диссидента*, Ann Arbor, 1982, с. 61.
- ⁴⁵ П. Литвинов, „О движении за права человека в СССР“, *Самосознание: Сборник статей*, New York, 1976, с. 78–79.
- ⁴⁶ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jews Emigration 1948–1967*, Cambridge, 1991, p. 284, 343.
- ⁴⁷ Ibid., p. 343.
- ⁴⁸ А. Воронель, В. Яхот, „От составителей“, *Белая книга исхода: Выкуп*, 1973, *Еврейский самиздат*, Jerusalem, 1975, т. 8, с. 125.
- ⁴⁹ S. Bialer, *The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline*, New York, 1986, p. 15; M. McCauley, *The Soviet Union: 1917–1991...*, p. 312–313.
- ⁵⁰ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 21.
- ⁵¹ R. Sharlet, „Soviet Dissent since Brezhnev“, p. 322.
- ⁵² Л. Алексеева, „Еврейское движение за выезд в Израель“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/alexeewa/chapter10.htm, p. 9.
- ⁵³ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jews Emigration*, p. 287.
- ⁵⁴ A. Streikus, „I „Kronikos“ ištakas pažvelgus“, p. 167–168.
- ⁵⁵ A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, p. 53.
- ⁵⁶ P. Račiūnas, *Lietuvos katalikybės, jos doros ir tautiškumo naikinimas ir lietuvių pasipriešinimas 19–20 amž. II dalis. Tautos dvasinio gyvenimo ugdytojai*, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUBRS), f. 187, b. 524, l. 107.
- ⁵⁷ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasinis atgimimas“, *LKB Kronika: Pogrindžio leidinys*, Čikaga, 1984, t. 7, p. 100.
- ⁵⁸ „Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas“, ibid., t. 5, p. 234.
- ⁵⁹ *Mylėti artimą: Liudijimai apie kunigą Juozą Zdebskį pagal dokumentinio filmo videomedžiagą*, Vilnius, 1998, p. 49.
- ⁶⁰ „Vladas Lapienis saugumo kalėjime“, *LKB Kronika*, 1978, t. 4, p. 332.
- ⁶¹ А. Амальрик, *Просуцествує ли Советский Союз до 1984 года?*, с. 5.
- ⁶² D. Pospelovsky, „From Gosizdat to Samizdat and Tamizdat“, *Canadian Slavonic Papers*, 1978, vol. 20(1), p. 46.
- ⁶³ R. M. Cutler, „Soviet Dissent Under Khrushchev“, p. 19–20.
- ⁶⁴ *Власть и оппозиция: Российский политический процесс*, с. 256.
- ⁶⁵ А. В. Савельев, „Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР 1950-х–1970-х годов“, *Вопросы истории*, 1998, No. 4, с. 114.
- ⁶⁶ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jewish Emigration*, p. 287, 413; S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, p. 88.
- ⁶⁷ I. Averbukh, „Jewish Samizdat at the End of the Forties: Fragments from Margarita Aliger's Poem „Your Victory““, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 74, 78, 82.
- ⁶⁸ Ibid., p. 74, 78.
- ⁶⁹ S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, p. 90.
- ⁷⁰ J. Goldstein, „The Jewish National Movement in the Soviet Union: A Profile“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 33, 39, 41; S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, p. 88–89, 109.
- ⁷¹ E. Jaseliūnas, „Lietuvos katalikiška periodinė spauda XX a. 8-ajame dešimtmetyje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1999, t. 15, p. 236–241.

⁷² V. Aliulis, „Lietuvos katalikų spaudos leidiniai“, *Katalikų kalendorius žinynas 1988*, Kaunas–Vilnius, 1998, p. 269.

⁷³ P. Reddaway, „Freedom of Worship and the Law“, *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union Today*, ed. A. Brumberg, New York, 1970, p. 62.

⁷⁴ A. Streikus, „Religinė spauda sovietinio totalitarinio režimo sąlygomis 1953–1967 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1998, t. 12, p. 154–155.

⁷⁵ V. Aliulis, „Apie tikybos laisvę ir statistiką“, *Gimtas kraštas*, 1988, spalio 13–19.

⁷⁶ A. B. Савельев, „Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР...“, с. 110.

⁷⁷ Гинзбург Александр Ильич, www.memo.ru/history/diss/ginzburg.htm, p. 3.

⁷⁸ В. Вишняков, *Все мы в молодости смотрим революционерами*, www.memo.ru/history/diss/books/mayak/Chapter14.htm, p. 6; А. Шухт, *Эти чтения были очень полезны и очень важны*, www.memo.ru/history/diss/books/mayak/Chapter13.htm, p. 8.

⁷⁹ В. Осипов, „Площадь Маяковского, статья 70-ая“, *Грани*, 1971, No. 80, с. 128.

⁸⁰ P. Račiūnas, *Lietuvos vyskupijos Lietuvai netekus nepriklausomybės nuo 1940 m. iki šių dienų*, VUBRS, f. 187, b. 495, l. 147; V. Spengla, „Akiplėša“: *KGB kova prieš Bažnyčią. Pagal kunigo Juozo Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius, 1996, p. 56; „LKB Kronikai“ 10 metų“, *LKB Kronika*, 1984, t. 7, p. 109.

⁸¹ S. Tamkevičius, „LKB Kronika“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: XI tomas*, Kaunas, 1997, p. 348–349.

⁸² P. Račiūnas, „Dvasinės kovos ginklas“, *Tautos atmintis*, 1996, Nr. 1, p. 53.

⁸³ V. Jankauskas, „Rūpintojėliai prie laisvės kelio“, *Gimtas kraštas*, 1992, liepos 1–8; J. Plavičienė, „Pogrindžio žurnalas „Rūpintojėlis“ paminėjo 20-ties metų sukaktį“, *XXI amžius*, 1997, kovo 14.

⁸⁴ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 99–109.

⁸⁵ А. Суетнов, *Самиздат: библиографический указатель*, Москва, 1992, т. 1, с. 19.

⁸⁶ В. Lewytzkij, *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980*, Edmonton, 1984, p. 133; Л. Алексеева, „Украинское национальное движение“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeeva/Chapter2.htm, p. 12.

⁸⁷ V. Spengla, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: XI tomas*, Kaunas, 1997, p. 56.

⁸⁸ P. Plumpa, „Religinio pasipriešinimo rakopos 1968–1973 metais“, *XXI amžius*, 1997, balandžio 11.

⁸⁹ „Рижский процесс“, *Вестник Исхода*, No. 2, 1971, *Еврейский самиздат*, Иерусалим, 1974, т. 3, с. 63.

⁹⁰ Р. Нудельман, „Предисловие“, *Тарбут*, No. 1, 1975, *Еврейский самиздат*, 1976, т. 11, с. 214.

⁹¹ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 103, 107; A. Voronel, „Jewish Samizdat“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 258–259.

⁹² А. Скобов, „„Перспектива“ – журнал новых левых“, *Самиздат*, Москва, 1993, с. 109.

⁹³ „„Rūpintojėlio“ karta“, *XXI amžius*, 1993, balandžio 9.

⁹⁴ *Синтаксис*, www.memo.ru/history/diss/links/sintaksis.htm, p. 1.

⁹⁵ Р. Нудельман, „Предисловие“, с. 214.

⁹⁶ T. Venclova, „Disidentų sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“, p. 26.

⁹⁷ A. Danielis, A. Lavutas, T. Velikanova, „LKB Kronika“ ir „Einamųjų įvykių kronika“, *Kronika. Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, Vilnius, 1997, p. 73.

⁹⁸ P. Plumpa, „Visos Lietuvos kapelionas“, *Kryžiaus ir meilės kelias*, Vilnius, 1996, p. 25.

⁹⁹ S. Tamkevičius, „LKB Kronika“, p. 352–353.

¹⁰⁰ „Kratų audra“, *LKB Kronika*, 1975, t. 2, p. 16–17; V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality...*, p. 150.

¹⁰¹ A. Danielis, A. Lavutas, T. Velikanova, „LKB Kronika“ ir „Einamųjų įvykių kronika“, p. 72.

¹⁰² Ibid., p. 73.

¹⁰³ „От „Феникса“ к „Сфинксам““, *Грани*, 1965, No. 59, с. 3.

¹⁰⁴ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 92.

¹⁰⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (LKP dokumentų skyrius, buv. LVOA), f. 1771, ap. 233, b. 6, l. 91.

¹⁰⁶ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 48, b. 268, l. 38.

¹⁰⁷ A. Rothberg, *The Heirs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime 1953–1970*, London, 1972, p. 153.

¹⁰⁸ „Письмо Анатолия Якобсона“, *Полдень: Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной площади*, Frankfurt/M, 1970, с. 497.

¹⁰⁹ „Обзор Самиздата 1968 года“, *Хроника текущих событий*, No. 5, www.memo.ru/history/diss/chr/chr5.htm, p. 4.

¹¹⁰ „Белая книга“ по делу Ивана Яхимовича“, *Посев*, 1969, No. 5, с. 2.

¹¹¹ „Сборник памяти А. Е. Костерина“, *ibid.*, No. 4, с. 47–61.

¹¹² „Вместо эпилога. Год 1966-й“, *Пятое декабря 1965 года в воспоминаниях участников*

событий, материалах Самиздата, документах партийных и комсомольских организаций и в записках Комитета государственной безопасности в ЦК КПСС, www.memo.ru/history/diss/books/5dec/Chapter6.htm, p. 5.

¹¹³ А. Амальрик, *Просушествует ли Советский Союз до 1984 года?*, с. 6.

¹¹⁴ Л. Алексеева, „Первые правозащитные выступления (1965–1968 гг.)“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeeewa/Chapter16a.htm, p. 8.

¹¹⁵ „Письмо старому другу“, *Белая книга*, Frankfurt/M, 1967, с. 414.

¹¹⁶ „Ленинградский процесс“, *Хроника текущих событий*, No. 1, www.memo.ru/history/diss/chr/chr1.htm, p. 11–12.

¹¹⁷ В. Осипов, „Площадь Маяковского“, с. 127.

¹¹⁸ „Год прав человека продолжается“, *Хроника текущих событий*, No. 5, www.memo.ru/history/diss/chr/chr5.htm, p. 18.

¹¹⁹ LYA, f. 1, ap. 15, b. 1629, l. 63.

¹²⁰ Ibid., b. 172, l. 32.

¹²¹ „LKB Kronikai“ 10 metų!, p. 109.

¹²² „Byla Nr. 395“, *LKB Kronika*, 1975, t. 2, p. 250.

¹²³ „Tarptautiniame tribunole“, *Aušra: 1975 X–1977 II 16*, Čikaga, 1977, t. 1, p. 15.

¹²⁴ „Kuriuo keliu? (Žvilgsnis į Lietuvos dvasininkiją)“, *Aušra: 1981 m. vasaris–1982 m. kovas: Nr. 26(66)–30(70)*, Čikaga, 1984, t. 6, p. 95.

¹²⁵ „Dešimtmetis, kurį minės šimtmečiai“, *ibid.*, p. 177, 181.

¹²⁶ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality...*, p. 144.

¹²⁷ „Рижский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *Еврейский самиздат*, Иерусалим, 1974, т. 3, с. 63.

¹²⁸ В. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, p. 258, 316.

¹²⁹ „Ленинградский процесс 1970 года“, *Исход*, 1971, No. 4, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 2, с. 127.

¹³⁰ Л. Алексеева, „Еврейское движение за выезд в Израель“, с. 2.

¹³¹ „Второй Ленинградский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 3, с. 51.

¹³² „Рижский процесс“, *ibid.*, с. 61, 65.

¹³³ В. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, p. 258.

¹³⁴ „От составителей“, *Белая книга исхода*, 1972, No. 1, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 5, с. 1.

¹³⁵ В. Долинин, „Ленинградский периодический самиздат середины 1950–80-х годов“, *Самиздат*, Москва, 1993, с. 14.

¹³⁶ Л. Алексеева, „Украинское национальное движение“, с. 19–20.

¹³⁷ „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“, *Aušra: 1975 X–1977 II 16*, Čikaga, 1977, t. 1, p. 10.

¹³⁸ „От составителя“, *Белая книга*, Frankfurt/M, 1967, с. 5.

¹³⁹ „От составителя“, *Процесс четырех: Сборник материалов по делу Галанского, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой*, Амстердам, 1971, с. 3.

¹⁴⁰ „О достоверности и о точности информации в выпусках „Хроники““, *Хроника текущих событий*, No. 7, www.memo.ru/history/diss/chr/chr7.htm, p. 20.

¹⁴¹ А. Амальрик, *Записки диссидента*, с. 57.

¹⁴² „26 июля 1968 г...“, *Хроника текущих событий*, No. 3, www.memo.ru/history/diss/chr/chr3.htm, p. 1.

¹⁴³ „Рижский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 3, с. 66.

¹⁴⁴ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 97.

¹⁴⁵ „От составителей“, *Белая книга исхода*, с. 1.

¹⁴⁶ „LKB Kronikai“ 10 metų!, p. 109; S. Tamkevičius, „LKB Kronika“, p. 348–349.

¹⁴⁷ „Nota Bene“, *LKB Kronika*, 1974, t. 1, p. 117.

¹⁴⁸ „Gerbiami skaitytojai!“, *ibid.*, p. 329.

¹⁴⁹ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios nelaimė – okupacija“, *ibid.*, 1983, t. 6, p. 22.

¹⁵⁰ „Редакционная статья „Украинского вестника“ 5“, *Хроника текущих событий*, No. 22, www.memo.ru/history/diss/chr/chr22.htm, p. 21.

¹⁵¹ „Евреи в СССР: Специальный выпуск“, *Еврейский самиздат*, 1976, т. 11, с. 185–211.

¹⁵² „Сентябрь 69 года“, *Посев*, 1968, No. 12, с. 8.

¹⁵³ Г. Померанц, *Эксперимент подполья*, www.memo.ru/history/diss/books/mayak/Chapter36.htm, p. 3.

¹⁵⁴ „От редакции“, *Сфинксы*, 1965, No. 1, *Грани*, 1965, No. 59, с. 9.

¹⁵⁵ „Предыстория. Личности обвиняемых“, *Процесс четырех: Сборник материалов по делу Галанского, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой*, Амстердам, 1971, с. 11.

¹⁵⁶ G. Luckyj, „Turmoil in the Ukraine“, *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union today*, ed. A. Brumberg, New York, 1970, p. 57.

¹⁵⁷ Л. Богораз, „Принципы и методы правозащитной работы“, *История, философия,*

принципы и методы правозащитной деятельности, Москва, 1995, с. 77.

¹⁵⁸ „От составителя“, *Процесс четырех: Сборник материалов по делу Галанского, Гинзбурга...*, с. 3.

¹⁵⁹ В. Осипов, *Заявление редакции журнала „Вече“ в связи с сообщением радиостанции „Свобода“ о выходе первого номера журнала*, 1 марта 1971 г., Архив Самиздата, No. 586, л. 1.

¹⁶⁰ „Год прав человека продолжается“, *Хроника текущих событий*, No. 5, www.memo.ru/history/diss/chr/chr5.htm, p. 18.

¹⁶¹ *Хроника текущих событий*, www.memo.ru/history/diss/links/hrts.htm, p. 1.

¹⁶² Л. Алексеева, „Крымскотатарское движение за возвращение в Крым“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeewa/Chapter8.htm, p. 6.

¹⁶³ Всенародный протест: обзор крымскотатарского движения за 1956–1968 гг.–начало 1969 г., *Ташкентский процесс: Суд над десятью представителями крымскотатарского народа (1 июля–5 августа 1969 гг.)*, Амстердам, 1976, с. 52.

¹⁶⁴ Ibid., с. 114.

¹⁶⁵ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 138.

¹⁶⁶ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jews Emigration...*, p. 341; V. Zaslavsky, R. J. Brym, *Soviet-Jewish Emigration and Soviet Nationality Policy*, London and Basingstoke, 1983, p. 125.

¹⁶⁷ „Подготовка“ к визиту президента“, *Сборник документов и описаний событий в жизни евреев – отказников накануне и во время визита Президента Никсона в СССР: [май–июнь–июль 1974 г.]*, *Еврейский самиздат*, 1975, т. 8, с. 161.

¹⁶⁸ Л. Чуковская, „В судебную коллегия по уголовным делам Верховного Суда УССР“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *ibid.*, 1974, т. 3, с. 115.

¹⁶⁹ „Генеральному прокурору СССР Р. А. Руденко“, *Исход*, 1971, No. 4, *ibid.*, 1974, т. 2, с. 155.

¹⁷⁰ „Рижский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *ibid.*, т. 3, с. 66.

¹⁷¹ Р. Нудельман, „Предисловие“, с. 215.

¹⁷² V. Yedidya, „The Struggle for the Study of Hebrew“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 155.

¹⁷³ „Rašo Lietuvos kunigai“, *LKB Kronika*, 1976, т. 3, p. 249.

¹⁷⁴ „TSKP Generaliniam Sekretoriui L. Brežnevui“, *LKB Kronika*, 1978, т. 4, p. 121.

¹⁷⁵ „Byla Nr. 395“, *ibid.*, p. 250.

¹⁷⁶ „Iš LKB Kronikos archyvo“, *ibid.*, 1975, т. 2, p. 103–104.

¹⁷⁷ „Gromyko pas popiežių“, *ibid.*, p. 78.

¹⁷⁸ „Kaltinimai „LKB Kronikai““, *ibid.*, 1978, т. 4, p. 464.

¹⁷⁹ „Tarptautiniame tribunole“, *Aušra: 1975 X–1977 II 16*, Čikaga, 1975, т. 1, p. 15.

¹⁸⁰ „Atsakymai anonimui“, *LKB Kronika*, 1975, т. 2, p. 342.

¹⁸¹ „Vladas Lapienis saugumo kalėjime“, *ibid.*, 1978, т. 4, p. 327.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“, *Aušra...*, p. 10.

¹⁸⁴ „Laiškai iš Gulago“, *LKB Kronika*, 1979, т. 5, p. 185.

¹⁸⁵ „От составителя“, *Сборник избранных текстов Самиздата, посвященных общественным проблемам*, 1969, No. 2, Архив Самиздата, No. 479–б. л. 3.

¹⁸⁶ „Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas“, *LKB Kronika*, 1984, т. 5, p. 239.

¹⁸⁷ „Mūsų tėvynėje“, *Dievas ir Tėvynė*, 1977, Nr. 6, l. 19, Lietuvos genocido aukų muziejus (toliau – LGAM).

¹⁸⁸ „Reklaminis puslapis: Jaunuoli!“, *Ateitis*, 1979, Nr. 1, l. 35, LGAM.

¹⁸⁹ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios nelaimė – okupacija“, *LKB Kronika*, 1983, т. 6, p. 22.

¹⁹⁰ V. Vardys, „Necenzūruotas Lietuvos katalikų balsas“, *Krikščionybė Lietuvoje*, red. V. Vardys, Čikaga, 1997, p. 453.

¹⁹¹ „Naujoji LTSR konstitucija diskriminuoja tikinčiuosius“, *LKB Kronika*, 1979, т. 5, p. 90.

¹⁹² K. Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, p. 165.

Gauta 2001 12 20
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Egidijus Jaseliūnas

**UPRISE OF PERIODICAL SAMIZDAT:
PHENOMENON OF SOVIET DISSIDENTISM AND LITHUANIAN CATHOLIC MOVEMENT**

Summary

Comparative analysis of the periodical Samizdat as a dissident movement is based on a strict definition of the dissident movement. This definition reflects the dissident movement notions presented in the works of P. Reddaway, V. Shlapentokh, D. Spechler, R. Tökes and G. Ionescu and is defined as follows: the essential attribute of the Soviet dissident movement was to pursue government control independent activities. Their purpose was not to change the existing regime, but to cause changes within the system. The dissidents did not restrict only to the activities permissible by the political system, but would often exceed the limits tolerated by the government.

The Lithuanian Catholic, Jewish emigrational and Russian human rights' movements though having started to develop in different historical national communities in the 50s are all attributed to the category of the common dissident movement. The main purpose of the article is to prove that such classification of the given movements is also based on the development of the periodical bookwork like Samizdat press („Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ „The Chronicle of the Catholic Church of Lithuania“, „Aušra“ „The Dawn“, „Dievas ir Tėvynė“ „The God and the Homeland“, „Tiesos kelias“ „The Road of Truth“, „Rūpintojėlis“ „The Crucifix“, „Ateitis“ „The Future“, „Хроника текущих событий“ „The Chronicle of Current Events“, „Итон“ „Iton“, „Исход“ „Exodus“, „Вестник исхода“ „The Herald of Exodus“, „Евреи в СССР“ „Jews in USSR“, „Белая книга исхода“ „The White Paper of Exodus“, „Тарбут“ „Tarbut“).

Having originated in the Soviet Union just before the dissident movements, the Samizdat press has gradually become an important action element of those movements. The dissident periodical Samizdat was based on the new press idea established by the Samizdat journals which had started to be published in Russia during the 50s and 60s. The movements having absorbed this idea, the periodical Samizdat press was dissociated from the opposition press or the one involving very few readers.

The rise of the dissident periodical Samizdat press and its content reflected the objectives and tasks set by every movement, however the common feature of the Samizdat was that it has been developed as a response to the repressions and licence of the Soviet regime.

The Russian human rights' movement has initially based its periodical Samizdat on the model of collected documents on political trials, and therefore this publishing was referred to „fact language“. The development of the periodical Samizdat as a response to the Soviet repressions determined that the Lithuanian Catholic and Jewish emigrational movements referred to the experience of such periodical informational Samizdat published by the human right movement.

All the reviewed dissident movements tended to refer to the conception of the periodical Samizdat as a legal activity. Emphasis on the legitimacy of the Samizdat evidenced the underlying feature of the dissident movement – disassociation from the tasks to change the very system. Nevertheless, considering the continuous regime repressions and derogation of liberty, the legal activity conception which was close to the principle of publicity was transformed. The main criteria defining the legitimacy of activities when publishing dissident periodical Samizdat was then to ignore the laws of the Soviet regime. Another aspect was also used to establish the principle of legitimacy – the publication presented only objective and authentic information, i.e. based on the „fact language“.

Moreover, the periodical Samizdat also became the force having determined the uprise of relations between the separate dissident movements. The first relations between the rudiments of the Lithuanian and Russian dissident movements were the result of Samizdat journal publication in Russia. Meanwhile, the exigencies of the booming dissident periodical Samizdat in between the 60s and 70s have determined relations between the already existing Lithuanian Catholic and human rights' movements.

Thus, though having different objectives and based on different social layers, the dissident movements reflected common development trends. The dissident periodical Samizdat evolution displayed deep interface between these movements. The periodical Samizdat of the Lithuanian Catholic movement corresponded to the general trends of the Soviet dissident movement and reflected continuity of activities between the movements of individual development. Therefore, the Lithuanian Catholic as well as the Jewish emigrational and the human rights' movements can be attributed to the general category – the phenomenon of the Soviet dissidentism.

Madrido konferencija: aktyvinamas Lietuvos laisvės bylos kėlimas

Net 96 savaites su pertraukomis vykusį Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją Madride toliau tęsė dialogą tarp Rytų ir Vakarų. Lietuvos laisvės bylai reikšminga tai, kad šiame tarptautiniame forume buvo keliami žmogaus teisių principo pažeidimai okupuotoje Lietuvoje, neteisėtas Baltijos kraštų inkorporavimas į Sovietų Sąjungą.

Straipsnyje apžvelgiamas laisvosios Lietuvos politinių organizacijų (VLIK'o, ALT, PLB) pasirengimas Madrido susitikimui ir dalyvavimas jame.

IVADAS

Septynis mėnesius trukusi Belgrado konferencija (tęsėsi nuo 1977 m. spalio 4 d. iki 1978 m. kovo 8 d.) apžvelgė, kaip valstybės, Helsinkio akto signatarės, vykdo prisiimtus įsipareigojimus. Ilgainiui pavergtos Rytų Europos tautos (tarp jų ir lietuviai) pradėjo Helsinkio principus traktuoti kaip vieną iš savų kraštų laisvinimo taikiu būdu pagrindų. Laisvoji lietuvija, veikdama šia linkme, kėlė visam pasauliui žmogaus teisių pažeidimus sovietų okupuotoje Tėvynėje. Neatsitiktinai tarptautinis forumas Jugoslavijos sostinėje vertinamas kaip žingsnis pirmyn, išreiškiant susirūpinimą dėl pagrindinių žmogaus teisių pažeidimų Sovietų Sąjungoje ir kituose komunistiniuose Rytų Europos kraštuose.

Lietuvos, kaip ir kitų okupuotų Baltijos valstybių, laisvinimui didelę reikšmę turėjo JAV delegacijos nario, senatoriaus Roberto Dole kalba*. Joje pirmą kartą po Antrojo pasaulinio karo tarptautiniame forume atvirai patvirtintas Baltijos valstybių prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimo faktas. Tačiau svarbiausia tai, kad Belgrade buvo nutarta Helsinkio susitarimus toliau įgyvendinti ir numatyta 1980 m. Madride surengti eilinę Baigiamojo akto vykdymo peržvalgos konferenciją, kuri pratęstų taikų bendradarbiavimą, besiremiantį Vakarų ir Rytų dialogu.

Vis dėlto artėjant Madrido susitikimui, JAV pasigirdo prieštaringi Belgrado konferencijos vertinimo balsai. Antai amerikiečių diplomatas Albertas W. Shereris teigė, kad Belgrade žmogaus teisėms buvo skiriama „per daug dėmesio“, ir ragino supervalstybes „bendradarbiauti ir vengti akistatos“¹. Tuo tarpu JAV dienraštis „The Christian Science Monitor“ 1980 m. rugpjūčio 8 d. numeryje pabrėžė, jog Belgrado konferencija vykusį „detantės žydėjimą“, o sovietų nusižengimai Helsinkio susitarimų principams „buvę šydu pridengti“. Tuo metu laisvoji lietuvija, įveikdama dvejetas dėl Helsinkio Baigiamojo akto neigiamo poveikio Lietuvos laisvės bylai, nors ir draskoma vidinių nesutarimų, vis sparčiau ir platesniu frontu įsitraukė į Lietuvos laisvinimo darbą. Tam naujų impulsų davė Helsinkio su-

* Žr. J. Banionis, „Belgrado susitikimas: Lietuvos laisvinimo lūkesčiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 69.

sitarimų VII ir VIII principai, kuriuose užfiksuota esminė laisvės sąvokos dalis, t. y. žmogaus ir tautos teisių nedalomumas. (VII principe kalbama apie žmogaus teises ir pagrindines laisves, VIII – apie tautų lygbę ir jų apsisprendimo galimybę.) Šviesių vilčių kilnų darbą atliekančiai laisvajai lietuviškai suteikė Lietuvos, kitų Baltijos kraštų disidentų ir jų bičiulių Rusijoje 1979 m. paskelbtas pareiškimas, kuriuo protestuojama prieš gėdingą Molotovo–Ribbentropo paktą, nulėmusį Baltijos valstybių sovietinę okupaciją.

Tiek Vakaruose, tiek Rytuose esančių lietuvių veikla ir viltys Lietuvos laisvinimo baruose ypač suaktyvėjo JAV prezidentu tapus Ronaldui Reaganui, kuris aiškiai paskelbė, kad SSRS yra „blogio imperija“.

Taigi Madrido konferencija turėjo dar kartą patvirtinti, kad Helsinkio akte užfiksuota kiekvienos valstybės (tautos) teisė laisvai tvarkyti savo vidinį ir išorinį gyvenimą yra reali. Laisvajai lietuviškai iškilo aiški užduotis – dėti „didžiausias pastangas, kad Lietuvos pavergimo klausimas – lietuviams atimtos žmogaus teisės, lietuviams atimta apsisprendimo teisė, taip pat Lietuvoj suvaržytos religinės teisės – būtų iškeltas ir ta skriauda lietuviams būtų atstatyta“².

Šiame straipsnyje mėginsime nušviesti įvairialypę laisvosios lietuvių veiklą ir talpą Lietuvos laisvės bylos reikalui, artėjant ir vykstant Madrido susitikimui. Remsimės Lietuvos dokumentų saugyklose (Lietuvos ypatingajame archyve ir buv. Lietuvos visuomenės organizacijų archyve) išlikusiais šaltiniais bei Vakarų šalių lietuvių periodikoje („Pasaulio lietuvis“, „Europos lietuvis“, „Aidai“, „Darbininkas“, „Tėviškės žiburiai“, „Dirva“ ir kt.) skelbtais politiniais, informaciniais straipsniais. Pirmiausia paminėtini jų autoriai: Vytautas Vaitiekūnas, Bronius Nemickas, Algimantas Gureckas, Vytautas Volertas, J. V. Danys, J. Jarušaitis ir kt. V. Vaitiekūnas apžvalginuose me-

tinuose (1979–1983 m.) politikos straipsniuose, kurie buvo išspausdinti „Aiduose“, pateikė reikšmingų Lietuvos laisvės bylai JAV faktų, o įvertindamas Madrido konferencijos galutinius rezultatus juos pavadino „keli skylėti sovietų pažadai dėl Helsinkio galutinio akto kai kurių susitarimų vykdymo“ („Aidai“, 1984, Nr. 1, p. 46). B. Nemickas straipsnyje „Lietuvos vadavimo pastangos užsienyje“ („Pasaulio lietuvis“, 1980, Nr. 7/8) iškėlė laisvosios lietuvių visuomenės diferenciaciją, apibūdino Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) ir Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB) paskirtis. A. Gureckas straipsnyje „Išeivijos pastangos Lietuvai“ („Pasaulio lietuvis“, 1979, Nr. 2) aptarė PLB bendradarbiavimą su Kinijos Liaudies Respublikos (KLR) oficialiais atstovais JAV. Nagrinėjamai temai svarbus J. V. Danio straipsnis „Helsinkio aktas ir Lietuvos byla“ („Tėviškės žiburiai“, 1983 m. gruodžio 1 d.). Jame pažymima, kad Madride diskusijos dėl žmogaus teisių sulaukė viešo dėmesio ir čia ne kartą buvo minimas Lietuvos vardas.

VLIK'AS AKTYVINA TĖVYNĖS LAISVINIMO VEIKLĄ

Kasmetinio VLIK'o seimo, vykusio 1978 m. gruodžio 9–10 d. Čikagoje, darbe buvo nesunkiai įžvelgiamas vienybės trūkumas. VLIK'o viršūnėse išryškėjo svetimųjų jėgų trokštami prieštaravimai, kenkiantys neabejotinai bendram Lietuvos laisvinimo reikalui. Pasak LYA išlikusio dokumento, čia bus pirštus prikišęs sovietinis saugumas ir jam tatai pavykę pravedus „kompromituojančias priemones prieš jo [VLIK'o. – J. B.] vadovybę, tame tarpe minimos organizacijos pirmininką K. Valiūną“³.

Tuo metu VLIK'e susidarė dvi grupuotės. Pirmoji jų – kiekybiškai mažesnė, tačiau jai priklausė pirmininkas Kęstutis Va-

liūnas; ji siekė Čikagoje sušauktame seime tik išlaikyti jau susiklosčiusias politinės veiklos kryptis, būtent: ir toliau vadovautis lankstesne politine nuostata dėl Lietuvos laisvinimo, atsižvelgiant į tarptautinę padėtį pasaulyje bei situaciją pačiame krašte. Tuo tarpu dauguma likusios organizacijos dalies narių pasisakė už griežtą VLIK'o įstatų „raidės ir dvasios“ laikymąsi bei savarankišką, nuo kitų patriotinių išeivijos organizacijų nepriklausomą veiklą. Prie pastarosios grupuotės šliejosi ir buvęs Amerikos lietuvių tarybos (ALT) pirmininkas dr. Kazys Bobelis (1978 m. spalio 21 d. per ALT suvažiavimą jis atsisakė pirmininko posto).

Neatsitiktinai seimas, bandydamas vienodinti Lietuvos laisvinimo taktiką ir politiką, kvietė visas laisvinimo organizacijas aiškiai pabrėžti Helsinkio Baigiamojo akto reikšmę Baltijos šalių (taip pat Lietuvos) bylai. Tuo tikslu seimas ragino drauge su kitais Lietuvos laisvinimo veiksniais toliau svarstyti Niujorko (White Plains) 1974 m. konferencijos* nutarimus. VLIK'o veiklos naujovė – siekimas steigti pajėgius organizacijos politinius vienetus Atlanto Chartos valstybėse, pirmiausia Kanadoje, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Vakarų Vokietijoje, Italijoje ir Šveicarijoje⁴. Seime nebuvo pamirštas aktualus ateities klausimas – kaip įtraukti jaunimą į Lietuvos laisvinimo darbą. Numatyta lituanistinėse mokyklose daugiau dėmesio skirti visuomenės mokslams, supažindinti jaunuomenę su dabartinėmis okupuotos Lietuvos padėtimi ir Tėvynės laisvinimo veiksmams Vakaruose.

Vienas opiausių klausimų buvo Lietuvių informacijos centro kūrimas. Tai turėjo būti profesionaliais pagrindais organizuota institucija, kuri rengtų dokumentus apie Baltijos kraštų padėtį tiek tarptautinėms, tiek tautinėms politinėms organizacijoms, stebė-

tų padėtį okupuotoje Tėvynėje ir informuotų apie tai Vakarų žiniasklaidą. Tais pačiais 1978 m. Niujorke su lietuvių katalikų fondo (jam vadovavo kun. Kazimieras Pugevičius) pagalba Lietuvių informacijos centras buvo įkurtas⁵.

Tolesni įvykiai parodė, jog VLIK'as pasuko organizacijos daugumos siūlomu keliu. Seimo išrinktoji VLIK'o taryba 1979 m. kovo 11 d. pirmininku išrinko K. Bobelį, atstovaujantį griežtesnio Lietuvos bylos kėlimo šalininkams.

Netrukus tokia pozicija atsispindėjo ir dokumente, kuriame numatytos VLIK'o veiklos 1979 m. svarbiausios kryptys. Pirmą, ruošiantis Madrido konferencijai siūlyta parengti vieningą visų laisvosios lietuvių organizacijų taktiką, užmegzti ryšius su JAV delegacijos Madrido susitikime nariais ir tęsti bendradarbiavimą su JAV CECS (ESBK) komisija. Antra, numatyta stiprinti ryšius su tarptautine juristų komisija, Europos Žmogaus teisių komisija, UNESCO ir kitomis organizacijomis. Trečia, konsoliduojant visų Lietuvos laisvinimo organizacijų veiklą, sušaukti naują jų konferenciją. Ketvirta, raginama nuosekliau ir labiau stengtis paveikti JAV, kitų demokratinių šalių vyriausybes. Tam tikslui numatyta panaudoti ikirinkimines kampanijas, žiniasklaidą, stiprinti Kanados, VFR, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Švedijos lietuvių bendruomenių politinės veiklos kryptingumą. Be to, vėl atkreiptas dėmesys į lietuvių jaunuomenę ir siūlyta jos pajėgas įtraukti į Lietuvos laisvinimo barus, nes būta ir progos – artinosi 1979 m. VFR ir Anglijoje įvyksiantis Pasaulio lietuvių jaunimo IV kongresas.

Taigi naujosios VLIK'o veiklos gairės, palyginus su ankstesniais planais, darėsi kryptingesnės, o tai neabejotinai tvirtino

* Žr. J. Banionis, „Helsinkio susitarimų įtaka Lietuvos laisvės bylai“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 1(5), p. 67–69.

vienintelį siekį – nuolat kelti Lietuvos laisvės bylą. Be abejo, įtakos turėjo ir tai, kad į VLIK'o valdybą buvo įtraukti nauji laisvosios lietuvių atstovai: Elena Armonienė, K. Bobelis, Liūtas Grinius, Kostas Jurgėla, Jokūbas Stukas. Atnaujintoji VLIK'o valdyba pradėjo reikšmingus Lietuvos laisvinimo darbus, o jų rezultatai tradiciškai buvo apibendrinti ir gairės nubrėžtos jau kitame kasmetiniame susitikime. 1979 m. gruodžio 8–9 d. Baltimorėje vykęs VLIK'o seimas paskelbė susitarimą, jog „laisvės kovą reikia dar stipriau ir paveikiau išvystyti“⁶. Artėjant Madrido konferencijai, be tradicinių svarstymų, pavyzdžiui, kaip palaikyti nuolatinį ryšį su JAV valstybinėmis įstaigomis, dar kartą iškelta idėja užmegzti ilgalaikius ryšius su kitomis demokratinėmis valstybėmis. Nutarta skatinti VLIK'o atstovybių steigimą kituose Vakarų kraštuose. Netrukus šis sumanymas pradėtas įgyvendinti: 1979 m. atsirado VLIK'o atstovybės Prancūzijoje, Argentinoje, Venesueloje, o 1980 m. – Didžiojoje Britanijoje, Brazilijoje, Urugvajuje. Jų tikslas buvo palaikyti nuolatinį ryšius su tų šalių oficialiomis įstaigomis ir skleisti informaciją apie Lietuvos laisvės bylą. Vėlesniais metais VLIK'as išplėtė savo atstovybių tinklą visose šalyse, kur tik gyveno tautiečiai, politiniai išeiviai iš Lietuvos. Tuo tarpu kitose demokratinėse valstybėse, kur didesnių lietuvių kolonijų nebuvo, numatyta surasti asmenų, sutinkančių atstovauti Lietuvos bylai jų gyvenamame krašte⁷. Reikšminga tai, jog VLIK'as, išipareigodamas koordinuoti laisvosios lietuvių politinę veiklą Lietuvos bylos palaikymo linkme, mėgino gludinti atsirandančius prieštaravimus tarp Lietuvos laisvinimo organizacijų ir siekė nuolatinio bendradarbiavimo su Lietuvos diplomatine tarnyba (LDT).

Tarptautinėje plotmėje VLIK'as žengė dar vieną svarbų laisvės bylai žingsnį ir ryžosi atgaivinti Lietuvos interesų atstovybę Pavergtųjų Europos tautų asamblėjoje

(ACEN), kuri įsikūrusi Strasbūre. Beje, mūsų atstovybė čia veikė iki 1973 m. Mirus Lietuvos atstovui, diplomatui Vaclovui Sidzikauskui, naujas asmuo iki tol taip ir nebuvo paskirtas. Netrukus ACEN Lietuvai atstovauti pavesta Lietuvos laisvės komiteto sekretoriui dr. B. Nemickui. Matydama, jog nepakankamai išnaudojami ryšiai su NATO šalių vyriausybėmis, VLIK'o vadovybė ėmė aktyviau veikti ir šia linkme. VLIK'o nuomone, be visų minėtų veiksmų, vykdytinų tarptautinėje plotmėje, būtina siekti energingesnio laisvinimo organizacijų bendradarbiavimo su Tarptautine amnestija (Amnesty International), Jungtinių Tautų Organizacijos (JTO) Žmogaus teisių komisija ir kt.

Baltimorėje vykęs VLIK'o seimas laikytinas išskirtiniu, nes artėjo Madrido konferencija. Jame iškeltas vienareikšmis reikalavimas – siekti, kad Lietuvos klausimas būtų įtrauktas į Madrido susitikimo darbotvarkę. Pasak VLIK'o pirmininko K. Bobelio, ši konferencija apibūdintina kaip „viena iš pačių pagrindinių ir pačių prieinamiausių tarptautinių forumų, kur galima būtų kelti Lietuvos klausimą“⁸. K. Bobelio nuomone, organizacijos veikla bus vertinama pagal laimėjimus, padėsiančius Lietuvos laisvinimo reikalui Madride.

Dėl to dvigubai padidintas VLIK'o biuletenio „Elta“ tiražas, o VLIK'o pirmininkas numatė susitikti su Europos kraštų valstybininkais ir sulaukti jų pritarimo, kad Lietuvos klausimas būtų keliamas Madride. VLIK'o supratimu, iškilo būtinybė apsilankyti tuose kraštuose, kurie labiau nei JAV jautrūs žmogaus teisėms – turėta omenyje Prancūzija, Vokietijos FR, Didžioji Britanija, Norvegija, Švedija, Olandija⁹.

Seimas, labai palankiai sutikęs 45 Baltijos šalių disidentų pareiškimą dėl Molotovo–Ribbentropo pakto padarinių likvidavimo, paragino Baltiečių pasaulinę santalką šį dokumentą paskleisti visame pasaulyje¹⁰.

Taigi tiek Čikagos, tiek Baltimorės seimai sugriežtino ir išplėtė VLIK'o veiklą bei kvietė „siekti lietuviškos visuomenės platesnės talkos ir suderintų veiksmų“¹¹. Kartu padaryta išvada, jog būtina dažniau rengti visų Lietuvos laisvinimo organizacijų ir jų vadovybių pasitarimus.

KGB PRIEŠ VLIK'Ą

Kad VLIK'o Lietuvos laisvinimo veikla buvo energinga ir vaisinga, rodo KGB Lietuvos SSR padalinio nepaprastas susirūpinimas šia organizacija. 1980 m. gegužės 23 d. sovietinis saugumas, pripažinęs, jog tai yra viena pagrindinių emigracijos organizacijų, patvirtino agentūrinių-operatyvinių priemonių planą ir pradėjo bylą kodiniu pavadinimu „Džiaz“. Pirmiausia į akis krenta VLIK'o, kaip KGB sunkiai prieinamos organizacijos, apibūdinimas. Tai „išseivijos organizacija, kurios vadovai nepalaiko jokių kontaktų“ su okupuoto krašto atstovais ir „kurioje nėra kandidatų į vadovų vietas iš jaunimo tarpo“¹².

Turėdamas omenyje šią ypatybę, sovietinis saugumas nusprendė darbuotis dviem kryptimis: 1) skaldyti VLIK'ą, kaip vyraujančią antisovietinę organizaciją, ir kompromituoti jo vadovus bei aktyvius veikėjus; 2) įsiskverbti į VLIK'ą ir jo centrinius organus (Centro valdybą, Tautos fondą, Lietuvių informacijos centrą bei įvairius kitus darinius). Šitaip saugumiečiai tikėjosi gauti duomenų apie naujas organizuotos veiklos kryptis, išryškinti „ardomasias ideologines“ akcijas prieš Sovietų Lietuvą.

KGB numatė VLIK'ą panaudoti „tarpiiniu objektu“, per kurio lyderius būtų galima patekti į „priešo specialias tarnybas, valstybines įstaigas ir kitas JAV oficialias institucijas, dominančias sovietinę žvalgybą“¹³. Šiam sumanymui įgyvendinti sovietinis saugumas numatė daug įvairių agentū-

rinių-operatyvinių priemonių. KGB planas buvo toks:

1. Su agentūros pagalba ir iš oficialių šaltinių rinkti medžiagą apie VLIK'o vadovus, partijų, grupuočių narius, aktyvius įvairių akcijų vadovus¹⁴. Pirmiausia šiam reikalui ketinta panaudoti vadinamuosius pažangius lietuvius, atvažiuojančius į Lietuvą per „Tėviškės“ organizaciją, užsieniečius, atvykusius į SSRS, agentus bei patikimus asmenis, sugrįžusius iš JAV, taip pat pavienius sovietų piliečius, atrankos būdu apklausus juos apie kelionę į užsienį.

2. Kruopščiai išanalizuoti medžiagą ir duomenis apie asmenis, turinčius tiesioginę ar šalutinę įtaką VLIK'ui, išskiriant iš jų Lietuvos SSR arba JAV žmonių grupę, kurie pagal savo padėtį, žinojimą apie minimas organizacijas ar įmanomą priėjimą prie jų būtų tinkami verbavimui¹⁵. Daug dėmesio įgyvendinant šį punktą vėlgi skiriama jaunimui.

3. Šiuo būdu atrinktus asmenis dar būtina patikrinti pagal visas KGB ir Vidaus reikalų ministerijos įskaitas, informacinio analitinio skyriaus informacijos kartoteką, taip pat Lietuvos SSR centrinės statistikos valdyboje¹⁶. Tokiu būdu būtų papildomai nustatyti juos apibūdinantys duomenys, ryšiai su giminėmis ir kitais asmenimis Lietuvoje ir būtų įmanoma kontroliuoti jų įvažiavimą į Lietuvos SSR.

4. Rinkti ir analizuoti papildomą medžiagą apie naujus VLIK'o valdybos narius, žinomus partijų, grupuočių veikėjus, priklausančius minimai organizacijai, atkreipiant dėmesį į dominančių asmenų ryšius su giminėmis ir kitais piliečiais iš Lietuvos SSR¹⁷. Tuo tikslu buvo rengiamasi panaudoti veikiančius arba archyvinius agentus, taip pat atrinkti galimus kandidatus verbavimui. Pastariesiems keliamas ypatingas reikalavimas – būti tinkamiems apdoroti VLIK'ą, t. y. pasižymėti asmeninėmis ir darbinėmis savybėmis, būtinais tam politi-

niais požiūriais ar tarnybine padėtimi. Toliau konkretinant paskutinį punktą, įvardijama didelė galimų agentų grupė, turinti tiesioginį sąlytį su kai kuriais VLIK'o valdybos nariais. Jiems suformuluota užduotis visais įmanomais būdais prasismelkti į VLIK'o vadovybę ir stengtis išsiaiškinti šios organizacijos rengiamas antisovietines akcijas, nukreiptas prieš sovietų okupuotą Lietuvą. Be to, sovietinis saugumas ėmėsi nuolat analizuoti laisvosios lietuvių periodinę spaudą. Tai rodo minėtame aplankebyloje „Džiaz“ išlikusios straipsnių kopijos, jų komentarai ir SSRS ambasados Vašingtone parengtos pažymos.

Taigi KGB Lietuvos SSR padalinys, bandydamas veikti rezultatyviai, sekė VLIK'ą ir kaupė duomenis apie vienos svarbiausių Lietuvos laisvinimo organizacijos politines nuostatas, veiklos formas, metodus, konkrečias antisovietines akcijas. Ypač daug dėmesio buvo skiriama nuomonių skirtingumui bei prieštaravimams tiek pačiame VLIK'e, tiek tarp jo ir kitų laisvinimo organizacijų. Vadovaujantis seniai žinoma tiesa, kilusius nesutarimus mėginta panaudoti laisvosios lietuvių tarpusavio kivirčams didinti. Sovietinis saugumas ypač stengėsi rasti „momentus, kompromituojančius“ aktyvius VLIK'o veikėjus, ir tuos „momentus“ keleriopai išpūtęs skleisdavo visuomenei, pirmiausia jos lietuviškajai daliai Vakaruose. Tam buvo pasitelkiama Sovietų Lietuvos periodinė spauda, Vilniaus radijo laidos užsieniui, „Tėviškės“ draugija bei vadinamieji pažangūs užsienio lietuviai.

PLB PLEČIA VEIKLĄ LIETUVOS LAISVINIMO TALKOJE

Po Belgrado susitikimo plačiausiai atstovaujamas demokratiniuose kraštuose laisvosios lietuvių darinys – Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB) rinkosi į V seimą To-

ronte 1978 m. birželio 30–liepos 4 d. Jame buvo svarstomas esminis visos laisvosios lietuvių uždavinys – Lietuvos laisvinimo klausimas, kurį pagrįsti padėjo tas faktas, kad JAV, Kanada ir Australija nepripažino Lietuvos inkorporavimo į SSRS.

„Lietuvos pavergimas ir lietuvių tautos žmonių persekiojimas yra genocidinio pobūdžio“, – vienareikšmiškai konstatuojama PLB V seime ir dėstomos sovietų okupacijos ypatybės, pasireiškiančios lietuvių „fizinio naikinimo ir žmonių dvasinio atsparumo laužymu“¹⁸.

PLB, įsitraukdama į Lietuvos laisvinimo talką, dar kartą patvirtino, jog bus laikomasi White Plains 1974 m. konferencijos nutarimų ir veikiama drauge su kitomis laisvinimo organizacijomis pagal numatytas gaires. Paminėti konkretūs su Lietuvos byla susiję veiksmai, kurių numatė imtis PLB. Pasitaikančios Vakaruose iškreiptos apie Lietuvą informacijos atitaisymu pradėjo rūpintis sudaryta speciali tarnyba. Demokratinių kraštų lietuvių bendruomenės paragintos visokeriopai remti okupuotos Lietuvos pagrindinius leidinius, tarp jų ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kroniką“. Palaikant tarptautinę Vakarų opinią dėl Sovietų Sąjungoje paminamų pagrindinių žmogaus teisių, pritarta minčiai boikotuoti 1980 m. įvyksiančią Maskvos olimpiadą. PLB išreiškė susirūpinimą dėl objektyvaus žydų ir lietuvių dialogo nebuvimo ir pasiūlė priemonių planą¹⁹. Jame numatyta kaupti dokumentus, memuarus minima tema, rengti medžiagą apie žydų ir lietuvių santykius nacių okupacijos metais. Išvardytos priemonės, turinčios užkirsti kelią Sovietų Sąjungos vadinamiesiems liudijimams apie politinius lietuvių pabėgėlius, kurie Antrojo pasaulinio karo metais neva nusiakalto žydų tautai²⁰.

Tuo metu tarptautinėje plotmėje išryškėjo naudinga Lietuvos laisvės bylai dar vienos didžiosios valstybės – Kinijos Liaudies Res-

publikos pozicija, kurios pirmieji požymiai buvo susidomėjimas sovietų okupuotų Baltijos respublikų padėtimi. Be abejo, tam padėjo pairę KLR santykiai su SSRS ir gerėjantys ryšiai su JAV. Pastarųjų išraiška – Kinijos ambasados atidarymas Vašingtone 1979 m. Taip atsirado dar viena valstybinė institucija, per kurios propagandos skyrių laisvajai Lietuvai pavyko informuoti pasaulio visuomenę apie SSRS nusikaltimus jos okupuotuose Baltijos kraštuose.

Kad KLR palanki Lietuvos laisvės bylos kėlimui, į tai PLB atkreipė dėmesį dar 1973 m. Tada JAV lietuvių bendruomenė (LB), pasinaudodama tokia pozicija, įteikė Kinijos misijai prie Jungtinių Tautų Organizacijos išsamų memorandumą dėl Lietuvos okupacijos ir lietuvių tautos pastangų išsivaduoti bei atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Nuo to momento buvo užmegztas nuolatinis ryšys su minėta Pekino misija Niujorke ir reguliariai siunčiamos žinios apie sovietų okupaciją ir pasipriešinimo sąjūdį Lietuvoje.

Ryšiai su kinais dar labiau sustiprėjo, kai 1977 m. į bendradarbiavimą įsitraukė PLB. Tokie besiplečiantys ryšiai neliko nepastebėti SSRS periodinėje spaudoje, kuri smerkė Pekino kišimąsi į sovietų Pabaltijo reikalus²¹.

Kinų ambasados JAV atidarymo proga Vašingtone lankantis KLR premjerui Deng Siao-pingui, buvęs ALT pirmininkas dr. K. Bobelis ir esamas pirmininkas dr. Kazys Šidlauskas pasiuntė telegramą. Joje pareiškė, kad visiškai pritaria kinų nuomonei dėl SSRS hegemonizmo ir pasiūlymui vienytis kovai su SSRS, nes kinus laiko draugais, kurie padėtų Lietuvos laisvinimo interesui²².

Nepasitvirtino sovietinio saugumo prognozės ir kai kurių išeivijos sluoksnių nuostavimai, kad Lietuvos laisvinimo talkoje nedalyvauja laisvosios Lietuvos jaunomenė. Aštuntajame dešimtmetyje atsirado naujas reiškinyss Lietuvos laisvinimo veiklo-

je: laisvosios Lietuvos jaunesnioji, jau svetur išaugusi ir išsimokslinusi karta pradėjo nuosekliai dalyvauti tautos laisvės kovoje.

1979 m. liepos 11–29 d. Europoje (iš pradžių Vakarų Vokietijoje, paskui Anglijoje) buvo surengtas Pasaulio lietuvių jaunimo IV kongresas, į kurį susirinko atstovai iš visų žemynų, kur tik telkėsi lietuvių bendruomenės. Ta proga vykusiam simpoziume jau gimusi politinėje tremtyje jaunoji laisvosios Lietuvos karta svarstė tokias temas kaip ateities Lietuva, okupuota Lietuva, žmogaus ir tautos teisės ir t. t. Priimtuose kongreso nutarimuose lietuvių jaunomenė įsipareigojo „patys savo jėgomis paveikti pasaulio viešąją nuomonę“ prieš sovietus, kvietė Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungą „atkreipti dėmesį į jaunimo politinio sąmoningumo ugdymą“ ir pareiškė remianti visus išeivijos veikėjus, „kurie rūpinasi Lietuvos laisvinimo byla“²³.

Sakydamas baigiamąjį žodį, vienas kongreso pirmininkų Petras Kisielius (jaunesnysis) apibrėžė aiškia tolesnio veikimo užduotį: „Išeivijos lietuviškas jaunimas turi neginčijamą potencialią jėgą [...]. Atėjo metas mums šiuos potencialus paversti veikla už mūsų tautos išlikimą ir laisvę“²⁴.

Kongrese žengtas konkretus žingsnis Lietuvos laisvės bylos labui: pagrindinėmis pasaulio kalbomis (anglų, vokiečių, ispanų ir portugalų) parengta rezoliucija dėl okupuotų Baltijos valstybių padėties. Dokumente, po kuriuo surinkta 150 tūkst. parašų, raginama artėjančioje Madrido konferencijoje „atkurti Baltijos valstybių nepriklausomybę, gerbti SSRS-ai žmogaus teises ir religijos laisvę“. Kreipimasis buvo įteiktas JAV atstovui prie JTO Žmogaus teisių komisijos Edwardui Mezinskiui, JAV valstybės sekretoriaus padėjėjui R. L. Barry²⁵.

Laisvoji lietuvija, tęsdama tradiciją, nuolat palaikė ryšį su JAV valstybinėmis įstaigomis bei jų pareigūnais. Bent kartą per metus vykusiuose susitikimuose nuolat

kintant tarptautiniam klimatui buvo apžvelgiama okupuotos Lietuvos padėtis. Tokie renginiai buvo naudingi keliant Lietuvos laisvinimo problemas ir padėdavo sužinoti naujausias JAV nuostatas dėl laisvės bylos.

1978 m. JAV LB atstovai susitiko su JAV viceprezidentu Walteriu Mondalu. 1979 m. įvyko pokalbiai su JAV valstybės departamento pareigūnais – valstybės sekretoriaus padėjėju Europos reikalams R. L. Barry, Rytų Europos skyriaus direktoriumi C. Schmidt, Baltijos skyriaus viršininku T. Longo, teisiniu patarėju Europos reikalams J. Cooku, protokolo skyriaus atstove G. Gealy, Europos Žmogaus teisių komisijos pareigūnu J. Greenwaldu. Laisvajai lietuviškai atstovaujantys JAV LB krašto valdybos pirmininkas Algimantas Gečys, visuomeninių reikalų tarybos pirmininkė Aušra Mačiulaitytė-Zerr, Vyčių atstovai – advokatas Ernestas Raskauskas ir Josephas Simanis įteikė JAV valstybės departamento pareigūnams du memorandumus. Vienaime jų išdėstyti bendrieji Lietuvos laisvinimo reikalai, kitame susirūpinta Lietuvos diplomatinės tarnybos problema²⁶. Pirmiausia pageidaujama, kad keičiantis situacijai būtų oficialiai pripažinti nauji asmenys diplomatinėje tarnyboje, o jų finansavimas užtikrinamas iš JAV užsienio paramos fondo. Naudojantis proga primintas JAV delegacijos JTO neveiklumas keliant Baltijos šalių klausimą, nors tam jau buvęs juridinis pagrindas – JAV Kongrese priimta 85-oji rezoliucija, raginanti JAV prezidentą dar kartą pareikšti pasauliui apie sovietų okupuotas Baltijos valstybes. Be to, susitikime paliestas aktualus Lietuvos sąžinės kalinių klausimas. Dokumente deklaruojama, jog pasirašius Helsinkio Baigiamąjį aktą ir pasibaigus Belgrado konferencijai okupuotoje Lietuvoje toliau pažeidžiamos pagrindinės žmogaus teisės. Šiam teiginiui pagrįsti remiamasi naujausiais faktais: Lietuvos Helsinkio vi-

suomeninės grupės narys Viktoras Petkus, kiti lietuviai – Balys Gajauskas, Petras Plumpa, Šarūnas Žukauskas yra įkalinti sovietiniuose kalėjimuose už nepritarimą jų krašte komunistų vykdomai politikai.

Dokumente taip pat keliamas perskirtų šeimų klausimas ir minimas Aloyzo Jurgučio šeimos atvejis. Susirūpinimą kėlė tai, kad dirbtinai apsunkinami JAV lietuvių ir jų tautiečių okupuotame krašte ryšiai, kurie palaikomi laiškais, siunčiant siuntinius ar tiesiogiai lankantis Tėvynėje. Sovietai, nepaisydami Helsinkio susitarimo principų, toliau kūrė įvairiausių kliuvinius laisvam Vakarų ir Rytų lietuvių bendradarbiavimui: dideliais muitais apkrovė siuntinius, apribojo užsienio turistų lankymosi Lietuvoje trukmę (5 dienos) ir griežtai apibrėžė jų buvimo vietą.

Minėtame susitikime kalbėta ir apie laisvajai lietuviškai nemažą rūpestį sukėlusį naują SSRS pilietybės įstatymą. Pagal jį sovietai savo piliečiais norėjo laikyti ne tik buvusius visų Baltijos valstybių piliečius, bet ir jų vaikus, nors jie gimę jau kitur, pavyzdžiui, JAV²⁷.

Lietuvos laisvės bylai labai reikšmingas memorandume cituojamas Helsinkio susitarimų punktas dėl tautų apsisprendimo teisės; dar kartą priminta, jog lietuvių, latvių ir estų tautos, niekaip nesutikdamos su jų valstybių likvidavimu ir prievartiniu įjungimu į Sovietų Sąjungą, iki šiol nėra atsisakiusios savo teisių į nepriklausomybės atkūrimą. Tai rodo veikiančios rezistentų grupės, didėjantis pogrindžio leidinių skaičius, besiplečiantis disidentinis judėjimas.

Taigi PLB, netrukus po Helsinkio susitarimų pasirašymo užėmusi aktyvią poziciją Lietuvos laisvinimo atžvilgiu, toliau plėtė savo veiklą. Nagrinėjamuoju laikotarpiu ryškiausi tos veiklos požymiai:

1) siekimas gauti nuolatinis JAV administracijos patvirtinimus, kad JAV nepripažįsta Lietuvos inkorporavimo į SSRS;

2) užtikrinimas, kad Helsinkio konferencijos susitarimai ir su jais susijusios peržvalgos konferencijos nepakeistų JAV požiūrio į Lietuvos bylą;

3) Helsinkyje pasirašytų susitarimų principų panaudojimas Lietuvos laisvinimo reikalui, iškeliant konkrečius žmogaus teisių pažeidimų SSRS faktus;

4) pagalba formuojant Vakarų šalių visuomenės nuomonę apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje ir ypatingas nuolatinis akcentas – tautos aspiracijos tapti laisva.

PASTANGOS DERINTI VEIKSMUS

Dar 1949 m. VLIK'o paskelbta Lietuvių Charta apibrėžė išipareigojimus kiekvienam lietuviui ir visai lietuvių tautai. VLIK'o, pradėjusio ir toliau tęsiančio Lietuvos laisvės bylą, padėtis tapo ypatinga. PLB, 1950 m. išaugusi iš prieš ketverius metus suburtos Lietuvių tremtinių bendruomenės (LTB), pirmiausia turėjo švietimo ir kultūros uždavinių. Nors ir pripažindama VLIK'ą savo gyvavimo pradininku, PLB vykdė savo paskirtį, drauge siekė išsi-kovoti savarankiškos organizacijos statusą. Todėl Lietuvos laisvinimo talkoje, pinantis ir vienos, ir kitos organizacijos siekiams, nebuvo taip paprasta išvengti susidūrimų. Suprantama, tai nepadėjo bendram laisvosios lietuvių reikalui – vieningam Lietuvos laisvės bylos kėlimui.

Aiški takoskyra išryškėjo 1979 m. rugsėjo 29 d. Vašingtone įvykusiame VLIK'o valdybos posėdyje. PLB atstovas A. Gureckas, deleguotas prie VLIK'o, kalbėdamas apie bendradarbiavimą sudarant bendras komisijas, rengiant įvairius leidinius ir kartu skleidžiant pasauliui žinias apie Lietuvos laisvės bylą, vienareikšmiškai pareiškė, kad jo organizacija pasilieka teisę atskirais klausimais veikti savarankiškai. Be to, posėdyje buvo primintas JAV LB atstovės

A. Zerr 1979 m. liepos 7 d. pareiškimas, kuriame apgailestaujama dėl VLIK'o nesi-skaitymo su kitais veikėjais, skiriant Lietuvos žmogaus teisių komisijos pirmininką. Reaguodamas į tai, VLIK'o pirmininkas atšaukė PLB atstovą²⁸.

Taigi atsiradę nesutarimai tarp VLIK'o ir PLB ėmė kenkti bendram Lietuvos laisvinimo reikalui. Neatsitiktinai laukiant Madrido konferencijos buvo suorganizuotos dvi Lietuvos laisvinimo organizacijų konferencijos.

Pirmoji jų surengta 1980 m. birželio 8–9 d. Vašingtone PLB, JAV ir Kanados LB visuomeninių reikalų komisijų pastangomis. Joje aptarti svarbiausi PLB politiniai klausimai, kurie atsispindėjo priimtuose nutarimuose. Konferencijoje dalyvavęs JAV nacionalinio saugumo tarybos bendradarbis D. Aaronas patikino, jog Madrido susitikime svarstant žmogaus teisių klausimą bus raginama išlaisvinti Sovietų Sąjungoje įkalintus sąžinės kalinius, lietuvius V. Petkų, B. Gajauską²⁹. Įsiliepsnojus sovietų įžiebtam karo židiniui Afganistane, buvo raginama atkreipti pasaulio dėmesį į jų vykdomą agresiją. Tatai, nors ir netiesiogiai, paremtų lietuvių tautos kovą dėl laisvės, nes ir vienos – dabartinės, ir kitos – ankstesnės invazijos kaltininkas tas pats – SSRS. Konferencijoje pabrėžta, jog būtina ne tik suprasti tautos siekius, bet ir stengtis juos palaikyti, todėl „pasaulio ir kraštų LB vadybės turi rūpintis, kad būtų sustiprinta Lietuvos laisvės siekimo organizacija ir jos valstybinis bei visuomeninis reiškimasis“³⁰. Tuo tikslu PLB numatė konkretaus veikimo gaires: siekti pakeisti JAV politiką dėl naujų akredituotų Lietuvos diplomatų (nebuvousių nepriklausomos Lietuvos diplomatinėje tarnyboje) pripažinimo; drauge su LDT išsiaiškinti, kuriose demokratinėse valstybėse galima atkurti ar steigti naujas Lietuvos atstovybes.

Atskirų kraštų lietuvių bendruomenėms iškelta užduotis pasirūpinti, kad lietuvių gyvenamų valstybių vadovai palankiai žiūrėtų į Lietuvos laisvės bylos kėlimą, ir ieškoti LDT veiklai užtikrinti reikalingų pastovių lėšų šaltinių.

Dar viena svarbi veiklos kryptis – visokeriopai remti Lietuvos informacijos tarnybą – tiek gelbstint finansiškai, tiek kaupiant žinias apie Lietuvą ir lietuvius.

Rytuose ir Vakaruose kylant judėjimui dėl pagrindinių žmogaus teisių gerbimo, laisvoji lietuvių emėsi skleisti pasauliui faktus apie tų teisių pažeidimus sovietų okupuotoje Lietuvoje. Be to, užsibrėžta pasiekti, kad žmogaus teisių ir tautų apsišprendimo klausimas būtų įtrauktas į JAV prezidento rinkimų programas.

Taigi PLB numatė visai savarankišką programą Lietuvos laisvės byloje.

1980 m. birželio 21 d. Niujorke VLIK'as ir LDT, bandydami įveikti susidariusią takoskyrą, sušaukė Lietuvos laisvinimo organizacijų konferenciją. Ji buvo skirta artėjančiai Helsinkio susitarimų vykdymo peržvalgai Madride. Be jau minėtų rengėjų, joje dalyvavo ALT, Bendro Amerikos lietuvių fondo (BALF), Baltijos apeliacijos JT (Baltic Appeal to the United Nation, BATUN) vadovai. Buvo svarstoma daug problemų, taip pat aiškintasi galimybė artėjančiame forume kelti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo klausimą ir tartasi dėl būtinybės atskleisti sovietų vykdomus žmogaus teisių pažeidimus jų okupuotoje Lietuvoje.

Pareiškusi apgailestavimą dėl PLB atsisakymo dalyvauti bendrame renginyje, konferencija nutarė, kad Madride būtų „keliamas Lietuvos, Latvijos ir Estijos suverenumo pažeidimas, visų trijų Pabaltijo valstybių okupacija ir pagrindinių teisių bei laisvių paneigimas“³¹. Sutarta derinti pastangas ir dalyvauti visuose Madrido konferencijos forumuose, įvyksiančiuose Helsinkio Baigia-

mąjį aktą pasirašiusiose šalyse, bendradarbiauti pasaulio ir laisvosios lietuvių spaudoje bei leidiniuose.

Sudaryta jungtinė VLIK'o, LDT, Europos, JAV ir Kanados lietuvių organizacijų delegacija turėjo parengti memorandumą, kitus papildomus dokumentus ir įteikti savo kraštų vyriausybėms. Konferencijoje buvo priimta svarbi nuostata palaikyti ir plėsti ryšius su okupuoto krašto tautiečiais, juos informuoti apie laisvosios lietuvių žygius dėl Tėvynės laisvės, supažindinti pasaulio visuomenę su jų pareiškimais, kelti reikalavimus Lietuvos laisvės kovoje. JAV, Kanados, Europos lietuvių atstovai tvirtai pasiryžo dėti visas pastangas į jų šalių delegacijas Madride „įjungti lietuvių ar latvių, estų“³².

Lietuvos laisvės problemai propaguoti sumanyta rengti Vakarų kalbomis specialius leidinius, o informacijos sklaidimu per pasaulio laikraščius bei radijo stotis pavesta rūpintis oficialiai Lietuvos informacijos agentūrai Vakaruose – Eltai. Įtvirtinusi VLIK'ui prerogatyvą Lietuvos laisvinimo veikloje, konferencija paskelbė, kad visos pastangos šia linkme būtų derinamos su VLIK'u „pagal lietuvių tautos jam suteiktą mandatą“³³. Čia turimos omenyje VLIK'o ištakos: 1943 m. okupuotoje Lietuvos teritorijoje buvo įkurta institucija, kurios pagrindinis siekis – atkurti Tėvynės nepriklausomybę. Taigi VLIK'as ir tapo politiniu Lietuvos vadavimo reikalų centru.

Pravartu prisiminti Petro Stravinskio žodžius, jog nesutarimų tarp PLB ir VLIK'o priežastis – „nesusigaudymas tautos (nacionalinės ir valstybinės) sąvokose. Nacionalinę tautą turėtume skirti nuo valstybinės tautos, kurią sudaro visi valstybės žmonės, nežiūrint kokių tautybių jie bebūtų“. Pasak jo, suvokdami tokią dvejopą tautos sąvoką, turėtume VLIK'ą laikyti „Lietuvos tautų atstove“³⁴.

Tuo tarpu PLB, 1950 m. perėmusi iš LTB švietimo ir kultūros uždavinius, ilgai-

niui ėmėsi ir politinės veiklos. Vadovaudamasi Lietuvių Chartos 6 straipsniu, kuriame sakoma, kad „valstybinė nepriklausomybė yra tautinės kultūros ugdymo ir išlikimo sąlyga. Darbu, mokslu, turtu ir pasiaukojimu lietuviai kovoja, kad apgintų ir išlaikytų nepriklausomą Lietuvos valstybę“, PLB pareiškė esanti įsitikinusi, jog kiekvienas lietuvis, o juo labiau laisvosios lietuviųjos narys, įpareigojamas rūpintis Lietuvos laisve.

Pasak B. Nemicko, laisvojoje lietuviijoje įsigalėjo dualistinė visuomenės diferenciacija – konservatyvioji ir liberalioji. Esant tokiai padėčiai, siūloma išeiti: PLB, dalyvaudama Lietuvos laisvinimo talkoje, turėtų atlikti tuos darbus, „kurių neatlieka VLIK'as“, ir kartu žiūrėti, kad nepakenktų Lietuvos laisvės bylai³⁵. Įtampa, vyravusi tarp VLIK'o ir PLB, atslūgo 1983 m. gruodžio 17 d., kai Čikagoje minimų organizacijų atstovai priėmė bendrą pareiškimą. Jame sutarta laikytis White Plains 1974 m. konferencijos nutarimų ir tarpusavio ryšius grįsti „lietuviško solidarumo dvasia ir abipuse pagarba“, o Lietuvos laisvinimo veiklos klausimus koordinuoti per organizacijų valdybas ir jų atstovus³⁶.

BALTIJOS DISIDENTŲ BALSAS

Keliant Lietuvos laisvės bylą, itin laukiamas buvo kiekvienas okupuoto krašto tautiečio žingsnis Tėvynės laisvinimo linkme. Tai neleido Vakarams tapti abejingais ir rodė, kad lietuvių tauta nesusitaikė su nepriklausomybės praradimu ir sovietų okupacija.

Sukankant keturioms dešimtims metų, kai buvo sudarytas Molotovo–Ribbentropo paktas, lėmęs Baltijos valstybių inkorporavimą į SSRS, Maskvoje pasirodė kreipimasis į SSRS, Vokietijos FR, Vokietijos DR, Atlanto Chartos šalių vyriausybes ir JTO

Generalinį sekretorių Kurtą Waldheimą³⁷. Protesto dokumente, kurį parengė ir pasirašė 45 Baltijos kraštų disidentai (iš jų 37 lietuviai), teigiama, kad „tautinis suverenumas apsprendžia politinį, teritorinį, kultūrinį, kalbinį tautos nepriklausomumą, kuris reiškiasi pilnomis suvereninėmis teisėmis aukščiau nurodytose tautos socialinio gyvenimo srityse, užtikrindamas kuo pilnesnį jų įgyvendinimą. Tautinio suverenumo negalima nei suteikti, nei panaikinti: jį galima tikrai pažeisti ar atstatyti“³⁸. Priminus 1939–1941 m. istorinius įvykius, dokumente akcentuojami 1941 m. rugpjūčio 14 d. JAV prezidento Franklino D. Roosevelto ir Didžiosios Britanijos premjero Winstono L. Churchillio pasirašytos Atlanto Chartos punktai: II punktas, kuriame teigiama, jog Anglija ir JAV „nesutinka su jokiais teritoriniais pakeitimais, neatsižvelgus į laisvą suinteresuotų tautų apsisprendimą“, ir III punktas, kuriame pabrėžiama, kad signatarės „gerbia visų tautų teisę pasirinkti sau valdymo formą, prie kurios jos nori gyventi“, ir jos „sieks atstatyti suverenias teises ir savivaldą tų tautų, kurioms tai buvo atimta prievarta“³⁹. Kaip žinoma, Atlanto Chartą 1941 m. rugsėjo 24 d. pasirašė ir SSRS. Žinoma ir tai, jog pasibaigus Antrajam pasauliniam karui 1938 m. rugsėjo 29 d. aktas, vadinamas Miuncheno sąmokslu, buvo paskelbtas niekiniu nuo jo pasirašymo momento, o panašaus pobūdžio susitarimas, įvardytas kaip Molotovo–Ribbentropo paktas, tebeturi juridinę galią bei „skatina buvusius, esamus ir būsimus agresorius“⁴⁰. Kreipimesi raginama pirmiausia tiesiogiai atsakingas Sovietų Sąjungos ir abiejų Vokietijų (VFR ir VDR) vyriausybės paskelbti visą Molotovo–Ribbentropo pakto tekstą su jo slaptaisiais priedais ir pareikšti, kad minimas sandėris negalioja nuo jo pasirašymo momento. Šalys, Atlanto Chartos signatarės, raginamos su visa moraline atsakomybe ryžtingai pasmerkti

Molotovo–Ribbentropo paktą. JTO Generaliniam sekretoriui primenama, jog Lietuva, Latvija ir Estija – buvusios Tautų Lygos narės. Dėl to dabartinei organizacijai tenka juridinė atsakomybė už jų likimus ir siūloma artimiausioje JTO asamblėjos sesijoje kelti klausimą dėl gėdingo pakto padarinių panaikinimo.

Kreipimesi pabrėžiama, kad būtent pagal visuotinai priimtus JTO tarptautinės teisės aktus pripažįstama visoms tautoms teisė laisvai pasirinkti savo likimą, t. y. esant „pilnos laisvės sąlygoms rinktis sau vidinį ir išorinį politinį statusą, nesąlygojant jokiai įtakojimui iš šalies“, taip pat įgyvendinti savo nuožiūra „politinius, ekonominius, socialinius ir kultūrinius įstatymus“⁴¹.

Pagaliam primenama, kad lygios tautų teisės bei jų teisė spręsti savo likimą deklaruojamos ir Helsinkio Baigiamajame akte.

Ši svariai argumentuotą, tarptautiniais dokumentais paremtą 45 Baltijos šalių disidentų kreipimasi palaikė žymūs Rusijos demokratai, išreiškę nuomonę, jog Lietuvos, Latvijos ir Estijos apsisprendimo klausimas turėtų būti sprendžiamas atskirai kiekvienos šalies referendumu. Rusijos disidentai Malva Landa, Viktoras Nekipelovas, Tatjana Velikanova, Andrejus Sacharovas, Arina Ginzburg dar kartą pasauliui priminė visą tiesą apie 1940 m. įvykius Baltijos valstybėse: Lietuva, Latvija ir Estija buvo inkorporuotos į SSRS neatsižvelgiant į šių tautų laisvą valią – jas okupavo Sovietų armija.

Taigi 1979 m. rugpjūčio 23 d. protesto pareiškimas buvo parengtas išskirtinai remiantis visuotinai pripažintais tarptautinės teisės aktais; šitaip išvengta galimos tik antisovietinės interpretuotės. Jis teigė pasauliui Baltijos disidentų bendradarbiavimą, nušvietė Vakarams tebegaliojantį Rytų Europos pasidalijimo neteisėtumą. Kartu dokumentas tiek Lietuvos, tiek kitų Baltijos šalių politinei išeivijai liudijo jų tautų Tė-

vynėje gyvybingumą ir ryžtą kovoti dėl nepriklausomybės atkūrimo. Be to, pareiškimas sukėlė tarptautinį atgarsį tiek Europoje, tiek visame pasaulyje.

VIENIJANT PAVERGTŲ BALTIJOS TAUTŲ SIEKIUS

Nagrinėjamuoju laikotarpiu išryškėjo lietuvių, latvių ir estų politinės išeivijos tendencija ieškoti sąlyčio taškų ir jungtis į pavergtų Baltijos tautų bendrijas. Jausdami JAV administracijos palankumą jų siekiui, baltiečiai ėmėsi organizuoti bendrus renginius, pirmiausia susitikimus. Jų paskirtis – keistis informacija apie nuveiktus Baltijos kraštų laisvinimo darbus, nubrėžti tolesnio bendradarbiavimo gaires, aptarti drauge rengtinas antisovietines akcijas.

1979 m. spalio 7–8 d. pasaulio baltiečiai, atstovaujami Pasaulio estų tarybos, Pasaulio laisvųjų latvių federacijos ir VLIK'o, ryžosi sušaukti Baltijos informacinį forumą. Jame pasidalyta nuomonėmis, aptartos naujos laisvinimo organizacijų veiklos formos ir, svarbiausia, sutarta pagyvinti estų, latvių ir lietuvių bendradarbiavimą kovoje dėl jų Tėvynių nepriklausomybės atkūrimo.

Prisiminus baltiečių triūsą ESB konferencijos dienomis Helsinkyje, paskui – Belgrade, prieita prie išvados, jog toliau būtina dar labiau koordinuoti tarpusavio veiklą, palaikant Baltijos valstybių laisvės bylą.

Reikšminga tai, kad forume dalyvavę JAV žurnalistai – Maskvoje akredituotas P. Osnos, Leningrade – E. Swalis – pateikė apžvalgą apie realią padėtį SSRS ir sovietų užgrobtose Baltijos respublikose. Jie atkreipė dėmesį į tai, „kad būtina pagerinti ryšius su spaudos agentūromis ir laikraščių redakcijomis, turinčiomis savo korespondentus SSRS“, taip pat pasiūlė „skverbti“ į vietinę valstijų ir miestų spaudą, radiją ir televiziją⁴².

Šio susitikimo esmę rodo priimti nutarimai: 1) sudaryti komisiją, kuri rengtų Madrido konferencijai propagandinę medžiagą apie Baltijos kraštus, ir 2) įsteigti Baltijos informacijos biurą, teikiantį žinias JAV ir kitų Vakarų demokratinių valstybių spaudai, radijui ir televizijai. Rūpinantis Baltijos kraštų laisvės bylos perspektyva, pripažinta, kad būtina išseivijos jaunimą įtraukti į laisvinimo veiklą⁴³.

Laisvoji lietuvija buvo linkusi užmegzti ar išlaikyti ryšius ir su kitų sovietų valdomų ar kontroliuojamų Rytų Europos tautų – ukrainiečių, lenkų, vengrų ir pan. politinė išseivija.

JAV administracija tradiciškai Baltijos kraštus traktavo kaip vieną politinį ir teritorinį darinį. Tai rodo įvairūs oficialios valdžios rengti susitikimai. Reikšmingas Baltijos valstybių laisvės bylai buvo 1979 m. kovo 23 d. priėmimas pas JAV valstybės sekretoriaus padėjėją Europos reikalams R. L. Barry. Jo padarytame pranešime pažymėta, kad Amerikos politika yra nuosekli: „Baltijos kraštų politika, kaip ji mūsų lig šiol nustatyta, pasiliks pilnoj galioj“⁴⁴. JAV politikos palankumas Baltijos laisvės bylai dar kartą patvirtintas to paties pareigūno 1979 m. birželio 26 d. pareiškime, padarytame Atstovų rūmų užsienio reikalų komitete. Jame deklaruotas JAV nepripažinimo politikos tęstinumas, paminėti tos politikos požymiai: Baltijos kraštų nepriklausomybės švenčių minėjimai, Lietuvos ir dar dviejų Baltijos valstybių diplomatinių tarnybų pripažinimas, radijo stočių „Amerikos balsas“, „Laisvės radijas“ ir kt. finansavimas, originalių baltiečių vietovardžių JAV žemėlapiuose rašymas⁴⁵.

Los Andželo lietuvių iniciatyva (vienas iniciatorių – Tonis (Antanas) Mažeika) 1981 m. birželį lietuviai, latviai ir estai susibūrė į Amerikos Baltijos laisvės lygą (BAFL), kuri iškėlė idėją, kad laisvinimo veiklą būtina suprofesionalinti. Tam imta

kaupiti fondą ir pakviesta talkinti JAV juridinė firma „Hannaford“. Šios idėjos autorius – kunigas dr. Jurgis Šarauskas, dirbęs Baltuosiuose rūmuose prezidentaujant Jimmi J. Carteriui. BAFL pozicija sutapo su bendra kitų organizacijų nuostata, kad reikia laisvosios lietuvijos jaunimą patraukti į Lietuvos laisvinimo judėjimą. Pasak J. Šarausko, tam būtina skatinti ne etninę, o aktyvią politinę veiklą. Dėl to numatyta: 1) daugiau lėšų skirti politinei, o ne kultūrinei veiklai ir kartu įtraukti į ją kuo daugiau jaunuomenės; 2) organizuoti Vašingtone Propagandos ir tyrimo centrą; 3) pasitelkti profesionalius juristus tarptautininkus, samdyti juos politinei veiklai, o veiklos kontrolę pavesti atitinkamoms lietuvijos komisijoms⁴⁶.

Nuo pat BAFL įsikūrimo tapo tradicija Los Andžele kasmet šaukti politines konferencijas žmogaus teisių klausimais. Jų metu sulaukta nuolatinio patvirtinimo, kad JAV remia Baltijos šalių laisvės bylą. Antai 1982 m. konferencijoje, dalyvaujant 140 politinių išseivių iš Baltijos kraštų, buvo perskaityta JAV prezidento Ronaldo Reagano telegrama, o JAV valstybės sekretoriaus atstovas Melvynas Levitsky pareiškė, jog „Baltijos valstybių okupacija esąs unikalus atvejis pasaulio istorijoje. Rusų įvykdyta trijų nepriklausomų valstybių okupacija atnešė laisvo apsisprendimo teisės paneigimą ir priespaudą“. Aktyvinant Baltijos kraštų laisvinimo judėjimą, patikinta, kad „kiek Amerikos vyriausybė šioje srityje bus aktyvi, daugiausia priklauso nuo pačių tautinių baltiečių bendruomenių. Ištvermingai ir atkakliai turite dirbti ir kelti Baltijos kraštų problemą vyriausybėje, kongrese ir viešojoje opinijoje. Be jūsų veikimo mūsų akcijos nebūtų“⁴⁷.

Čia ypač išryškėjo abipusės priklausomybės ryšys tarp JAV administracijos ir Baltijos kraštų, taip pat Lietuvos politinės išseivijos institucijų. Netrukus sulaukta ir

apčiuopiamų rezultatų. BAFL drauge su JAV lietuvių bendruomene pavyko pasiekti, kad JAV Kongrese būtų priimta bendra rezoliucija, kurią 1982 m. birželio 9 d. patvirtino JAV Senatas, o 14 d. – JAV Atstovų rūmai. Nuo tol birželio 14-ąją JAV prezidentas R. Reaganas paskelbė Baltijos šalių laisvės diena; jis pabrėžė, kad „JAV niekada nėra pripažinusios prievartinio Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą“⁴⁸.

Baltijos šalių laisvės diena kvietė JAV piliečius, pirmiausia Lietuvos, Latvijos ir Estijos politinius išeivius, neprarasti vilties, kad Baltijos kraštai „vieną dieną taikingomis priemonėmis pasieks laisvės ir savisprendos tikslus“⁴⁹.

BAFL nemažai nuveikė primindama pasauliui sovietų įvykdytas ar vykdomas piktadarybes, rengė antisovietines demonstracijas vakariniame JAV krante – Los Andže, San Franciske. Nebuvo pamirštas Sovietų Sąjungos numuštas Pietų Korėjos keleivinis lėktuvas (1983 m. rugsėjo 1 d.), plačiai agituota prieš SSRS dalyvavimą Olimpinėse žaidynėse Los Andže⁵⁰.

Nuo 1982 m. vasario mėn. BAFL pradėjo leisti dvimėnesinį leidinį „Baltic Bulletin“, kuriame nušviečiama šios organizacijos veikla, atskleidžiama okupuotų Baltijos šalių padėtis.

LIETUVOS LAISVĖS BYLA IR TARPTAUTINĖS ORGANIZACIJOS

Nors baigiantis aštuntajam dešimtmečiui nebuvo požymių, rodančių, jog tarptautinė padėtis yra palanki tam, kad Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimo ir Sovietų imperijos dekolonizavimo klausimas būtų keliamas ir svarstomas tarpvalstybinėse institucijose, pavyzdžiui, Jungtinių Tautų Organizacijoje (JTO), tačiau laisvoji lietuvija nepaliovė tikėjusi Lietuvos laisvės by-

los perspektyva ir šią idėją puoselėjo nuo pat Tėvynės neteisėtos okupacijos pradžios.

Dar 1966 m. vasario 12 d. JAV įsikūrė bendra baltiečių antisovietinė organizacija BATUN. Jos tikslas – liudyti JTO Baltijos valstybių nepriklausomybę ir drauge atstovauti Baltijos šalių išeivių susivienijimams šioje organizacijoje. Daugiausia dėmesio buvo skiriama JTO Dekolonizavimo komisijai. Joje baltiečiai nuolat informuodavo Vakarų demokratinių valstybių atstovus apie sovietų valdomų Baltijos šalių padėtį, tuo siekdami, kad okupuotos Baltijos valstybės būtų prilygintos kolonijinėms teritorijoms. Reikšmingu indėliu prie savo kraštų laisvinimo prisidėjo BATUN ir Madrido konferencijos laikotarpiu. 1982 m. kovo 1–5 d. Ženevoje vykusioje JTO Žmogaus teisių komisijos sesijoje dalyvavo BATUN delegacija, kurioje lietuviams atstovavo Šveicarijos lietuvių bendruomenės veikėjas Narcizas Prielaida. JAV, Didžiosios Britanijos, Kanados, Prancūzijos, Vokietijos FR atstovams, spaudos ir radijo korespondentams buvo suteikta žinių apie žmogaus teisių pažeidimus sovietų pavergtose Baltijos šalyse⁵¹.

Devintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos laisvės byla ne tik buvo keliama atskirose šalyse, bet jau ir palaikoma tarptautinėje plotmėje. Kaip rašė „Darbininkas“, laisvoji Europa pagaliau išgirdo pavergtos Europos balsą ir Europa atsakė Europai. Pirmiausia atgarsio sulaukė minėtas 45 Baltijos šalių atstovų 1979 m. rugpjūčio 23 d. kreipimasis. Tuo metu Europos Parlamentas (EP) ėmė domėtis Baltijos laisvės problema; ją daugiausia kėlė EP narys dr. Otto von Habsburgas. Jis 1982 m. rugsėjo 23 d. komisijai parengė raportą ir nutarimą tuo klausimu. Tai pirmas kartas po sovietų okupacijos, kai tarpvalstybinės organizacijos darbotvarkėje atsirado okupuotų Baltijos valstybių klausimas. Netrukus, 1983 m. sausio 13 d., Strasbūre EP plenarinė sesija

priėmė Baltijos kraštų klausimu rezoliuciją, kurioje pasmerktas vokiečių reicho ir Sovietų Sąjungos gėdingas sandėris ir kreipiamasi į JTO Dekolonizavimo komisiją. Dokumente išsakyta nuomonė, kad Helsinkio Baigiamojo akto vykdymo peržvalgos konferencija Madride turėtų atkreipti dėmesį į sunkią trijų Baltijos tautų padėtį. Taip pat tikėtasi, kad Europos valstybių užsienio reikalų ministerijos parems šių tautų siekį tapti laisvomis. Apie tai 1983 m. kovo 22 d. laišku O. von Habsburgas oficialiai informavo VLIK'o pirmininką K. Bobelį⁵². Paskatintas EP palankaus sprendimo laisvinimo reikalui, VLIK'o pirmininkas kovo 25 d. raštais kreipėsi į Belgijos, Danijos, Graikijos, Airijos, Italijos, Prancūzijos, Vakarų Vokietijos, Liuksemburgo, Olandijos, Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministrus, prašydamas paremti minėtą rezoliuciją. Tačiau Vakarų Europos užsienio reikalų žinybos, vadovaudamosi „realistiniu įvertinimu“, priėjo prie išvados, „kad JT Baltijos klausimas nebus teigiamai išspręstas, o neigiamas bus žalingas“⁵³. Vis dėlto Baltijos valstybių klausimas sulaukė JTO atgarsio, nors ir netiesioginio. JAV atstovas Richardas Schifteris, kalbėdamas JTO Žmogaus teisių komisijos 1983 m. vasario 4 d. posėdyje, iškėlė Baltijos laisvės bylos problemą ir pabrėžė, kad JAV atsisakiusi pripažinti „neteisėtą Estijos, Latvijos, Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą“. Priminęs „tautų teisę laisvai apsispręsti ir jos pritaikymą svetimųjų dominuojamoms ar okupuotoms tautoms“, JAV atstovas pažymėjo: „[...] mes turime giliai susirūpinti, ir mūsų pareiga patraukti Sovietų Sąjungą atsakomybėn už Pabaltijo piliečių Žmogaus teisių gynėjų ir vadovaujančių dvasiškių represiją, areštus ir įkalinimus“⁵⁴.

Ypač svarbus keliant Lietuvos laisvės bylą buvo JAV ambasadorės prie JTO Jin J. Kirkpatrick pareiškimas JTO Generaliniam sekretoriui, vykstant 88 sesijai

(1983 m. liepos 28 d.). Dokumentas teigė „visuotinai įgyvendinamą tautų teisę apsispręsti ir greitą nepriklausomybės suteikimą kolonijinėms valstybėms ir tautoms bei Žmogaus teisių saugojimą ir efektyvias garantijas“. Be to, JAV prezidento R. Reagano laiške, kuris pateiktas kaip pareiškimo priedas, pažymima, jog jau praėjo 61 metai nuo trijų Baltijos valstybių *de jure* pripažinimo⁵⁵. Kaip pavergtų Baltijos tautų kovos dėl laisvės ir jų teisės laisvai apsispręsti pavyzdys minima Lietuva. Pažymima, kad tuo metu šioje respublikoje buvo leidžiama 15 pagrindinių žurnalų ir kad iš ten į Maskvą nusiųsta 148 tūkst. parašų patvirtinta peticija dėl religijos varžymo. „Mes palaikykime jų teisę spręsti savo tautos likimą, teisę, kuri įrašyta Helsinkio deklaracijoje“, ir toliau dokumento priede primenama: „Visi žmonės visada turi teisę laisvai nuspręsti, kada ir kaip jie nori tvarkyti savo vidaus ir užsienio politiką be kišimosi iš šalies ir siekti, kaip jie nori, savo politinio, ekonominio, socialinio ir kultūrinio išsivystymo“⁵⁶.

Baltijos valstybių problemos kėlimas tarptautinėse organizacijose rodė esant gyvą Baltijos laisvės bylą ir patvirtino, kad yra teisingi JAV prezidento F. Roosevelto žodžiai, pasakyti dar sovietų okupacijos pradžioje, jog ši byla tik laikinai pristabdyta.

Nagrinėjamuoju laikotarpiu išryškėjo dar viena svarbi detalė. Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS fakto nepripažinimą patvirtino Prancūzijos užsienio reikalų ministras ir, atitaisydamas ankstesnę skriaudą Baltijos šalių gyventojams, tai padarė Australijos premjeras⁵⁷.

LIETUVOS LAISVINIMO DARBAI ARTĖJANT MADRIDO SUSITIKIMUI

Laisvoji lietuvių artėjantį Madrido susitikimą, kuriame turėjo būti peržvelgiamas Helsinkio Baigiamojo akto vykdymas, laikė

galimybe tarptautiniu mastu toliau kelti Lietuvos laisvės bylą. Realiai vertinant Europos saugumo ir bendradarbiavimo procesą, tikėtasi, jog iš 35 Helsinkio susitarimus pasirašiusių signatarių 25 valstybės, atstovaujančios Vakarų demokratijai, tikrai palaikys Lietuvos laisvės reikalą. Šįkart vilčių teikė ir parinkta susitikimo vieta – Madridas, nes Ispanija – tai valstybė, kurios politikai turėjo mažiausiai įtakos SSRS ir visas Rytų blokas.

Artėjančiai Madrido konferencijai laisvoji lietuvių skyrė ypatingą dėmesį ir veikė keliomis kryptimis. Pirmiausia toliau bandyta paveikti JAV administraciją, Senatą ir Kongresą, kad priimtų Lietuvos laisvinimo reikalui palankias rezoliucijas. Didžiulė sėkmė pasiekta 1979 m. lapkričio 13 d., kai JAV Kongreso Atstovų rūmai vienbalsiai išleido rezoliuciją (H. C. R. 200), kurioje išreikštas susirūpinimas dėl Sovietų Sąjungos pilietybę liečiančių pretenzijų, galimų taikyti ir kai kuriems JAV piliečiams, bei patvirtinamas palankus nusiteikimas Baltijos laisvės bylai. Rezoliucijos projektą parengė žinomas Kongreso narys Edwardas Derwinskis kartu su kitais trimis kolegomis. Joje konstatuota, jog Helsinkio susitarimai užtikrina Baltijos kraštams laisvo apsisprendimo teises, nes jų piliečiai tebetrokšta tautinės nepriklausomybės. Dokumentas ragino JAV prezidentą nurodyti JAV delegacijai Madride siekti, kad visiškai būtų įgyvendinti Helsinkio susitarimai. Tų pačių metų gruodžio 20 d. rezoliuciją taip pat vienbalsiai priėmė Senatas. Tai buvo trečias dokumentas, kuriame kalbama apie Baltijos laisvės bylą, pokariniu laikotarpiu ir antras po Helsinkio susitikimo, patvirtintas abiejų JAV Kongreso rūmų⁵⁸.

Laisvoji lietuvių numatė visoms Madrido konferencijos dalyvėms išsiuntinėti raginimus, kuriuose būtų pavišinta Lietuvos byla. Tuo tikslu visi užsienio lietuviai buvo

raginami paveikti savo gyvenamųjų kraštų vyriausybes, kad jos atsižvelgtų į okupuotos Lietuvos padėtį Sovietų Sąjungoje. Kitas veiklos, besitęsiančios dar nuo pasirengimo Belgrado konferencijai, baras – faktų ir medžiagos apie žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Lietuvoje ir visoje SSRS rinkimas bei siuntimas į VLIK'ą. JAV lietuvių bendruomenė kasmet leido ir platino anglų kalba spausdinamus raportus apie žmogaus teisių pažeidimus okupuotoje Lietuvoje („The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania“). 1981 m. pasirodė jau dešimtas toks raportas, kurį parengė Tomas Remeikis⁵⁹. Jame, kaip ir ankstesniuose, paskelbta naujausia dokumentuota medžiaga, atskleidžianti pagrindinių žmogaus teisių varžymo faktus SSRS. Leidinys buvo išplatintas JAV Kongreso nariams, JAV administracijai, aukštosioms mokykloms, religinių bendruomenių susivienijimams, diplomatiniam korpusui Vašingtone bei JT Organizacijos būstinei.

Sovietų kalėjimuose uždarytų kovotojų dėl žmogaus teisių gelbėjimui nemažai nuveikė JAV lietuvių bendruomenė. Jos pastangomis buvo įsteigta Charles Zerr vadovaujama „Koalicija išlaisvinti V. Petkų ir B. Gajauską“⁶⁰, į kurią įtraukti įtakingi amerikiečiai, pavyzdžiui, Jeronie Shestakas, Tarptautinės žmogaus teisių lygos pirmininkas. Vėlesniais metais šis judėjimas už sąžinės kalinių išlaisvinimą ėmėsi gelbėti Antaną Terlecką, Š. Žukauską ir kitus lietuvius, kovojučius dėl žmogaus teisių. Politinių kalinių gelbėjimo akcijos organizatoriai palaikė plačius ryšius su Amerikos ir tarptautinėmis institucijomis – JAV Raudonojo Kryžiumi, Kongreso nariais, Tautinė Katalikų Bažnyčia, Žydų komitetu, Tarptautiniu žmogaus teisių komitetu iš JTO. Lietuvių sąžinės kalinių gelbėjimo reikalui buvo reikšmingas Tomo Venclovos liudijimas 1979 m. rugsėjo 26–29 d. Vašingtone surengtuose Tarptautinio A. Sacharovo tri-

bunolo apklausinėjimuose. Jų metu buvo paviešinta medžiaga apie lietuvių politinius kalinius⁶¹.

Pagaliau pavyko išspręsti Lietuvos valstybės atstovavimo tęstinumo problemą, susijusią su lėšomis ir naujų atstovų pripažinimu. Kongreso nario Charles F. Dougherty teikimu JAV Atstovų rūmai patvirtino projektą, pagal kurį kasmet, pradedant 1981 m., LDT užtikrinta finansinė parama – 250 tūkst. dolerių. Taip pat sutarta, jog nauji LDT pareigūnai gali būti skiriami nebūtinai iš buvusių nepriklausomos Lietuvos diplomatų⁶².

Artėjant Madrido susitikimui laisvoji lietuvių spauda sparčiau leidybinę veiklą. Be jau tradicinių periodinių leidinių anglų kalba – minėto „The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania“ ir po 1978–1979 m. pertraukos atnaujinto „Bridges“, toliau Lietuvių kunigų vienybės lėšomis ir Religinės šalpos pastangomis buvo leidžiama verstinė (anglų k.) Lietuvos pagrindžio „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ (LKBK). Vien 1980 m. pasirodė aštuoni LKBK numeriai, kurie pasiekė apie 5000 abonentių – JAV valdžios, Bažnyčios institucijas, bibliotekas, tarptautines organizacijas, taip pat atstovybes prie JTO bei įvairių žinių agentūras, Vatikano radiją⁶³.

1980–1981 m. laisvojoje lietuviškoje pasirodė veikalai užsienio kalbomis: dr. T. Remekio „Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980“, Algirdo Budrecko „Lithuanians in America“, Josepho Pajaujo „Soviet genocide in Lithuania“ ir dr. Bronio Kaslo „La Lituanie et la seconde Guerre Mondiale“. Šios knygos, gvildenančios Lietuvos bylą, ypač svarbios tuo, kad jos skiriamos plačiam užsienio skaitytojų būriui.

Išsiskiria pirmasis veikalas (lietuviškai – „Opozicija Lietuvos sovietų valdžiai 1945–1980“) – 680 puslapių apimties, išspausdintas 1000 egzempliorių tiražu ir išplatintas JAV mokslinėse institucijose, valdžios administracinėse įstaigose. Susidedanti iš trijų da-

lių monografija yra gausiai paremta dokumentais. Pirmoje dalyje apžvelgiamas lietuvių tautos laisvės troškimas, pradedant partizanų karu 1944–1952 m. ir baigiant Lietuvos pagrindžio leidiniais. Antroje ir trečioje dalyse skelbiami 74 tautinės ir politinės opozicijos bei religijos disidentų dokumentai.

Pažymėtina ir Prancūzijoje išleista dr. B. Kaslo knyga (lietuviškai – „Lietuva ir Antrasis pasaulinis karas“). Tai pirmasis pokarinis prancūzų kalba 368 puslapių apimties veikalas, sudarytas iš dviejų dalių. Pirmoje nušviečiama Lietuvos civilizacijos istorija, antroje – Lietuvos padėtis pradedant 1920 m., tęsiant sovietų okupacijos metais ir baigiant lietuvių kovą dėl nepriklausomybės. Be to, dar iki Madrido susitikimo pradžios buvo parengta ispanų kalba išsamus informacinis medžiaga apie Lietuvos laisvės bylą.

Lietuvos laisvinimo organizacijos stengėsi įtraukti į JAV delegaciją Madride lietuvių atstovą ar bent Rytų Europos politinį išeivį. Todėl reikšmingiausia naujiena laisvajai lietuviškai Madrido konferencijos išvakarėse buvo žinia, paskelbta 1980 m. liepos 29–31 d. Vašingtone JAV valstybės departamento sušauktoje konferencijoje. Čia sužinota, jog į JAV delegaciją Madride yra kviečiamas JAV LB Visuomeninės reikalų tarybos narys, priklausęs Demokratų partijai Rimas Česonis⁶⁴.

Taigi iki Madrido susitikimo pradžios laisvajai lietuviškai ir jai atstovaujančioms pagrindinėms Lietuvos laisvinimo organizacijoms pavyko pasiekti pagrindinių tikslų. Nors darnią Lietuvos laisvės bylos veiklą trikdė nesuderinti žygiai, kylančios ambicijos, vis dėlto buvo nuveikta daug (priimtų palankios JAV Atstovų rūmų rezoliucijos, užtikrinta nenutrūkstama LDT veikla, į JAV delegaciją Madride įtrauktas lietuvis ir pan.).

Pagaliau Lietuvos laisvinimo veiklos perspektyvai naują impulsą davė būsimojo

JAV prezidento R. Reagano 1980 m. spalio 25 d. pareiškimas, kuriuo išreikšta parama okupuotų Baltijos kraštų išsivadavimui: „40 metų Baltijos valstybių – Estijos, Latvijos ir Lietuvos tautos išlaikė tikėjimą ir viltį, kad kurią nors dieną jos atgaus laisvę ir nepriklausomybę. Tasai dvasinis Baltijos tautų atkaklumas nusipelno visų amerikiečių paramos ir pasigėrėjimo“⁶⁵.

LIETUVIAI IR LIETUVA MADRIDO KONFERENCIJOJE

Prieš Madrido Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK) pradžią, siekdamas užtikrinti paramą Lietuvos laisvės bylai, VLIK'o pirmininkas dr. K. Bobelis lankėsi 11 Europos valstybių sostinių ir įteikė bendrą LDT vadovo, ministro Stasio Lozoraičio ir VLIK'o memorandumą. Likusioms 16 nekomunistinių Europos valstybių, Helsinkio akto signatarių vyriausybėms memorandumas buvo perduotas kitais kanalais.

Memorandume konferencijos dalyviai raginami pasmerkti Molotovo–Ribbentropo paktą ir reikalauti, kad Sovietų Sąjunga „atitrauktų iš Lietuvos visas savo karines pajėgas bei politinius, administracinius ir policinius kadrus“, taip pat leisti „lietuvių tautai praversti laisvus rinkimus ir atstatyti suvereniškas Lietuvos vyriausybės institucijas ir tuo savo nepriklausomą valstybinę egzistenciją“⁶⁶. Be to, pagrindinėmis Vakarų Europos kalbomis (anglų, prancūzų, ispanų) buvo paskelbtas paketas dokumentų, grindžiančių Lietuvos laisvės bylos realumą: JAV Kongreso rezoliucijos Baltijos kraštų klausimais, 45 Baltijos šalių disidentų protesto pareiškimas dėl Molotovo–Ribbentropo pakto, baltiečių politinių kalinių bylos, pagrindžio spaudos apžvalga, kiti oficialūs rezistencinių grupių pareiškimai ir Europos Tarybos patariamojo susirinkimo (1960 m.) rezoliucijos dėl Baltijos laisvės bylos.

Į Madridą atstovauti Lietuvos laisvinimo reikalui atvyko laisvosios lietuvių atstovai: VLIK'o pirmininkas dr. K. Bobelis, vicepirmininkas, taip pat atstovaujantis Eltai, dr. Kostas Jurgėla, lietuvių disidentas, prasiveržęs pro SSRS „geležinę uždangą“, Vladas Šakalys, Argentinos žinių agentūros korespondentas, VLIK'o įgaliotinis šiame krašte Aleksandras Mičiudas, JAV respublikonų partijos tautybių tarybos korespondentas, ALT atstovas dr. Jonas Genys, BALF'o pirmininkė Marija Rudienė ir Kanados lietuvių bendruomenės pirmininkas Jonas R. Simanavičius⁶⁷.

Madrido konferencijos atidarymo dieną (1980 m. lapkričio 8 d.) viešbutyje „Castellana“ pradėjo veikti Baltiečių informacijos ir propagandos centras. Jame buvo įrengta nuolatinė parodėlė apie okupuotas Baltijos valstybes.

Didelį atgarsį ne tik Ispanijos, bet ir visos Europos bei Amerikos spaudoje sukėlė 1980 m. lapkričio 11 d. Madrido senamiestyje Baltijos kraštų politinių išeivių surengta demonstracija, sutraukusi bemaž 200 dalyvių. Tarp jų iš lietuvių dalyvavo Madride gyvenantis kun. Kazimieras Patalavičius, jau minėti lietuvių atstovai – dr. K. Bobelis, J. R. Simanavičius, V. Šakalys ir kt. Bene pirmą kartą Helsinkio susitarimai Ispanijos sostinėje priešpriešinti Molotovo–Ribbentropo paktui. Tuomet Madride išplatintuose dokumentuose rašoma: „Europos saugumas yra tol negalimas, kol Sovietų Sąjunga laužo Helsinkio Baidiamąjį Aktą ir kol nėra anuliuotas garsusis 1939 m. Sovietų–nacių paktas, kiek jis susijęs su Pabaltijo valstybėmis“⁶⁸.

Vakarų žiniasklaidos dėmesį patraukė ir Tarptautinių žmogaus teisių organizacijų „Amnesty International“ ir „Freedom House“ sušaukta spaudos konferencija. Joje, be rusų, ukrainiečių, armėnų, Krymo totorių disidentų, dalyvavo ir lietuviai – T. Venclova ir V. Šakalys. Pastarieji savo

kalbose kėlė opius ne tik visoms trimis Baltijos tautoms reikalavimus – panaikinti Molotovo–Ribbentropo pakto galiojimą ir dekolonizuoti Sovietų imperiją.

Vis dėlto Madrido konferencijos pradžia patvirtino iš anksto reikštus nuogastavimus, jog sovietai, prieštaraudami dėl „kišimosi į jų vidaus reikalus“, dels sudaryti ilgalaikę darbotvarkę. Beje, Madride, panašiai kaip ir Belgrade, komunistinės valstybės siekė ESBK pasitarimus pakreipti nusiginklavimo linkme bei kelti kitas detantės temas. Taip bandyta išvengti tiesioginės diskusijos apie žmogaus teises, okupuotą Pabaltijį ir naują sovietų invaziją į Afganistaną. Neatsitiktinai daug žadantis Madrido susitikimas užsitęsė ir vyko su pertraukomis net 96 savaites – taigi vietoj numatytų 6 savaitių darbą baigė tikrai 1983 m. rugsėjo 9 d.

Svarbiausia priežastis, dėl kurios taip ilgai tęsėsi šis tarptautinis forumas – prieštaravimai tarp Rytų ir Vakarų dėl Helsinkio akto visumos svarstymo. JAV, Kanada ir Europos demokratinės valstybės pageidavo svarstyti vientisai Helsinkio susitarimų principų vykdymą, o SSRS ir jos sąjungininkės reikalavo išskirti nusiginklavimo ir žmogaus teisių klausimus.

Taigi laisvajai Lietuvai iškilo papildoma užduotis – siekti, kad Madride nebūtų nutylimos kontraversinės temos, ir nuolat priminti Lietuvos laisvės bylos aktualumą. Pažymėtina, jog ESBK nebuvo vengiama liesti Sovietų Sąjungos „vidaus“ problemų. Lietuvos vardas buvo ne kartą linksniuojamas Madrido tribūnoje ir tai darė ne tik JAV, bet ir Kanados atstovai. Pirmiausia okupuotos Lietuvos pavyzdžiu remtasi apžvelgiant Helsinkio Baigiamojo akto VII (žmogaus teisių) principo laikymąsi. JAV delegacijos narys S. Oliveris kalbėjo: „Lietuvos Helsinkio grupės narys Vytautas Skuodis yra Vilniaus kalėjime. [...] čia šiame sąrašė ne vien žmonių pavardės popierių surašytos, čia kalbama apie pačius žmones [...]. Milijonai katalikų

Lietuvoje yra varžomi. Petras Plumpa ir Vladas Lapienis nuteisti. Net ir šiuo metu, mums čia susirinkus, lietuviai, kurie susijungė į Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos leidimą, laukia teismo“⁶⁹.

Reikšminga Lietuvos klausimo kėlimui buvo JAV delegacijos pirmininko padėjėjo Warrenio Zimmermano kalba, pasakyta 1980 m. gruodžio 15 d. svarstant Helsinkio susitarimų VIII (tautų apsisprendimo) principą. „JAV nepripažįsta nelegalios Latvijos, Lietuvos, Estijos inkorporacijos. [...] kalėjimas ir psichiatrinės ligoninės – tai likimas 45 pabaltiečių, pasirašiusių peticiją [...]. Vienuolika dienų nuo šios konferencijos pradžios Antanas Terleckas nuteistas aštuoniems metams. Tą pačią dieną Julius Sasnauskas nuteistas šešeriems su puse metų“⁷⁰. Rengiant šią ir kitas naujais argumentais pagrįstas kalbas, daug talkino laisvosios lietuvių intelektualai – dr. Stasys A. Bačkis, dr. B. Nemickas, prof. Domas Krivickas, kun. K. Pugevičius, Liūtas Griņius, Algimantas S. Gečys ir Algimantas Gureckas.

Užsitęsęs Madrido konferencijai, maždaug po metų nuo jos pradžios, 1981 m. spalį, VLIK'as pakartotinai parengė ir nusiuntė memorandumą nekomunistinėms Helsinkio proceso valstybėms. Dokumente dar kartą paviešintas 1979 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje pasirašytas jungtinis Baltijos šalių disidentų protesto aktas dėl Molotovo–Ribbentropo pakto padarinių Baltijos kraštams.

VLIK'o vadovybė rašte išreiškė susirūpinimą, jog jau vykstant Madrido susitikimui „sovietai įkalino veik visus Maskvos deklaraciją pasirašiusius ir Lietuvos Helsinkio grupės narius bei juos pakeitusius asmenis“⁷¹. Toliau pažymima, jog susidorojimui su disidentais SSRS slaptosios tarnybos taip pat panaudodavo psichiatrijos ligonines arba tiesiog surežisuodavo tariamus nelaimingus atsitikimus.

„Neteisėtas suverenių Lietuvos, Latvijos, Estijos respublikų užgrobimas ir tų šalių gyventojų padėtis nusipelno saugumo ir bendradarbiavimo Europoje konferencijos dėmesio“⁷², – rašoma kreipimesi į Vakarų demokratinių valstybių delegacijas Madride.

Netrukus, tarsi patvirtindama VLIK'o rašto mintis ir įprasmindama dar griežtesnius reikalavimus, pasirodė bendra Baltijos laisvinimo fronto peticija, adresuota ESBK Madride ir JTO Generaliniam sekretoriui. Joje deklaruojama, jog minėtos tarpvalstybinės institucijos privalėtų paskelbti 1939 m. Molotovo–Ribbentropo paktą negaliojančiu, o tai „SSRS padėtų anuliuoti pakto išdavas – atitraukti svetimas karines pajėgas iš Pabaltijo valstybių“⁷³.

Cituotieji dokumentai neabejotinai dar labiau sutvirtino JAV delegacijos Madride ryžtą palaikyti Baltijos kraštų laisvės bylą tarptautinėje plotmėje. Tai rodo delegacijos pirmininko padėjėjo W. Zimmermano 1981 m. gruodžio 15 d. oficialus pareiškimas Ispanijos sostinėje: „Aš išduočiau 40-ties metų dvipartinę ir principinę JAV politiką, jeigu nepaminėčiau vieną ypatingą atvejį. JAV nepripažįsta neteisėto prijungimo panaudojus ginklą Latvijos, Lietuvos, Estijos valstybių prie Sovietų Sąjungos. Aš taip pat norėčiau priminti Ketvirtą skyrių (apie valstybių teritorinį vientisumą), kad jokia okupacija arba teritorijos užėmimas, prieštaraujantys tarptautinei teisei, negali būti pripažinti teisėtais. Ir aš norėčiau pakartoti nuoseklų mano vyriausybės nusistatymą, kad ši padėtis taikytina Baltijos valstybėms“⁷⁴. Šitaip buvo iškeltas dar vienas Helsinkio susitarimų principas, galimas taikyti Baltijos kraštų problemos kėlimui.

Madrido susitikimo nuotaikų negalėjo nepaveikti devintojo dešimtmečio pradžioje įsisiūbavęs Rytų Europoje (visų pirma Lenkijoje) demokratinis judėjimas ir mėginimai prievarta jį slopinti. Vašingtone per susitikimą su delegacija ESBK Madride JAV vals-

tybės sekretoriaus padėjėjas politiniams reikalams Lawrence Eagleburgeris pripažino: „1981 m. demokratinio reformų sąjūdžio užgniaužimas Lenkijoje palietė pačią konferencijos širdį [...]. Jei padėtis Lenkijoje nepagerės, tada nėra vilties pasiekti išsamaus susitarimo tarp Rytų ir Vakarų“⁷⁵.

Po pertraukos darbą atnaujinusioje Madrido konferencijoje buvo atkreiptas dėmesys į tampančią vis problemiškesnę Rytų Europos padėtį. Vienareikšmiškai Baltijos kraštų sovietinę okupaciją įvertino JAV delegacijos pirmininkas Maxas M. Kampelmanas. Sakydamas kalbą 1982 m. kovo 3 d. ESBK Madride, jis patvirtino Baltijos kraštų nepriklausomybės siekio teisėtumą ir apibūdino sovietų veiksmus okupuojant Baltijos šalis kaip imperialistinius. „Agresijos veiksmai prieš tris Pabaltijo valstybes buvo imperializmo veiksmai. Aš nuolankiai primenu sovietų valdžiai, jog pasaulio tautos, kurios savo istorijoje patyrė imperializmą, žino, kad yra ribos imperialistiniam grobinėjimui. Tos tautos, kurios išsivadavo iš imperializmo, susilaukė palengvėjimo, nesigaili savo aukų. Šiandieną visuotinė pažiūra atmeta bet kurios galybės teisę užkariauti ir pavergti kitas tautas“⁷⁶.

M. M. Kampelmanas, sakydamas tiesos žodį apie Baltijos valstybes, ragino ištaisyti susidariusią neteisėtą padėtį ir kvietė sovietus atsisakyti imperialistinių siekių, nes tai „nereikalinga našta“. Jis pažymėjo, kad Helsinkio susitarimai „iš naujo atgaus reikšmę ir stiprybę mums visiems, kai pagaliau suprasim šią pamoką ir pagal ją elgsimės“⁷⁷.

Nors Sovietų Sąjungos delegacija priešinosi tam, kad būtų peržvelgiamas Helsinkio Baigiamojo akto žmogaus teisių principų vykdymas, vis dėlto šie klausimai Madride buvo apsvarstyti. Helsinkio Baigiamasis aktas, kaip tarptautinė teisės nuostatų deklaracija, įrodė, jog turi moralinę vertę Baltijos, drauge ir Lietuvos laisvės bylai. Madrido konferencijoje atkakliai buvo priminta,

jog čia faktiškai trūksta dar trijų Baltijos valstybių, kurias yra užgrobusi SSRS. Jų dalyvavimas būtų įmanomas tikrai tęsiant Helsinkyje pradėtą Europos saugumo ir bendradarbiavimo procesą. Bandant įveikti Rytų ir Vakarų blokų valstybių delegacijų prieštaravimus, baigiamajam Madrido dokumentui parengti buvo sudaryta aštuonių neutralių valstybių komisija, kuri ėmėsi derinti demokratinių valstybių reikalavimus komunistiniams kraštams. Vakarų blokas pageidavo, kad į dokumentą būtų įtrauktos naujos demokratinės nuostatos: leisti atskirų kraštų Helsinkio grupėms laisvai veikti Sovietų Sąjungos ir jos sąjungininkių bloke, nutraukti Vakarų radijo laidų trukdymą bei atšaukti demokratinių valstybių žurnalistų nepagrįstą ištrėmimą, taip pat pripažinti darbininkams streikų laisvę ir pan.

1983 m. rugsėjo 9 d. Helsinkio proceso konferencija Madride baigėsi priėmus Baigiamąjį aktą, kuriame sovietai teprisiėmė aptakius pasižadėjimus. Pirmiausia pripažinta „teisė organizuoti laisvas profsąjungas, bet tai turi būti daroma pagal valstybės įstatymus“. Taip pat Sovietų Sąjunga pažadėjo palankiai žiūrėti į religines bendruomenes, bet „krašto konstitucijos rėmuose“⁷⁸. Be to, ESBK Baigiamasis aktas Madride pasipildė ir kitomis naujomis nuostatomis, būtent dėl Helsinkio akto principų vykdymo stebėtojų teisių, šeimų susijungimo, ryšių tarp žmonių, lankymosi diplomatinėse ir konsulinėse atstovybėse, žurnalistų teisių, informacijos laisvės ir kovos su terorizmu⁷⁹.

Kitą Helsinkio susitarimų vykdymo peržvalgos konferenciją sutarta surengti 1986 m. lapkričio 4 d. Vienoje, o iki tol sušaukti papildomus pasitarimus atskirais Baigiamajame akte deklaruotų principų klausimais. Tokie pasitarimai numatyti 1984 m. sausio 17 d. Stokholme, kur turėtų būti svarstomi nusiginklavimo klausimai, 1985 m. gegužės 7 d. Otavoje – žmogaus teisių klausimai ir pan.

IŠVADOS

Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferenciją Madride laisvoji lietuvija laikė svarbiu tarpvalstybiniu forumu, kuriame galima toliau kelti Lietuvos laisvės bylą.

Reikšminga tai, jog Lietuvos laisvinimo organizacijos (VLIK'as, ALT, PLB) sugebėjo paveikti JAV administraciją, Senatą ir Atstovų rūmus Madrido konferencijos išvakarėse ir 1979 m. sulaukė Kongreso rezoliucijos, kurioje keliamas Baltijos šalių klausimas. Ten pat konstatuojama, kad Helsinkio susitarimai užtikrina Baltijos kraštams laisvo apsisprendimo teises. Tai buvo trečias pokariniu laikotarpiu dokumentas, kuriame kalbama apie Baltijos šalių laisvės bylą.

Nepaisant išeivijos organizacijų nesutarimų dėl prerogatyvos Lietuvos laisvinimo veikloje ir KGB bandymų slopinti Lietuvos bylos kėlimo reikalą, laisvoji lietuvija nuveikė didžiulį darbą. Laikotarpiu tarp Belgrado ir Madrido konferencijų pasiekta, kad JAV užtikrino nenutrūkstamą Lietuvos diplomatinės tarnybos veiklą; į JAV delegaciją Madride buvo įtrauktas lietuvis; greta anglų kalba pasirodžiusių periodinių leidinių apie okupuotos Lietuvos padėtį išleisti kitomis užsienio kalbomis išsamūs dokumentuoti veikalai, kuriuose analizuojama padėtis sovietų valdomame krašte.

1979 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje paskelbtas 45 Baltijos šalių disidentų protesto pareiškimas dėl Molotovo–Ribbentropo pakto padarinių Baltijos kraštuose sukėlė tarptautinį atgarsį. 1983 m. sausio 13 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją, kurioje kreipiamasi į Jungtinių Tautų Organizacijos Dekolonizavimo komisiją ir raginama Madrido konferencijoje atkreipti dėmesį į Baltijos kraštų padėtį. 1983 m. liepos 28 d. JAV ambasadorė prie JTO taip pat kėlė Baltijos valstybių klausimą.

Lietuvos vardas ne kartą buvo minimas ir pačioje Madrido konferencijoje. Apžvelgiant žmogaus teisių problemą, pagarsinti lietuvių sąžinės kalinių, uždarytų sovietų kalinėjimuose, likimai. Kalbant tautų apsisprendimo klausimu, siūlyta šį principą taikyti Baltijos valstybėms (tarp jų ir Lietuvai), neteisėtai inkorporuotoms į SSRS. Bene reikšmingiausia buvo JAV delegacijos pirmininko kalba, kurioje jis įvertino Baltijos kraštų sovietų okupacijos faktą, prilygindamas jį „imperialistiniam grobinėjimui“.

Apskritai Lietuvos laisvinimo organizacijų tikslai nagrinėjamuoju laikotarpiu buvo šie:

Nuorodos

¹ „Amerikos spauda diskutuoja Madrido konferenciją“, *Europos lietuvis*, 1980, spalio 13.

² VLIK'o pirmininkas apie komiteto darbus ir planus („Amerikos balsas“, 1980 m. rugsėjo 23 d., 20 val.), Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 3–4.

³ Lietuvos SSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1979 m. gegužės 17 d. pranešimas LKP CK, *ibid.*, b. 300, l. 29.

⁴ „VLIK'o seimo nutarimai“, *Dirva*, 1979, sausio 18.

⁵ Lietuvos SSR KGB pirmininko E. Eismunto 1988 m. birželio 15 d. raštas SSRS KGB, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 313, l. 19.

⁶ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 1, p. 24.

⁷ Lietuvos SSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1980 m. kovo 11 d. pranešimas LKP CK, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 300, l. 286.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ E. Čekienė, „VLIK'o seimas“, *Dirva*, 1979, gruodžio 20.

¹¹ „VLIK'o seimo rezoliucijos“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 1.

¹² Lietuvos SSR KGB 1980–1981 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas bylai „Džiaz“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 12.

¹³ *Ibid.*, l. 13.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, l. 14.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*, l. 15.

1) siekti nuolatinių JAV, vėliau ir kitų demokratinių valstybių patvirtinimų, kad jos nepripažįsta Lietuvos inkorporavimo į SSRS;

2) gauti užtikrinimus, kad Helsinkio susitarimai, Belgrado, Madrido ir kitos ESB konferencijos nepakeistų požiūrio į Lietuvos laisvės bylą;

3) panaudoti antisovietinei propagandai Helsinkio Baigiamajame akte deklaruojamus principus, ypač žmogaus teisių klausimą;

4) formuoti Vakarų pasaulio opinią apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje.

¹⁸ „V-ojo PLB seimo nutarimai“, *Pasaulio lietuvis*, 1978, Nr. 43/44, p. 1273.

¹⁹ *Ibid.*, p. 1274.

²⁰ *Ibid.*

²¹ A. Gureckas, „Išėivijos pastangos Lietuvai“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 2, p. 4.

²² Lietuvos SSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1979 m. vasario mėn. informacija, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 322, l. 17.

²³ V. Vaitiekūnas, „Politika 1979 m.“, *Aidai*, 1980, Nr. 1, p. 43.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Lietuvos SSR KGB I skyriaus 1984 m. balandžio 24 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 304, l. 212.

²⁶ „JAV LB politinės veiklos apžvalga“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 819, p. 64.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ JAV LB krašto valdybos 1979 m. spalio 14 d. aplinkraštis, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 320, l. 54.

²⁹ Lietuvos SSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1980 m. rugpjūčio 25 d. pranešimas LKP CK, *ibid.*, b. 301, l. 34.

³⁰ „LB politinės konferencijos nutarimai“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 7/8, l. 32.

³¹ „Veiksnių konferencija New Yorke“, *Europos lietuvis*, 1980, rugsėjo 1.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

³⁴ P. Stravinskas, *Raštai ir credo*, I knyga: *Ir šviesa, ir tiesa*, Čikaga, 1978, p. 213.

³⁵ B. Nemickas, „Lietuvos vadavimo pastangos užsienyje“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 718, p. 6.

³⁶ „VLIK'o ir PLB parčiškimas“, *Darbininkas*, 1984, sausio 6.

³⁷ SSRS vyriausybei, VFR vyriausybei, VDR vyriausybei, Atlanto Chartos valstybių signatarių vyriausybėms, JTO Generaliniam sekretoriui p. Kurtui Waldheimui [1979 m. rugpjūčio 23 d. kreipimasis], LYA, f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 19.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² SSRS ambasados Vašingtone antrojo sekretoriaus R. Mališausko 1978 m. rugsėjo 29 d. pažyma, LYA (LKP dok. skyrius, buv. LVOA), f. 1771, ap. 255, b. 242, l. 128.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ „Valstybės sekretoriaus pareiškimas Pabaltiečiams“, *Dirva*, 1979, balandžio 5.

⁴⁵ „Baltijos valstybės Amerikos politikoj“, *Tėviškės žiburiai*, 1979, liepos 26.

⁴⁶ 1983 m. kovo 16 d. pažyma Nr. 928 (Niujorkas), LYA, f. K-1, ap. 49, b. 303, l. 279.

⁴⁷ „Žmogaus teisių konferencija“, *Darbininkas*, 1982, birželio 25.

⁴⁸ „Prezidento proklamacija“, *ibid.*, liepos 30.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ SSRS ambasados Vašingtone pirmojo sekretoriaus V. Sakalausko 1985 m. gegužės mėn. informacija, LYA, f. 1771, ap. 268, b. 199, l. 107.

⁵¹ V. Vaitiekūnas, „Politika 1982 m.“, *Aidai*, 1983, Nr. 2, p. 154; KGB Lietuvos SSR 1982 m. birželio mėn. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 313, l. 61.

⁵² „Baltijos byla“, *Europos lietuvis*, 1983, gegužės 27.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ „JAV kelia Pabaltijo klausimą JT komisijoje“, *Europos lietuvis*, 1983, gegužės 13.

⁵⁵ JAV nuolatinės atstovės prie JT J. J. Kirkpatrick 1983 m. liepos 28 d. laiškas JT Generaliniam sekretoriui, LYA, f. 1771, ap. 261, b. 188, l. 139.

⁵⁶ B. Nainys, „JAV politika Baltijos valstybių atžvilgiu“, *Pasaulio lietuvis*, 1984, Nr. 2, p. 5.

⁵⁷ V. Vaitiekūnas, *op. cit.*

⁵⁸ „JAV Kongresas apie Pabaltijį ir sovietų pilietybę“, *Pasaulio lietuvis*, 1980, Nr. 1, p. 27.

⁵⁹ V. Vaitiekūnas, *op. cit.*

⁶⁰ Lietuvos SSR KGB I skyriaus viršininko V. Karinausko 1979 m. birželio 8 d. informacinis pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 300, l. 39–40.

⁶¹ JAV LB krašto valdybos l. e. pirmininko pareigas A. S. Gečio 1979 m. spalio 14 d. aplinkraščio kopija, *ibid.*, b. 320, l. 53–54.

⁶² Ibid., l. 55.

⁶³ V. Vaitiekūnas, „Politika dešimtmečių sąvartoje“, *Aidai*, 1981, Nr. 2, p. 106.

⁶⁴ „Žmogaus teisių klausimas Madrido konferencijoje“, *Europos lietuvis*, 1980, rugsėjo 8.

⁶⁵ „R. Reagano pareiškimas dėl Pabaltijo valstybių“, *Europos lietuvis*, 1980, gruodžio 1.

⁶⁶ „VLIK'o diplomatinės tarnybos memorandumas Madrido konferencijai“, *Europos lietuvis*, 1980, gruodžio 1.

⁶⁷ „VLIK'o delegacija išvyko į Madridą“, *ibid.*; KGB rezidento 1980 m. lapkričio 18 d. šifrotelegrama iš Niujorko, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 66–67.

⁶⁸ J. V., „Demonstracijos Madride“, *Europos lietuvis*, 1980, gruodžio 1.

⁶⁹ „Lietuvis Madride“, *Aidai*, 1981, Nr. 1, p. 49.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ „Raštai Madrido konferencijos reikalais“, *Europos lietuvis*, 1981, lapkričio 13.

⁷² Ibid.

⁷³ „Pabaltijo peticija Madrido konferencijai“, *ibid.*, 1981, gruodžio 11.

⁷⁴ JAV valstybės departamento visuomenės reikalų biuro 1981 m. vasario mėn. informacijos „Pabaltijo respublikos: JAV politika“. Vertimas į rusų k. (Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerija), LYA, f. 1771, ap. 259, b. 271, l. 45.

⁷⁵ „Informacija apie Madrido konferenciją“, *Darbininkas*, 1982, gegužės 14.

⁷⁶ „Pabaltijo valstybės Madrido konferencijoje“, *ibid.*, kovo 26.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ J. V. Danys, „Helsinkio aktas ir Lietuvos byla“, *Tėviškės žiburiai*, 1983, gruodžio 1.

⁷⁹ „Madrido konferencija artėja prie pabaigos“, *Darbininkas*, 1983, rugpjūčio 19.

Gauta 2002 01 07

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

MADRID CONFERENCE: PROMOTING THE PROCESS OF LITHUANIA INDEPENDENCE CASE

Summary

Having lasted for about 96 weeks (8 November 1980 – 9 September 1983) in Madrid, the Conference on Security and Co-operation in Europe (SCE) further proceeded with the dialogue between East and West. The Lithuanians communities abroad considered this forum of significant importance to the process of Lithuania independence case. Seeking to raise the issue of occupation of the Baltic States, therefore, all the major political organisations (Supreme Committee for the Liberation of Lithuania *VLIK*, Council of American Lithuanians *ALT*, World Lithuanian Community *WLC*) were putting all efforts to influence the USA administration, the senate and the House of Representatives since the very end of the Belgrade Conference. In 1979 the USA Congress adopted a resolution where it was stated that the Helsinki agreements ensure the free self-determination right for the Baltic States. It was the third USA Congress document which discussed the Baltic independence case during the post-war period.

Despite disagreements between and within the organisations and KGB attempts to suppress the defence of the Lithuania issue, the Lithuanian émigré organisations succeeded in ensuring the continuity of the Lithuanian Diplomatic Service (LDS) work. A Lithuanian person (Rimas Česonis) was registered a candidate into the USA delegation. There were also published documentary works analyzing the situation in the country under the Soviet regime (authors: Tomas Remeikis, Algirdas Budreckas, Juozas Pajaujis, Bronius Kaslas).

The protest of 45 people from the Baltic states regarding the Ribentrop-Molotov pact outcomes in the Baltic states made in Moscow on 23 August 1979 had international

repercussions. On 13 January 1983 the European Parliament adopted a resolution where they appealed to the De-colonization Commission of the United Nations Organization (UNO) and also convened the Madrid Conference to consider the situation in the Baltic States. On 28 July 1983 the USA Ambassador at the UNO, Mrs. Jin j. Kirkpatrick also raised the issue of the Baltic States. The Madrid Conference has referred to the name of Lithuania on repeated occasions. Considering the problem of human rights, a declaration regarding the Lithuanian political prisoners in the Soviet prisons has been made. The principle of the self-determination of nations was suggested to be applied to the Baltic States unlawfully incorporated into the USSR. The USA delegation chairperson Mr. Max M. Kampelman called the Soviet occupation of the Baltic States as „an imperialistic occupation“.

During the period analyzed (1978–1983) the main objectives that the free Lithuanian émigré organizations had in their struggle for free Lithuania were:

- 1) that USA and other democratic Western countries would continue the policy negating the incorporation of Lithuania into the USSR;
- 2) that Helsinki, Belgrade, Madrid and other conferences on Security and Co-operation in Europe would uphold the view regarding the process of Lithuania's freedom;
- 3) to form the opinion of the West about the existing situation in Lithuania under the Soviet occupation, in conformity to the principles, especially the ones regarding the human rights issue, declared in the Helsinki Final Act.

Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)*

Šio tęstinio (dviejų dalių) straipsnio tikslas – nušviesti istoriografijoje beveik netyrinėtą Lietuvos gyventojų vietinės savisaugos organizavimąsi nacių Vokietijos okupacijos metais, jos atsiradimo priežastis, eigą, konkrečias istorines aplinkybes ir veiksnius, skirtingus okupantų vokiečių, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, nacionalinio antinacinio pagrindžio interesus, nuostatas, požiūrius į vietinę savisaugą, realizuotas jos organizacines formas.

Atsižvelgiant į istoriografijoje susidariusią padėtį, vienas svarbiausių šio straipsnio uždavinių yra įrodyti, kad ginkluotos savisaugos kūrimasis ir paplitimas 1943 m. rudenį ir vėliau, ypač Pietryčių ir Rytų Lietuvoje, buvo masinis vokiečių okupacijos metų reiškiny.

PRIELAUDŲ GINKLUOTAI SAVISAUGAI SUSIDARYMAS

Palankesnės sąlygos kurtis vietinės savisaugos struktūroms Lietuvoje susidarė 1943 m. rudenį. Tų metų vasaros ir rudens kariniai politiniai įvykiai Vokietijai nieko gero nežadėjo. Po karinės katastrofos prie Stalingrado 1943 m. pradžioje pastangos atgauti strateginę iniciatyvą nebuvo sėkmingos: 1943 m. vasarą sužlugo puolamoji „Citadelės“ operacija, kurią vykdant bandyta pulti

tarp Charkovo ir Oriolo giliai į vokiečių užimtą teritoriją įsiterpusį sovietų kontroliuojamą Kursko kyšulį. Ši operacija Rytų fronte buvo paskutinis didelis vokiečių kariuomenės strateginis puolimas ir esminio posūkio („persilaužimo“) kare momentas. Nuo tol vokiečiai tik gynėsi, o Raudonoji armija puolė visu frontu. Iki 1943 m. spalio pradžios vokiečiai buvo atblokti toli į vakarus, frontas sustojo ne per toliausiai nuo Latvijos (ir Lietuvos) rytinių sienų.

Lietuvoje 1943 m. vasarą suaktyvėjo sovietinis ginkluotas pagrindis (iš esmės tik tada realiai prasidėjo organizuotos ir aktyvios jo veiklos laikotarpis). Jau liepos pabaigoje Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) viršininkas Maskvoje Antanas Sniečkus sovietinio pagrindžio vadovams Lietuvoje davė direktyvą imtis ryžtingų priemonių sužlugdyti derliaus nuėmimo, žemės ūkio produktų paruošų darbus, organizuoti duoklių atidavimo sabotажą¹. Raudonieji partizanai pradėjo deginti valstybinius, stambesnius valstiečių ūkius, sandėlius. Svarbiausios jų veiklos kryptys: 1) diversijų geležinkeliuose (vadinamojo „bėgių karo“) vykdymas bandant sutrikdyti fronto aprūpinimą; 2) ūkinės veiklos, ypač žemės ūkio gamybos, dezorganizavimas, kova dėl 1943 m. derliaus. Nuo 1943 m. rudens Lietuva jau nebebuvo tolimas fron-

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 2001 m. Nr. 2(10), p. 44–61.

tui ir ramus Vokietijos vermachto užnugario kraštas. Sovietinė propaganda prabilo apie greitą Lietuvos ir kitų „tarybinių Pabaltijo respublikų“ išvadavimą.

Taip pat ir vokiečiams, jų kariuomenei traukiantis iš okupuotų teritorijų rytuose, Lietuva darėsi vis svarbesnis užnugario kraštas kariniu strateginiu ir Vokietijos bei fronto aprūpinimo maistu bei žaliavomis atžvilgiu. Jie buvo priversti stiprinti savo karinių komunikacijų apsaugą, užtikrinti sąlygas ūkiniam gyvenimui funkcionuoti. Taigi dėl išorės ir vidaus sąlygų Lietuvoje turėjo keistis ir iki tol nepalankus vokiečių požiūris į vietinės savisaugos kūrimąsi. Juo labiau kad blogėjant padėčiai fronte okupantai buvo priversti išsiųsti iš Lietuvos į Rytus (ir kartu silpninti) savo karines policines pajėgas.

Kovodami su stiprėjančiu raudonuoju ginkluotu pogrindžiu, vokiečiai nuo 1943 m. rudens Lietuvoje pradėjo vykdyti žiaurias masinio teroro ir keršto akcijas. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas 1943 m. rugsėjo 9 d. slaptoje instrukcijoje pirmajam Lietuvos generaliniam tarėjui Petriui Kubiliūnui nurodė, jog „pasikėsinimų padažnėjimas ant geležinkelių, kelių ir tiltų“ verčia jį imtis „energingų priemonių“, esą įvykdyti „pasikėsinimus“ neįmanoma „bent be pasyvaus gyventojų dalyvavimo“. Paskelbta, kad už bet kokius sabotažo veiksmus bus atsakingi vietos gyventojai: įvykus „atentatams“ artimiausių namų grupės ir vietovės be atodairos bus sunaikintos, o gyventojai išvežami².

Taigi A. von Rentelnas informavo P. Kubiliūną apie „kolektyvinės atsakomybės“ – iš esmės nusikalstamo pobūdžio principo ir baudžiamųjų represinių priemonių jį realizuojant vykdymą, kai už diversijas turėjo būti masiškai represuojami nekalti civiliai gyventojai.

Vykdydamas A. von Rentelno instrukciją P. Kubiliūnas 1943 m. rugsėjo 15 d. pa-

sirašė „Atsišaukimą į Lietuvos gyventojus“; jame, tarsi atsiribodamas nuo vokiečių masinių represijų, pažymėjo, kad atsakomybę už pasikėsinimus skirti apylinkės gyventojams nutarusi „vokiečių civilinė valdžia Lietuvoje“. Pakartojęs A. von Rentelno grasinimus, P. Kubiliūnas ragino Lietuvos gyventojus visomis jėgomis prisidėti prie kovos su „bolševikiniu elementu, kad būtų apsaugotas viešasis susisiektimas ir tvarka, o tuo ir pačių gyventojų gerovė“³.

A. von Rentelno ir P. Kubiliūno pasirašyti dokumentai šiek tiek „atsiliko“ nuo įvykių ir paskelbti pavėluotai: masinės represijos Lietuvoje jau buvo pradėtos vykdyti, jos aki-vaizdžiai bylojo, kad perspėjimai ir grasinimai nėra tušti žodžiai. Vokiečių baudėjai 1943 m. rugsėjo 8 d. sudegino Fermos kaimą, rugsėjo 11 d. – Lazdėnus (Trakų aps.), Dryžulius (Družylis) prie Nemenčinės, rugsėjo 30 d. – Šarkiškės (Alytaus aps., Varėnos vlsč.), spalio 13 d. – Miliūnų, Lauciūnų ir Šlapekių kaimus (Rokiškio aps.). Baudinimų ir grasinimų kampanija tęsėsi: sudeginus didelį Miliūnų kaimą, oficioze „Ateitis“ rašyta, jog „tai yra paskutinis įspėjimas visiems tiems, kurie remia gaujas“, grasinta, kad ir toliau „kiekvieną atvejų bus elgiamasi be atodairos“⁴.

Šias okupantų vokiečių masines represijas lėmė ne tik suaktyvėjusi raudonųjų partizanų diversinė teroristinė veikla, bet ir skelbtų mobilizacijų nesėkmės Lietuvoje. 1943 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai visoje Lietuvoje pradėjo rengti iki tol neregėto masto žmonių gaudynes ir kitas savavaliavimo akcijas. Nuo rugpjūčio 23 d. iki rugsėjo 10 d. Rytų Lietuvoje buvo vykdoma operacija „Sommer“ („Vasara“). Ją galima laikyti didžiausia ir žiauriausia vokiečių okupantų Lietuvoje vykdyta baudžiamąja akcija, kurios metu buvo gaudomi žmonės, grobiamas gyventojų turtas; tada nusiaubtos Švenčionių, Svyrių, Ašmenos apskritys. Žmonių gaudynės persirito per buvusią de-

markacijos liniją į „etnografinę“ Lietuvą. Vokiečių represinė politika Rytų Lietuvoje pradėjo įgauti ryškių antilietuviškų bruožų (iki tol įvairios represijos vykdytos daugiausia prieš lenkus). Tai kėlė ypač didelį nerimą lietuvių savivaldos administracijos pareigūnams.

Įvykiai Rytų Lietuvoje, apskritai „lietuviškiems interesams“ grėsmingai besiklostanti padėtis vertė lietuvių savivaldos administraciją susirūpinti gyventojų saugumu, apsaugoti juos tiek nuo vokiečių baudėjų, tiek nuo besiplečiančio „banditizmo“ teroro. Jai nesvetimi buvo ir siekiai svariau prisidėti prie kovos su „bolševizmu“. 1943 m. rugpjūčio pabaigoje, per patį baudžiamosios ekspedicijos siautėjimo Rytų Lietuvoje įkarštį, Vilniaus apskrities viršininkas Kostas Kalendra, Vilniaus miesto burmistras Karolis Dabulevičius ir lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininkas Aleksandras Lileikis atvyko į Kauną pas P. Kubiliūną ir prašė jį imtis priemonių vokiečių baudžiamajai operacijai sustabdyti. Kiek pasispyriojęs P. Kubiliūnas pažadėjo įsikišti į įvykius ir bandyti sustabdyti represijas.

Analizuojant 1943 m. rudens įvykius, galima įžvelgti ir lietuvių savivaldos administracijos viršūnių siekius pasinaudoti vokiečiams nepalankiai besiklostančia situacija, sustiprinti savo padėtį, perimti iš jų daugiau realios valdžios galių. Lietuvių savivaldos pareigūnai vokiečiams vietoj represijų siūlė „perspektyvesnį“ būdą – įtraukti vieto gyventojus į antipartizaninę kovą ir efektyviai juos šioje kovoje panaudoti. Vokiečiams pasiūlyta Lietuvoje kurti ginkluotą savisaugą ir per ją įtraukti gyventojus į kovą su „banditizmu“.

Galima daryti prielaidą, kad ir patys vokiečiai suvokė, jog represinės politikos griežtinimas yra neperspektyvus. Lietuvių pagrindžio šaltinių duomenimis, lankydamasis Kaune 1943 m. rugpjūčio pabaigoje

Vokietijos reicho ministro užimtoms Rytų sritims Alfredo Rosenbergo pavaduotojas dr. Alfredas Meyeris davė nurodymus kuo racionaliau panaudoti ekonominius krašto pajėgumus, su gyventojais elgtis „švelniai“, tačiau stebėti konspiracinį organizavimąsi ir rauti jį „iš pat šaknų“⁵. Šios rekomendacijos atspindėjo siekius tęsti ligtolinę pragmatinę okupacinę politiką ir neigiamą nusistatymą represijų stiprinimo tendencijoms, kurios būtų tik apsunkinusios karą pralaiminčiai ir silpnėjančiai Vokietijai pasinaudoti Lietuvos ekonominėmis, ypač žemės ūkio, galimybėmis. Apskritai šios nuostatos buvo A. Rosenbergo ministerijos vykdytos švelnesnės ir lankstesnės okupacinės politikos atspindys. Masinės represijos grėse antivokiško nacionalinio pasipriešinimo išsiplėtimu net iki ginkluotų formų (taip pat būtų susidariusios palankios aplinkybės stiprėti ginkluotam sovietiniam pagrindžiui), trikdė prievolių ir duoklių vykdymą⁶.

Generalinis komisaras A. von Rentelnas ir kiti civilinės okupacinės valdžios Lietuvoje pareigūnai buvo linkę eiti į kompromisus, pritarti siūlymams apginkluoti gyventojus ir pagaliau leisti kurti ginkluotą savisaugą.

VOKIEČIŲ IR LIETUVIŠKOSIOS ADMINISTRACIJOS PAREIGŪNŲ SUSITARIMAI KURTI GINKLUOTĄ SAVISAUGĄ

1943 m. rugsėjo pradžioje Lietuvos oficialioje spaudoje nebuvo žinių apie ginkluotos savisaugos kūrimą. Antai „Panevėžio apygardos balsas“ rugsėjo 4 d. ragino „ten, kur siaučia bolševikiniai banditai“, organizuoti „naktines sargybas“⁷, t. y. vis dar neginkluotas savisaugos struktūras.

Tačiau tą pačią dieną Lietuvos generaliniai tarėjai svarstė priemones, kaip su-

stabdyti vokiečių baudžiamąją operaciją Rytų Lietuvoje, užkirsti kelią jų žiaurumams ir savavaliavimams. Nutarta kreiptis į generalinį komisarą A. von Rentelną siūlant jam Lietuvos gyventojų mobilizaciją ir prievolių klausimus pavesti spręsti lietuvių savivaldos administracijai. A. von Rentelnas sutiko svarstyti šį pasiūlymą.

Rugsėjo 7 d. įvyko generalinių tarėjų ir vadinamosios Lietuvos Tarybos (išrinkta 1943 m. balandžio 5 d. „visos Lietuvos atstovų konferencijoje“ ir veikė kaip patariamasis organas prie Lietuvos pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno) posėdis. Jo metu P. Kubiliūnas pranešė, kad generalinis komisaras A. von Rentelnas norįs pateikti savo pasiūlymą. Posėdis nutrauktas, visi generaliniai tarėjai ir keletas „Lietuvos Tarybos“ atstovų nuvyko pas A. von Rentelną. Įvyko pasitarimas su vokiečių okupacinės civilinės valdžios atstovais. Be A. von Rentelno, jame dalyvavo Generalinio komisarato Politinio skyriaus viršininkas Richardas von Stadenas, Pagrindinio ūkio skyriaus vadovas Rudolfas Pense ir kiti aukšti vokiečių pareigūnai.

Pasitarime A. von Rentelnas pirmiausia pareikalavo darbams į Vokietiją 60 tūkst. Lietuvos žmonių. Generaliniai tarėjai siūlė tik 20 tūkst. Pasiektas kompromisinis sprendimas: vokiečiai nusileido ir sutiko, o lietuvių savivaldos administracija įsipareigojo iki 1943 m. lapkričio 7 d. darbams į Vokietiją mobilizuoti 30 tūkst. žmonių.

Matyt, padrąsinti A. von Rentelno daromų nuolaidų P. Kubiliūnas ir Jonas Pyragius (nuo 1943 m. gegužės pabaigos P. Kubiliūno pavaduotojas vidaus reikalams, vėliau generalinis tarėjas vidaus reikalams) vokiečiams pasiūlė kovai su „desantininkais“ ir kitais diversantais organizuoti „apsaugos būrius“ iš maždaug 30 tūkst. vyrų. Šie būriai turėjo veikti apskričių viršininkų žinioje, jiems neturėjo būti vadovaujama iš „vieno centro“. Konkretesnių duomenų apie lietu-

viškosios administracijos pareigūnų pasiūlymus nėra, tačiau galima manyti, kad iš esmės tai buvo anksčiau (dar 1942 m.) parengta ir vokiečiams siūlyta ginkluotos savisaugos struktūra.

Lietuvos generaliniam komisarui A. von Rentelnui sutikus „derėtis“, „apsaugos būrių“ organizavimo klausimus pradėta svarstyti nedelsiant. Svarstant būrių apginklavimą, vokiečiai nieko konkretaus nežadėjo, tik pabrėžė, kad bus duodami leidimai įsigyti ginklams, o jais apsirūpinti turės „patys lietuviai“. Vokiečių poziciją būrių apginklavimo klausimu rodė pasitarime dalyvavusio R. von Staden pasakyti žodžiai: „Ginklų krašte užtenka, tik leidimų jiems reikia“⁸. (Šis aukštas vokiečių pareigūnas, matyt, pirmiausia turėjo galvoje gyventojų nelegaliai turėtus ginklus.)

Pasiekus minėtus susitarimus, vokiečiai sustabdė baudžiamąją operaciją Rytų Lietuvoje⁹, o lietuviškoji administracija nedelsdama pradėjo organizuoti ginkluotus „apsaugos būrius“ (netrukus juos oficialiai pradėta vadinti „vietiniais savisaugos“ būriais). P. Kubiliūnas, „kruopščiai suderinęs visas detales“ su A. von Rentelnu, SS ir policijos vadu Lietuvoje generolu majoru Hermanu Harmu, 1943 m. rugsėjo 15 d. pasirašė „Vietinių savisaugos būrių taisykles“. Šiame nedideliame 10-ties punktų dokumente glaustai deklaruoti būrių steigimo tikslai ir svarbiausi organizaciniai principai. Vietiniai savisaugos būriai turėjo būti steigiami valsčiuose „gyventojų turtui ir gyvybei saugoti, o taip pat kovoti su bolševikinio elemento banditizmu“; tarnyba juose skelbta „garbės tarnyba“; būriai turėjo veikti apskričių viršininkų žinioje; būrių nariai turėjo būti ginkluojami (ar patys ginkluotis) pagal gebet-skomisarų (sričių (apygardų) komisarų) išduotus pažymėjimus šaltiesiems ir šaunamiesiems ginklams laikyti einant savisaugos tarnybą; būriams valsčiuose turėjo vadovauti apskričių viršininkų paskirti vadai; būrių

nariais galėjo būti vyrai nuo 16 m. amžiaus; juos priimti turėjo apskrities viršininkas, aprobavimo ir priežiūros teisę vykdyti – gebietskomsarai; reikalui esant, apskričių viršininkai galėjo sujungti kelių gretimų valsčių būrius; būrių nariams, kurie eidami savo pareigas būtų sužeisti ir netekę darbingumo ar sveikatos, taip pat žuvusiųjų šeimoms numatytos skirti policininkų pensijos ar pašalpos; nusizengusieji tarnybinei drausmei apskričių viršininkų turėjo būti šalinami iš būrių ir baudžiami, ypač panaudoję ginklą „ne tarnybiniam reikalui“; į vietinius savisaugos būrius turėjo būti perorganizuojama „garbės“ policija¹⁰.

Šios „taisyklės“ apskričių viršininkams išsiuntinės rugėsio 16 d., jos detalizuotos ir aiškintos vėlesniuose P. Kubiliūno aplinkkraščiuose („bendraraščiuose“). Rugėsio 17 d. aplinkraštyje Nr. 1 nurodoma, kad savisaugos būriai turi būti steigiami visuose Lietuvos generalinės srities valsčiuose ir pradėti veikti iki spalio 1 d. Vietinių savisaugos būrių struktūra numatyta tokia: valsčiuose – būriai, seniūnijose – skyriai, kaimuose – grandys, sudarytos iš ne mažiau kaip 5 vyrų.

1943 m. spalio 1 d. aplinkraščiu Nr. 2 P. Kubiliūnas nurodė „pirmaeilių“ Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio miestų burmistrams steigti miestų savisaugos būrius „kovai su priešiškais gaivalais“; šie būriai turėjo pradėti veikti iki spalio 15 d.¹¹

Be to, P. Kubiliūnas rugėsio 26 d. paskelbė apie susitarimą su Lietuvos saugumo srities komendantu generolu majoru Emiliu Justu organizuoti „atskirą, pastovų lietuvišką dalinį“, sudarytą iš 3 tūkst. vyrų. Šis dalinys turėjo saugoti „viešuosius susisiekimo kelius“, pastatus ir įrenginius, gyventojų turą, padėti vietinės kaimų ir miestų savisaugos būriams; jis turėjo veikti tik Lietuvos generalinės srities teritorijoje¹².

Šio dalinio steigimo idėjos ir atsiradimo istorija vietinės ginkluotos savisaugos siste-

moje nėra aiški. Nors lietuviškų karinių formuočių kūrimu buvo suinteresuotos abi pusės (vokiečiai ir lietuviškoji administracija), galima manyti, kad iniciatyvą steigti dalinį parodė vokiečiai. Galbūt jį steigti pareikalauta už suteiktą teisę kurti ginkluotą vietinę savisaugą.

Pažymėtina, kad su aukštais vokiečių pareigūnais suderintuose dokumentuose dėl ginkluotos savisaugos kūrimo neatsispindėjo jokie politiniai lietuvių tautos siekiai, tačiau, be abejo, jų būta: vietinė ginkluota savisauga bent iš dalies sieta su lietuviškųjų ginkluotųjų pajėgų atkūrimu. Šiuose dokumentuose deklaruojami ir pabrėžiami tik gyventojų „gyvybės ir turto“ gynimas, kova su sovietiniais partizanais. (Beje, šie tikslai akcentuojami ir sovietinio pogrindžio šaltiniuose.) Apskritai lyginant su 1942 m. ginkluotos savisaugos kūrimo projektu, 1943 m. rudens projektas buvo tarsi supaprastintas jo variantas.

Įdomu tai, kad visuose dokumentuose, susijusiuose su vietinės savisaugos struktūrų kūrimu, nebuvo deklaruojamas ir keliamas tikslas kovoti su lenkų pogrindžiu Lietuvoje ir jo ginkluota jėga – Armija krajo, kuri jau nuo 1943 m. rudens kėlė grėsmę vokiečių (ir lietuvių savivaldos valdžios) politiniams interesams, o Rytų ir Pietryčių Lietuvoje – bent iš dalies ir gyventojams, visų pirma lietuviams, jų „turtui ir gyvybei“. Lietuviškajai administracijai turėjo rūpėti šio krašto saugumas, lenkų partizanų pavojus. Tačiau vietinė savisauga buvo orientuota tik į kovą su sovietiniu ginkluotu pogrindžiu. Tai, matyt, lėmė okupantų vokiečių siekis neleisti išpliekti lietuvių ir lenkų ginkluotam konfliktui bei kiti pragmatiniai politiniai jų interesai.

Galima tik stebėtis lietuvių savivaldos administracijos dideliais planais ir užmojais, greitais jų įgyvendinimo terminais steigiant ginkluotą vietinę savisaugą, ypač turint galvoje okupuotos Lietuvos visuome-

nės nuotaikas, menkus visų iki tol vykdytų mobilizacijų rezultatus. Jeigu į vietinės savisaugos būrius būtų įstoję 20–30 tūkst. gerai ginkluotų vyrų, jie būtų sudarę kur kas gausesnę karinę jėgą negu išsklaidyti, demoralizuoti lietuvių savisaugos (policijos) batalionai (juose 1943 m. pabaigoje tarnavo ne daugiau kaip 8–10 tūkst. vyrų).

Antra vertus, tai rodo, kad į vietinės ginkluotos savisaugos kūrimą žiūrėta kaip į kokybiškai naują savisaugos darinį, kuris turėjo užtikrinti gyventojų ir viso krašto saugumą, sėkmingai kovoti su raudonuoju „banditizmu“. Matyt, tikėtasi, kad sėkmę lems naujos istorinės aplinkybės, realiai išsiplėtojusi raudonųjų partizanų agresyvi veikla, fronto ir Raudonosios armijos artėjimas, kartu ir naujos sovietinės okupacijos grėsmė.

Taigi 1943 m. rugsėjo pradžioje vokiečių ir lietuviškosios administracijos susitarimais pasiektas lūžis kuriant Lietuvoje ginkluotą gyventojų savisaugą. Vokiečiai pagaliau leido ją kurti, tačiau liko neišspręsti jos apginklavimo, aprūpinimo ginklais klausimai ir tai tapo viena svarbiausių kliūčių, sutrukdyusių jos kūrimuisi.

SKIRTINGI POŽIŪRIAI Į GINKLUOTOS SAVISAUGOS KŪRIMĄ

Okupuotoje Lietuvoje legaliai ir nelegaliai veikusios įvairios politinės jėgos skirtingai vertino ginkluotos savisaugos kūrimo perspektyvą. Aiškūs ir nedviprasmiški buvo tik jos kūrėjų – lietuviškosios administracijos ir jėgos, prieš kurią ji kurta, – sovietinio pagrindžio Lietuvoje atstovų požiūriai.

Pirmąjį požiūrį išreiškė oficiali spauda; ji ginkluotos savisaugos kūrimą entuziastingai vertino kaip „patikimiausią ir radikaliausią priemonę kovoti su bolševikiniu banditizmu“, kaip suteiktą tautai „teisę organizuotai gintis“, „epochinį egzaminą“,

kurią privalu išlaikyti, nes nuo to esą priklausė „mūsų ateitis, saugumas, laisvė“, kaip „tikrą posūkį“ užtikrinant kaimo saugumą. Ginkluotos savisaugos būriai turėjo „tankiu tinklu apdengti visą Lietuvos teritoriją“, jos nariai turėjo būti „budriaisiais sargais“, saugančiais gyventojų turtą ir gyvybę, neleidžiančiais ardyti krašto rimties. Kartu spaudoje, matyt, atsižvelgiant į karo pradžios įvykius (keršto ir sąskaitų suvedinėjimo akcijas) buvo perspėjami „neatsakingieji“, aiškinta, jog suteikta teisė ginkluotis negalima piktnaudžiauti. „Reikia užmiršti bet kokias praėities sąskaitas, nepasiduoti melagingiems skundikų kiršinimams, kiekviename žingsnyje jausti savo darbų atsakomybę prieš tautą... Mūsų tautai jokių kitų tikslų negali būti – tik išsaugoti žmones ir turtą“¹³. Tokia agitacinė kampanija, be abejo, veikė Lietuvos kaimų ir miestelių (ypač tų, kuriems raudonųjų partizanų keliamas pavojus buvo realus) žmonių sąmonę ir apsisprendimą stoti į ginkluotus savigynos būrius.

Lietuvių savivaldos administracijai (kartu ir vokiečiams) neabejotinai buvo svarbi ne tik ginkluotos savisaugos karinė funkcija – slopinti sovietinį pagrindį, bet ir politinis aspektas – kad vietos gyventojai dalyvautų kovoje su raudonaisiais partizanais. Ginkluota savisauga vokiečiams leido išvengti jų interesams žalingų, antivokiškas nuotaikas keliančių, nepopuliarių antipartizaninių veiksmų, baudžiamųjų (keršto) akcijų, nuo kurių kentėjo civiliai gyventojai. Tačiau svarbiausia, be abejo, buvo tai, kad 1943 m. rudenį dėl katastrofiškai blogėjančios padėties karo frontuose vokiečiai savo užnugaryje jau neturėjo pakankamai jėgų kovoti su sovietiniu partizaniniu judėjimu ir kovos su juo našta bent iš dalies norėta perkelti ant gyventojų pečių.

Šios aplinkybės ir lėmė apskritai palankų vokiečių nusistatymą ginkluotos savisaugos

Lietuvoje kūrimo atžvilgiu. Tačiau tokį jų nusistatymą galima apibūdinti kaip „priversitinį“, netvirtą, toli gražu nevieningą. Savisaugos kūrimo, ypač jos apginklavimo, klausimu vokiečių nuomonės skyrėsi. Vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje pareigūnai, geriau pažinę padėtį ir visuomenės nuotaikas, buvo linkę eiti į kompromisus, o jų viršininkų, Vokietijos ir aukštų Ostlando pareigūnų nusistatymas savisaugos kūrimo Lietuvoje, civi-

lių gyventojų apginklavimo klausimais buvo nepalankus, net griežtai neigiamas.

Tai aiškiai matyti iš reicho ministerijos užimtoms Rytų sritims Politikos štabo vadovybės šefo, SS obergruppenfiurerio Gotlobo Bergerio 1943 m. spalio 11 d. rašto dėl „Ginklų lietuvių savisaugos daliniams“, adresuoto Lietuvos generaliniam komisarui A. von Rentelnui. G. Bergeris A. von Rentelnui rašė:

„Mielas drauge von Renteln!

Savo laiku buvusiame pasitarime tik labai nenoromis pritariau lietuvių savisaugos steigimui. Prižadėjau pasirūpinti, kad ginklai būtų išduoti:

1) vokiečiams repatriantams,

3) patikimiems lietuviams, ir tokie ginklai, kurių Lietuvoje dar nėra įvesta. Man šiandieną praneša, kad Jūs norite suorganizuoti 20 000 vyrų savisaugą. Tatai yra visiškai negalima. Apginkluoti 20 000 lietuvių, kurie ligi šiol nieko nepadėjo Reichui, reikštų kviestis baisų pavojų.

Iš tų 20 000 vyrų mažiausiai 15 000 išeitų prieš mūsų dalinius šių metų žiemą mūsų policijos vykdysimos griežtos akcijos metu. Toliau tatai reikštų, kad mes lietuviams, kurių nė vienas nedalyvauja fronto kovoje, pripažįstame ypatingą teisę – steigti savą kariuomenę.

Tatai laikau tiesiog nusikaltimu. Su tuo niekas nesutiktų, mažų mažiausia pats fuehreris“¹⁴.

G. Bergeris 1943 m. spalio 12 d. į Berlyną sušauktiems vokiečių propagandos įstaigų vadovams gyrė Latvijos ir Estijos gyventojus: jie „visuomet rodę gerą elgseną“, jų daliniai kovojo fronte. Jis neprieštaravo, kad Gudijoje būtų „sutelkti ir apginkluoti geros valios ūkininkai“. Jo manymu, tai būtų pagerinę padėtį vokiečių kontroliuojamose srityse, būtų buvusi suvaržyta partizanų veikla.

Išskirtinai blogai G. Bergeris atsiliepė apie Lietuvą. Esą Lietuvoje gyventojų „mes nelaimėjom ir negalėsime laimėti“. Jis kritikavo pernelyg „švelnią“ Lietuvos generalinio komisaro A. von Rentelno okupacinę politiką Lietuvoje: „palankumas ir švelni ranka lietuvių atžvilgiu buvę ne vietoje“, lietuvius reikėję „kietai valdyti“.

Vokietijos reicho policijos vadas, Vokietijos vidaus reikalų ministras Heinrichas Himleris 1943 m. spalį taip pat nepritarė

A. von Rentelno planui išduoti ginklus „nepatikimumu pasižymėjusių lietuvių savisaugai iš 20 tūkst. vyrų“¹⁵.

Tai ištis išpūdingi liudijimai, rodantys, koku aukštu lygiu vokiečiai sprendė ginkluotos savisaugos Lietuvoje kūrimo klausimą ir kaip ją vertino. Juose ryškiai atsispindi okupantų vokiečių pareigūnų nuotaikos – nusivylimas, nepasitenkinimas lietuviais ir jų kariniais nuopelnais Vokietijai. Jas, be abejo, daugiausia lėmė SS legiono steigimo nesėkmė Lietuvoje 1943 m. pradžioje, pakenkusi vokiečių prestižui, propagandai, „totalinės mobilizacijos“ planams. Iki 1943 m. rudens dėl suvešėjusio nusivylimo ir nepasitikėjimo lietuviais aukšti vokiečių pareigūnai ginkluotų savisaugos struktūrų kūrimą Lietuvoje laikė privilegija, kurios lietuviai nenusipelnė ir buvo jos neverti, tik „labai nenoromis“ sutiko leisti ją kurti, ir tai bent iš dalies sutrukdė rea-

lizuoti A. von Rentelno ir lietuviškosios administracijos pareigūnų pasiektus susitarimus. Prieštaringas ir nenuoseklus vokiečių požiūris nacionaliniam pagrindžiui leido efektyviai skleisti idėją, kad vokiečiai nepasitiki lietuviais, o savisaugos būriai kuriami tik propagandiniais motyvais.

1943 m. rudenį ginkluotos savisaugos kūrimąsi stipriai paveikė nacionalinio antinacinio pagrindžio pozicija. Nors atskiros rezistencinės organizacijos laikėsi šiek tiek skirtingų nuostatų, jų pozicija iš esmės buvo priešiška ginkluotos savisaugos kūrimuisi.

Nacionalinį pagrindį viliojo perspektyva apsiginkluoti iš vokiečių gautais ginklais bei panaudoti juos „sroviniams“ (partiniams) ir bendriesiems nacionaliniams interesams. Kita vertus, pagrindis atsargiai, net perdėtai įtariai vertino lietuvių savivaldos valdžios siekius suformuoti ir apginkluoti vietos savisaugos būrius: juk sėkmės atveju į apskričių viršininkų, iš esmės P. Kubiliūno vadovaujamos savivaldos administracijos pavaldumą būtų perėjusi didelė ginkluota teritorinė jėga. Ji galėjo būti panaudota vokiečių okupantų interesams, net atsidurti už Lietuvos ribų, krašto civiliai gyventojai galėjo būti įtraukti į karą vokiečių pusėje ir kt. Visa tai prieštaravo nacionalinio pagrindžio strateginiams tikslams ir pasyvaus pasipriešinimo kovos taktikai.

Krikščionių demokratų (politiniu atžvilgiu katalikų) pagrindžio stovyklos, jai artimų rezistencinių organizacijų – Lietuvių fronto (LF) ir kt. šaltiniuose ginkluotos kaimų savisaugos kūrimas 1943 m. rudenį vadinamas „priverstinėmis“ ir „nevykusiomis“ priemonėmis stabdyti plintantį „banditizmą“, teigiama, kad valsčiuose skubiai organizuojami kaimų savisaugos būriai „pasisekimo neturi“. Esą apskričių viršininkų paskirti vyrai į būrius nenorį stoti, nes: 1) vokiečiai neduoda ginklų, todėl paskirtieji į būrius bus siunčiami į operacijas visai neginkluoti, o vokiečių noras, kad lietu-

viai patys susirastų ginklų, yra provokacija; 2) vietos savisaugos būrių narius „banditai“ pirmiausia medžios, jie visą laiką jausią pavojų. (Visi šie nuogastavimai bent iš dalies pasitvirtino.) Tai, kad vokiečiai žadėjo, bet nedavė ginklų, savisaugininkai patys turėjo apsiginkluoti, vertinta kaip „dvejopa apgaulė“, siekimas išvilioti iš lietuvių turimus ginklus.

Įdomu pažymėti, kad LF kaip „geresnė“ priemonę kovoti su „banditizmu“ vertino atskirojo 3 tūkst. vyrų dalinio suformavimą (su sąlyga, kad jis veiks Lietuvoje). Logiškai svarstant, toks dalinys daug greičiau negu išskaidyti teritoriniai vietos savisaugos būriai galėjo būti panaudotas vokiečių okupantų interesams, atsidurti net už Lietuvos ribų. Todėl šią nuostatą galima aiškinti ir minėta „srovine“ logika, nenoru leisti susiformuoti ginkluotai jėgai, kuria disponuotų lietuvių savivaldos administracija (apskričių viršininkai) ir kurios panaudojimą būtų sunku kontroliuoti. LF rekomendavo gyventojams kuriantis vietos savisaugai „laikytis nuošaliai“, stoti į jos būrius tik tuo atveju, jei vokiečiai duos ginklų, o būrių vadovybė bus „patikima“ (kitais žodžiais tariant, ją sudarys „savi žmonės“), ragino iš vokiečių reikalauti ginklų jau einantiems sargybas kaimuose ir ūkiuose neginkluotiems vyrams¹⁶.

Taigi LF nuostatos vietos savisaugos kūrimo atžvilgiu buvo atsargios, tačiau ne kategoriškai priešingos. Žinant, kad katalikiškųjų rezistencinių jėgų įtaka Lietuvos provincijoje buvo dominuojanti, tokia pozicija turėjo nemažą poveikį savisaugos kūrimosi sėkmei.

Kito įtakingo antinacinio rezistencinio sąjūdžio – Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) pozicija buvo daug negatyvesnė (ji nebuvo detaliau pagrįsta ir išdėstyta). LLKS pagrindiniame laikraštyje „Laisvės kovotojas“ kaimų savisaugos kūrimas vertintas abstrakčiai, kaip „nauja vokiečių tak-

tika“ siekiant Lietuvos vyrus „išvilioti į frontą“: vokiečiai „pradėjo organizuoti apsaugos būrius, geležinkelių apsaugos batalioną [matyt, taip vadintas atskirasis 3 tūkst. vyrų dalinys. – R. Z.], žada dar organizuoti įvairiausių dalinelių, įvairiausiais pavadinimais. Žada, žinoma, juos visus palikti Lietuvoje, tačiau atsimename, kad ir dėl savisaugos batalionų tas pats buvo žadama, tačiau tai vis tiek jų neapsaugojo nuo atsidūrimo toli rytuose“. Tačiau ir LLKS nebuvo absoliučiai priešinga vietos savisaugos kūrimui: „Laisvės kovotojas“ stojantiesiems į „kokius nors dalinius“ patarė būti atsargiems ir pasiryžusiems „išsivaikščioti“ tuo atveju, kai vokiečiai juos „norės pasiųsti kur nors už Lietuvos ribų“¹⁷.

Apskritai neigiamas nacionalinio pagrindžio nusistatymas vietos savisaugos atžvilgiu neliko nepastebėtas sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovų, apie tai buvo informuotas A. Sniečkus Maskvoje. Henrikas Zimanas tokį „buržuazinių nacionalistų“ nusistatymą ir apskritai priešinimąsi okupantams vokiečiams aiškino baime užsitraukti „sajungininkų nemalonę“¹⁸.

Sovietinis pagrindis Lietuvoje visomis išgalėmis – ginkluota jėga ir propaganda – veikė prieš ginkluotos savisaugos kūrimą. Pastangas ją kurti A. Sniečkus prilygino SS lietuvių legiono steigimui, net „užsimojimams sunaikinti lietuvių tautą“. Maskvoje ir okupuotoje Lietuvoje leidžiami sovietiniai atsišaukimai savisaugininkams išsiskyrė iš atsišaukimų, skirtų kitiems „liaudies priešams“ – policininkams, savisaugos batalionų kariams, lietuviškosios administracijos pareigūnams ir kt., ypač niekinama, šiurkščia, grėsminga retorika, rūsčiais grasinimais: „Išsivadavusi lietuvių tauta jus be gailesčio sunaikins. Jūsų laukia gėdinga vokiškojo šunpalaikio mirtis“, „Kas išdrįs pakelti ginklą prieš partizanus, bus kaip tautos išdavikas negailestingai naikinamas su visa šeima, o jo trobesiai sudeginami“ ir kt.¹⁹

Ginkluotos savisaugos kūrimui ir ypač vokiečių nepalankioms nuostatoms jos atžvilgiu galėjo turėti įtakos ir karinė padėtis Rytų fronte: 1943 m. rudenį vermachtui laikinai pavyko sustabdyti Raudonosios armijos žygį į vakarus, Lietuvos „išvadavimo“ grėsmė buvo atitolinta, frontas pajudėjo tik 1944 m. pavasarį. Kita vertus, lietuvių savivaldos valdžia, įsipareigojusi iki 1943 m. lapkričio 7 d. darbams į reichą pristatyti 30 tūkst. Lietuvos žmonių, nesugebėjo išteikti vokiečiams duotų mobilizacinių pažadų: nacionalinio pagrindžio šaltinių duomenimis, iki lapkričio vidurio darbams išvežta tik apie 8 tūkst. žmonių²⁰.

Vis dėlto, nepaisant nepalankių ar ne visai palankių veiksnių ir aplinkybių, neišspręstų su vokiečiais organizacinių klausimų, ginkluota savisauga kūrėsi visoje Lietuvoje.

VIETINĖS GINKLUOTOS SAVISAUGOS KŪRIMAS. JOS PAPLITIMAS IR MASIŠKUMAS

Kaip seniai pribrendęs aktualus ir skubus reikalas, ginkluota savisauga pradėta kurti tuo pat metu po vokiečių okupacinės civilinės valdžios ir lietuvių savivaldos administracijos atstovų susitarimų 1943 m. rugsėjo pradžioje, P. Kubiliūnui dar nespėjus pasirašyti „Vietinių savisaugos būrių taisyklių“. Iki 1943 m. rudens daugelyje Lietuvos vietovių egzistavo neginkluotos savisaugos struktūros – „naktinės sargybos“, jas reikėjo tik apginkluoti. Pagrindžio šaltinių liudijimu, kai kur kaimų vyrai „pasirodė“ su savo ginklais, nelaukdami, kol bus oficialiai apginkluoti, reglamentuotos jų teisės ir pareigos. Vėliau buvo sudaromos būrių vadovybės, apskričių viršininkų įsakymais komplektuojami būriai, sprendžiami kiti organizaciniai klausimai. Apskritai vokiečių mobilizacijų ir kitų karo įvykių mažai paliestoje Lietuvoje netrūko buvusių šaulių, „garbės“ policininkų ir kitų

„patikimų“, „padorių“, „be kūno bei dvasios trūkumų“, gyventojų pasitikėjimą turinčių vyrų lietuvių, iš kurių turėjo būti steigiami būriai. Kandidatus į būrius atrinkdavo seniūnijų seniūnai, jų sąrašai buvo pateikiami valsčių viršaičiams, šie ir policijos punktų vedėjai kandidatų sąrašus patikrinę siūsdavo apskričių viršininkams tvirtinti.

Vietiniams savisaugos būriams komplektuoti ir organizuoti paskirtas Vidaus reikalų valdybos pareigūnas Povilas Dirksys, jų štabo viršininku – P. Erdvys²¹.

Ginkluotos savisaugos kūrimas vyko palengva, jis nebuvo užbaigtas iki 1943 m. spalio 1 d., tapo ilgu, užsitęsusiu procesu. Galimas daiktas, jos struktūros kai kur buvo kuriamos ir 1944 m., jų atsiradimą lėmė agresyvi raudonųjų partizanų veikla.

Vienas neaiškiausių ginkluotos savisaugos kūrimosi klausimų yra jos apginklavimas. Nors vokiečiai neįsipareigojo vietinės savisaugos apginkluoti, lietuvių antinacinio pagrindžio šaltiniai minėjo, kad iš pradžių „būta kalbų“, jog savisaugos būriai gaus net 15 tūkst. šautuvų, tačiau iki 1943 m. spalio pabaigos ginklų nebuvo gauta²². Tačiau, matyt, vokiečiai, vadovaudamiesi savo interesais ir spaudžiami, net savotiškai šantažuojami lietuvių savivaldos administracijos pareigūnų, vietinę savisaugą vis dėlto šiek tiek ginklavo. Utenos apskrities viršininkas Jonas Žukas iš vokiečių reikalavo 500 šautuvų, esą negavęs tiek ginklų, negalėsiąs įvykdyti prievolių. Vokiečiai iš pradžių žadėjo 100, vėliau 50 šautuvų²³. Matyt, panašiai elgėsi ir kiti apskričių viršininkai. Bent iš dalies su vietos savisaugos kūrimu ir ginklavimu galima sieti pagrindžio šaltinių informaciją apie tai, kad 1943 m. rudenį lietuvių policija apskrityse turėjo gauti po 70–100 šautuvų gintis nuo įvairių užpuolikų.

Kaip buvo apginkluojami vietos savisaugos būriai, matyti iš Viktoro Maldžiūno, vokiečių okupacijos metais dirbusio Švenčionių apskrityje agronomu, atsiminimų. Jo

teigimu, daugelyje Švenčionių apskrities kaimų susiorganizavusiems savisaugos būriams apsiginkluoti padėjo policijos vadas Antanas Kenstavičius. Jo parūpintus ginklus ne kartą tekę vežti ir pačiam V. Maldžiūnui. Tiesioginė ginklų paskirtis buvusi savigyna, tačiau esą jau tada galvota apie būsimas kovas dėl Lietuvos nepriklausomybės (autorius įsitikinimu, tuos ginklus panaudojo Švenčionių krašto pokario rezistentai)²⁴.

Neaišku, ar autorius minimus kaimus lietuvių policija apginklavo su vokiečių pareigūnų žinia ir pritarimu. Antinacinio pagrindžio šaltiniuose yra duomenų, iš kurių matyti, kad lietuvių policija kaimus ginklavo ir be jų žinios. Antai Raseinių aps. Šiluvos vlsč. Antaniškių k. gyventojai 1943 m. lapkričio mėn. nušovė du „rusus banditus“. Kadangi policija, kaip rašoma dokumente, šį kaimą ginklais aprūpino „be vokiečių žinios“, įvykis buvo jai (t. y. policijai) „užskaitytas“²⁵. Matyt, vokiečių pareigūnai tyliai pritarė lietuvių policijos vykdomam kaimų ginklavimui ir jam netrukde.

Kitas svarbus (kartu daug sakantis apie ginkluotos savisaugos populiarumą) ginklavimo šaltinis – pačių savisaugininkų apsirūpinimas ginklais. Pietryčių Lietuvoje ir kitur, kur vietos savisauga kūrėsi masiškai, policijos ginklų rezervo neužteko, savisaugininkai ginklų įsigydavo savo lėšomis. Domanionių kaimo (Alytaus aps. Daugų vlsč.) savisaugininko Vaclovo Zalecko teigimu, stojant į savisaugos būrį, reikėjo „nusipirkti šautuvą“. Tokiu būdu jis ir apsiginklavo: nuvykęs į Valkininkų turgų, su vienu ūkininku susitarė ir už 270 RM iš jo nusipirko šautuvą. Savo lėšomis pirktu šautuvu savisaugos būryje buvo ginkluotas ir Dusmenų kaimo (Trakų aps. Onušio vlsč.) gyventojas Viktoras Pališauskas²⁶. Kad savisaugininkai ginklavo patys, patvirtina ir buvęs sovietinis partizanas Julius Sapatka: „Kaimų vyrai, būdavo, perka šautuvą iš vo-

kiečio ir, kaip kariuomenėje, eina sargybą aplink kaimą²⁷.

Savisaugininkai ginklavosi ir išsaugotais, nelegaliai laikomais ginklais. Netiesiogiai apie tai bylojo raudonųjų partizanų trofėjai: jų būriuose buvo nemažai iš gyventojų atimtų prastos kokybės šautuvų, vadinamųjų „nupjautavamzdžių“, ir kitų ginklų.

Taigi galima daryti principinę išvadą: nepaisant minėtų nepalankių aplinkybių, valstiečiai (ūkininkai) ir kiti civiliai gyventojai kovai su ginkluotu sovietiniu pagrindu ne tik noriai ėmė policijos ar savivaldos pareigūnų jiems siūlomą ginklą, bet ir patys ginklavosi, už ginklus mokėdami nemažus pinigus.

Atskirai nuo kitų ginkluotos savisaugos organizavimosi klausimų reikia kalbėti apie „atskirojo pastovaus 3 tūkst. vyrų dalinio“ formavimą. Jo organizacinė struktūra, konkreti veikla, santykis su vietine savisauga ir kitomis lietuviškomis karinėmis formuotėmis (pvz., savisaugos batalionais) bei kt. klausimai istoriografijoje visiškai netyrinėti. Iš fragmentiškų detalių oficialioje spaudoje ir sovietinio pagrindo šaltiniuose galima spręsti, kad dalinys buvo formuojamas Prienuose, į jį stėjo daugiausia vyrai, kuriems grėsė mobilizacijos ar išvežimas darbams į Vokietiją; jo kariai buvo rengiami tiltų ir geležinkelų apsaugos tarnybai, kovai su diversantais. Šiame dalinyje apmokytus vyrus planuota skirti vietinės savisaugos būrių vadais. Daliniui vadovavo plk. (Viktoras?) Sutkus, jis buvo „įgaliotas savanoriams kariškai paruošti“. Į dalinį savanoriais įstojo tik 4 lietuviai karininkai, kiti paimti prievarta. Iš Kauno kalėjimo atvežta apie 50 kalinių. Lietuvos srities saugumo komendantas gen. E. Justas ir kiti vokiečių pareigūnai priekaištavo lietuviams karininkams, kad jie nenorį suprasti „laiko reikalavimų“. Pirmieji dalinio būriai prisaikdin-

ti 1943 m. lapkričio 25 d.; priimant priesaiką dalyvavo gen. E. Justas, P. Kubiliūnas ir kiti aukšti pareigūnai. Iš Prienų dalinio padaliniai pasiūsti į Šiaulius ir kitus Lietuvos miestus. G. Zimano teigimu, šio dalinio padalinių buvo ir Pietryčių Lietuvoje: jie ne tiek kovojo su sovietiniais partizanais, kiek plėšė civilius gyventojus, neva Onuškio apylinkėse 1943 m. gruodžio pabaigoje sušaudė 12 valstiečių. Formuojamas dalinys buvo blogai ginkluotas, iš jo vyrai masiškai dezertyravo. Vokiečiai 150 dalinio vyrų išvežė į Šecino apylinkes, kur buvo formuojamas „lietuvių batalionas“*. 1943 m. pabaigoje–1944 m. pradžioje dalinyje buvo apie 1200–1500 vyrų²⁸. Taigi dalinys galutinai nebuvo suformuotas.

Nors lietuviškajai administracijai apskričiai nepavyko realizuoti didelių užmojų ir planų kuriant ginkluotą savisaugą, anaipol negalima sakyti, kad pastangos ją kurti visiškai nebuvo sėkmingos, kad vietinę savisaugą sovietiniai partizanai greitai nuginklavo ir kt. Nuo 1943 m. rudens ji kūrėsi pirmiausia kaimuose, taip pat miesteliuose, net ir apskričių centruose. Savisaugos būriai kūrėsi ten, kur raudonųjų partizanų veikla buvo seniai įkyrėjusi, ir tose vietovėse, kur jie pradėjo veikti tik nuo 1943 m. rudens; tai buvo naujas vokiečių okupacijos metų reiškiny, veikęs psichologiškai, skatinęs imtis savigynos priemonių, kai okupantai vokiečiai pagaliau leido ginkluoto pasipriešinimo „banditizmui“ galimybę.

Tiesioginių apibendrinamojo pobūdžio duomenų apie vietinės ginkluotos savisaugos paplitimą, būrių skaičių nėra. Tačiau apie ginkluotą savisaugą, kaip masinį reiškinį, galima spręsti iš įvairių šaltinių, pirmiausia sovietinio pagrindo dokumentų; ginkluotos savisaugos veiklos pėdsakų yra beveik iš visų Lietuvos regionų, kur veikė raudonieji partizanai.

* Tikriausiai turimas omenyje savisaugos batalionas „Lietuva“.

Žemaitijoje raudonųjų partizanų veikla nebuvo labiau išsiplėtojusi, tačiau ginkluota savisauga veikė ir šiame Lietuvos regione. Sovietinių partizanų vadų Raseinių apskrityje teigimu, pagalbinės policijos (t. y. vietinės savisaugos) būriai apskrityje buvo sudaryti Raseinių, Betygalos, Šimkaičių, Šiluvos, Tytuvėnų, Viduklės ir kt. valsčių kaimuose²⁹. 1943 m. lapkričio 25 d. „banditai“ užpuolė Maižiškių kaimo (Raseinių aps. Šiluvos vlsč.) gyventoją Noreiką. Jis su sūnumis, „panaudoję žymų kiekį šaudmenų ir 12 granatų“, apsigynė nuo užpuolikų, vieną jų nukovė³⁰. Ginkluotos savisaugos būrių buvo Tauragės apskrities Šilalės valsčiuje, jų nariai čia buvo vadinami „vanagiukais“, jie turėjo susirėmimų su raudonaisiais partizanais³¹.

Šiauliuose leistoje „Tėviškėje“ 1943 m. rudenį rašyta apie Klovainiuose (Šiaulių aps. Pakruojo vlsč.) 1943 m. rugsėjo 27 d. įvykusį vietinės savisaugos būrio steigiamąjį susirinkimą: į šį būrį įstojo per 50 vyrų, daugiausia buvusios Šaulių sąjungos narių ir 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių. Leidimą steigti savisaugos būrius vietos gyventojai esą vertino kaip „ženklą, liudijantį apie lietuviams suteikimą didesnio pasitikėjimo“³².

Sovietinio pagrindžio veikėjas Jurgis Baščiulis (slap. Stalionis), atvykęs į Šiaulių apskritį 1943 m. spalio pradžioje, informavo A. Sniečkę Maskvoje, kad jo vadovaujama grupė „gyvena miškuose“ ir buvo priversta kasdien keisti buvimo vietą. Padėtį „dar labiau“ komplikavo tai, kad nuo spalio 1 d. kaimuose apginkluoti valdžiai ištikimiausi žmonės iš „buvusių šaulių“. 1943 m. spalio 6 d. viename vienkiemyje valstietis per langą nušovė atėjusį „prašyti duonos“ partizaną Kvietkų (tikroji pavardė – Algirdas Žilinskas)³³.

Raudonasis partizanas Steponas Tuzinas (slap. Graužinis) atsiminimuose rašė apie Šiupyliuose (Šiaulių aps.) susikūrusį „savisaugos dalinį“, vadovaujamą vietos klebo-

no, girininko ir dviejų „stambių buožių“ brolių Kvedarų; jame buvo apie 40 žmonių. Raudonieji partizanai keletą savisaugininkų nuginklavo, užpuolė Kvedarų sodybą. Vienas iš brolių Kvedarų atsišaudė iš klėties, ji buvo uždegta, gynęsis savisaugininkas nuginkluotas.

Šiaulių apskrityje veikusio Kęstučio būrio raudonieji partizanai 1943 m. spalio 27 d. užpuolė ir nuginklavo pagalbinį policininką Remeiką, lapkričio 17 d. – „baltąjį partizaną“ Paplauską, lapkričio 21 d. – pagalbinį policininką Lukošį, 1944 m. vasario 26 d. sušaudė „baltąjį partizaną“ Bašį, birželio 24 d. – Karvelį. Taigi įvairiais pavadinimais vadinti savisaugininkai buvo persekiojami ir terorizuojami, neretai ir žudomi iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Beje, ne visi raudonųjų partizanų išpuoliai Šiaulių apskrityje buvo sėkmingi. 1943 m. lapkričio 13 d. jų grupė, vadovaujama Viktoro Beglecovo, bandė nuginkluoti „baltąjį partizaną“ P. Urboną. Jis neįsileido raudonųjų partizanų į namus, jiems pasipriešino (mirtinai sužeidė V. Beglecovą) ir privertė pasitraukti³⁴.

Biržų laikraštyje „Naujosios Biržų žinios“ 1943 m. spalį rašyta apie „visu tempu“ vykusį savisaugos būrių kūrimąsi Biržų apskrityje. Laikraštis agitavo: leidus steigti savisaugos būrius, „ilgiau nebėra ką galvoti: ar stoti, ar ne?“, kvietė į kovą su banditais, kurie plėšia „mūsų brolių, mūsų tautos turtą, žudo iš pasalų nekaltus žmones“³⁵. Tam būta pagrindo: 1943 m. rudenį Biržų apskrityje padažnėjo ūkininkų apiplėšimų, spalio 10–11 d. buvo nužudyti Paneunelio ir Ageniškio girininkai – Alfonsas Balčikonis ir Juozas Živatkauskas, buvęs Biržų miesto burmistras Fridrichas Jakštas³⁶. Dėl raudonųjų partizanų teroro tokia propaganda, matyt, buvo įtikinama ir veiksminga. Ginkluota savisauga Biržų apskrityje kūrėsi ne tik kaimuose, bet ir miesteliuose. Pabiržės miestelio savisaugininkai

patruliavo miestelio gatvėse, saugojo jį nuo partizanų antpuolių, dalyvavo persekiojant juos valsčiaus miškuose³⁷. Savisaugos būrys susiorganizavo net apskrities centre Biržuose (taigi ginkluota savisauga kurta ne tik „pirmaeiluose“ Lietuvos miestuose, kaip buvo numatyta vietinės savisaugos būrių taisyklėse).

Raudonieji partizanai, daugiausia rusų kaimų gyventojų palaikomi ir remiami, buvo išplėtoję savo veiklą kai kuriuose Kauno apskrities valsčiuose. Tačiau šalia rusų kaimų lietuvių gyvenami bent kai kurie kaimai buvo apsiginklavę, jų savisauga gyvavo iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Jonavos valsčiuje apsiginklavęs buvo Vareikių kaimas. 1943 m. gruodžio 3 d. raudonieji partizanai šiame kaime „grasė išpjauti visus lietuvius, o jų sodybas sudegins“³⁸, tačiau kaimas nenusiginklavo ir nepasidavė. Tik 1944 m. liepos 8 d. raudonieji partizanai užpuolė ir nuginklavo Vareikių kaimo savisaugos būrį. Kaimo savisaugininkai atkakliai pasipriešino: nuginkludami šį kaimą, raudonieji partizanai atėmė kulkosvaidį, 2 automatus, 6 šautuvus, daug šovinių. Du kaimo savisaugininkai žuvo. Liepos 23 d. raudonieji partizanai užpuolė Vandžiogalos valsčiaus Eigirgalos kaimą, įvyko susišaudymas, paimta trofėjų³⁹. Raudonieji partizanai 1944 m. gegužės 3 d. įsiveržė į Didžiųjų Ibėnų kaimo (Kauno aps. Vandžiogalos vlsč.) gyventojų P. Vanžido namus, 11 d. užpuolė ir nužudė Karmėlavos valsčiaus Daukliūnų kaimo gyventoją Paplauską. Jam į pagalbą atėjo „lietuviai banditai“, 3 iš jų buvo nukauti. Šios ir kitos teroro akcijos raudonųjų partizanų šaltiniuose vadintos „masiniais žygiais“ ginklams įsigyti⁴⁰.

Ginkluota kaimų savisauga kūrėsi ir Panevėžio apskrities kaimuose⁴¹. 1944 m. sausio 4 d. „banditai“ padegė Nebylių kaimo (Panevėžio aps. Viešintų vlsč.) „garbės policininkų“ Tomo ir Vinco Matjošių namą. Jiems pradėjus atsisaudyti, „banditai“ (ma-

tyt, sovietiniai partizanai) pasitraukė. Kovo 27 d. naktį į 28 d. su „banditais“ susišaudė Šimonių „kaimo sargybiniai“, du vietos gyventojai – „garbės policininkai“. Išaušus netoli susišaudymo vietos rastas nukauto „bandito“ lavonas⁴².

Remdamiesi pranešimais iš Lietuvos, LPŠJ vadovai Maskvoje jau 1943 m. rudens darė išvadą, kad vietinė savisauga labai apsunkina raudonųjų partizanų veiklą, ypač „centrinėse“ ir šiaurės vakarų Lietuvos apskrityse. Tuo tarpu Rytų Lietuvoje neva būvę atvejų, kai gyventojai atsisakydavo stoti į savisaugos būrius, ginkluotis kovai su partizaniais⁴³.

Ginkluota vietos savisauga kūrėsi ir Lietuvos šiaurės rytų apskrityse. 1943 m. gruodžio 20 d. Gilių kaimo (Rokiškio aps. Rokiškio vlsč.) „sargybiniai“ susidūrė su 8 ginkluotų „banditų“ grupe. Jie kaimo sargybinius apšaudė, vieną iš jų – Steponą Garšką nukovė⁴⁴.

LKP(b) CK operatyvinės grupės viršininkas Motiejus Šumauskas, apibūdindamas padėtį Rytų Lietuvoje, 1943 m. lapkričio 2 d. laiške A. Sniečkui rašė, kad savisauga organizuojama; anot jo, „fašistams, matyt, pasiseks nemažai valstiečių įtraukti į aktingą kovą prieš mus“⁴⁵. Panašiai apie padėtį Rytų Lietuvoje 1943 m. pabaigoje rašė ir kitas sovietinio pogrindžio Lietuvoje veikėjas Jonas Macevičius (Žaibas): Lietuvoje veikia savisaugos būriai, vokiečiai stengiasi tuos būrius išplėsti visuose kaimuose, mūsų partizanams tenka su jais „nemažai kovoti“⁴⁶. Stasys Andriukaitis (Matis) rašė apie vieno kaimo savigyną, į kurią buvo susiorganizavę apie 30 ginkluotų vyrų; kaime budėjo kulkosvaidžiais ginkluotos sargybos⁴⁷.

Utenos apskrityje veikusio „Audros“ būrio komisaras K. Jurgaitis (tikroji pavardė Antanas Zabulionis) 1943 m. rudens laiške A. Sniečkui vylėsi, kad savisauga apskrityje nesusiorganizuos, gyrėsi išplėtota

aktyvia propaganda prieš jos kūrimąsi, išleistais trimis atsišaukimais⁴⁸. Vis dėlto, matyt, stabdant savisaugos kūrimąsi kontrpropagandinių priemonių neužteko, teko griebtis ir ginkluotų veiksmų.

Buvusio raudonojo partizano Felikso Trano teigimu, ginkluota savisauga buvo susikūrusi Degesių kaime Dusetų apylinkėse, ją organizavęs malūnininkas Dagys. Trukdžiusius partizanams veikti savisaugininkus nutarta išvaikyti. Raudonųjų partizanų „aplankyti“ jie „išsigando“ ir savisaugos grupė iširo⁴⁹.

Zarasų apskrityje veikusio „Už Tėvynės laisvę“ (vėliau Kęstučio) būrio raudonieji partizanai 1943 m. spalio 16 d. nužudė Imbrado valsčiaus viršaitį, „baltųjų partizanų“ būrio vadą Antaną Cicėną, spalio 29 d. – „lietuvių tautos organizatoriaus už Nepriklausomą Lietuvą“ Jono Rūkštelės šeimą (Salako vlsč. Grybiškės k.). Sunku pasakyti, už kokią konkrečią „antitarybinę“ veiklą susidorota su šiais žmonėmis, tačiau 1943 m. rudenį jie galėjo prisidėti prie ginkluotos savisaugos organizavimo apskrityje⁵⁰.

1944 m. pavasarį savaitraštyje „Karys“ rašyta apie B. kaimo (matyt, Utenos aps.) dviejų ūkininkų „didvyrišką“ pasipriešinimą į namus norėjusiems įsilaužti „banditams“. Po atkaklios kovos jie buvo priversti bėgti. Kitą dieną rastas vieno partizano – Alikėno, kilusio iš Debeikių (Anykščių vlsč.), lavonas⁵¹.

Bronius Urbanavičius vaizdžiai rašė apie Svirkų kaimo (Švenčionių aps.) savisaugą. Šiame kaime prie Švenčionių–Adučiškio vieškelio buvo septynios sodybos, visi devyni kaimo vyrai buvo apsiginklavę paprastais ir automatiniiais šautuvais, net sunkiuoju kulkosvaidžiu. Pasak Br. Urbanavičiaus, beveik visos kaimo trobos ir daržinės buvo sujungtos „giliais grioviais“, kai kur jie apdengti lentomis, rąstais, akmenimis, įrengtos stebėjimo ir šaudymo angos. Sovietiniai lietuvių ir baltarusių partizanai

(matyt, 1944 m. pavasarį) išžvalgė kaimo „įtvirtinimus“, kai kuriuos kaimo savisaugininkus nuginklavo. Svirkiečiai vėliau dar labiau apsiginklavo ir pasidarė dar ištikimesni ir budresni „okupantų pagalbininkai“⁵². Turint galvoje daugybę netikslumų ir raudonųjų partizanų veiklos sureikšminimo atvejų šio autoriaus atsiminimuose, vargu ar toks vaizdas yra tikroviškas ir autentiškas, tačiau jo pateikti faktai liudija, kad kaimų savisauga raudoniesiems partizanams buvo padariusi didelį įspūdį.

„Vilniaus“ ir K. Kalinausko būrių, taip pat baltarusių raudonieji partizanai 1944 m. sausio 18 d. užpuolė ir nuginklavo Girdėnų kaimo (Švenčionių aps. Melagėnų vlsč.) savisaugininkus. Atimti 3–4 šautuvai, apie 500 šovinių. Kaimo savisaugos organizatorius Antanas Lopata suimtas, pristatytas į bazę Naručio miškuose, ten ištardytas ir sušaudytas⁵³.

Kaimų ginkluotos savisaugos Rytų Lietuvoje kova su raudonaisiais partizanais atspindėjo ir nacionalinio pagrindžio spaudoje. „Nepriklausoma Lietuva“ rašė, kad rusų partizanai prieš 1943 m. Kalėdas buvo „bebandą“ įsisprausti Ignalinos–Švenčionių ruožu iki Joniškio (Pabradės vlsč.?) ir Saldutiškio. Laikraštis pažymėjo: „Beveik kiekvienas mūsų kaimas juos kulkomis pasitikdavo. Dėl to gavo pasitraukti į pirmąsias savo išėjimo vietas“⁵⁴. Kitame pagrindžio leidinyje „Lietuvių fronto biuletenyje“ 1944 m. žiemą buvo rašoma: „Vokiečiai gyventojų neapsaugo. Iš kelių vietų gauti pranešimai, kad gyventojai savomis priemonėmis gynėsi nuo banditų puolimo“⁵⁵.

Ginklavo ir nuo raudonųjų partizanų gynėsi Labanoro girios (Švenčionių aps.) kaimai. 1944 m. birželį su čia pradėjusiais bazuotis „Bičiulių“ ir Vytauto būrių (vadai Jonas Vildžiūnas ir Vladas Šlapelis) partizanais ginkluotų konfliktų turėjo apsiginklavę Pakerotės ir Pašerinės kaimai. Birželio 13 d. raudonieji partizanai Pakerotės

kaimo savisaugininkus nuginklavo, už priešinimąsi grasino kaimą sudeginti. Nepaisydami grasinimų kaimo vyrai vėl apsiginklavo ir pasipriešino partizanams. Birželio 27 d. raudonieji partizanai Pakerotės ir Pašerinės kaimus padegė: sudegė šių kaimų septynių sodybų trobesiai, žuvo keturi Pašerinės kaimo žmonės⁵⁶. Abu kaimai nuginkluoti ir apiplėšti.

Vis dėlto ginkluota priešprieša ir kruvini konfliktai tarp raudonųjų partizanų ir kaimų savisaugos Rytų Lietuvoje dėl įvairių priežasčių neįsisiūbavo. Čia veikę partizanai bazavosi daugiausia Baltarusijos (Kazėnų, Naručio ir kt.) miškuose, iš jų rengė išpuolius į Lietuvą; ginkluotos kovos taktika buvo ne tokia agresyvi ir beatodairiška kaip Pietryčių Lietuvoje veikusių sovietinių partizanų. M. Šumausko vadovybė nuo 1944 m. vasario užmezgė ir iki pat vokiečių okupacijos pabaigos palaikė ryšius su nacionalinio pagrindžio, lietuvių savivaldos administracijos, Rytų Lietuvoje dislokuotų lietuvių savisaugos batalionų ir policijos vadais. Taktiniais sumetimais susitarta tarpusavyje nekariauti, nelieti „lietuviško kraujo“, netgi drauge kovoti prieš vokiečius, lenkų „imperialistinių pagrindį, siekiantį atplėšti nuo Lietuvos Vilnių“ ir kt.⁵⁷

Šie ryšiai turėjo įtakos raudonųjų partizanų santykiams su lietuvių policija ir savisaugos batalionais, švelnino jų priešpriešą ir ginkluotą konfrontaciją; jie tiesiogiai veikė ir sovietinio pagrindžio santykius su kaimų savisaugininkais. 1944 m. liepos pradžioje abiejų pusių atstovai susitarė „nekliudyti tarybinių partizanų“, tačiau ir „nenuginkluoti kol kas kaimų“⁵⁸. Šie faktai rodo, kad kaimų savisauga Rytų Lietuvoje buvo labai paplitusi ir kad apsiginklavusių kaimų raudonieji partizanai net nebandė nuginkluoti; jie liko nenuginkluoti iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Tačiau lyginant su kitais Lietuvos regionais vietinės ginkluotos savisaugos kūrimo-

si visuotinumu ir masiškumu išsiskyrė Pietryčių Lietuva. Tai lėmė kaip niekur kitur Lietuvoje išsiplėtojusi raudonųjų partizanų ginkluota, agresyvi veikla, jų savivalė, gyventojų plėšimai ir poreikis gintis. Pietryčių Lietuvoje driekėsi didžiausias Lietuvoje (apie 40 tūkst. ha) Rūdninkų girios masyvas, jame 1944 m. bazavosi apie 2 tūkst. sovietinių partizanų ir su jais besislapstančių žmonių. Savisaugai kurtis turėjo įtakos daugelis kitų istorinių, geografinių, psichologinių veiksnių, kurių šaknys siekė daug toliau negu vokiečių okupacijos laikotarpio chronologinės ribos. Pietryčių Lietuvos (Dzūkijos) kaimai nebuvo išsiskirstę į vienkienes (tai lengvino savigyną), jų gyvenimui buvo būdingas solidarumas ir kiti nacionalinių bruožų ypatumai. Aktyviai reiškėsi ir varžėsi tautinės ir valstybinės ambicijos (nepaisant rusinimo ir lenkinimo, daugelis vietos gyventojų nemokėjo nei rusų, nei lenkų kalbų), buvo stiprios pasipriešinimo svetimųjų priespaudai tradicijos (1918 m. pabaigoje susikūrė nepriklausoma Perlojos „respublika“, vėliau kūrėsi partizanų būriai, kovoję su Lenkijos okupacinės kariuomenės daliniais⁵⁹ ir kt.).

Pietryčių Lietuvoje ginkluotos savisaugos struktūros visuotinai kūrėsi ir aktyviai veikė ne tik kaimuose, bet ir miesteliuose, ypač valsčių centruose. 1943 m. rudenį savisaugos būrys susikūrė Merkinėje, jo veikloje aktyviai dalyvavo Merkinės gimnazijos 6–8 klasių moksleiviai, tarp jų ir gimnazijoje veikusios pagrindinės Lietuvos laisvės armijos (LLA) organizacijos nariai. Moksleivius į savisaugą telkė mokytojas Gutas (jis buvo ir Merkinės policijos raštvedys), taip pat Merkinėje vokiečių okupacijos metais mokytojavęs generolas Teodoras Daukantas. Čia ginkluoti paprastais ir automatiniais šautuvais Merkinės savisaugininkai nakties metu patruliavo svarbiausiomis miestelio gatvėmis⁶⁰. Vietinės savisaugos būrys susikūrė ir veikė Valkininkuose, jo

narys buvo miestelio paštininkas Jonas Blažys. Ginkluotas šautuvu jis ėjo sargybą – saugojo miestelį nuo partizanų antpuolių⁶¹.

Vienas svarbiausių veiksmų, lėmusių ginkluotos savisaugos kūrimąsi, buvo Rūdninkų girioje veikusių raudonųjų partizanų agresyvumas. Tai nėra tušti ar deklaratyvūs žodžiai.

Apie sovietinių partizanų santykius su vietos gyventojais ir apskritai padėtį Rūdninkų girios apylinkėse G. Zimanas A. Sniečkui į Maskvą 1943 m. spalio pabaigoje rašė, kad aplinkui „garnizonai“, kuriuose sėdi partizanų dar „nemušta“ ir jų nebijanti policija. Tačiau daug didesnis „sunkumas“ negu vokiečiai ir policija yra gyventojai: jie „dar nepažįsta partizanų, o turėjo reikalų beveik su tikrais banditais, kurie nerodė savo darbo prieš vokiečius, bet daug kur plėšikavo, mušė, prievartavo, girtuokliavo ir žudė, [...] jie bijo mūsų ir dažnai laiko vokiečius savo globėjais ir gynėjais. Savisauga turi kol kas nemažą pasisekimą, aplinkui ginkluojasi vis nauji ir nauji kaimai“. G. Zimanas darė išvadą, kad esą dauguma kaimiečių ginkluojasi norėdami apsiginti nuo banditų, o ne nuo sovietinių partizanų⁶². Deja, sovietinių partizanų ir vietos gyventojų santykių pobūdis mažai pasikeitė ir vėliau. Išsiplėtus sovietinio ginkluoto pagrindžio veiklai, daugėjo ir jų įvykdytų teroro ir smurto akcijų, kartu didėjo priešprieša su vietos gyventojais.

Apskritai raudonuosius partizanus į antagonistinę priešpriešą su vietos gyventojais stūmė paprasčiausios jų egzistencijos, apsirūpinimo maistu, apsiginklavimo problemos ir kt. Nuo 1943 m. ankstyvo rudens iki 1944 m. pavasario raudonieji partizanai negavo jokios materialinės paramos iš sovietinio užnugario, taigi visos jų egzistencijos problemos gulė ant Pietryčių Lietuvos gyventojų pečių. Apsiginklavusių kaimų puolimai tapo vienu svarbiausių ginkluotės įsigijimo šaltinių. Nemažiau svarbios buvo ir politinės kovos su vietine savisauga problemos.

„Klasiniu“ požiūriu, raudonieji partizanai negalėjo toleruoti valstietijos pasipriešinimo jiems; kita vertus, jie apskritai netoleravo jokių kitų, ne jų kontroliuojamų ginkluotų struktūrų, kurios galėjo virsti politinio, tautinio pasipriešinimo židiniais. Apsiginklavusių kaimų valstiečių bandymai taikiai su partizanais sugyventi buvo neįmanomi. Taikus „sambūvis“ tebuvo galimas tik nusiginklavus, atidavus ginklus ir paklusus raudonųjų partizanų politinei valiai. 1943 m. rudenį G. Zimanas laiške A. Sniečkui rašė, kad savisaugininkai „maisto mums jau siūlo, bet mes reikalaujame ginklų“⁶³.

Išskirtinė padėtis Pietryčių Lietuvoje susiklostė ir dėl to, kad vokiečiai visą laiką stengėsi blokuoti Rūdninkų girią, neleido partizanams iš jos skverbtis gilyn į Lietuvą. Gyventojai buvo labiau skatinami ginkluotis ir priešintis. Vietinei savisaugai kurtis čia palankesnes sąlygas sudarė ir gausesnės, tankiau dislokuotos karinės įgulos bei policijos pajėgos.

Vietinės ginkluotos savisaugos masinį paplitimą Pietryčių Lietuvoje rodo dažni ir įnirtingi ginkluoti savisaugininkų konfliktai su raudonaisiais partizanais (juos analizuoti nėra šio straipsnio uždavinys), sovietinio pagrindžio šaltinių tiesioginiai ir netiesioginiai duomenys.

Vienas iš sovietinio pagrindžio Pietryčių Lietuvoje vadų (po karo – LKP(b) Alytaus apskrities sekretorius) Vytautas Sakalauskas, kaimų savisaugos būrius įvardijęs kaip didžiausią Rūdninkų girios partizanų priešą, teigė, kad gausiausi savisaugos būriai veikė Daugų apylinkėse, kai kuriuose kaimuose apie Alytų, Varėną. Raudonieji partizanai į platesnio masto kovas su savisaugininkais neįsiveldavę, nes vengė aukų ir kt.⁶⁴ Buvęs sovietinis partizanas J. Sapatka teigė, kad „visi kaimų gyventojai buvo apsiginklavę“, buvę daug kaimų, kur buvo labai stipri savisauga – Pamerkiuose, Papiškiuose, Voriškėje, Mielupiuose ir dar daug kur⁶⁵.

Apie ginkluotos savisaugos masiškumą byloja raudonųjų partizanų teroras ir smurtas, nusikalstamos baudžiamosios akcijos, kaimų ir atskirų sodybų deginimas, kurių metu nevengta žudyti nekaltus civilius gyventojus, net moteris ir vaikus. Žiauriausios tokio pobūdžio raudonųjų partizanų akcijos buvo Kaniūkų kaimo* (Jašiūnų vlsč.) ir Bakaloriškių kaimo (Onuškio vlsč.) sudeginimai 1944 m. sausio 29 d. ir balandžio 12 d. (per Velykas), šių kaimų žmonių žudymas. Pažymėtina, kad šios akcijos buvo neadekvačios skriaudoms, kurias kaimų savisaugininkai padarė raudoniesiems partizanams; jos buvo nukreiptos apskritai prieš ginkluotą savisaugą, kaip masinį reiškinį Pietryčių Lietuvoje, siekiant ją demoralizuoti ir sunaikinti. Taigi raudonieji partizanai, kaip ir okupantai vokiečiai, taikė nusikalstamą kolektyvinės atsakomybės principą, jų žiaurumai buvo tyčiniai ir todėl turėjo ryškius karinių nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui požymius.

Ypač žiaurų Kaniūkų kaimo sunaikinimo faktą raudonieji partizanai naudojo kaip psichologinio poveikio priemonę prieš kitus apsiginklavusius kaimus. Antai jų („Lietuvių partizanų štabo“ vardu) 1944 m. vasario 15 d. pasiųstame laiške Daržininkų kaimui buvo kreipiamasi ne tik į šio kaimo vyrus, bet ir į moteris, joms įsakoma atimti ginklus iš savo vyrų ir vaikų, „vyti juos iš namų“, „tegul jie baigia kovą su partizanais“. Neįvykdžius šio įsakymo Daržininkų kaimo moterims grasinta: „Žūsime kartu su jais, su visa šeima ir su trobesiais, liks tik tai žiaurus, liūdnas vaizdas jūsų kaime, kaip Kaniūkuose“. Po laišku kaimo vyrams ir moterims skirtas prierasas: „Jums aišku, ką iškovojo Kaniūkai, dabar niekas, kaip šunų, nepriima, bijosi, kad partizanai už jų užlaikymą nepalikytų be pastogės“⁶⁶. Matyt, panašiai grasinta Urmanų kaimui (Eišiškių

vlsč.) ir kitiems kaimams⁶⁷. Tokių pat tikslų, kaip ir susidorojant su Kaniūkais, turėta ir sudeginant Bakaloriškių kaimą. Sovietinė partizanė Anelė Zinkevičiūtė-Vaicekavičienė atsiminimuose teigė, jog šis „ypatingai užsispyręs, daugiausiai sovietiniams partizanams kenkęs kaimas“ buvo „nušluotas nuo žemės paviršiaus. Tai buvo įspėjimas kitiems savisaugininkų ginkluotiems kaimams“⁶⁸.

Raudonųjų partizanų vadai vylėsi, kad masiniu teroru, ypač sodybų deginimu ir turto naikinimu, ginkluotos savisaugos plitimas bus užgniaužtas. G. Zimanas 1943 m. lapkričio 25 d. laiške A. Sniečkui optimistiškai vertino tokių priemonių rezultatus: esą savisauga „bent mūsų krašte jau, atrodo, griūva. Atvykus [spalio pradžioje. – R. Z.] buvo ginkluota ištisa eilė kaimų“. Išleidus lapelių, „keletą ypač uolių savisaugininkų padeginus“, daugelis kaimų „nestato sargybų“. Įdomus G. Zimano pastebėjimas, kad savisaugininkai padegimų „daugiau bijo negu nušovimo“⁶⁹. Tai rodo, kad, deginant kaimus ir kitaip naikinant turtą, buvo taikomasi į jautrią privačiasavininkišką valstiečio psichologiją.

Tačiau G. Zimano ir kitų sovietinių partizanų vadų optimistinėms viltims nebuvo lemta išsipildyti. Nors apskritai kaimų ir sodybų deginimas bei kitos represijos neigiamai veikė savisaugos kūrimąsi, galima teigti, kad tai nepakirto savisaugos šaknų, kartais, priešingai, galėjo stiprinti savisaugininkų ryžtą priešintis. Represuoti ir nuginkluoti kaimai (net ir Kaniūkai) vėl ginklavosi ir gynėsi nuo užpuolikų. Minėtas Daržininkų kaimas, raudonųjų partizanų užpultas 1943 m. lapkričio 4 d. ir apsigynęs (G. Zimanas jį vadino „apdegintu“ kaimu), su raudonaisiais derėjosi, atsakinėjo į jų grasinamus laiškus, net sutiko duoti jiems maisto, bet sudėti ginklus atsisakė. Atsaky-

* Plačiau apie Kaniūkų kaimo tragediją žr. 149–165 p.

dami į vieną iš raudonųjų partizanų laiškų, daržininkiečiai 1944 m. vasario 19 d. (taigi po Kaniūkų tragedijos) rašė: „Draugai partizanai, jeigu esate išalkę Daržininkų nekaltų vaikų ir moterų lietuviško kraujo, bandykite savo užsibrėžtą tikslą. Draugai partizanai, atminkite, kad lietuvis aimanuot ir verkt nemoka“⁷⁰. Kaimas nesipriešindamas nusiginklavo tik 1944 m. gegužės 29 d.

Masinių kaimų ginklavimo pobūdį akivaizdžiai rodo 1944 m. pavasarį prieš pat „išvadavimą“ raudonųjų partizanų mėginimai masiškai nuginkluoti Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugininkus bei iš jų atimti ginklai. Vien tik gegužės 23 d. Trakų apskrities Onušio valsčiuje nuginkluoti šeši savisaugininkų kaimai⁷¹. Marijonas Miceika (LKP(b) Vilniaus apskrities pagrindinio komiteto sekretorius) 1944 m. pabaigoje A. Sniečkui pranešė, kad iš kaimų savisaugininkų (matyt, Vilniaus ir Eišiškių aps.) paimta daugiau kaip 200 šautuvų. Michailas Afoninas 1945 m. minėjo tokius skaičius: Rūdninkų girios partizanai nuginklavo 538 „priešiškus elementus“, atėmė iš jų 11 kulkosvaidžių, 527 šautuvus, apie 10 tūkst. šovinių. (Neabejotina, kad didžiausią šių „trofėjų“ dalį sudarė iš kaimų savisaugininkų atimti ginklai⁷².)

Raudonieji partizanai sugebėjo nuginkluoti tik nedidelę apsiginklavusių kaimų dalį ir atimti iš jų nedaug ginklų. Daugiausia buvo nuginkluojami tam nesipriešinantys kaimai. Nėra duomenų apie sovietinio partizano J. Sapatkos minėtų labai stiprių savisaugų Pamerkiuose, Papiškiuose, Voriškėje, Mielupiuose ir kitur nuginklavimą.

Raudoniesiems partizanams nuginkluojant kaimus, ginklus iš savisaugininkų stengėsi atimti ir lenkų partizanai. Lietuvių pagrindis ragino savisaugininkus ir 1944 m. pavasarį Vilniaus krašte vokiečių nuginkluojamus vietinės rinktinės karius neatiuoti ginklų, juos slėpti ir laukti, „kol Tėvynė pašauks“⁷³.

Galima teigti, kad sovietiniam ginkluotam pagrindžiui 1944 m. pavasarį pavyko pralaužti tik pirmąjį „ugnies žiedą“, nuginkluoti prie Rūdninkų girios esančių kai kurių kaimų savisaugininkus. Tolimesnių kaimų savisaugos būriai liko beveik nepaliesiti iki vokiečių okupacijos pabaigos; raudonieji partizanai vengė ginkluotų konfliktų su geriau apsiginklavusiais kaimais, nepajėgė jų nuginkluoti, kai kurios kaimų savisaugininkų nuginklavimo operacijos buvo nesėkmingos.

1943 m. Kūčių vakarą, puldami Grinkuvos ir Babraunikų (Trakų aps. Semeliškių vlsč.) savisaugininkus, žuvo 4 sovietiniai partizanai. Toks pat nesėkmingas buvo ir Trakų brigados raudonųjų partizanų bandymas 1944 m. gegužės 23 d. nuginkluoti Šakaldonių kaimo (Semeliškių vlsč.) savisaugą. Iki tol niekuo nepasižymėję šio kaimo savisaugininkai girininko Kirelio vadovaujami įnirtingai pasipriešino sovietiniams partizanams: šturmuodami kaimo savisaugininkų „bunkerį“, žuvo 5 partizanai, jų vadas Michailas Muleris buvo sužeistas ir, kad nepatektų „priešui“ į nelaisvę, nusišovė. Šakaldonių ir kitų kaimų nuginklavimo operacija sužlugo. Po jos Trakų brigados „Laisvosios Lietuvos“ būrys apsisitojo Strėvos miškuose ir vietoj kovos veiksmų buvo priverstas griebtis agitacinio darbo: „lietuvų tautos priešams“ pasiuntė tris laiškus ir gavo tiek pat atsakomųjų laiškų. Būrio dokumentuose tai pavadinta „betikslu susirašinėjimu su lietuvių tautos priešais“⁷⁴.

Raudoniesiems partizanams per apsiginklavusius kaimus ir policijos užkardas labai sunkiai sekėsi prasibrauti į „Lietuvos gilumą“. 1944 m. kovo pabaigoje viena jų grupė buvo priversta grįžti atgal į Rūdninkų girią. Darsūniškio (Kauno aps.) apylinkėse ji buvo apšaudyta ir išblaškyta. Vienas partizanas (Dmitrijus Gončiarovas), kaip rašoma dokumente, „praradęs viltį“ ir „parodęs silpnadvasiškumą“ nusišovė. Partiza-

nas, žvalgybos grupės vadas, buvęs Raudonosios armijos karininkas Nikolajus Bakurskis pasiklydo; nežinodamas, kurie kaimai „priešiški“ ir ginkluoti, pateko į Klepočių kaimą, šio kaimo „šaulių“ buvo sunkiai sužeistas, vėliau nušautas, jo lavonas užkastas Klepočiuose. Už šio partizano žūtį, kaip rašoma viename iš partizanų dokumentų, „vokiečių okupantams ir jų talkininkams“ turėjo būti atkeršyta, nedelsiant pradėtas jo žūties aplinkybių tyrimas⁷⁵.

Apie masinį ginkluotos savisaugos pobūdį galima spręsti ir iš lietuvių savivaldos administracijos bei policijos dokumentų. Antai Alytaus apskrities Alovės valsčiaus savisaugos būryje, susikūrusiame 1943 m. spalio 6 d., buvo 8 skyriai, juose – beveik 200 vyrų, vadintų saugūnais⁷⁶.

Sovietiniai partizanai politiniais sumetimais stengėsi pabrėžti prievartinį kaimų savisaugos kūrimosi pobūdį: esą „buržuaziniai nacionalistai“ prievarta varydavo jaunimą stoti į savisaugą, joje buvo lojaliai Tarybų valdžiai nusiteikusių asmenų⁷⁷, vokiečiai „nesugebėjusiems suvokti hitlerininkų ir jų tarnų užmačių bruko į rankas šautuvus ir vertė kovoti prieš partizanus“⁷⁸; netgi buvo teigiama, kad kai kurių kaimų valstiečiams raudonieji partizanai „leido iš vokiečių paimti ginklus“, kurie vėliau neva atiteko partizanams⁷⁹ ir kt. Apskritai šie teiginiai yra demagoginiai ir neatitinka istorijos tikrovės; jais stengiasi užmaskuoti politiškai nepatogius faktus, kad Lietuvos žmonės kovojo su sovietiniu pogrindžiu. (Kita vertus, prievartiniu apginklavimu teisinosi ir buvę kaimų savisaugininkai pokario metais, kai jiems iškilo sovietinių represijų grėsmė.)

Tariamą ar net realią prievartą apraiškų kuriant ginkluotą savisaugą galėjo būti; jas lėmė savivaldos administracijos, lietuvių policijos (iš dalies ir vokiečių) pastangos blokuoti didžiausią Lietuvoje raudonųjų partizanų susitelkimo židinį – Rūdinkų girią, stabdyti jų skverbimąsi gilyn į

Lietuvą. Galima daryti prielaidą, kad buvo savisaugos struktūrų, sudarytų „iš viršaus“, egzistavusių tik „popieriuje“, veikusių pasyviai, ypač turint galvoje tai, kad vokiečiai jų neapginklavo, o apsiginklavusiems kaimams grėsė raudonųjų partizanų represijos, žiauraus susidorojimo pavojus. Tačiau apskritai dauguma kaimų organizavo ginkluotą savisaugą ir ginklavosi savanoriškais pagrindais, aktyviai ir ryžtingai gynėsi nuo raudonųjų partizanų ir kitų užpuolikų. Apie tai byloja savo lėšomis savisaugininkų įsigyti ginklai, įnirtingi ginkluoti susirėmimai, rizikuojant netekti gyvybės ir turto, Pietryčių Lietuvos kaimų tragedijos.

Kalbant apie prievartinius savisaugos kūrimosi aspektus, galima manyti, kad aktyvūs, apsiginklavę kaimų savisaugininkai galėjo griebtis prievartos prieš nesiryžusius apsiginkluoti ir gintis nuo sovietinių partizanų kaimus. Arti tiesos gali būti Alberto Barausko aprašytas epizodas, kai N. kaimo savisaugininkai, pastoję kelią raudoniešiams partizanams, juos apšaudė, išvaikė, atėmė prisiplėštą grobį ir nenorėjo jo grąžinti kito kaimo žmonėms. Pasak A. Barausko, pastarieji, atėję atsiimti savo turto, esą buvo „primušti“, jiems įsakyta ginkluotis kovai su partizanais⁸⁰.

Daugelis ginkluotos savisaugos kūrimosi, jos organizacinės struktūros raidos ir veiklos klausimų nėra aiškūs (jiems atskleisti trūksta archyvinių šaltinių). Ar tik vietinių žmonių pastangomis ji kūrta Pietryčių Lietuvoje? Sovietiniuose šaltiniuose esama teiginių, kad Dzūkijos kaimuose ją steigė iš Vilniaus atvykę policijos pareigūnai, „gestapo agentai“ ir kt.⁸¹

Sunkoka apibūdinti susikūrusius vietos savisaugos būrius kiekybiniu, kariniu požiūriu, kaip antipartizaninę ginkluotą jėgą. Sovietiniuose šaltiniuose yra duomenų, kad sudegintų Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimų savisaugininkų būriai buvo labai dideli, jiems priklausė 60–70 vyrų⁸². Matyt,

šie skaičiai gerokai perdėti (įskaičiuoti ir kitų kaimų savisaugininkai); Domanionių kaimo (Alytaus aps.) savisaugai priklausė 15–20 vyrų⁸³.

Kaimų savisaugų branduolį sudarė buvę šauliai, pagalbiniai policininkai, pagal socialinę padėtį daugiausia ūkininkai⁸⁴. Nesant apibendrinamojo pobūdžio duomenų, sunku pasakyti, kiek iš viso Lietuvoje buvo ginkluotos savisaugos narių. Bent apytikriai galima orientuotis į tokius skaičius. Ginkluota savisauga pirmiausia buvo kuriama iš pagalbinių (garbės) policininkų. Iki 1943 m. rudens jų buvo beveik 8 tūkst. žmonių. Kitas orientacinis skaičius gali būti Lietuvos šaulių sąjungos narių skaičius, juo labiau kad 1943 m. vasarą ginkluotos savisaugos kūrimas buvo siejamas su Šaulių sąjungos atkūrimu ir tik išryškėjus nesutarimams tarp vokiečių ir lietuvių nutarta sukurti „visai naują organizaciją“*. 1940 m. Šaulių sąjungai priklausė daugiau kaip 42 tūkst. rikiuotės šaulių, 5 tūkst. rėmėjų⁸⁵. Pabrėžtina, kad šie skaičiai tik orientaciniai. Tačiau vietinių savisaugos būrių sąsajos su Šaulių sąjunga byloja apie jų paplitimą ir masiškumą.

Pietryčių ir Rytų Lietuvoje apsiginklavę kaimai veikė šalia policijos, karinių dalinių „atsparos punktų“, objektyviai sudarydami vientisą krašto apsaugos, antipartizaninės kovos priemonių sistemą. Ypač svarbios buvo jų galimybės stebėti, žvalgyti raudonųjų partizanų telkimosi ir veiklos vietas. Matyt, ne veltui KGB dokumentuose daryta išvada, kad vokiečių ir lietuvių policija „kaimų sargybas“ organizavo sovietinių partizanų žvalgybos tikslams⁸⁶. Jai griūnant, vietinei savisaugai buvo sunku gintis nuo raudonųjų partizanų, ypač kai šie sutelktomis jėgomis vykdė operacijas, ir tai lėmė daugelio savisaugininkų tragedijas.

Sovietinio pagrindžio šaltiniuose yra teiginių, kad ginkluoti kaimai dažnai ginklus

atsukdavo ir prieš vokiečius, todėl šie pradėjo kaimus nuginkluoti, grasino jiems represijomis (sudeginimu)⁸⁷. Tai abejotini, demagoginiai teiginiai, tačiau 1944 m. žiemą iš tikrųjų buvo vykdomi ginkluotos savisaugos organizaciniai pertvarkymai.

Nuo 1943 m. rudens iki 1944 m. vasario pradžios vietinei ginkluotai savisaugai priklausė pagalbinė (garbės) policija. Kaip rašo Petras Stankeras, „policijos įstaigose, nuovadose, punktuose sumažėjus tarnautojų“, Policijos departamento direktorius Vytautas Reivytiš 1944 m. vasario 7 d. policijos vadams įsakė pagalbinę policiją atgaiinti ir „aktyviai naudotis jos paslaugomis“⁸⁸, taigi ji išskirta iš vietinės ginkluotos savisaugos.

Kas lėmė šiuos organizacinius pertvarkymus, ar tik policijos tarnautojų sumažėjimas? Turint galvoje sovietiniuose šaltiniuose užfiksuotus teiginius, galbūt vokiečių ir lietuvių savivaldos administracijai atrodė, kad ginkluoti kaimai nepakankamai aktyviai gynėsi nuo partizanų, per dideli buvo savisaugos struktūrų patirti žmonių ir kiti nuostoliai? Gal pertvarkymus galima konkrečiai sieti su Kaniūkų kaimo užpuolimu 1944 m. sausio 29 d. (kai buvo nužudyta daug šio kaimo žmonių), o kaimo savisaugininkai nepasipriešino raudonųjų partizanų antpuoliui?

Tačiau pateikti vietinės ginkluotos savisaugos paplitimo ir veiklos pavyzdžiai rodo, kad įvykdžius organizacinius pertvarkymus ji nenustojo veikti ir egzistavo iki pat vokiečių okupacijos pabaigos.

Kaip minėta, tiek vokiečių, tiek sovietinės kilmės šaltiniuose kaip svarbiausias vietinės ginkluotos savisaugos kūrimosi ir veiklos tikslas pabrėžiamas gyventojų „gyvybės ir turto“ gynimas, antipartizaninė kova. Tačiau iš kai kurių savisaugininkų dokumentų matyti, kad jų veiklos motyvai ir

* Žr. *Genocidas ir rezistencija*, 2001 m., Nr. 2(10), p. 58.

tikslai buvo daug platesni, apėmė ir politinius aspektus. Daržininkų kaimo savisaugininkai, 1944 m. vasario mėn. atsakydami raudoniesiems partizanams į jų ultimatyvius reikalavimus nusiginkluoti, cituotame laiške klausė: „Draugai Partizanai, pasakykite, ar Jūs esate tikrieji Lietuvos partizanai, ar Maskvos agentai?“, „mokė“ juos lietuviško patriotizmo: „dabartiniais laikais nederėtų lietuviai lietuvį skriausti arba žudyti, nesame mes šimto milijonų tauta, mes buvome ir dabar esame visokių tironų pavergtieji“ ir pan.⁸⁹

Nors ir netiesiogiai, vietinės ginkluotos savisaugos paplitimą rodo ir daugelis pirmųjų pokario metų sovietinių dokumentų. Antai Užuguostyje (Alytaus aps.) 1945 m. kovo mėn. sušauktame mitinge dėl nepatenkinamų mobilizacijos rezultatų valdžios aktyvistai ir paprasti valstiečiai kalbėjo vokiečių okupacijos metų terminija: esą negalima slapstyti, reikia stoti „į savisaugos būrius“, „ginti savo apylinkės moteris ir vaikus nuo įvairių vokiečių pakalikų“⁹⁰. Net ir oficialiuose dokumentuose sovietinio partinio aktyvo ir milicijos ginkluotos grupės vadinamos savisaugos (apsaugos) būriais.

IŠVADOS

1. Karo ir nacių Vokietijos okupacijos metais buvo aktualu užtikrinti krašto gyventojų saugumą, vidaus gyvenimo rimtį, gyvenamųjų vietovių, privataus ir visuomeninio turto apsaugą, kurti šias funkcijas vykdančias struktūras, įtraukti į jas civilius gyventojus.

2. Vietinės savisaugos (savigynos) kūrimas objektyviai neprieštaravo okupantų vokiečių interesams, jų siekiams užtikrinti saugą savo kariuomenės užnugarį, tačiau turėjo ir jiems nepriimtinių tikslų. Vokiečiams, priešišškai nusistačiusiems Lietuvos

valstybingumo atkūrimo atžvilgiu, buvo nepriimtini ginkluoti dariniai, kurie taptų užuomazga lietuvišioms ginkluotoms pajėgoms atkurti.

3. 1942 m., suaktyvėjus sovietinio ginkluoto pagrindžio veiklai, o vokiečiams įvykdžius žiaurias atsakomąsias keršto akcijas, lietuvių savivaldos administracija parengė vietinės ginkluotos savisaugos kūrimo projektą. Ją turėjo sudaryti: 1) vietinės apsaugos daliniai, veikę apskričių centruose; 2) valsčiuose ir seniūnijose – apsaugos grupės, sudarytos daugiausia iš civilių gyventojų.

4. Vokiečių okupacinė valdžia nepritarė vietinės ginkluotos savisaugos kūrimo idėjai. Numatytą įgyvendinti savisaugos priemonių jie nelaikė adekvačiomis sovietinio ginkluoto pagrindžio keliamam pavojui. Jie siekė įvykdyti Lietuvoje karinę mobilizaciją, formuoti nacionalines karines policines formuotes ir siųsti jas į Rytus.

5. Iki 1943 m. rudens, ypač Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kur buvo daugiau „banditizmo“ reiškinių, kaimų ir miestelių apsaugai iš civilių gyventojų buvo suorganizuotos neginkluotos „naktinės sargybos“, vykdančios daugiausia vietovių stebėjimo, gyventojų išpėjimo ir panašias funkcijas.

6. Sprendžiant efektyvesnės savisaugos (savigynos) kūrimo uždavinius 1943 m. vasarą bandyta atkurti Lietuvos šaulių sąjungą. Tačiau okupantams vokiečiams buvo nepriimtini šios organizacijos patriotiniai veiklos tikslai (Lietuvos nepriklausomybės gynimas). Derinant principines nuostatas, nusistatyta savisaugai kurti „visai naują organizaciją“.

7. 1943 m. rudenį blogėjant padėčiai fronte, išsiplėtus sovietinio pagrindžio veiklai, vokiečiai Lietuvoje leido kurti ginkluotai savisaugai. Rugsėjo mėn. tarp vokiečių ir lietuvių savivaldos administracijos pareigūnų pasiektais principiniais susitarimais

„gyventojų gyvybei ir turtui saugoti“ pradėti kurti vietiniai savisaugos būriai, jų veikla orientuota į kovą su sovietiniu pagrindžiu. Taip pat formuotas atskiras lietuviškas karinis dalinys iš 3 tūkst. vyrų.

8. Okupuotos Lietuvos visuomenė, nacionalinis antinacinis pagrindis iš esmės nepalankiai vertino ginkluotos savisaugos kūrimo planus. Pačių vokiečių pozicija jų atžvilgiu nebuvo vieninga. Vokietijos reicho ir Ostlando pareigūnai iš esmės nepritarė vietinės savisaugos apginklavimui. Apsiginkluoti turėjo patys savisaugos būrių nariai.

9. Nepaisant nepalankių aplinkybių, ginkluota savisauga kūrėsi visoje Lietuvoje, pirmiausia kaimuose ir miesteliuose. Tai buvo masinis reiškinys, ypač paplitęs Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kur išsiplėtojo sovietinio ginkluoto pagrindžio agresyvi veikla, savivalė ir gyventojų plėšimas.

10. Sovietiniai partizanai, kovodami su vietine ginkluota savisauga, vykdė baudžiamąsias akcijas, degino kaimus ir sodybas. Šiomis nusikaltimais priemonėmis siekta ją demoralizuoti ir sunaikinti kaip masinį reiškinį.

Nuorodos

¹ A. Sniečkaus 1943 m. liepos 29 d. radiograma sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovams, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 1, b. 400, l. 16.

² *Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare (1941–1945): Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, p. 188.

³ *Ateitis*, 1943, rugsėjo 16, p. 1.

⁴ „Kieta, bet teisinga bausmė už gaujų rėmimą“, *Ateitis*, 1943, spalio 15, p. 6.

⁵ Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 2 d. šaltinis, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 43.

⁶ Sudegintų ir nusiaubtų kaimų 1943 m. rudenį derlius liko nenuimtas, žemės – neišdirbtos ir neapsėtos ir kt. Trakų apskrities agronomo 1943 m. spalio 4 d. raštas Trakų apskrities viršininkui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-500, ap. 1, b. 25, l. 557; Kaišiadorių valsčiaus

11. Apskritai 1943–1944 m. veikusi vietinė ginkluota savisauga buvo lietuviškosios administracijos iniciatyva sukurtas darinys, per kurį Lietuvos gyventojai, daugiausia kaimo žmonės (valstiečiai), įsitraukė į kovą su sovietiniu ginkluotu pagrindžiu. Jos veikla turėjo glaudžių sąsajų su nepriklausomoje Lietuvoje veikusia Šaulių sąjunga. Ginkluota savisauga savo kilme ir dalyvių sudėtimi iš tikrųjų buvo „vietinė“, jos veikla konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis tapo plataus masto pasipriešinimo sąjūdžiu, veikusiu prieš sovietinį ginkluotą pagrindį Lietuvoje. Ginkluota savisauga išreiškė prigimtine jos dalyvių teisę ginti savo gyvybę, turtą, daugelio kartų sukurtas materialines ir kultūros vertybes. Tai ir lėmė jos paplitimą bei masiškumą, ji egzistavo nepaisant nepalankių sąlygų: sovietinio pagrindžio represijų, nacių Vokietijos metais visuomenėje vyravusio nusistatymo nerizikuoti tautos egzistencija, vengti aukų ir veiksmų, kurie sukeltų represijas. Sovietinio ginkluoto pagrindžio kova su vietine ginkluota savisauga iš esmės virto jo karu prieš Lietuvos valstietiją.

viršaičio 1943 m. rugsėjo 14 d. raštas Trakų apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 319.

⁷ „Saugokite savo turtą“ [vedamasis], *Panevėžio apygardos balsas*, 1943, rugsėjo 4, p. 1.

⁸ Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 22 d. šaltinis, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 63.

⁹ Apie jos sustabdymą paskelbta Vilniaus apygardos komisaro H. Wulfo 1943 m. rugsėjo 12 d. skelbime apygardos gyventojams. Komisaras aiškino baudžiamosios operacijos priežastis, deklaravo vokiečių civilinės valdžios nusistatymą „netoleruoti rytinės Lietuvos dalies, kaip banditizmo lizdo“. Pačių vokiečių okupantų prisipažinimu, operacija nedavė lauktų rezultatų. Žr. *Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare*, p. 189–190, 194.

¹⁰ Vietinių savisaugos būrių taisyklės, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 55; P. Dirksys, „Vietinės savisaugos būriai“, *Policija*, 1943, lapkritis, p. 27–29; „Steigiami vietos savisaugos būriai“, *Ateitis*, 1943, rugsėjo 21, p. 1.

¹¹ P. Kubiliūno 1943 m. rugsėjo 17 d. bendraraštis Nr. 1 „Visiems apskričių viršininkams“, LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 248, l. 5, 7; P. Kubiliūno 1943 m. spalio 1 d. bendraraštis Nr. 2 „Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio miestų burmistrams“, *ibid.*, p. 5–6; be to, 1943 m. spalio 7 d. vidaus reikalų generalinis tarėjas J. Pyragius, Policijos departamento direktorius V. Reivytiš pasirašė bendraraštį Nr. 3 „Visų apskričių viršininkams ir pirmaeilių miestų burmistrams“, jame papildomai aiškino vietinių savisaugos būrių „taisykles“, būrių „priklausomybę ir valdymą“, *ibid.*, l. 6–7.

¹² P. Kubiliūno atsišaukimas „Lietuvos vyrai“, *Karys: Lietuvių karių savaitraštis*, 1943, spalio 9, p. 1; Kauno miesto burmistro S. Kenstavičiaus 1943 m. spalio 14 d. skelbimas Nr. 82, *Ateitis*, 1943, spalio 15, p. 6.

¹³ „Vietos savisaugos būriai“, *Ateitis*, 1943, rugsėjo 21, p. 1; „Teisė gintis“, *Panevėžio apygardos balsas*, 1943, spalio 3, p. 1; *Ūkininko patarėjas*, 1943, spalio 1, p. 8 ir kt.

¹⁴ *Dokumentai Lietuvos vietinės rinktinės istorijai*, sudarė Z. Raulinaitis, Chicago, 1990, p. 73. Paskelbtame dokumente nėra antrojo punkto. Neaišku, ar jis praleistas sąmoningai, ar įsivėlusį korektūros klaidą, numeruojant dokumento punktus.

¹⁵ *Ibid.*, p. 74–75.

¹⁶ Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 22 d. šaltinis, LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 63.

¹⁷ „Nauja vokiečių taktika“, *Laisvės kovotojas*, 1943, spalio 19, p. 1.

¹⁸ M. Šumausko ir G. Zimano 1943 m. lapkričio 20 d. radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 366, 387.

¹⁹ LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1943 m. lapkričio 16 d. laiškas sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovams, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 191, l. 8–9; *Kovoje prieš hitlerinę okupaciją: Lietuvos LKP(b) atsišaukimai Didžiojo Tėvynės karo metu*, Vilnius, 1948, p. 127; „Dar viena okupantų apgaulė: Šalin okupantiškos savisaugos būrius“; Margirio būrio 1943 m. lapkričio mėn. atsišaukimas, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 127, l. 27.

²⁰ Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. rugsėjo 29 d. šaltinis, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 51.

²¹ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 m.*, Vilnius, 1998, p. 79.

²² Lietuvių antinacinio pagrindžio 1943 m. spalio 30 d. šaltinis, *ibid.*, l. 89.

²³ *Ibid.*, l. 73.

²⁴ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje: Atsiminimai*, Kaunas, 1996, p. 129–130.

²⁵ Lietuvių antinacinio pagrindžio dokumentas [be datos] „Įvykiai Raseinių apskrityje“, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 13.

²⁶ V. Zalecko 1951 m. sausio 10 d. parodymai, *ibid.*, ap. 55, b. 193, l. 125; V. Pališausko ir J. Čepuko baudžiamoji byla, *ibid.*, f. K-1, b. 29756/3, l. 7, 9.

²⁷ J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

²⁸ „Apmokomi pirmieji Vietinės apsaugos būrių savanoriai“, *Tėviškė*, 1943, lapkričio 5, p. 2; „Prisaidinti Vietinės apsaugos būriai“, *Savaitė*, 1943, lapkričio 27, Nr. 47, p. 755; „Pirmojo krašto apsaugos dalinio prisaidinimas“, *Karys*, 1943, gruodžio 4, p. 1–2; Ilimonis, „Lietuvių vietinės apsaugos dalinyje apsilankius“, *Ateitis*, 1944, sausio 14, p. 2; „Prisaidintas pirmas vietinės apsaugos dalinys“, *Žemaičių žemė*, 1943, gruodžio 4, p. 2; G. Zimano 1943 m. gruodžio 26 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 366, 546; *ibid.*, b. 24, l. 13; *ibid.*, b. 23, l. 18–19; *ibid.*, f. 1771, ap. 6, b. 171, l. 90; M. Šumausko (Kazimiero) 1944 m. vasario 12 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 232. Vokiečių šaltiniuose šis dalinys, matyt, vadintas „Landeschutzverbände“, kitaip negu lietuvių savisaugos (policijos) „Schutzmannschaft“ batalionai, taigi organizaciniu požiūriu jiems nepriklausė. Šį neviseškai suformuotą dalinį, ypač atsižvelgiant į tai, kad jis turėjo veikti Lietuvos teritorijoje, kaip karinę savisaugos formuotę, galima laikyti tarpiniu, pereinamuoju dariniu tarp savisaugos batalionų ir Lietuvos vietinės rinktinės (formuotos 1944 m. vasarį–gegužę), kurią vokiečiai vadino „Litauische Sonderverbände“.

²⁹ „Keršytojo“ būrio vado I. Jeleckicho ataskaita, LYA, f. 41, ap. 2, b. 1, l. 20.

³⁰ Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 10.

³¹ K. Šetkus, „Raudonieji partizanai vokiečių okupacijos metais (1943–1944)“, rankraštis, p. 4–6 („Šilalės kraštas“ leidinio redkolegijos archyvas).

³² „Sudarytas vietinės savisaugos būrys“, *Tėviškė*, 1943, spalio 1, p. 1.

³³ J. Baščiulio (Stalionio) 1943 m. spalio 2 d., spalio 8 d. radiogramos LPJŠ, LYA, f. 1, ap. 1, b. 129, l. 160; LPJŠ informacinių žinių 1943 m. spalio 18 d. santrauka Nr. 12, *ibid.*, b. 23, l. 34; „Raudonieji partizanai nušovusį partizaną valstietį sušaudė, jo sodybą sudegino“, žr. LPJŠ operatyvinių duomenų 1943 m. lapkričio 5 d. santrauka, *ibid.*, f. 1771, ap. 6, b. 40, l. 128.

³⁴ Kęstučio partizanų būrio trumpas veiklos aprašymas, *ibid.*, f. 63, ap. 1, b. 1, l. 13–22.

³⁵ „Apsisaugokime“, *Naujosios Biržų žinios*, 1943, spalio 23, p. 1, 4.

³⁶ Šiuos ir kitus teroro aktus įvykdė daugiausia iš pabėgusių sovietinių karo belaisvių sudarytas Djako-

vo būrys, priklausęs Žemaitės raudonųjų partizanų brigadai, žr. Žaibo (J. Macevičiaus) 1943 m. laišką Nr. 3 A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 31, l. 19.

³⁷ A. Antanaičio 1946 m. rugpjūčio 19 d., 27 d. parodymai, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 43, l. 167–168, 177.

³⁸ Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, ap. 58, b. 266, l. 10.

³⁹ „Už Tarybų Lietuvą“ būrio Nr. 1 1944 m. ataskaita, *ibid.*, f. 26, ap. 1, b. 1, l. 7–8; Būrio istorija, 1945 m., *ibid.*, l. 2–9; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 384–385.

⁴⁰ „Už Tarybų Lietuvą“ būrio Nr. 1 1944 m. ataskaita, LYA, f. 26, ap. 1, b. 1, l. 5.

⁴¹ Pr. Pranevičiaus (Mečio) 1943 m. spalio 6–7 d. radiogramos A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 145, 155.

⁴² Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 32; „Likviduotas banditų lizdas Panevėžio apskrityje“, *Policija*, 1944, gegužė, p. 2.

⁴³ LPJŠ operatyvinių duomenų 1943 m. lapkričio 5 d. santrauka, LYA, f. 1771, ap. 1, b. 40, l. 128.

⁴⁴ Policijos pranešimų santrauka, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 23.

⁴⁵ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 42.

⁴⁶ J. Macevičiaus (Žaibo) 1943 m. gruodžio 1 d. laiškas LLKJS CK, *ibid.*, b. 50, l. 36.

⁴⁷ S. Andriukaičio atsiminimai, 1959 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 9, l. 20.

⁴⁸ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 6, l. 22–23.

⁴⁹ F. Trano atsiminimai, užrašyti B. Bitino 1959 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 384, l. 23–24.

⁵⁰ „Už Tėvynės laisvę“ būrio 1943 m. ataskaitos, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 436, l. 177; b. 438, l. 223.

⁵¹ Lietuvos Jonas, „Ūkininkų kova su banditais“, *Karys*, 1944, gegužės 13, p. 6.

⁵² Br. Urbanavičius, *Liaudies keršytojai: iš partizanų atsiminimų*, Vilnius, 1981, p. 304.

⁵³ „Vilniaus“ būrio 1944 m. vasario 4 d. ataskaita, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 209; „Vilniaus“ būrio koviniai veiksmai 1943 m. rugsėjo 1–1944 m. vasario 1 d., *ibid.*, b. 34, l. 8.

⁵⁴ „Vilniaus kraštas partizanų pinklėse“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1944, vasario 16, p. 4.

⁵⁵ „Bolševikinės bandos“, *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944, vasario 5, p. 3.

⁵⁶ „Bičiulių“ būrio kovos veiksmų žurnalas, LYA, f. 59, ap. 1, b. 1, l. 13; Vytauto būrio įsakymai, *ibid.*, f. 58, ap. 1, b. 1, l. 10; Būrio ataskaita, *ibid.*, l. 40–41; Vytauto būrys įkurtas 1944 m. gegužės pabaigoje. Jo vadas lt. Vl. Šlapelis buvo lietuvių savisaugos batalionų karininkas, pateko partizanams į nelaisvę, tapo partizanų. Vytauto būryje buvo sutelkti ir kiti buvę savisaugos batalionų kariai, iš viso apie 10 žmonių, žr. *ibid.*, l. 65.

⁵⁷ Kazimiero (M. Šumausko) 1944 m. kovo 27 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 411, l. 57.

⁵⁸ Vytauto būrio 1944 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, f. 58, a. 1, b. 1, l. 40–41.

⁵⁹ Dargužių kaimo (Valkininkų vlsč.) gyventojo Stasio Jankūno (g. 1899 m.) liudijimu, lenkams okupavus Vilniaus kraštą, Dargužiuose ir aplinkiniuose kaimuose kovai su lenkais susiorganizavo dideli lietuvių partizanų būriai. Jie netoli Pirčiupių buvo išsikasę apkasus, prie Merkio, Šalčios budėjo jų sargybos, lietuviai partizanai sėkmingai kovojo su lenkų smulkesniais daliniais. Įsitvirtinus lenkų okupacijai, daugeliui jų teko bėgti į Lietuvą, vėliau per demarkacijos liniją slapčia grįžo namo, patyrė žiaurias lenkų valdžios represijas. Žr. S. Jankūno 1961 m. atsiminimai, užrašė S. Karosienė, LYA, f. 17637, ap. 1, b. 301, l. 51–53.

⁶⁰ Istoriko V. Kancevičiaus 2001 m. liepos 4 d. liudijimas autoriui. V. Kancevičiaus minimus faktus patvirtina ir raudonųjų partizanų šaltiniai. J. Grigonis 1951 m. rašytuose atsiminimuose ypač pabrėžė Merkinės gimnazijos moksleivių vaidmenį miestelio savisaugos veikloje: partizanai 1943 m. rudenį sužinojo, kad Merkinės gimnazijoje „apginkluoti visi moksleiviai kovai prieš partizanus“. G. Zimanas parašė gimnazijos direktoriui laišką, kuriame priekaištavo, „kam jis nuodija jaunimą, versdamas jį tarnauti amžiniams lietuvių tautos priešams vokiečiams okupantams“. G. Zimanas užmezgė ryšius su gen. T. Daukantu (buvo su juo šiek tiek pažįstamas iš studijų Kauno universitete laikų), siūlė „nuginkluoti gimnaziją ir nedemoralizuoti vaikų“, taip pat padėti užmegzti ryšius su policija ir lietuvių pareigūnais, prisidėti prie antivokiškos kovos. Gen. T. Daukantas neva padėjęs užmegzti ryšius su Merkinės policija, netgi sutikęs atsiųstu iš sovietinio užnugario lėktuvu nuskristi į Maskvą ir iš ten per radiją kreiptis į Lietuvos gyventojus, žr. LYA, f. 3377, ap. 3377, b. 362, l. 6.

⁶¹ J. Blažio 1946 m. liepos 25 d. parodymai, *ibid.*, ap. 55, b. 139, l. 37, 41. Matyt, norėdamas sumenkinti savo kaltę, J. Blažys tvirtino, kad Valkininkus saugojo nuo lenkų partizanų, su raudonaisiais partizanais kovoti negaudavo nurodymų ir su jais nekovojo.

⁶² G. Zimano 1943 m. spalio 24 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 437, l. 1–2.

⁶³ G. Zimano 1944 m. kovo 3 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, b. 40, l. 34, 35.

⁶⁴ V. Sakalauskas, *Šarūno partizanų būrio kovinė veikla Alytaus apskrityje 1943–1944 metais. Atsiminimai*, užrašė J. Petronis 1959 m., *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 318, l. 95.

⁶⁵ J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

- ⁶⁶ LYA, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 41–42.
- ⁶⁷ Policijos pranešimų santraukos, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 45.
- ⁶⁸ A. Zinkevičiūtės-Vaicekavičienės atsiminimai, užrašė J. Petronis, *ibid.*, ap. 22, b. 428, l. 28.
- ⁶⁹ *Ibid.*, f. 1, b. 31, l. 10; b. 40, l. 34–35.
- ⁷⁰ *Ibid.*, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 43.
- ⁷¹ M. Afonino (Petro) 1944 m. gegužės 23 d. ir birželio 2 d. radiogramos A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 210, 380.
- ⁷² M. Afonino 1945 m. vasario 8 d. pranešimas LKP(b) Trakų apskrities partinio ir sovietinio aktyvo susirinkime apie apskrities pagrindinio komiteto veiklą vokiečių okupacijos metais ir partinės organizacijos eilinius uždavinius likviduojant vokiečių okupacijos padarinius, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 83, l. 45; f. 51, ap. 51, b. 1, l. 12.
- ⁷³ M. Miceikos (Gabrio) 1944 m. gegužės 29 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 354; L. Solomino (Prano) 1944 m. birželio 15 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 413, l. 12.
- ⁷⁴ 1-osios Trakų partizanų brigados 1944 m. birželio 23 d. įsakymas Nr. 59, *ibid.*, f. 51, ap. 51, b. 6a, l. 43–48, 66–68.
- ⁷⁵ 1944 m. balandžio 28 d. įsakymas „Išlaisvintojo“ būriui, *ibid.*, f. 49, ap. 1, b. 5, l. 44; b. 2, l. 10. Matyt, šis ir kiti vokiečių okupacijos metų įvykiai susiję su ginkluotos savisaugos veikla iš dalies lėmė Klepočių, Ryliškių ir kitų kaimų tragedijas (sudeginti 1944 m. gruodį, Kūčių naktį ir vėliau). Sovietiniai partizanai, tapę stribus, sovietiniais valdžios aktyvistais, su NKVD kariuomene tęsė baudžiamąsias keršto akcijas, suvedinėjo sąskaitas, kurių nespėjo ar nepajėgė įvykdyti vokiečių okupacijos metais.
- ⁷⁶ G. Lučinskas, „Tragiški likimai: savisaugininkai V. ir A. Gruodžiai“, *Voruta*, 2000, birželio 10, p. 4.
- ⁷⁷ V. Sakalauskas, *op. cit.*, p. 95; 1975 m. pažyma apie „Dainavos partizanų būrį“, LYA, f. 2, ap. 1, b. 1, l. 18; MGB Daugų rajono viršininko Kostinčio 1951 m. vasario 21 d. pažyma, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 193, l. 153–154.
- ⁷⁸ A. Barauskas, „„Tiesa“ kovojo girių tankmėj“, *Tiesos kelias: Lietuvos komunistinės spaudos istorijos puslapiai (straipsnių rinkinys)*, Vilnius, 1977, p. 106–107.
- ⁷⁹ A. Zinkevičiūtės-Vaicekavičienės atsiminimai, užrašė J. Petronis 1959 m., LYA, f. 3377, ap. 22, b. 428, l. 28.
- ⁸⁰ A. Barauskas, *Margirio partizanų būrio, veikusio 1943–1944 m. Vilniaus apskrityje, ataskaita*, 1944 m., *ibid.*, ap. 53, b. 283, l. 25.
- ⁸¹ Antai J. Barauskas savo atsiminimuose rašė apie Varėnos vlsč. Pamusių k. likviduotą „gestapo agentą“, atvykusį organizuoti savisaugos būrių kovai su partizanais. Žr. J. Barausko atsiminimai, 1950 m., *ibid.*, b. 77, l. 28.
- ⁸² J. Olekas, *Neramios naktys*, Vilnius, 1964, p. 115–116.
- ⁸³ J. Biekšos 1945 m. vasario 17 d. parodymai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 193, l. 139–140.
- ⁸⁴ Sovietinio pagrindžio agentūros šaltinis taip apibūdino vieną Alytaus apskrities Merkinės valsčiaus savisaugininką: 14 ha žemės ūkio savininkas, „Smetonos laikais“ priklausė tautininkų organizacijai, Tarybų valdžios metais (1940–1941) platino antisovietinius atsišaukimus, skleidė antisovietinę propagandą, nuo pirmųjų vokiečių okupacijos dienų „banditų gaujų“ [Birželio sukilėlių būrių. – R. Z.] narys, su trispalve vėliava „bėgiojo“ ir šaukė „Valio laisva Lietuva“, žr. LYA, f. 1, ap. 1, b. 102, l. 39.
- ⁸⁵ P. Stankeras, *op. cit.*, p. 78; LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 46; „Šaulių sąjunga“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, Boston, 1963, p. 381.
- ⁸⁶ Žr. V. Pališausko ir F. Čepuko baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, b. 297556/3, l. 7.
- ⁸⁷ M. Afoninas, *op. cit.*, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 83, l. 45.
- ⁸⁸ P. Stankeras, *op. cit.*, p. 79.
- ⁸⁹ Daržininkų kaimo žmonių 1944 m. vasario 19 d. laiškas „Draugams Partizanams!“, LYA, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 43.
- ⁹⁰ Užuguosčio pradžios mokykloje 1945 m. kovo 26 d. įvykusio mitingo protokolas, *ibid.*, f. 164, ap. 164-7, b. 4, l. 55.

Rimantas Zizas

LOCAL DEFENCE (SELF-DEFENCE) IN LITHUANIA DURING THE NAZI GERMAN OCCUPATION (1941–1944)

Summary

In the summer of 1943 a substantial turning point took place in the Eastern front, the Germans lost their strategic initiative and were dislodged far to the West. Lithuania was not anymore a remote and quiet country to protect their rear. In summer 1943 due to unsuccessful military and labour mobilization and spreading armed underground activities of the Soviets, the Germans consolidated the mass repressions in Lithuania, however proclaiming the locals responsible for the acts of sabotage. Trying to protect the Lithuanians both from the terror of the Soviet partisans and from the terror retaliation of the Germans, the Lithuanian self-governing administrations volunteered to form armed security units from about 30 thousand men. These units were to act under the supervision of the region authorities. During the negotiations with the Germans in the beginning of September in 1943 the principle agreements on the establishment of these units were made, however the Germans refused to arm them the Lithuanians having to equip the squads themselves. The local defence (self-defence) units as planned were to be established in villages, boroughs and towns. Their task was to protect the „property and residents of the living sites“, and in general they were to fight against the „banditry of the Bolshevik elements“. Moreover, a separate military unit of 3 thousand was to be formed to defend the major communication roads and objects, and to support the local squads.

The armed local defence structures were being formed under complicated conditions. The very German officers had no a unanimous attitude, some of them considering the establishment of the armed local defence a privilege the Lithuanians had not deserved since their involvement in war was trivial. The national underground activists were tempted with a possible prospect to benefit from the local defence structures by receiving armament from the Germans. On the other hand, these activists were also suspicious about the creation of the armed structures since they could be employed for the Germans' interests, also to be taken out of Lithuania and the like. Moreover, the members of the armed structures were at risk of repressions by the armed Soviet underground. The creation of the local defence system was largely obstructed, as the question regarding the armament of units had not yet been solved with the Germans.

The local defence units were armed from the reserves of the Lithuanian police. Other important way to equip the units – the very members had to find the sources and finance the purchase of the armament themselves.

Nevertheless, despite inauspicious factors and conditions the self-defence structure was being established all over Lithuania. Its activities left significant traces everywhere

where the armed Soviet underground existed. Since historiography has suppressed the armed local defence as a phenomenon and has not evaluated its occurrence and activities, the article provides facts from different regions of Lithuania about its existence and its reencounters with the Soviet partisans. These facts are intended to show that the establishment and activities of the armed local defence units especially in the Southeastern and Eastern Lithuania was a massive phenomenon during the Nazi German occupation.

The mass occurrence of the armed local defence is evidenced by ostensive and oblique records from the Soviet underground sources, armed clashes with the Soviet partisans, terror and violence perpetrated against the local defence members, villages and homesteads being burnt, as well as massacres of innocent inhabitants and other repressions. The most brutal acts of the kind the Soviet partisans had perpetrated were: on 29 January 1944 the village of Kaniukai in the Eisiskes region was burnt down (about 35 people were killed) and on 12 April of the same year (during the Easter) the village of Bakaloriskes in Trakai region was also burnt down. The article presents the conclusion that repressive means of the red partisans were not adequate to the harm the local defence groups from these villages had done to the Soviet partisans; those repressions were perpetrated to suppress the local defence as a mass phenomenon. The article also evidences the mass occurrence of the armed local defence presenting the facts about the armament expropriated from the village defence squads by the Soviet partisans when they tried to disarm the local defence, loses of the Soviet partisans during the clashes with the local defence, unsuccessful attempts to push their way from the Rudninkai woods in the Southeast deeper into the country.

Composed from all Lithuanian armed squads which had been formed during the German occupation, the local defence as an armed structure mostly suited the needs of the Lithuanians. Under particular political and historical circumstances it struggled with the Soviet partisans who have been acting in Lithuania mostly under the leadership of the Soviet Union, which had aggressive political intentions in respect to the Lithuanian nation. The armed local defence became a mass resistance movement against the armed Soviet underground and so expressed the natural law the members of the local defence had to defend their homeland, tangibles and cultural property of many generations. This was the factor having conditioned the mass occurrence of the local defence. The combat of the Soviet partisans against it, especially in the Southeast Lithuania, became mainly a war against the Lithuanian peasantry.

Apie dar vieną stalininio laikotarpio teroro organą – *troikas* ir *petiorkas*

Straipsnio tema – LKP(b) ir represinių struktūrų santykiai stalininiu laikotarpiu, konkrečiau – komunistų partijos sekretorių ir čekistų vadų 1945–1947 m. sudarytų neformalių organų – troikų ir petiorkų – veikla.

Apie *troikas* ir *petiorkas*, ko gero, nėra rašęs nė vienas tyrinėtojas, nors kitais komunistų partijos ir represinių struktūrų santykių klausimais daugiau ar mažiau yra rašę pokario laikotarpį tyrinėję istorikai Arvydas Anušauskas, Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, Eugenijus Grunskis, Kęstutis Kasparas, Vytautas Tininis, Liudas Truska ir kiti.

N. Gaškaitė-Žemaitienė knygoje „Žuvusiųjų prezidentas“ (Vilnius, 1998), dėstydamą Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadovo generolo Jono Žemaičio-Vytauto biografiją, vieną skyrelį skyrė SSRS MVD ministro Lavrentijaus Berijos bandymams J. Žemaitį, kaip ir Ukrainos pagrindžio vadovus, panaudoti, vykdant rėmimosi „nacionaliniais kadrais“ politiką, kovoje dėl valdžios Sovietų Sąjungoje. Aprašyme išryškėja LSSR MVD ministro pavaduotojo Leonido Martavičiaus, Antano Sniečkaus ir kitų intrigos, dviveidiškumas, beprincipis nuomonių keitimas, painūs komunistų partijos vadų ir represinių struktūrų vadų santykiai.

K. Kasparas monografijoje „Lietuvos karas“ (Kaunas, 1999), nagrinėdamas priežastis, dėl kurių mūsų žmonės priešinosi sovietinei okupacijai, bando nusakyti rusų okupacijos esmę. Jo nuomone, karinė oku-

pacija buvo tik pridengta „sovietų valdžia“. „Bet kuris karinės jėgos veiksmas buvo valstybinė politika, o pastaroji – nuolatinis karinės ir kitokios jėgos demonstravimas“ (p. 160). Visose gyvenimo srityse, taip pat ir civilio administravimo, vyravo NKVD interesų prioritetai, viskas buvo palenкта represinei sistemai, kurios ne tik vadovai, bet ir visas aparatas beveik šimtu procentų buvo rusai.

V. Tininis knygos „Sovietų Lietuva ir jos veikėjai“ (Vilnius, 1994) skyriuje „Stalininis režimas“, ypač skyrelyje, skirtame LSSR MVD ministrui Alfonsui Gailevičiui, atskleidė A. Sniečkaus bei jo aplinkos ir represinių struktūrų intrigas, ypač po Stalino mirties 1953 m. pavasarį valdant L. Berijai. Daug dėmesio skirta VKP(b) CK Lietuvos biurui ir antrųjų sekretorių, kurie visuomet būdavo atsiųsti iš Rusijos ir buvo tikrieji Lietuvos valdovai, veiklai.

L. Truska vadovėlyje „Lietuva 1938–1953 metais“ (Kaunas, 1995) koncentruotais duomenimis ir išvadomis vaizduoja mus dominantį laikotarpį, pabrėždamas okupantų teroro bei rusinimo politiką, tačiau, ko gero, per daug švelnina mūsų svarbiausių kolaborantų, ypač A. Sniečkaus, vaidmenį to meto teroro mėsmaalėje. A. Sniečkus iki gyvenimo pabaigos liko staliniečiu, buvo daugelio represijų iniciatoriumi. Jei jis ir buvo ką nors padaręs prieš Maskvos valią, tai tik liudija jį buvus už okupantus protingesnį. Ir Vincą Mykolaitį-Putiną iš generolo Dmitrijaus Jefimovo nagų gelbėjo, ir ko-

lūkių žalienas nuo Nikitos Chruščiovo stengėsi apsaugoti todėl, kad tai būtų pakenkę sovietinio režimo įsitvirtinimui Lietuvoje (L. Truska pateikia kitus A. Sniečkaus veiklos pavyzdžius).

Besidomintys sovietiniu teroru ar jį patyrusieji bent jau yra girdėję apie *troikas*, vadinamuosius OSO (osoboje soveščanije), iš trijų asmenų sudarytus teismus, kurie žmones teisė už akių, šiems nedalyvaujant. NKVD OSO teismai buvo suformuoti 1934 m., o MGB OSO – 1946 m.¹, bet *troikos* įvairiomis formomis Sovietų Sąjungoje veikė jau anksčiau. OSO teismai atitiko čekistinės veiklos pobūdį, kurios tikslas buvo ne tiek išsiaiškinti tiesą, kiek žmogų pasodinti už grotų („tegul nukenčia dešimt nekaltų, negu išsprūsta vienas kaltas“), sukurti teroro atmosferą, kurioje niekas nesijautų saugus. Teisiamas už akių (čekistai dažniausiai taip elgėsi motyvuodami tuo, kad negali teisiamajam atskleisti savo informacijos šaltinių) žmogus netekdavo galimybės teisme nors formaliai pareikšti, kad jis nesutinka su jam iškeltais kaltinimais, o jo prisipažinimas būdavo išgautas jį fiziškai ir dvasiškai kankinant. Kaip minėta, šalia OSO *troikų* Sovietų Sąjungoje veikė dar ir kitokios *troikos*, iš kurių bene žymiausios buvo 1929 m. pabaigoje įkurtos vadinamiesiems buožėms sunaikinti ir 1937 m. vasarą masinio teroro metu sudarytos *troikos* (1937–1938 m. NKVD suėmė 1575 tūkst. žmonių, iš jų 681 622 sušaudė²). Pirmąjį „darbą“ atlikusias *troikas* sudarė partijos pirmasis sekretorius, vykdomojo komiteto pirmininkas ir GPU (Glavnoje političeskoje upravlenije – vyriausioji politinė valdyba) atstovas, antrojo – prokuroras, NKVD ir milicijos viršininkai.

Kokia buvo stalininio CK politinio biuro mąstysena, galima suprasti iš 1937 m. liepos 2 d. telegramos. Vietiniams valdžios organams joje įsakoma „...tučtuojau suimti visus buožes ir nusikaltėlius [...], sušaudyti prie-

šiškai nusiteikusius, kai tik troika administracine tvarka išnagrinės jų bylas, o ne tokius aktyvius, bet priešiškus režimui elementus ištremti. CK siūlo per 5 dienas pateikti jam troikų sudėtį, taip pat sušaudytų ir ištremtų asmenų skaičių“. Kiekvienai teritorijai buvo nurodyta, kiek žmonių joje turi būti sušaudyta ir ištremta – duotos tam tikros kvotos. Iš vietos valdžios organų pasipylė prašymai tas kvotas padidinti ir NKVD liaudies komisaras Nikolajus Ježovas jas padidino ne mažiau kaip 200 tūkst. žmonių³.

Be minėtų OSO *troikų*, teisusių tūkstančius mūsų žmonių, Lietuvos apskrityse ir valsčiuose pokario metais dar veikė kito tipo *troikos* ir *petiorkos*, kurios priiminėjo gal ne tokius drastiškus, bet daugeliui Lietuvos žmonių lemtingus sprendimus. Apie šiuos komunistinio teroro įrankius toliau ir kalbėsime remdamiesi tuo, ką pavyko išsiaiškinti. Šis tyrimas nėra nei išsamus, nei galutinis, nes, pirma, peržiūrėti tik dalies apskričių komunistų partijos komitetų dokumentai, antra, gal niekada nepavyks visko nuodugniai išsiaiškinti, nes *petiorkų* ir *troikų* dokumentų liko labai mažai (tikėtina, jog dalis posėdžių nebuvo protokoluojama, be to, dauguma partijos dokumentų bylų, kuriose buvo dokumentai apie jos ir represinių organų ryšius, yra 5–8 kartus perforuotos ir iš jų, tikėtina, išimti labiausiai kompromituojantys dokumentai). Tam tikrą apskričių *petiorkų* ir *troikų* dokumentų savitumą, jų glaustumą lėmė ir tai, kad siekiant didesnio įslaptinimo juos rašydavo ne specialus sekretorius, bet vienas iš *petiorkų* ar *troikų* narys ir tie dokumentai dažniausiai nebūdavo perrašomi mašinėle. Valsčių *troikos* per savo pasitarimus, ko gero, nerašydavo jokio dokumento, padėtį aptardavo tik žodžiu. Galbūt jų rašyti dokumentai buvo sunaikinti. Šiaip ar taip, jų nepavyko aptikti nė vieno.

Sovietinių represinių struktūrų (ČK, GPU, NKVD, NKGB, MVD, MGB, KGB

ir kt.) santykiai su komunistų partijos tiek centrinėmis, tiek periferinėmis organizacijomis, ypač su tų organizacijų vadovaujančiais darbuotojais, buvo painūs, nors patys represiniai organai buvo sukurti partijos ir vadinami jos kalaviju. Dėl beveik neribotos valdžios įgavę didžiulę galią, represiniai organai kartais bandydavo vykdyti ir savarakiškesnę politiką, kitokią negu komunistų partijos politika. Stalinas susidariusias kolizijas išspręsdavo paprastai – sušaudydavo aukščiausius represinių organų vadovus ir beveik visus jų pavaduotojus bei dalį artimesnių jiems žmonių (NKVD liaudies komisarus Henriką Jagodą 1938 m., N. Ježovą 1940 m. ir kt.). Stalinas tam tikrais laikotarpiais iškeldavo tai vienus, tai kitus asmenis ir organizacijas, o nutaręs, kad jie jau per daug įgavę galios ir per daug žino, pagal rytietišką tradiciją juos sunaikindavo. Komunistų partijos politinis biuras represinės struktūros galutinai perėmė savo žinion po L. Berijos suėmimo 1953 m. birželio 26 d. Tada buvo susidorota ir su žymesniais čekistais – 1954 m. gruodžio 19 d. mirties bausme nuteistas buvęs MGB ministras Viktoras Abakumovas, 1953 m. gruodžio 23 d. tokia pat bausmė įvykdyta ir Lietuvoje gerai žinomam NKGB ir MVD ministrų pavaduotojui Bogdanui Kobulovui, buvusiam NKGB liaudies komisarui Vsevolodui Merkulovui ir kitiems. Vėliau represijos buvo ne tokios masiškos.

SSRS, ypač prieškario metais, kovos tarp Stalino proteguojamų tai vienu, tai kitų struktūrų išsiliedavo į didžiulius kruvinus komunistų partijos ir represinių struktūrų valymus. Lietuvoje žymesnių susidūrimų tarp partinių ir represinių struktūrų nebuvo, išskyrus tai, kad 1945 m. rugpjūčio 4 d. buvo pašalintas iš einamų pareigų NKGB liaudies komisaras Aleksandras Gudaitis-Guzevičius už nesugebėjimą susidoroti su pagrindžiu bei kilus įtarimui, kad jis turi tam tikrų tautinių aspiracijų. Šiek

tiek komplikuota padėtis buvo susidariusi tik 1953 m. pavasarį, kai L. Berijai vykdant rėmimosi „nacionaliniais kadrais“ politiką LSSR MVD ministro pavaduotojas A. Gailevičius ir MGB ministro pavaduotojas L. Martavičius parašė prieš A. Sniečką ir LSSR vadovybę nukreiptą pranešimą⁴. Lietuvoje nebuvo didesnio tiek vienu, tiek kitų organų valymo dėl kelių priežasčių. Pirmą, nelabai buvo ką ir valyti. Antrosios okupacijos pradžioje iš Lietuvoje gyvenusių trijų su puse tūkstančių komunistų partijos narių lietuviai sudarė ne daugiau kaip penktadalį (1948 m. tarp 22,2 tūkst. partijos narių lietuvių buvo 18,5 proc.), tad kiekvienas iš jų, ypač raštingesnis, šį tą galintis dirbti, buvo itin vertinamas. Antra, be abejo, nemažą vaidmenį vaidino fanatiškas komunistas, tačiau gana protingas žmogus, geras taktikas ir net strategas, Lietuvos komunistų vadas, CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus. Jį palaikė dauguma tiek centro, tiek periferijos partijos vadovų, siekusių tam tikro stabilumo ir saugumo garantijų, nors intrigų komunistų partijoje užteko. Trečia, išipliekti tarpusavio kovai trukdė gal ne tiek drausminantis A. Sniečkaus vaidmuo, kiek turėtas bendras priešas – lietuvių tauta. Nors komunistai tiek kitus, tiek, ko gero, ir save bandė įtikinti, kad jiems priešinasi tik saujelė buržuazinių nacionalistų, kilusių iš išnaudotojų klasių, bei vienas kitas prie jų prisidėjęs suklaidintas žmogus, tačiau iš savo patirties, taip pat iš čekistų ir prokurorų pranešimų jie turėjo gerai žinoti, kad tarp besipriešinančių ir sumintų asmenų vadinamųjų išnaudotojiškų klasių atstovai (dvarininkai, buožės, dvasininkai) sudarė tik 5–7 proc⁵.

Lietuvos komunistai, L. Berijai trumpai valdant 1953 m. pavasarį, buvo priversti pripažinti, kad vadinamąjį „nacionalistinį pogrindį ir jo ginkluotas gaujas“ sutriuškino čekistai ir jų kariuomenė, kurių didelė dauguma buvo rusai (1948 m. pradžioje

MGB tarp 787 vadovaujančių darbuotojų – valdybų, skyrių, poskyrių viršininkų ir jų pavaduotojų – lietuvių buvo tik 29, arba 3,7 proc.⁶). Kaip jau minėta, dauguma partinių, ypač tuoj po karo, o vadovaujantys kadrai ir visą stalininį laikotarpį, buvo taip pat rusai ar rusakalbiai. Apskirtyse pirmasis, trečiasis ir ketvirtasis partijos komiteto sekretoriai būdavo dažniausiai lietuviai, o likęs komiteto aparatas – rusai. Paprastai tarp skyrių vedėjų tik moterų skyriaus vedėja būdavo lietuvė.

Esant tokiai komunistų partijos vadovų tautinei sudėčiai, partiniai su čekistiniais organais turėjo neblogai sutarti, nors, atrodo, A. Sniečkus su MGB ministrais retsykiais apsipykdamo. Ko gero, didžiausia trintis buvo apačioje – valsčiuose, kur dėl valdžios ar turto nepasidaliję valsčių partiniai organizatoriai ar partijos sekretoriai kivirčydavosi su NKVD–MVD–MGB valsčių poskyrių viršininkais.

Vargu ar lietuviai komunistai pokario metais yra turėję nors kiek ryškiau išreikštų tautinių aspiracijų. Okupantas buvo toks nuožmus, jo naudotos priemonės tokios brutalias ir mūsų tautai skausmingos, kad tik visiškas fanatikas komunistas galėjo tikėti, jog tai, kas vyksta, daroma „lietuvių liaudies“ labui. Dauguma lietuvių komunistų buvo pusiau beraščiai ar net visai beraščiai (net ir apskrities partijos sekretoriai); jie gerai suprato, kad tik okupantų dėka yra iškelti į tokias valdžios aukštumas, apipilti materialinėmis gėrybėmis. Vis dėlto trumpas L. Berijos valdymo laikotarpis (1953 m. kovas–birželis), kai buvo bandoma valdyti daugiau remiantis „nacionaliniais kadrais“, parodė, kad tam tikros trinties tarp partinių lietuvių ir rusų būta. Tačiau tą trintį daugiausia lėmė ne tautiniai, o karjeros sumetimai: iš Lietuvos išvykus rusams, kurie turėjo daugumą patogių postų, jų vietas būtų užėmę lietuviai komunistai.

Apskritai smarkios pokario kovos bei komunistų represinė veikla lėmė, kad Lietuvoje buvo beveik visiškai įgyvendinta Lenino mintis – „geras komunistas yra geras čekistas“. Visi komunistai ir dauguma komjaunuolių pokario metais buvo apginkluoti, nuolat dalyvaudavo masinėse prievartos priemonėse – rinko pyliavas, mokesčius, skelbė vadinamuosius išbuožinimus, vykdė trėmimus, nuo 1948 m. varė valstiečius į kolūkius ir kt. Paprastas Lietuvos žmogus net negalėdavo atskirti, kuris iš komunistų kuo dirba – ar jis tarnautojas, ar stribas, ar čekistas. Pamėgdžiodami Staliną ir kitus vadus komunistai mėgo nešioti karišką ar pusiau karišką aprangą; tokia apranga ir šiurkštus elgesys juos dar labiau suvienodino. Stalininiu laikotarpiu kiekvienas partinis ir dauguma komjaunuolių tiek savo veiklos pobūdžiu, tiek elgesiu, net apranga, galėjo pasijusti esąs vos ne tikras čekistas. Štai kaip minėtą Lenino mintį suformulavo ir 1946 m. gruodžio 4 d. partijos Kėdainių komiteto posėdyje išsakė MGB apskrities skyriaus viršininkas M. Jušakovas: „Kiekvienas komunistas turi būti čekistu ir visos mūsų jėgos turi būti nukreiptos į bendrą tikslą“⁷. O partijos Prienų rajono komiteto sekretorius Supronas net 1952 m. rugpjūčio 9 d. antrojoje rajono partinėje konferencijoje teigė: „Kova su nacionalistiniu pagrindžiu yra gyvybiškai svarbus visos partinės organizacijos ir kiekvieno komunisto reikalas“⁸ (paskutiniai partizanai Prienų rajone žuvo 1954 m.).

„Bendras reikalas“ ir „gyvybiškai svarbus reikalas“ – sutriuškinti partizanus, stovėjusius pasipriešinimo okupacijai ir sovietizacijai priešakyje. Tačiau to buvo negana; reikėjo atsikratyti daugelio mūsų žmonių, tikėjusių, kad tik nepriklausomoje valstybėje gali išsipildyti jų lūkesčiai ir klestėti tauta bei valstybė. Tuo tikslu okupacijai ir sovietizacijai labiausiai besipriešinantys ir pavojingi asmenys buvo uždaryti į kalėjimus,

lagerius ar ištremti, kiti – atleisti iš darbų ir nustumti į gyvenimo pakraščius (ypač negailestingai buvo šalinami mokytojai). Tautos pasipriešinimo judėjime dalyvavo šimtai tūkstančių žmonių, ir pamažu tiek okupantai, tiek kolaborantai pradėjo suprasti, kad karinės teroro priemonės bus veiksmingos tik tada, kai bus derinamos su šalies sovietinimu – ūkio, švietimo, administravimo ir kt. pokyčiais. Karinės funkcijas turėjo vykdyti čekistai, pasitelkę vidaus kariuomenę ir iš dalies sovietinę armiją, o sovietizaciją – partiniai ir sovietiniai organai. Kadangi pastarieji Lietuvoje pokario metais buvo labai silpni, tai krašto sovietinimu rūpinosi beveik vien partiniai organai. Bet, kaip minėta, didesni ir mažesni partijos vadai nesitenkino tokiu darbo pasidalijimu ir stengėsi, kad jų ir čekistų darbai kuo daugiau susipintų. Tai daryti juos vertė ideologiniai ir praktiniai sumetimai, užsitęsęs pasipriešinimas (tiek Maskvos, tiek Vilniaus partiniai veikėjai iš pradžių tikėjo, o ir vėliau ne kartą tą savo norą ir tikėjimą deklaravo teigdami, kad ginkluotas pasipriešinimas bus sutriuškintas per vieną ar du mėnesius; iš tikrųjų jis tęsėsi beveik dešimt metų). Štai kokias drąsias mintis 1948 m. balandžio 13–14 d. vykusiam Kėdainių apskrities partiniame susirinkime dėstė aplenkdamas laiką vienas fanatiškiausių to meto pirmųjų sekretorių Juozas Piligrimas: „Pagrindinė priežastis, kad partijos apskrities komitetas ir kartu visa apskrities partinė organizacija nesugebėjo pakelti plačių gyventojų masių į kovą su banditizmu, yra ta, kad kovoje su banditizmu dalyvavo draugai, atvykę iš kitų broliškų respublikų, o ne vietiniai gyventojai lietuviai [...]. Į kovą dėl banditinio elemento likvidavimo turi įsitraukti kiekvienas komunistas ir komjaunuolis, sugėbant rankoje laikyti ginklą“⁹.

Kaip minėta, ginklus pokario metais buvo paėmę (ar juos privertę paimti) visi komunistai ir dauguma komjaunuolių. Gin-

kiai buvo teroro įrankis prieš gyventojus ir kartu šiek tiek padėdavo gintis nuo partizanų. Bet tiesioginėje kovoje su partizanais vadinamasis partinis ir sovietinis aktyvas dalyvavo vangiai, nors vadovybė ragino ir stengėsi jį įtraukti. Bene svarbiausia tokio elgesio priežastis – savisaugos instinktas. Be to, nemaža dalis partinių jais tapo ne tiek ideologiniais, kiek karjeros sumetimais ir manė, kad okupacinė kariuomenė juos turi ginti nuo partizanų. Nuolat bijodami pasikėsinimų ir jausdami žmonių neapykantą bei panieką, partiniai, ypač vadovaujantys apskričių komitetų darbuotojai, uoliai terorizavo gyventojus. Jau minėta, kad 1937 m. Sovietų Sąjungoje nustatius kvotas, kiek kuriose teritorijose galima sušaudyti ir ištremti gyventojų, iš vietinių partinių ir sovietinių organų pasipylė prašymai tas kvotas padidinti. Kažkas panašaus vyko ir Lietuvoje; vietiniai partiniai organai kartais net lenkdavo okupantus teroristinėmis užmačiomis, reikalavimais padidinti bausmes. Nepaprastai įnirtingai buvo puolami vadinamieji buožės, kurių darbštumas, tvarkingumas, verslumas, taupumas ir kitos savybės visiškai nesiderino su sovietinės santvarkos propaguojamomis vertybėmis. Daugumą komunistų drastiškai prieš juos veikti, be abejonės, skatino ir pavydo bei godumo jausmai, noras šį tą pasiglemžti naikinant jų pavyzdinius ūkius. 1945 m. pabaigoje partijos Biržų komiteto pirmasis sekretorius J. Griciūnas ataskaitoje LKP(b) CK, be visa ko, rašė, kad iš apskrities ištremtos 32 buožių šeimos, 106 išbuožintos. „Tačiau buožinių banditinių ūkių likvidavimo praktika ir jų palikimas [po to] apskrityje yra neteisinga praktika; reikia tuos ūkius ne tik likviduoti, bet ir išvežti iš respublikos, kadangi iš savo vietų išvytos buožių ir banditų šeimos, neišvežtos iš apskrities, visais būdais padeda banditams“. Jis paminėjo kaip pavyzdį, kad Pasvalio valsčiuje trylikametis „likviduoto“ ūkio buožės

sūnus iš nupjautavamzdžio sužeidė naujakurį¹⁰. Tą patį reikalavimą tos pat apskrities partijos komitetas pareiškė dar kartą, pabrėžtinai reikalaudamas ateityje vykdomojo komiteto nutarimu atėmus visą turtą (žemę, gyvulius, inventorių, pastatus, derlių) „būtinai banditų šeimas ištremti už respublikos ribų“¹¹. Daugiau šeimų ištremti, ypač atsakant į partizanų puolimus, nuolat reikalavo partijos Alytaus komitetas. Taip pat reikalavo teisės tremti apskrities valdžios nuožiūra (šią teisę iš dalies gavo; būdavo ištremiama po kelias dešimtis, net apie šimtą šeimų nelaukiant didžiųjų Sąjungos mastu organizuotų trėmimų). Kai kurie partijos komitetai išsigalvodavo savų, vietinių bausmių; antai Kėdainių apskrityje vadinamieji dalinai išbuožintieji, iš kurių būdavo atimamas ne visas turtas (paliekama 5 ha žemės, po arklių ir karvę), būdavo perkeliama į kitą, nuošalesnę tos apskrities valsčių. Klestėjo įkaitų sistema. Po partizanų puolimų ne tik būdavo suimami jų ryšininkai ir rėmėjai, bet ir tremiamos su tais puolimais nieko bendra neturinčios šeimos, ypač turtingiau gyvenančios, apkaltinus jas ryšiais su partizanais. Taip nutiko Kėdainių apskrityje. Po to, kai apie 100 partizanų 1946 m. gegužės 27 d. puolė Gudžiūnų valsčiaus Pociūnėlių miestelį, partijos apskrities komiteto antrasis sekretorius A. Okunevas A. Sniečkui rašė, kad komitetas į įvykio vietą pasiuntė kariuomenę iš keturių valsčių (iš ten stovintį įgulį), o pirmas prašymas buvo toks: „Leisti išvežti keletą rėmėjų – priešišku žmonių ūkių“¹².

Objektyvumo dėlei reikia pasakyti, kad ne visiems lietuviams komunistams taip lengvai sekėsi perimti čekistų represines teroristines priemones, kai neretai būdavo smogiama ir visiškai nekaltiems žmonėms. 1945 m. rugpjūčio 27 d. Justui Paleckiui parašė laišką tuometinis LSSR rašytojų sąjungos pirmininkas Petras Cvirka, matyt, tų metų vasarą aplankęs gimtąsias Veliuonos

apylinkes (laiškas saugomas Lietuvos ypatingajame archyve, J. Paleckio fonde). Laiške jis dėstė, kad pasieniečiai liepos mėn. sušaudė keturis ramius valstiečius, paėmę juos tiesiog iš lauko darbų ir nieko nepaaiškinę vietinei valdžiai. Štai ką jam po to įvykio sakė Veliuonos valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas, partinis organizatorius, apylinkės pirmininkai: „Draugas Cvirka! Tokie faktai, neaiškus, niekam nesuprantamas, neišaiškintas teroras iš mūsų kariuomenės ir milicijos organų pusės visą mūsų agitaciją, visą mūsų tarybinį darbą apverčia aukštyn kojomis. Ima noras bėgti, mesti viską ir dumti kur nors...“ Galimas daiktas, kad vienas kitas idealistas komunistas, įsitikinęs, jog Sovietų Sąjungoje tarp teorijos, skelbiamų idėjų ir praktikos yra praraja, iš tikrųjų taip ir pasielgė – liovėsi aktyviai dalyvavęs to meto veikloje ir pasitraukė į nuošalę. Tačiau, deja, tokių buvo nedaug.

Galima būtų vardyti dar daug komunistų partinės valdžios ir okupantų represinių struktūrų ryšių – kartu buvo sudaromi operatyviniai kovos planai, reguliuojamas vidaus kariuomenės įgulų išdėstymas, tvirtinami ir iš darbo šalinami represinių struktūrų darbuotojai, jų darbas nuolat svarstomas partijos komitetų biuruose ir t. t. Bene ryškiausiai komunistų partijos ir represinių struktūrų ryšius rodo vadinamųjų *troikų*, *četiortkų*, *petiorkų* darbai.

Apie partinių ir čekistinių vadovų telkimą apskrityse ir valsčiuose į vieną organą, kuris spręstų kovos su nacionaliniu pagrindu klausimus, bene pirmas užsiminė VKP(b) Lietuvos biuro vadovas Michailas Suslovas 1945 m. įvykusiame LKP(b) CK VII plenumo. Tai buvo daroma ir praktiniais sumetimais. Suimti ir nušauti žmogų čekistai galėjo ir patys. Kitas teroro priemonės, tokias kaip trėmimai, reikėjo vykdyti sutelktomis čekistų, partinių ir sovietinių organų pastangomis. Dar kitas teroro priemonės, pavyzdžiui, išbuožinimą, dau-

giausia turėjo vykdyti sovietiniai valdžios organai. Taip pamažu visi valdžios organai buvo pajungti terorui vykdyti.

Kad į terorą įtraukti žmonės beatodairiškai ir be gailesčio vykdytų drastiškiausius nurodymus, reikėjo sukurti tam tikrą psichologinę atmosferą, įtikinti juos, jog ne tik vadinamieji buržuaziniai nacionalistai, bet ir „svetimų, priešiškų klasių“ žmonės, pirmiausia buožės, iš tikrųjų yra tarsi ne žmonės ir turi būti sunaikinti. Skleisdami neapykantą komunistai daug pasiekė, nors iš pradžių kai kuriems partiniams, ypač tiems, kurie Antrojo pasaulinio karo metais nebuvo pasitraukę į Sovietų Sąjungą, teroro mastai ir būdai nebuvo visiškai priimtini. Tai rodo NKGB liaudies komisaro pavaduotojo B. Kobulovo žodžiai, pasakyti 1945 m. minėtame VII partijos plenumo: „VKP(b) CK rugpjūčio 15 d. nutarimas „Dėl Lietuvos komunistų partijos uždavinių“ iškelia naujus uždavinius – Lietuvos komunistus perauklėti Lenino–Stalino mokymo pagrindu“¹³. Provincijoje dirbę Lietuvos komunistų vadovai, kuriems tai dar reikėjo daryti, „persiauklėjo“ labai greitai ir, kaip minėta, teroristinėmis užmačiomis prilygo čekistams.

Trumpai apie 1945 m. rugpjūčio 23–24 d. vykusį LKP(b) CK VII neeilinį plenumą, kuriame buvo svarstomi VKP(b) CK nutarimai: 1945 m. rugpjūčio 15 d. „Dėl Lietuvos KP(b) CK trūkumų ir klaidų vadovaujant partiniam politiniam darbui“ ir 1944 m. spalio 30 d. „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio darbo trūkumų ir užduočių“. To plenumo medžiaga – ypač M. Suslovo, B. Kobulovo, Ivano Tkačenkos, J. Paleckio ir dar vieno kito aukšto pareigūno kalbos gana įdomios, bet mus jis domina tiek, kiek susijęs su nagrinėjama tema – komunistų partijos funkcionierių ir čekistų neformalaus organo sudarymu. Štai ilgoka citata iš M. Suslovo kalbos, atskleidžianti tų dienų aktualijas ir vieno svarbiausių būsimojo komunistų ideologo mas-

tyseną: „Visų svarbiausia užduotis – greitai sunaikinti banditizmą. Šio uždavinio sprendimui reikia mobilizuoti visas jėgas. Reikia, kad partijos apskričių komitetai kovos su banditizmu klausimus svarstytų ne retsykais, o kasdien, būtent kasdien. Tikslinga, kad partijos komitetų pirmasis ir antrasis sekretoriai bei NKVD ir NKGB viršininkai kasdien arba blogiausiu atveju kas antrą dieną susirinktų trumpai aptarti politinę padėtį apskrityse ir numatytų operatyvines priemones kovai su banditizmu. Kiekvienoje apskrityje turi būti sudarytas buržuazinių nacionalistinių gaujų likvidavimo artimiausiu metu planas, kuriame turi būti numatytos konkrečios politinės, ūkinės, organizacinės ir čekistinės-kariuomenės priemonės. Į valsčius, labiausiai apimtus banditizmo, turi būti pasiųsti vadovaujantys apskričių darbuotojai politiniam ir organizaciniam banditizmo likvidavimo darbui“¹⁴.

Tačiau, kaip galima spręsti iš partijos Trakų apskrities pirmojo sekretoriaus Michailo Afonino kalbos tame plenumo (taip pat iš to, kad kai kuriose apskrityse *petiorkos* veikė jau iki šio plenumo), tai buvo ne pirmas VKP(b) Lietuvos biuro pirmininko nurodymas, kad partiniai ir čekistiniai organai kovai su mūsų pogrindžiu turi suvienyti jėgas ir sudaryti tam tikrą nuolat veikiantį organą, kuris savo posėdžiuose ne rečiau kaip kartą per mėnesį aptartų padėtį apskrityje, išklaustų NKVD ir NKGB viršininkų ataskaitas. M. Afonino manymu, „ypatingu periodu“ susirinkti ir aptarti padėtį reikėtų dažniau, sudaryti tokią komisiją „[...] tarsi troiką – apskrities komiteto sekretorius, NKVD viršininkas, NKGB viršininkas, kurie kasdien koordinuotų visas tas priemones“¹⁵. Beje, ne kartą minėtas B. Kobulovas, atsakydamas į M. Afonino pasiūlymą, tame pat posėdyje sakė: „Čia drg. Afoninas pasiūlė apskrityse sudaryti troikas kovai su banditizmu. Tam nėra būtinybės“. Tačiau toliau jis dėstė, kad ben-

dras partinių ir čekistinių organų darbas yra labai reikalingas: „Jūs, vadovaujantys darbuotojai, turite prie savęs priartinti čekistus, įsigilinti į jų darbo detales, kasdien jiems padėti“¹⁶.

Nei šio, nei kitų LKP(b) CK plenumų, biurų posėdžių nutarimuose nepavyko rasti duomenų, kad būtų oficialiai įformintos *troikos*, *čtviortkos* ir *petiorkos*. Tačiau toks organas 1945–1947 m. Lietuvoje gyvavo ir tai rodo, kad galėjo būti bent žodinis, tikriausiai A. Sniečkaus nurodymas tokią veiklos ir bendradarbiavimo formą proteguoti.

Kiek žmonių turėjo būti aukščiausiam apskrities organe, kuris vadovavo kovai su pasipriešinimu, – trys, keturi, penki – lėmė vietinės aplinkybės. Dažniausiai tai būdavo *petiorkos*, sudarytos iš penkių žmonių: tarp jų visada būdavo pirmasis ar antrasis (dažniausiai abu) partijos sekretoriai bei MVD ir MGB apskričių skyrių viršininkai. Tačiau kai kuriose apskrityse, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, iš *petiorkos* likdavo *troika*. Antai Alytaus apskrities partijos komitetas 1945 m. kovo 9 d., „būdamas tos nuomonės, kad banditų formuočių sutriuškinimas yra būtiniausia šio laikotarpio užduotis, [...] norėdamas suaktyvinti kovą su banditizmu, sudarė štabą kovai su banditizmu“ iš penkių žmonių – sekretoriaus Repkino (pirmininkas), vykdomojo komiteto pirmininko Palevičiaus, NKVD apskrities skyriaus viršininko Černyšovo, karinio komisaro Smirnovo ir apskrities prokuroro Kudinovo. Už antisovietines kalbas iš darbo atleidus Palevičių, 1945 m. rugpjūčio 17 d. apskrities biuro posėdyje, dalyvaujant A. Sniečkui, buvo sudaryta „operatyvinė *troika*“ iš pirmojo sekretoriaus ir NKVD bei NKGB viršininkų¹⁷. Kitose apskrityse veikė *petiorkos*. Valsčiuose beveik visur veikė *troikos*, sudarytos iš partinio organizatoriaus ar partijos sekretoriaus, NKVD (MVD) valsčiaus poskyrio viršininko ir NKGB (MGB) valsčiaus įgaliotinio. Tačiau

ir sudarant *troikas* kai kurie partijos apskričių komitetai savo iniciatyva stengėsi papildyti tą organą. Antai partijos Biržų apskrities komiteto plane Nr. 100, patvirtintame sekretoriaus Juozo Griciūno, kiekviename valsčiuje numatoma sudaryti *čtviortkas* (NKVD, NKGB darbuotojai, kariuomenės įgulos atstovas ir ketvirtas – iš partinių vadovų), kurioms pavesta vadovauti partizanų sutriuškinimui. Antrame šio nutarimo paragrafe rašoma: „Pavesti aukščiau išvardytiems draugams dar kartą patikrinti ir patikslinti gaujoje esančius asmenis, išpėti juos per jų šeimas, kad pasitrauktų [iš gaujos]. Paskui nusavinti visą jų žemę, gyvulius, turtą, inventorių, derlių ir pastatus“. Į *čtviortkas* buvo paskirti šie partiniai darbuotojai: Biržų valsčiuje – prokuroro padėjėjas Bykovskis, Pabiržės – partijos komiteto karinio skyriaus vedėjas Slanys, Joniškėlio – sekretoriaus padėjėja Calkienė, Vaškų – paruošų įgaliotinis Vorobjovas, Nemunėlio Radviliškio – kadro sekretorius Lapinskas, Saločių – agitacijos ir propagandos skyriaus vedėjas Čigas, Pasvalio – vykdomojo komiteto pirmininkas Gražinis, Papilės – pirmasis sekretorius Griciūnas, Vabalninko – vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas Variakojis. Apie *čtviortkos* sudarymą rašoma: „Turint tikslą paremti konkrečias operatyvines čekistines priemones, parengtas karinių vadovų, NKGB ir NKVD viršininkų, kaip sunaikinti banditų grupes apskrityje, paskirti tuos asmenis atsakingais už tų gaujų sunaikinimą“¹⁸. Kad Biržų apskrityje *troikos* buvo papildytos kariuomenės įgulų atstovais, tai buvo logiška, bet kodėl vietoj valsčių partinių organizatorių, kurie geriausiai išmanė padėtį valsčiuose, buvo paskirti žmonės iš apskrities centro – sunkiau suprasti. Gal tas *čtviortkas* norėta padaryti reikšmingesnes, gal komitetas norėjo visur turėti savo žmonių – dabar sunku suprasti. O gal tiesiog buvo vykdomi LKP(b) CK VII plenumo išsakyti M. Suslo-

vo nurodymai, kad į valsčius turi būti pasiųsti vadovaujantys partiniai darbuotojai.

Kokiu tikslu buvo sudaryti tie valdžios organai, jau kalbėjome. Partizanai tuo metu buvo svarbiausia kliūtis okupantams galutinai įsitvirtinti Lietuvoje ir juos bei daugumą mūsų žmonių užgriuvo didžiulės represijos. Apskritai komunistai, pamynę visas kitas valdžias, valdžios išlaikymu visur ir visada itin rūpinosi. Tie naujieji organai turėjo suvienyti okupacinių jėgos struktūrų veiklą su partijos komitetų kontroliuojamą įstaigų veiklą ir taip padėti valdžią išlaikyti ir sustiprinti. Stengtasi išplėsti okupacinių jėgos struktūrų paramos pagrindą, sujungiant ginkluotų ir civilių struktūrų (turėjusių būti civilių, bet, kaip žinome, pokariu beveik visi komunistai buvo apginkluoti) pastangas. Okupacinės ginkluotos struktūros gynė nuo partizanų kolaborantus, o šie savo ruožtu turėjo tenkinti okupantų materialinius poreikius (aprūpinti maistu, kuru, būstais ir kt.), sudaryti šnipinėjimui tinkamą terpę (iš pradžių rusams buvo sunku mūsų krašte; tik pasitelkę agentus ir atvirus kolaborantus – komunistus, komjaunuolius, sribus – jie pradėjo geriau pažinti Lietuvą). Kaip jau minėta, toli gražu ne visur tą partinių ir represinių organų veiksmų vienybę pavyko pasiekti. Trukdė daug kas – partinių darbuotojų nenoras dar labiau rizikuoti savo galvomis, itin didelis čekistinio darbo įslaptinimas ir kt. Bene svarbiausia priežastis ta, kad partiniai organai nesugebėjo, kaip jie sakydavo, „išjudinti liaudies masių“, nes dauguma mūsų žmonių į okupantų ir jų tarnų užmačias žiūrėjo priešišškai. Apie susidariusią padėtį 1949 m. sausio 22 d. Prienų apskrities partiniame susirinkime kalbėjo čekistas Bodrovas, MGB pirminės partinės organizacijos sekretorius: „Partinis sovietinis aktyvas į kaimus vis dar negali išvykti be ginkluotos apsaugos. Reikia pasakyti, kad jei su nacionalistiniu po grindžiu kovotų ne vien MGB organai, bet

ir valsčiaus partinės organizacijos kartu su MGB organais, padėtis apskrityje būtų geresnė“¹⁹. Prieš tai komiteto posėdyje jis kalbėjo: „Kovoti su ginkluotomis gaujomis yra ne tik MGB organų, bet ir visų komunistų bei komjaunuolių užduotis, bet mūsų apskrityje to nėra“²⁰. Panašiai čekistai kalbėjo ir kitose apskrityse.

Svarbi *petiorkų* ir *troikų* užduotis buvo sudaryti čekistams, ypač valsčiuose, tam tikrą moralinio palaikymo mikroklimatą. Dauguma čekistų, paskirtų dirbti į valsčius, žiūrėjo į tai kaip į pasmerkimą, išsiuntimą žūti. Kadangi anaipol ne visi tie per tūkstantį valsčiuose dirbusių leitenantų ir kapitonų buvo idėjiniai fanatikai, pasiryžę aukoti gyvybę kovoje su buržuaziniais nacionalistais, tai jų gyvenimas, nors jie turėjo beveik neribotą valdžią, valsčių centruose neretai būdavo sudėtingas ir net tragiškas. Vienas kitas iš jų viską metęs bėgdavo iš Lietuvos, nors už tai karo tribunolo būdavo nuteisiamas 4–5 metams kalėjimo; kiti verčiau rinkdavosi katorgą. Antai Prienų apskrities Šilavoto valsčiaus poskyrio viršininkas Bukaševas pareiškė: „Aš geriau trejus metus atsėdėsiu katorgoje, negu dirbsiu čia“. Po šio pareiškimo jį nutarta pašalinti iš partijos ir patraukti teisminę atsakomybę²¹. Bet dauguma į valsčių centrus dirbti paskirtų čekistų savo likimą sutikdavo nuolankiai ir dažniausiai beviltiškai prasiždavo.

Kėdainių apskrities *petiorkos* 1946 m. rugpjūčio 13 d. posėdis buvo pavadintas „sumažintos apimties apskrities komiteto posėdžiu“. Gali kilti klausimas, kodėl tų pačių klausimų, svarstytų šiame posėdyje, nebuvo galima svarstyti biure? Juk daugumos ir *petiorkų*, ir biurų narių sudėtis buvo beveik ta pati (*petiorkose* paprastai būdavo vienas, retais atvejais – du nauji žmonės, biuras buvo 1–2 žmonėmis didesnis). Matyt, įtraukus į *petiorkas* 1–2 asmenis iš represinių struktūrų, jos tapdavo labiau

„specializuotos“. Beje, tame „sumažintos apimties komiteto posėdyje“ dalyvavo ne tik pirmasis ir antrasis sekretoriai J. Piligrimas ir Okunevas, vykdomojo komiteto pirmininkas J. Olekas, MVD viršininkas G. Čachava, MGB viršininkas M. Jušakovas, bet ir įgulos viršininkas SSRS didvyris Živolis, Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Karolis Didžiulis, žemės ūkio ministro pavaduotojas Povilas Sklėrius (?). Pasitarime konstatuota, kad padėtis apskrityje pagerėjo, tačiau partizanai dar nėra galutinai sutriuškinti. Nutarta: įpareigoti MVD ir MGB valsčių poskyrių partines organizacijas galutinai sunaikinti pagrindį; G. Čachava ir Živolis įpareigoti parengti miesto apsaugos priemones, nuolat jame patruliuoti, paskirti miesto komendantą, įvesti naktinius leidimus, sudrausminti stribus bei milicininkus ir kt.²²

Sumažintos sudėties biuras (visos sudėties biuruose buvo 6–9 žmonės; toks biuras iš esmės ir buvo *petiorka*, o juo labiau *troika*) buvo paslankesnis, greičiau, operatyviau galėjo reaguoti į įvykius. Jo sprendimai galėjo būti labiau įslaptinti, o tai, žinant komunistų liguistą slaptumo pomėgį, taip pat vaidino nemažą vaidmenį. Tačiau nereikia manyti, jog veikiant *petiorkoms* partiniai biurai ar plenumai išbraukė iš savo darbotvarkės kovos su pasipriešinimu okupacijai klausimus. Tie organai ir toliau priimdavo sprendimus, teroristinėmis užmačiomis nenusileidžiančius *petiorkų* sprendimams. Pagaliau *troikos* ir *petiorkos*, matyt, gyvavo tik 1945–1947 m.; vėliau biurus sudarė jau itin patikimi žmonės ir jie galėjo priiminėti bet kokio slaptumo nutarimus, nebijodami, kad jų turinys taps žinomas gyventojams ir pagrindžiui.

Kai reikėdavo išjudinti okupantų prievartos mašiną, dažniausiai įsikišdavo A. Sniečkus. Kadangi jo raštai buvo skirti ir čekistams, juos jis pasirašydavo kartu su kuriuo nors čekistu generolu. A. Sniečkaus ir Josi-

fo Bartašiūno 1946 m. birželio mėn. šifruotoje telegramoje Nr. 1791 apskričių komitetų sekretoriams ir apskričių skyrių viršininkams nurodoma į CK ir MVD iki liepos 5 d. pristatyti detalią ataskaitą, kaip kovojama su pagrindžiu. Joje dar rašoma, kad „banditai“ suaktyvino veiklą, operatyvininkai ir kariuomenė su jais efektyviai nekovoja, aktyvistai, varguomenė ir naujakuriai daugiau neapginkluojami ir kt. Konstatuojama, jog „padėtis nepakenčiama“, todėl nurodoma tiek partiniams, tiek MVD organams suaktyvinti darbą – operatyvinį, karinį, savigynos grupių ir t. t. Antrame šio dokumento paragrafe rašoma: „Petiorkose išklausti valsčiaus partinių organizatorių, MVD valsčiaus poskyrių viršininkų, MGB valsčiaus įgaliotinių, MVD kariuomenės būrių vadų ataskaitas apie tai, kas nuveikta kovojant su banditizmu“²³.

Beje, kai kurios *petiorkos* ir partijos apskričių biurai ne tik svarstė ataskaitas. Čekistinio ir partinio darbo vieningumu ypač pasižymėjo Kėdainių apskritis. Šios apskrities *petiorkoje* ir biure buvo svarstomi čekistų operatyviniai planai, duodami detalūs nurodymai čekistams²⁴. Partijos Biržų apskrities biuro posėdyje 1946 m. gegužės 15 d. svarstant VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimą konstatuota, kad apskrityje dar yra devyni partizanų būriai, juose – 285 partizanai. Priimtas 16 paragrafų nutarimas, kurio 15 paragrafe rašoma: „Įpareigoti drg. Čečiurovą, Griciūną, Gražinį, Stasenką, Sokolovą kasdien analizuoti gaujų likvidavimo operacijas ir imtis skubių priemonių“²⁵ (pirmieji du – partijos sekretoriai, trečiasis – vykdomojo komiteto pirmininkas, paskutiniai – čekistai). Partijos Alytaus apskrities biuro 1945 m. rugsėjo 21 d. posėdyje, dalyvaujant Mečislovui Gedvilui, buvo svarstoma, kaip vykdomi LKP(b) CK VII plenumo nutarimai: „2. Operatyviai čekistinių priemonių planas dėl kiekvienos gaujos likvidacijos atskirai neperžiūrėtas partijos

komiteto. NKVD, NKGB apskrities skyrių viršininkai 1945 IX 7 d. jų nepristatė ir neveda paruošiamojo darbo gaujų dalyvių vešiams procesams organizuoti²⁶ (kalba ne-taisyta; kai kurie apskričių ir rajonų partijos komitetų dokumentai lietuviškai buvo rašomi tik 1944–1945 m. ir trumpai – 1953 m. gegužės–birželio mėn., L. Berijos valdymo metu; visu kitu mus dominančiu laikotarpiu visi partijos komitetų dokumentai buvo rašomi rusiškai).

Kalbėdami apie A. Sniečkaus vaidmenį telkiant čekistų ir komunistų pastangas palaužti mūsų tautos pasipriešinimą okupantams, turime pabrėžti nepaprastą jo veiklumą. 1945 m. lapkričio 15 d. jis ir J. Bartašiūnas apskričių bei miestų partijos sekretoriams ir NKVD skyrių viršininkams pasiuntė dvi telegramas, kitą dieną – dar vieną, 26 d. – dar vieną. Vienoje 15 d. telegramoje rašoma, jog išduodant ginklus sovietiniams partiniams aktyvistams reikia žiūrėti, kad jie patektų į patikimas rankas, ir išmokyti su jais elgtis. Sąrašus tų, kuriems turi būti ginklai išduodami, turi tvirtinti partijos apskrities komitetas. Antroje tos dienos telegramoje rašoma, kad dėl pareigūnų aplaidumo „banditai“ lapkričio 10 d. puolė Gaurę, lapkričio 5 d. – Leipalingį, lapkričio 10 d. – Jurbarko valsčiaus Gerdžių (?) miestelį. Visur yra aukų. Įsakoma radiogramą ap-svarstyti partijos apskrities komiteto posėdyje, organizuoti valsčių gynimą, numatyti, kaip bus saugomos įmonės, įstaigos bei apylinkių aktyvistai ir t. t. Lapkričio 26 d. telegramoje rašoma: „Įsakome imtis visų priemonių, kad būtų sunaikintos banditų grupės ir kad nė vienas banditų išpuolis neliktų neatskleistas. Banditai, įvykdę teroro aktus ir kitus nusikaltimus, turi būti pagauti, o pasipriešinę – sunaikinti“²⁷.

Tokių ir panašių nurodymų A. Sniečkus yra išsiuntinėjęs daug. Kai kurie iš jų atvirai ciniški, raginantys partizanus išduoti, o už išdavystę siūlomas atleidimas. A. Snieč-

kaus ir SSRS MVD–MGB įgaliotinio Lietuvos I. Tkačenkos 1946 m. gruodžio 7 d. pasirašytoje 10 paragrafų direktyvoje partijos sekretoriams ir MVD bei MGB apskričių skyrių viršininkams reikalaujama smogti partizanams kuo smarkesnius čekistų smūgius, juos derinant su partijos komitetų agitacinėmis ir partizanus kompromituojančiomis priemonėmis. Pabrėžtinai nurodoma tarp partizanų vadų ieškoti tokių, kurie būtų tarnavę vokiečiams; įsakoma paleisti suimtus partizanus, kurie sutiktų viešai pasmerkti savo praeitį ir vadus; reikalaujama organizuoti vietinių autoritetų – Lietuvos karininkų, gydytojų, kunigų ir pan. – kalbas, smerkiančias partizanus, „kaip lietuvių liaudies išdavikus“, ir t. t. Direktyva baigiamą taip: „Po kiekvieno banditų išpuolio būtina organizuoti gaujos paiešką ir ją sunaikinti, taip pat visiškai ar iš dalies konfiskuoti buožių, banditų ir rėmėjų ūkius toje apylinkėje remiantis žemės įstatymu. Visiškai konfiskuoti tik suėmus tų šeimų suaugusius narius, ypač vyrus, kad jie negalėtų išeiti į gaujas. Konfiskuoti nusprendus vykdomiesiems komitetams, remiantis MVD–MGB duomenimis“²⁸. Šia bei panašiomis direktyvomis *petiorkos* ir partijos komitetų biurai iš esmės ir grindė savo teroristinę veiklą.

Siekdami palaužti pasipriešinimą okupantams, pirmiausia ginkluotą, partijos ir čekistų dariniai gana noriai ėmėsi sovietams būdingo teroro, kad žmones atgrasintų nuo partizanų rėmimo ir padarytų lojalius okupantams. Mėginta šiek tiek švelninti pasipriešinimo mastą (buvo neva dovanojama tiems, kurie pasitraukė iš partizanų), bet labiausiai pasikliauta teroru. Klestėjo savivalė. Faktiškai bet kuri šeima ar žmogus, kuo nors neįtikęs okupantams ar kolaborantams (jaučiantis savo vertę, garbingas ir todėl atsisakantis bendradarbiauti su čekistais, tapti jų informatoriumi ir pan. bei patraukęs jų dėmesį savo pasiturinčiu

ūkiu), galėdavo tapti jų auka. Atsirado didžiulė galimybė suvedinėti sąskaitas, skundimas ir įdavimas tapo labai skatintina savybe. Norint bet kurį žmogų suimti ar išmesti iš darbo, paliekant be pragyvenimo šaltinių, o šeimas išbuožinti ar ištremti, visuomet buvo galima rasti motyvų. Ypač tam tiko plačiai praktikuota įkaitų sistema. Kai partizanai užpuldavo okupantus ar kolaborantus, nubausdavo mirtimi išdavikus, būdavo suimami, išbuožinami ar tremiami tos apylinkės okupantams ar kolaborantams kuo nors neįtikę žmonės, šeimos, kurios dažniausiai nieko bendro nėra turėjusios su partizanais. Be gailesčio buvo naikinami kitokios dvasios, kitaip negu komunistai mąstantys žmonės.

Ką dar nutardavo *petiorkos*? Kėdainių apskrities *petiorkos* 1946 m. liepos 14 d. posėdyje konstatuota, kad pastaruoju metu partizanai nepuolė, bet platinami atsišaukimai, kuriuose gyventojai raginami neiti į miškus. Nutarta per likusias liepos dienas „nuo svetimų elementų išvalyti“ vartotojų sąjungą, taupomąją kasą, miesto tarybą, Kėdainių valsčių, paruošų organizacijas, surengti operaciją miške partinio ir komjaunuolių aktyvo jėgomis bei kt.²⁹ Tos pat apskrities *petiorkos* liepos 22 d. posėdyje taip pat konstatuota, jog partizanai nepuolė, tačiau agentai pranešė, kad miškuose pasirodo po 20 partizanų būriai, bet kadangi iš apskrities buvo iškeltas MVD kariuomenės batalionas, negalima surengti didesnio masto operacijų. Pranešta, jog yra duomenų, kad liepos 29 d. „banditai“ rengia didelio masto teroro aktą. Nutarta pavesti G. Čachavai 22 d. naktį vykdyti operaciją – organizuoti pasalą Kėdainių valsčiuje, iš kurio apie tai gauta operatyvinių duomenų; turėti omenyje G. Čachavos pranešimą, kad jis rengia operacijas po 200 karių Gudžiūnų valsčiuje ir Rugėnų miške. Nurodoma kariuomenę ir aktyvą išdėstyti taip, kad partizanai negalėtų įvykdyti teroro akto. *Petior-*

kos liepos 27 d. posėdyje konstatuota, jog partizanai suaktyvėjo – nukovė keletą civilių ir kariškių, ir nutarta atsižvelgti į G. Čachavos pranešimą, kad 150–180 žmonių jėgomis operacijos apskrityje bus rengiamos 4–5 kartus per savaitę, o viena operacija – pulko jėgomis (t. y. siunčiant apie 600–700 karių). Nutarta kiekvieną partizanų puolimo atvejį svarstyti *petiorkoje* ar partijos komiteto posėdyje³⁰. Pražūtingų padarinių žmonėms turėjo *petiorkos* posėdis, įvykęs 1946 m. spalio 24 d. Jis sušauktas po to, kai partizanai Kėdainių valsčiuje spalio 22 d. naktį mirties bausme nubaudė devynis išdavikus. Posėdyje buvo kritikuojami MVD apskrities ir valsčiaus vadovai ir nutarta: „3. Pavesti MVD valsčiaus poskyrio viršininkui ir Šėtos, Kėdainių bei Pernaravos valsčių partiniams organizatoriams per parą banditų puolimo vietose parinkti piktybiškai sabotuojančius visas priemones buožių – banditų rėmėjų ūkius ir juos perkelti į kitus valsčius, apkarpius juos iki 5 ha, proporcingai iš jų paimant žemės ūkio inventorių ir gyvulius. [...] 5. Piktybiškus banditų rėmėjus apiforminti ir perduoti teismui“³¹.

Prienų „apskrities komiteto *petiorkos*“ 1946 m. rugpjūčio 3 d. posėdyje konstatuota, kad „banditai“ labai suaktyvėjo, surengė daug teroro aktų prieš sovietinį partinį aktyvą (per dvi liepos ir rugpjūčio mėn. naktis nužudyti 27 žmonės), o MVD ir MGB viršininkai su jais silpnai kovoja. Priimtas 9 paragrafų nutarimas; jame tarp kitų nurodymų yra ir šie: efektyviai panaudoti į Prienus atvykusį MVD kariuomenės pulką ir sunaikinti „banditizmą“, įvesti patruliavimą Prienuose ir valsčių centruose. 1947 m. kovo 1 d. *petiorkos* posėdyje buvo svarstomas gana specifinis klausimas – OBB (kovos su pagrindžiu skyrius) perdavimas kartu su operatyvininkais, transportu, kitu turtu ir dokumentais iš MVD į MGB pavaldumą (tuo metu beveik visas

kovos su kitaminčiais aparatas buvo sutelkiamas MGB rankose). Konstatuota, kad perdavimas užtruko, nes MVD viršininkas Vorošilovas smarkiai priešinasį MVD patalpų (pastato) perdavimui. Nurodoma perdavimą paskubinti, CK prašyti įsikišti ir paskubinti pastato perdavimą; pabrėžiama, kad kovose su partizanais ir toliau turi dalyvauti visas MVD aparatas³². 1947 m. birželio 28 d. *petiorkos* posėdyje buvo svarstomi du LKP(b) CK nutarimai: 1) kaip kovojama su pogrindžiu kai kuriose Žemaitijos apskrityse ir 2) dėl „banditų“ puolimų Pakuonio ir Šilavoto valsčiuose³³.

1947 m. kovo 1 d. Prienų apskrities *petiorkos* posėdis buvo sušauktas gavus A. Sniečkaus vasario 18 d. raštą Nr. 88s (išsiuntinėtas visų apskričių partijos komitetų pirmiesiems sekretoriams), kuriame rašoma, kad, perorganizuojant kovos su pogrindžiu organus, sutelkus juos MGB rankose, užtruko operatyvininkų, transporto, turto ir dokumentų perdavimas iš MVD į MGB, todėl „visiškai nutrauktos operacijos prieš gaujas ir nacionalistinį pogrindį“. Partijos sekretoriams „siūloma“ pagreitinoti perdavimą. „2. Nuolat kontroliuoti, kaip dirba MGB organai apskrityse ir valsčiuose, priversti juos tuoj pat savo aparatuose įvesti reikiamą tvarką ir pradėti vadovauti kariuomenei bei vykdyti operacijas kovojant su gaujomis ir nacionalistiniu pogrindžiu. 3. MVD valsčių darbuotojus ir miliciją, pasienio ir MVD geležinkelio kariuomenę nuolat naudoti kovoje su gaujomis“³⁴. A. Sniečkus buvo pirmasis iš valdžios vyrų, nurodęs MVD organams ir kitoms MVD pavaldžioms struktūroms ir toliau kovoti su pogrindžiu, nors oficialiai tos kovos prerogatyvos buvo perduotos MGB.

Apie valsčiuose veikusias *troikas* daug duomenų yra iš Kėdainių apskrities; kitose apskrityse jos neminimos arba minimos tik prabėgomis, gal kiek daugiau – Panevėžio apskrityje. Valsčių *troikos* savo pasitarimų,

aptarimų, nutarimų protokolų nerašė arba jie neišliko. Jų veikla tik minima partijos komitetų protokoluose.

1945 m. pabaigoje Panevėžio apskrities partijos komitetas sudarė praktinių priemonių planą, kaip sutriuškinti pogrindį; jame daugybė paragrafų (apie ryšį tarp partijos komiteto ir MVD, apie ištaisymą klaidų, padarytų valstiečiams dalijant žemę, apie derliaus nuėmimą ir paruošas, apie kadrus, tautų draugystę ir t. t.). Pirmame plano skyriuje, be visa ko, rašoma, kad kiekviename valsčiuje yra paskirti už partizanų sutriuškinimą atsakingi trys žmonės – partijos komiteto atstovas, NKVD valsčiaus poskyrio viršininkas ir NKGB valsčiaus įgaliotinis. Kitame paragrafe rašoma: „Kiekvieną gaujos pasirodymo atvejį tuoj pat ištirti ir apskrities komitete aptarti; numatyti konkrečias tiek politines, tiek čekistines operatyvines priemones“³⁵. Po partizanų puolimo Šeduvos valsčiuje 1947 m. liepos 9 d., kai buvo nukauti 7 Šeduvos aktyvistai, tas atvejis du kartus – liepos 12 d. ir rugpjūčio 27 d. – svarstytas partijos apskrities biuro posėdžiuose. Po pirmojo svarstymo priimta nutarime rašoma, kad aktyvistus nukovusius partizanus persekioję ir su jais susidūrę sribai nieko jiems nepadarė, o „valsčiaus partijos sekretorius drg. Grinevičius, būdamas kartu su kovotojais, nesugebėjo suorganizuoti jų, kad apsuptų banditus, parodė bailumą ir todėl banditai sugebėjo dingti“. Grinevičiui įrašytas papeikimas, laikinai einantį valsčiaus viršininko pareigas Loginovą nutarta atleisti; nurodyta valsčiaus poskyrio viršininkui Ševelevui ir Grinevičiui sudaryti partizanų sutriuškinimo valsčiuje planą, patikrinti visą valsčiaus aparatą ir atleisti visus pareigūnus, keliančius abejonių dėl jų patikimumo; spręsti, ar miestelyje gali gyventi „banditų ir jų rėmėjų šeimos; remiantis žemės įstatymu, valsčiuje išbuožintiems [asmenims] sumažinti žemę, paimti gyvulius, žemės

ūkio inventorių ir kt., ypač toje apylinkėje, kurioje įvyko teroro aktas“. Antrą kartą svarstant politinę padėtį Šeduvos valsčiuje konstatuota: „Partijos valsčiaus komitetas nesiėmė ryžtingų priemonių banditams pagauti; kiekvieno banditų puolimo *troika* neaptarinėjo ir nesiėmė konkrečių priemonių, kad ateityje to nebūtų“³⁶.

Kėdainių apskrityje pirmą kartą Kėdainių valsčiaus *troika* minima 1946 m. rugpjūčio mėn. vykusiame biuro posėdyje, kuriame buvo svarstoma to valsčiaus politinė padėtis. Valsčiaus partinės organizacijos sekretoriui Chlebopėševui nurodyta greitai sunaikinti pagrindį ir užkirsti kelią „buožių sabotazui“ bei jų vyravimui kaime; valsčiaus poskyrio viršininkui Iljičiovui pareikštas papeikimas, nes jis nesiėmė ryžtingų priemonių pagrindžiui likviduoti, nekontroliavo buožių, nesutarė su partiniu organizatoriumi ir t. t. Abu jie – valsčiaus poskyrio viršininkas ir partinis organizatorius – įpareigoti: „a) du kartus per savaitę sušaukti valsčiaus *troiką* ir aptarti valsčiaus politinę padėtį, priimti konkrečius ir praktinius nutarimus“; pasirūpinti sribais, duoti jiems žemės netoli valsčiaus centro; apginkluoti kaimų aktyvą; iki 1946 m. rugsėjo 15 d. patikrinti valsčiaus aparatą ir iš jo pašalinti nepatikimus asmenis³⁷. 1947 m. liepos 12 d. biuras svarstė, kaip vykdomas jo balandžio 16 d. nutarimas „Dėl politinės padėties Surviliškio, Kėdainių ir Šėtos valsčiuose“. Konstatuota, kad minėtų valsčių partinės organizacijos nepakankamai dėmesio skyrė nutarimui, kad „gaujos“ toliau veikia. Nutarime nurodyta apginkluoti aktyvą, sudaryti savigynos grupes, MGB viršininkui Jušakovui išvykti 10–15 dienų stebėti čekistinių operatyvinių priemonių efektyvumo. Taip pat nutarta „pašalinti nesutarimus tarp MGB ir partijos valsčių komitetų darbuotojų, kasdien šaukti *troikos* pasitarimus dėl politinės padėties valsčiuje ir numatyti konkrečias priemones kiekvienai dienai“³⁸. Po kelių partizanų puolimų Josvainių valsčiuje

1947 m. gruodžio 20 d. vykusiame biuro posėdyje konstatuota, jog „valsčiaus *troika* nesitaria ir nenumato priemonių, kad būtų sunaikinta esama gauja“. Tarp kitų nutarimo paragrafų nutarta: „4. Įpareigoti drg. Jakubiną ir drg. Malofejevą [pirmasis – partinis organizatorius, antrasis – MVD poskyrio viršininkas. – J. S.] du kartus per savaitę sušaukti valsčiaus *troiką* ir aptarti politinę padėtį, priimti konkrečius ir praktinius nutarimus, kaip artimiausiu metu sunaikinti esamą gaują“³⁹. Taigi iš valsčių *troikų* Kėdainių apskrityje buvo reikalaujama kur kas intensyvesnio negu *petiorkų* darbo – net kasdienių pasitarimų vykstant itin dažniems partizanų puolimams. Matyt, taip buvo todėl, kad pavaldiniams visuomet lengviau nurodyti negu patiems imtis darbo. Antra, mažame valsčiaus centre, kur visos valdžios įstaigos būdavo greta (gal net tame pačiame, dažniausiai mūriniame, gintis pritaikytame name), trys svarbiausi valsčiaus pareigūnai per dieną noromis nenoromis ne kartą matydavosi. Pagaliau biuras buvo teisus todėl, kad partizanai laikėsi valsčiuose ir ten buvo sprendžiamas partizaninio karo likimas.

IŠVADOS

1. Neformalūs partinių ir čekistinių organų dariniai – *troikos*, *čtviortkos*, *petiorkos* – buvo sudaryti VKP(b) CK Lietuvos biuro nurodymu; aktyviau veikti jie pradėjo po 1945 m. rugpjūčio 23–24 d. įvykusio LKP(b) CK VII plenumo.

2. Šių darinių užduotis – siekiant sutriuškinti pirmiausia ginkluotą pasipriešinimą, derinti čekistines karines priemones su administracinėmis, ūkinėmis, politinėmis ir kt. priemonėmis, sutelkiant okupacinių struktūrų ir kolaborantų pastangas.

3. Apskrityse prie komunistų partijos komitetų biurų dažniausiai veikė *petiorkos*; į jas įvairiose apskrityse įėjo skirtingi parei-

gūnai, bet visuomet jose buvo pirmasis ar antrasis partijos sekretoriai (dažnai abu) ir NKVD (MVD) bei NKGB (MGB) apskričių skyrių viršininkai. Valsčiuose dažniausiai veikė *troikos*, sudarytos iš valsčiaus partinio organizatoriaus ar sekretoriaus, NKVD (MVD) valsčiaus poskyrio viršininko ir NKGB (MGB) valsčiaus įgaliotinio.

4. *Troikos*, *čtviorkos* ir *petiorkos* 1945–1947 m. labiau negu apskrities partiniai biurai tiko organizuoti kovai su pasipriešinimu, nes, būdamos mažesnės ir labiau

specializuotos sudėties, galėjo spręsti labiau įslaptintus, taip pat operatyvinius klausimus ir priimti skubesnius nutarimus.

5. Sprendimais dėl pagrindžio sutriuškimo *troikos* ir *petiorkos* neretai prisidėdavo prie komunistinio teroro prieš taikius gyventojus stiprinimo. Ypač dažnai buvo praktikuojamas turto atėmimas iš partizanų šeimų ir neva jų rėmėjų, prie šių priskiriant žmones savo nuožiūra. Nuolat reikalaujama daugiau ištremti, pašalinti iš įstaigų ir mokyklų „nepageidautinus elementus“.

Nuorodos

- ¹ *Лубянка, Москва, 1969, с. 131.*
- ² *Juodoji komunizmo knyga*, Vilnius, 1990, p. 205, 265.
- ³ *Ibid.*, p. 260.
- ⁴ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, l. 164.
- ⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, Kaunas, 1996.
- ⁶ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1990, p. 124.
- ⁷ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 749, ap. 749, b. 23, l. 86.
- ⁸ *Ibid.*, f. 5258, ap. 7, b. 64, l. 55.
- ⁹ *Ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 23, l. 256.
- ¹⁰ *Ibid.*, f. 1093, ap. 1093-27, b. 1, l. 3.
- ¹¹ *Ibid.*, l. 51.
- ¹² *Ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 53, l. 82.
- ¹³ *Ibid.*, f. 1771, ap. 1771, b. 90, l. 149.
- ¹⁴ *Ibid.*, l. 7–8.
- ¹⁵ *Ibid.*, l. 53.
- ¹⁶ *Ibid.*, l. 153.
- ¹⁷ *Ibid.*, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 39, 120.

- ¹⁸ *Ibid.*, f. 1093, ap. 1093-27, b. 1, l. 53, 56.
- ¹⁹ *Ibid.*, f. 739, ap. 6, b. 2, l. 7.
- ²⁰ *Ibid.*, b. 3, l. 48.
- ²¹ *Ibid.*, ap. 739-10, b. 1, l. 5.
- ²² *Ibid.*, f. 749, ap. 749-8, b. 1, l. 24.
- ²³ *Ibid.*, f. 801, ap. 2, b. 86, l. 66.
- ²⁴ *Ibid.*, f. 749, ap. 749-8, b. 1, l. 78, 83, 94.
- ²⁵ *Ibid.*, f. 1093, ap. 1, b. 1, l. 78.
- ²⁶ *Ibid.*, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 158.
- ²⁷ *Ibid.*, f. 801, ap. 1, b. 64, l. 117–120.
- ²⁸ *Ibid.*, ap. 801-15, b. 1, l. 28–30.
- ²⁹ *Ibid.*, f. 749, ap. 749-8, b. 1, l. 22.
- ³⁰ *Ibid.*, l. 23, 20–21.
- ³¹ *Ibid.*, l. 28–29.
- ³² *Ibid.*, f. 739, ap. 739-10, b. 2, l. 1–3.
- ³³ *Ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 30.
- ³⁴ *Ibid.*, f. 739, ap. 1, b. 9, l. 1.
- ³⁵ *Ibid.*, f. 801, ap. 801-15, b. 1, l. 5–16.
- ³⁶ *Ibid.*, l. 35–36, 45–46.
- ³⁷ *Ibid.*, f. 749, ap. 749-8, b. 1, l. 26.
- ³⁸ *Ibid.*, ap. 749, b. 22, l. 15–16.
- ³⁹ *Ibid.*, ap. 749-8, b. 1, l. 47.

Gauta 2002 01 09
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Starkauskas

ABOUT ONE MORE ORGAN OF THE STALINIST PERIOD – *TROIKAS* AND *PETIORKAS*

Summary

Right after the second occupation of Lithuania (1944) both the local Communist leaders and the newly coming chekists intended to implement the Lenin's idea that „a good communist is a good chekist“. They climbed to civil power which at the time was in hand of almost only the Communist party committees and also sought for the unity between the aims and actions of the repressive structures (NKVD, NKGB, prosecutor offices). The range of their actions was wide. A strong and also armed resistance taking place in the country (the last partisan headquarters were annihilated in 1953, single partisans having resisted for long since then), all the Soviet party active core including not only the personnel of the party organs but also almost all officials of the government institutions were armed with riffles, submachine-guns and pistols. They took part in all the actions of constraint: would expropriate part or all property from the well-to-do people, mostly called kulaks, would forcibly press the peasants to pay huge scots, often too oppressive, and deported to the peripheries of Russia those persons who had not pleased the occupants and collaborators in some way, and etc.

Certain background for consensus between the civil and the repressive military organs was due to the fact that initially the Lithuanian Communist party was not numerous comprising mostly of immigrants from Russia (1945 – 3,5 thousand and 1948 – 22 thousand, with only 18,5 % of Lithuanians). Working in the Communist party committees of different levels, they could easily come to understanding with the local chekists. Antanas Sniečkus, the energetic, sensible but also bigot first secretary of the Lithuanian Communist party also ensured steady relations between the repressive organs and the provincial functionaries of the Communist party. Both the immigrants from Russia and the local collaborators were consolidated by the common fear of the national resistance movement, especially of partisans. A kind of revolt between the Central Committee of the LKP(b) (Lithuanian Communist (Bolshevik) Party) and the repressive structures took place only in spring of 1953 when the Soviet Union was under the rule of Lavrentij Berija who then tried to play national politics to be finally entrenched in power. He forced and provoked some

leaders of LSSR (Lithuanian Republic of the Soviet Union) to sign a petition mostly directed against Antanas Sniečkus as being ostensibly incompetent to establish a strong Soviet regime in Lithuania.

One of the most striking attempts to integrate the chekist military measures with the administrative, economic, political and other means, i.e. to unite the efforts of the repressive organs and civil institutions to neutralize the armed opposition, were unofficial ruling bodies *petiorkas* (a fivesome) that acted in regions and *troikas* (a threesome) that acted in parts of local districts in the period 1945–1947. The establishment of such bodies was ordered by the Lithuanian office of the VKP(b) (such office existed in 1944–1947, Michail Suslov being in charge of it till 1946 and V. Ščerbakov later; analogous offices were established also in other Baltic States and Moldavia; they were the supervision and ruling organs controlled by Moscow, and it were them indeed ruling the newly occupies countries). The regional *petiorkas* were formed of the first and second secretaries of the region party and the administrative organs as well as MVD (Ministry of Internal Affairs) and MGB (Ministry of State Security) district officers. The fifth member was usually elected the chairman of the region executive committee. The administrative district *troikas* consisted of the secretary or party organiser of the district party and the officer of MVD district subdivision, and the special NKVD district procurator. *Petiorkas* used to substitute the functions of the district party committee offices. They would also adopt more sensitive and also strategic decisions on the fight against the underground. Moreover, being less numerous than the offices (they would comprise of about 7–9 members), they could enact the decisions with more expedition. As often as not the decisions of *petiorkas* would contribute to the intensification of terror perpetrated against the civil people. The expropriation of property was especially often exercised against the partisan families and quasi their supporters, labelling them at their own discretion. The decisions of *petiorkas* more often expressed an idea to deport more people and would indicate to remove the „anti-Soviet elements“ from state and co-operative institutions, enterprises and schools.

Valentinas Brandišauskas

Konferencija Vokietijos lietuvių kultūros centre

2001 m. rugsėjo 28–30 d. Vokietijos lietuvių kultūros centre Hiutenfelde įvyko 21-asis Lietuvių kultūros instituto (LKI) suvažiavimas-mokslinė konferencija. Šį sykį ji buvo teminė ir skirta Antrojo pasaulinio karo metų įvykiams aptarti. Tai lėmė ir pagrindinių kalbėtojų – istorikų, tyrinėjančių šio laikotarpio problematiką, susijusią su Lietuva, – pasirinkimą.

Suvažiavimą po Vasario 16-osios gimnazijos mokinių muzikinio įvado paskelbė pradėtą instituto organizatorius bei LKI vedėjas dr. Vincas Bartusevičius. Įžanginiame žodyje jis įvardijo ir konferencijos, organizuotos suvažiavimo proga, temos pasirinkimo motyvus: „Tema „Lietuva baisiais 1941 metais“ pasirinkta todėl, kad ši met [t. y. 2001 m. – V. B.] suėjo 60 metų nuo to laikotarpio, kuris buvo nepaprastai turtingas įvykių ir Lietuvai lemtingas. Tačiau nepaisant savo intensyvumo, problemiško ir svarbos jis liko iki šios dienos mokliškai neištirtas ir neatskleistas. Todėl, nors nemažai yra prirašyta knygų ir atsiminimų, šiandien kyla daugiau klausimų, negu yra atsakymų“.

Pirmas kalbėtojas dr. Joachimasis Tauberis skaitė paskaitą „14 birželio dienų: apie kolektyvinę lietuvių ir žydų atmintį“. Jis, pasiremdamas skelbtais atsiminimais, bandė parodyti, kokie skirtingi 1941 m. birželį buvo lietuvių ir žydų išgyvenimai. Tų įvykių skirtingas suvokimas išliko ir iki šių

dienų, ir šiandien kelia daug aistrų, diskusijų, nevienareikšmių vertinimų.

Prof. Alfonso Eidinto pranešimas „Žydų komunistų“ stereotipas Lietuvoje 1940–1941 metais“ tarsi pratęsė ankstesnius Liudo Truskos ir Nijolės Maslauskienės tyrimus šioje srityje. Pirmiausia pranešėjas bandė paaiškinti dalies žydų bendruomenės simpatizavimo kairiosioms idėjoms bendrąsias priežastis: „[...] Kompartijose žydai vis dėlto pasijusdavo reikalingi, lygūs, lygiateisiai ir, kas svarbiausia, jose jie nejautė antisemitizmo [...]“; „[...] marksizme žydai vėl galėjo pasijusti, net ir persekiojami, atmetę savo senąją religiją, išrinktais ne Dievo, o pačios istorijos, jaustis avangardu, išsivadavusiais iš savo protėvių išskirtinių ir šovinistinių prietarų, dabar jau mokantys apie išsigelbėjimą ne vien žydus, o visą žmoniją... Moderniškas žydas, identifikuojantis save su marksizmu, pagaliau ištrūkdavo iš uždaro žydų tautinio geto gyvenimo, kuriame vis tebebuvo jų tėvai“.

Ketvirtajame dešimtmetyje žydai Lietuvos komunistų partijoje (LKP), nelygu kuriais metais, sudarė nuo trečdalis iki pusės visų partijos narių. Tačiau LKP nebuvo gausi, o žydų organizacijos apskritai, pasak pranešėjo, „nekėlė rūpesčių, ne itin domėjosi politiniais reikalais, nelojaliais veiksmais Lietuvos valstybei nepasižymėjo, tvarkos neardė, rūpinosi daugiausia ekonominiais reikalais ir kultūriniu gyvenimu, reikšdavo

nepasitenkinimą kai kurių žydų aktyvumu LKP organizacijose, daugiausia buvo svarstomi persikėlimo į Palestiną klausimai“.

„Žydo bolševiko“ įvaizdžio formavimąsi ypač paskatino Lietuvos okupacija ir aneksija 1940 m. bei pokyčiai praktiškai visose gyvenimo srityse. Nors žydai nedomiavo nei partinėse organizacijose (išskyrus Kauno miestą), nei represinėse struktūrose, nei tarybinėje vykdomojoje valdžioje, jie masinėje sąmonėje, anot A. Eidinto, tapo kaltais dėl visko – sovietizacijos, lietuvių areštų, kariuomenės sunaikinimo, Katalikų Bažnyčios atskyrimo nuo valstybės, gyventojų trėmimų į Sibirą, dėl išryškėjusių naujų socialinių problemų. „Žydiški žydai“, t. y. tie, kuriems naujoji tvarka bei pertvarkymai nebuvo prie širdies, iš daugumos lietuvių akiračio iškrito. Dauguma lietuvių nematė ar nenorėjo matyti, kad nuo tarybų valdžios ekonominės politikos daugiausia nukentėjo kaip tik žydai, kad buvo panaikintas mokymas hebrajų kalba, kad žydai taip pat buvo tremiami į Sibirą.

Istorikas Christophas Dieckmannas, kalbėdamas apie vokiečių okupacinę politiką Lietuvoje, pabrėžė nacių siekimą kuo greičiau įvesti Lietuvoje civilinį valdymą. Civilinė valdžia turėjusi kuo greičiau sunaikinti Vokietijai pavojingas gyventojų grupes. Nepajėgdama to padaryti viena, rado pagalbininkų ir tarp lietuvių. Kita vertus, lietuviams civilinė vokiečių administracija jokių pažadų nedavė, jokiais išipareigojimais nesusisaistė: Laikinoji vyriausybė pripažinta nebuvo, nors pasinaudoti ja bandyta.

Karo istorikas, Freiburgo universiteto profesorius, dr. Wolframus Wette kalbėjo apie Lietuvoje veikusio nacių A operatyvinės grupės 3-iojo operatyvinio būrio vado, SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio biografiją. Jis priklausė nacionalsocialistų partijai, buvo aktyvus „žydų klausimo“ sprendimo Lietuvoje dalyvis. Būtent jam tenka didžiū-

lė atsakomybė už Lietuvos žydų naikinimo organizavimą. Po karo jis ilgus metus išvengė denacifikacijos, suimtas buvo tik 1959 m. Teismo nesulaukė – pasikorė kalėjime, tačiau apie tarnybą Kaune per apklausas nepasakė nieko.

Įdomios buvo profesoriaus mintys apie tai, kas nulėmė greitus holokausto Lietuvoje tempus (Lietuva šiuo atžvilgiu išsiskiria iš kitų šalių). Tai esą lėmusi maža teritorija, maisto stoka, „asmenybių“ (būtent K. Jägerio) aktyvi veikla ir Lietuvos pavertimas savotišku eksperimentiniu poligonu.

Dr. Arūnas Bubnys kalbėjo apie lietuvių policijos batalionų dalyvavimą holokauste 1941–1943 m. Pasak pranešėjo, nacių okupacijos metais buvo sukurti 25 lietuvių policijos batalionai. Iš jų holokauste „sistemiškai“ dalyvavo du – 1-asis ir 2-asis, abu – 1941 m. Būtent jų istorijai ir veiklai ir buvo skirta daugiausia dėmesio. Kol neturime išsamios visų batalionų istorijos, nėra lengva atsakyti į klausimus, koku mastu kiekvienas jų prisidėjo prie žydų žudynių ar dalyvavo šiame procese. Visgi, pasak A. Bubnio, holokauste vienokia ar kitokia forma dalyvavo 10 batalionų.

Pranešimą suvažiavimui apie lietuvių saugumo policijos veiklą Vilniuje 1941–1944 m. atsiuntė Michaelis MacQueenas. Kaip rašoma suvažiavimo dalyviams išdalytame autoriaus tekste, ši lietuviška institucija veikė pagal gestapo modelį. Buvo įsteigta keletas padalinių: komunistų žydų (jo darbuotojai buvo atsakingi už komunistų žydų ir jų pagalbininkų ar slėpėjų suėmimus bei kvotas), lenkų teroristų (turėjo sekti ir neutralizuoti lenkišką pogrindį Vilniuje bei Vilniaus krašte), mažumų, agentų informatorių ir kiti skyriai. Lietuviškas saugumas padėjo naciams įgyvendinti savo planus žydų atžvilgiu: persekiavo pabėgusius iš geto, suimdavo „įtartinius žydus“. Daug dėmesio ši institucija

skyrė kovai su antivokišku pasipriešinimu, mobilizavo darbo jėgą Vokietijos karo pramonės poreikiams, registravo pabėgėlius iš darbo bei karinės tarnybos dalinių ir grąžindavo juos atgal.

Šių eilučių autorius kalbėjo apie naujus archyvinis dokumentus, kurie leidžia daug išsamiau apibūdinti kai kurių valdžios institucijų, įsisteigusių karo pradžioje, veiklą. Tie nauji dokumentai – tai Lietuvos laikinosios vyriausybės (LV) posėdžių protokolai bei Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto medžiaga. Fragmentiškai, t. y. tiek, kiek tą klausimą svarstė minėtas komitetas, buvo paliestas ir žydų turto likimas: išparduotas ar išdalytas vietos gyventojams, išvežtas į Vokietiją ir pan.

Kalbėjusieji sulaukė nemažai klausimų, pastabų. Buvo ir keletas platesnių pasisakymų. Valdas Graužinis savo ir JAV lietuvių bendruomenės Genocido tyrimo komiteto, esančio Čikagoje, vardu išsakė susirūpinimą kai kuriomis „negeromis tendencijomis“, būtent:

- įvykiai Lietuvoje esą pateikiami be konteksto, t. y. nematoma holokausto kitoje šalyse;

- kuriami stereotipai, kartais sutapatinamos tokios sąvokos kaip „žydšaudys“ ir „patriotas“;

- kartais nekorektiškai vartojama „kolaboravimo“ sąvoka. Vyriausybės, analogiškos Laikinajai vyriausybei, esą veikusios Prancūzijoje, Norvegijoje. LV siekė tapti Vokietijos bendražyge prieš TSRS, bet pirmiau siekė atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir apriboti žiaurų nacių režimą;

- trūksta įprastų terminų ir normų supratimo. Naciai norėję išžudyti visus žydus, bet ne visi žydai buvo holokausto aukomis:

vieni tarnavo 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje, kiti tapo tarybiniais desantininkais ir buvo likviduoti savisaugos dalinių;

- negalima atmesti ar tuo labiau ironizuoti dviejų genocidų teorijos; mažai rašoma, o kartais esą ir visai nutylima apie sovietų nusikaltimus bei jų vykdytojus.

„Susirūpinimus“ skrupulingai išvardijome tik tam, kad vaizdžiai, iš pirmų lūpų pailustruotume jų tradiciškumą.

Suvažiavimo akademinės dalies pristatymą būtų galima baigti V. Bartusevičiaus mintimi, kad bandymas „į vis daugiau istorijos dėmių įnešti šviesos“ džiugina ir kad prie to svariai prisidėjo ir LKI organizuota konferencija.

Meninę suvažiavimo programos dalį parengė rašytojas Markas Zingeris, paskaitęs eilių ir lyrinės prozos, bei žydų folkloro tyrinėtoja ir dainininkė dr. Marija Krupovec, sudainavusi ne vieną Vilniaus geto dainą. Bendrą suvažiavimo aprašymą norėtusi baigti vienu M. Zingerio eilėraščiu, pavadintu „Jums, Frau Levinson“:

*Aš vis labiau suprantu senus žmones.
Jų išblėsusios akys
(tarytum regėtų ataušusius paplotėlius,
prie kurių nebesusirenka anūkai),
jų vos bepavelkamos kojos
(tartum tebeminėtų Dachau grindinius),
jų – reumato išsukinėti riešai,
visų žemės vėjų taršytas požilis
kuokštas – – –
Bet kaip – jų senos žvakidės,
bet kaipgi – senos sidabro žvakidės,
vartytos visų karų,
blaškytos visų valstybių,
užsidega kiekvieną šeštadienį –
šito aš negaliu suprasti.*

Apie tarptautinį Bažnyčios istorikų bendradarbiavimą ir jo rezultatus

Mažai kas šiuolaikiniame istorijos mokslo pasaulyje ginčija komparatyvistinio metodo pranašumus. Lietuvos istorija taip pat vis labiau kontekstualizuojama, visų pirma nustatant čia vykusią procesų sąsajas su bendru europinės civilizacijos raidos modeliu. Ne tik dėl geografinės padėties, bet ir dėl daugeliu atžvilgių panašios istorinės patirties Lietuva priskiriama Vidurio–Rytų Europos kultūriniam arealui. Bendrus, specifinius tik šiam regionui bruožus ypač stipriai formavo pusę dvidešimtojo amžiaus trukęs susidūrimas su socialistine ir nacionalsocialistine ideologijomis pagrįstais totalitariniais režimais. Šis sąlytis padarė didžiulį poveikį regiono visuomenės raidai ir žmonių sąmonei, tačiau akivaizdu, kad ne visose Vidurio–Rytų Europos valstybėse poveikis buvo vienodas. Nustatyti bendrumus ir kartu surasti skirtingų receptų priežastis galima tik lyginant dvidešimtajame amžiuje kiekvienoje šalyje vykusius istorinius procesus. Vieną svarbiausių komunistinių režimų ideologijos ir praktikos komponentų sudarė valstybinio ateizmo sistema, kuri turėjo du glaudžiai susijusius tikslus: nutraukti ar bent jau susilpninti žmogaus ryšį su tradicine religija ir eliminuoti religinių organizacijų įtaką, kėlusią pavojų režimo stabilumui. Nors pagrindinių valstybinio ateizmo priemonių arsenalas vi-

sose su juo susidūrusiose Vidurio–Rytų Europos šalyse buvo iš esmės panašus, atskiros religinės organizacijos ir visuomenė ne visur į tai reagavo vienodai, todėl įmanoma ir labai svarbu pabandyti nustatyti galimas to priežastis ir padarinius.

Komparatyvistinė naujausiosios Lietuvos istorijos perspektyva įgauna ryškesnius kontūrus, stiprėjant šio laikotarpio tyrinėtojų tarptautiniams ryšiams. Galima išskirti du nevienodo dydžio kontekstus, kuriuose galima lyginamoji analizė. Pirmas, mažesnis, apima tris Baltijos valstybes, kurių istorinė patirtis dvidešimtajame amžiuje buvo ypač panaši. Lietuvos, Latvijos ir Estijos naujausiosios istorijos tyrinėtojai aktyviau bendradarbiauti ir keistis tyrimų rezultatais pradėjo apie 1997 m.* Šiam procesui įsibėgėjant, prasidėjo ir specializacija: rengiami seminarai ir konferencijos, aptariami bendri tyrimų projektai, skirti atskirų problemų analizei.

2001 m. spalio 12–13 d. Rygoje vyko Baltijos šalių Bažnyčios istorikų seminaras, kuris buvo surengtas jau antrą kartą (pirmas susitikimas įvyko 2000 m. Tartu). Seminare dalyvavo mokslininkai iš Estijos, Latvijos, Lietuvos, Suomijos ir Švedijos. Susitikimo metu nebuvo svarstomos vien konkrečios Bažnyčios istorijos problemos,

* 1997 m. spalio mėn. Vilniuje įvyko tarptautinė konferencija „Pasipriešinimo totalitariniams režimams istorijos tyrimo problemos“, kurioje daugiausia pranešimų skaitė Baltijos šalių istorikai. 1999 m. anglų kalba išleistas straipsnių rinkinys „The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States“. XX amžiaus antros pusės Baltijos šalių istorijos tyrinėtojų bendradarbiavimą skatina JAV įsikūrusi *Association for the Advancement of Baltic Studies*, nuo 1999 m. pradėjusi organizuoti šiai problematikai skirtus seminarus.

jame daugiau akcentuotas pasikeitimas informacija apie atliekamus tyrimus, jų būklę, naujų ryšių užmezgimas ir bendrų tyrimo projektų aptarimas. Visose Baltijos valstybėse kol kas nėra pakankamai istorikų, kurie tyrinėtų tik Bažnyčios patirtį totalitarinės diktatūros metais. Dėl suprantamų priežasčių gausiausiai buvo atstovaujami šios konferencijos šeimininkai latviai, tačiau galima teigti, kad tarp keturių pranešimus skaičiusių dalyvių iš Latvijos nebuvo nė vieno šios srities profesionalo. Trys iš jų – dvasininkai, kuriems jų konfesijų istorija yra arba buvusių diplominių darbų objektas, arba mėgėjiškas užsiėmimas, o prof. H. Strodsui naujausioji Katalikų Bažnyčios istorija Latvijoje toli gražu nėra vienintelė ir pagrindinė domėjimosi sritis.

Ateities perspektyva šiuo atžvilgiu bene geriausia Estijoje. Jaunas Tartu universiteto Teologijos fakulteto dėstytojas R. Altnurme, šiuo metu rengiantis monografiją apie Estijos evangelikų liuteronų bažnyčios ir sovietų valdžios santykius 1945–1949 m., subūrė Bažnyčios ir religijos istorijos tyrimų grupę, į kurią stengiasi pritraukti šia tematika besidominčius perspektyvius studentus. Šiame susitikime du jauni tyrinėtojai iš Tartu universiteto taip pat pristatė gan įdomius tyrimų projektus. Trūkstant tyrinėtojų vietoje, Latvijos ir Estijos liuteronų bažnyčių istorija labiau domisi Suomijos istorikai. Šį susitikimą taip pat organizavo šiuo metu Rygoje dirbantis Helsinkio universiteto docentas dr. J. Talonenas*. Jis, kaip ir keletas kitų šiame renginyje dalyvavusių istorikų, priklauso Suomijos Bažnyčios istorikų draugijai. Būtent jų iniciatyva buvo nutarta Suomijos mokslų akademijai pasiūlyti bendrą tyrimų projektą „Baltijos šalių bažnyčios XX amžiaus socialinių-kul-

tūrinių permainų procesuose“, kuriam vykdyti numatyta pasitelkti visus šia tema besidominčius tyrinėtojus.

Kitą, daug platesnį komparatyvinės analizės kontekstą sudaro buvusios socialistinės stovyklos šalys. Naujausiosios Lietuvos istorijos specialistai tokio lygmens renginiuose dalyvauja, atrodo, mažiau nei anksčiau minėtuose. Tuo tarpu tyrimai, susiję su Vidurio–Rytų Europos pokomunistinės visuomenės patirtimi komunistinėje sistemoje, yra viena iš prioritetinių tyrimo kryptų šiuolaikinėje istoriografijoje. Tuo užsiima atskiri institutai (vien Vokietijoje tokių yra keletas: Eichstate, Berlyne ir kt.), rengiama daugybė mokslinių konferencijų, rašomos monografijos. Bažnyčios ir tikinčiųjų veikimo valstybinio ateizmo sąlygomis būdus taip pat bandoma nagrinėti, apibendrinant visų Vidurio–Rytų Europos šalių patirtį.

Šių eilučių autorius turėjo galimybę tiesiogiai tuo įsitikinti dalyvaudamas 2001 m. gruodžio 7–8 d. Vokietijoje, senas universitetines tradicijas turinčiame Giotingeno mieste vykusiame moksliniame seminare, kuris vadinosi „Religija Rytų Europoje „realaus socializmo“ sąlygomis (1953–1985)“. Tai nebuvo renginys, skirtas platesnei publikai, o gan siauro specialistų būrio darbinis susirinkimas. Pagal rengėjų sumanymą pagrindiniu seminaro objektu turėjo būti atskirų konfesijų Vidurio–Rytų Europoje prisitaikymas prie 1953–1985 m. stabiliai ir nepajudinamai atrodžiusios komunistinės sistemos, susiklostę religinių organizacijų santykio su komunistiniais režimais modeliai.

Seminaro metu, žinoma, negalėjo būti kalbama apie visas šio regiono valstybes ir visas konfesijas, tačiau jame perskaityti pranešimai pakankamai gerai atskleidė susiklosčiusias įvairias situacijas. Vienas pro-

* 1997 m. jis išleido knygą „Church under the Pressure of Stalinism: the Development of the Status and Activities of the Soviet Latvian Evangelical Church during 1944–1950“.

duktyviausių ir žymiausių Rusijos stačiatikių bažnyčios istorijos tyrinėtojų, Peterburgo universiteto dėstytojas dr. M. Škarovskis pateikė gan išsamią šios bažnyčios ir sovietų valdžios santykių 1945–1988 m. panoramą. Jau minėtas R. Altnurme apžvelgė Estijos liuteronų bažnyčios padėtį po 1953 m. Šių eilučių autorius kalbėjo apie sovietų valdžios ir Katalikų Bažnyčios Lietuvoje santykių pokyčius, kurie įvyko aštuntajame–devintajame dešimtmečiais. Prelegentas iš Vengrijos, profesorius T. Fabiny pateikė trumpą (1956–1958), tačiau labai iškalbingą epizodą iš šios šalies liuteronų bažnyčios istorijos. Jo tautietis C. Szabo supažindino su Vengrijoje naudotais Katalikų Bažnyčios kontrolės mechanizmais. Taip pat skaityti pranešimai apie sudėtingą konfesinę ir etninę padėtį buvusioje Jugoslavijoje (K. Buchenau iš Berlyno Rytų Europos instituto ir V. Rajspas iš Slovėnijos mokslinio instituto Vienoje). Juose buvo apibūdinti ir kiek skirtingos komunistinės valdžios elgsenos religinių organizacijų atžvilgiu pavyzdžiai. Beje, K. Buchenau bandė paneigti istoriografijoje vyraujančią sampratą, kad religinė politika buvusioje Jugoslavijoje labiausiai priklausė nuo Belgrado tautinės politikos uždavinių. Jis pabrėžė kitus ne mažiau svarbius veiksnius: nevienodą katalikų ir stačiatikių prozelitizmą ir pasirengimą evangelizuoti visuomenę, šių konfesijų tarptautinių ryšių reikšmę, įtaką visuomenėje.

Dauguma pranešimų buvo apžvalginio pobūdžio, tik Poznanės istorijos instituto bendradarbis O. Kiecas, panašiai kaip T. Fabiny, visas problemas iškėlė detaliau analizuodamas vieną epizodą, kuriame susipynė praktiškai visos su religijos padėtimi komunistinėje Lenkijoje susijusios gijos. Savo

pranešime jis apibūdino skirtingas Lenkijos christianizacijos istorijos interpretacijas, išryškėjusias minint šios šalies krikšto tūkstantmetį 1966 m. Katalikų Bažnyčios vyskui ganytojiškajame laiške krikštą vertino kaip Lenkijos įsijungimą į Vakarų Europą ir juo padėtus pagrindus susitaikymui su vokiečiais. Tuo tarpu Lenkijos liuteronų ir stačiatikių bažnyčių vadovai išdėstė valdžiai priimtina mileniumo interpretaciją.

Diskusijų metu buvo ne vien tikslinamos kiekvieno pranešimo detalės, bet ir svarstomi ar bent jau suformuluoti bendresnio pobūdžio klausimai. Daugiausia akcentuotos dvi problemos: 1) kodėl protestantų bažnyčios Vidurio–Rytų Europoje sąlyginai labiau bendradarbiavo su komunistiniais režimais ir kaip tai atsiliepė jų padėčiai pokomunistinėje epochoje; 2) ar socialistinės stovyklos šalyse egzistavę religinio gyvenimo suvaržymai pagreitino ar stabdė visuomenės sekuliarizaciją šiame regione. Vieningo konsenso, atsakant į šiuos klausimus, nebuvo pasiekta, tačiau viena-reikšmiškai galima teigti, kad panašūs klausimai bei pažintis su skirtingai susiklosčiusiais komunistinės valdžios ir Bažnyčios santykio modeliais paskatino visus seminaro dalyvius iš naujo apmąstyti savo tyrimų problematiką. Tikėtina, kad tai paskatins ir naujas tyrimo kryptis, padės atsirasti vaisingoms išvalgoms. Kaip dar vieną šio seminaro ypatumą galima vertinti pasikeitimą patirtimi apie darbą su specifiniais šio laikotarpio šaltiniais. Tačiau svarbiausia tai, kad seminaro medžiaga, autoriams papildžius savo pranešimus bei tinkamai juos sutvarkius, bus paskelbta viena iš didžiausių Vakarų Europos kalbų ir tokiu būdu pateks į pasaulinę ar bent jau europinę istoriografinę apyvartą.

Linās Tatarūnas

Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį

*Antrojo pasaulinio karo metais nacizmas su-
naikino nepaprastai daug Europos žydų. Lie-
tuvoje praktiškai nebeliko žydų bendruome-
nės, o iš tolimų TSRS regionų grįžtantys iš-
likę jos nariai susidūrė su neįtikėtino masto
katastrofos padariniais. Būtent tada žydams
ir iškilo klausimas, ką daryti ateityje: ar gy-
venti šalyje, kur žuvo šimtai tūkstančių tau-
tiečių, ar pamėginti surasti kelią į senąją is-
torinę žydų tautos tėvynę – Palestiną, o po
1948 m. – jau ne į išsvajotą, o realią žydų
tautos valstybę – Izraelį.*

*Straipsnyje siekiama atskleisti žydų emig-
racijos iš Lietuvos priežastis ir tikslus, išsiaiš-
kinti, kas daugiausia turėjo jai įtakos: ar vien
Izraelio valstybės susikūrimas penktojo de-
šimtmečio pabaigoje? stalininė antisemitinė
kampanija? katastrofos Lietuvoje padari-
niai? tarpukario Lietuvos sionistinių organi-
zacijų idėjinis palikimas? Kyla klausimas,
kokią reikšmę žydų nacionaliniam judėjimui
už teisę išvykti į Izraelį turėjo „atšilimo“ lai-
kotarpis ir disidentinio judėjimo užuomazgos
TSRS ir Lietuvoje, Helsinkio periodas, kokia
buvo tarptautinių žydų organizacijų įtaka ir
kaip šis judėjimas buvo vertinamas JAV lie-
tuvų emigrantų spaudoje ir t. t.*

ISTORIOGRAFIJA

Lietuviškoje istoriografijoje žydų emigraci-
jos problema praktiškai iš viso netyrinėta.

Žydų siekį už teisę išvykti į Izraelį „žydų
Lietuvoje“ istorijos kontekste nagrinėjo be-
ne vienintelis iš Lietuvos kilęs žydų istori-
kas Saliamonas Atamukas neseniai lietuvių
kalba išleistoje knygoje¹. To paties auto-
riaus darbe rusų kalba apžvelgiama Lietu-
vos žydų padėtis tarybiniu laikotarpiu². Ne-
mažai duomenų apie Lietuvos žydų emig-
raciją, jų požiūrį į žydus ištikusią katastro-
fą šalyje galima rasti tikro Lietuvos žydų
disidento Šaulio Pavlo Beilinsono atsimini-
muose³. Autorius nevengia pabrėžti, kad
žydai disidentai Lietuvoje pasisakė prieš ry-
šių palaikymą su lietuvių nacionaliniu po-
grindžiu.

1977 m. nelegaliais kanalais didžiąją
Vakarų spaudą pasiekė ir Eitano Finkelš-
teino, Rusijos žydo disidento, atvykusio į
Lietuvą ir čia išitraukusio į bendrą demo-
kratinį disidentinį lietuvių judėjimą Lietu-
vos Helsinkio grupėje, straipsnis. Jame au-
torius apibūdino lietuvių visuomenės gyve-
nimą, tarsi nustatė ateities gaires. Straipsnis
buvo parašytas rusų kalba, išspausdintas
JAV lietuvių spaudoje ir JAV lietuvių ben-
druomenės leidinyje anglų kalba. Šiuo me-
tu straipsnis lietuvių kalba yra paskelbtas
Lietuvos Helsinkio grupės veiklai skirtame
dokumentų rinkinyje⁴.

Dar vienas E. Finkelšteino straipsnis
apie žydų emigracijos, identifikacijos, kul-
tūros problemas Tarybų Sąjungoje pasiekė
Izraelio spaudą ir buvo išspausdintas viena-

me Izraelio kultūros, istorijos ir politikos žurnalų dar 1976 m.⁵ Izraelio spaudoje dėmesio sulaukė ir Lidijos Finkelštein straipsnis, kuriame autorė nagrinėjo žydų emigracijos Tarybų Sąjungoje trečiąją bangą aštuntajame dešimtmetyje⁶.

1956–1958 m. parašytus žydo disidentų iš Lietuvos Berelio Cezarkos laiškus TSRS Aukščiausiąjai Tarybai ir LTSR agitacijos ir propagandos skyriaus vadovui Juozui Olekui bei Nikitai Chruščiovui apžvelgė Lidiya Dymerskaja-Cygelman⁷.

Žydų padėtį Tarybų Sąjungoje bei jų siekį emigruoti aprašė Aleksandras Itajus, Rusijos žydas disidentas Vitalijus Rubinas bei kiti. Apie žydų disidentinį judėjimą, jo santykį su rusų demokratiniu žmogaus teisių gynimo judėjimu rašė Michailas Kortas⁸.

Analizuodamas žydų savimonės bei saviiidentifikacijos lygį Michailas Agurskis išskyrė tris žydų savimonės tipus: tradicinį, jidišistinį bei sionistinį. Visiškai akivaizdu, rašo autorius, jog ne visi emigravę iš TSRS žydai atstovavo sionistinei ideologijai, ne visi buvo ir disidentais. Didžiąją dalį tarybinių žydų sudarė pasyvios asmenybės, save kaip žydus suvokusios tik dėl to, jog tokiais buvo laikomi aplinkinių⁹.

TSRS žydų savimonės lygį parodė ir vadinamasis absorbcijos procesas Izraelyje, t. y. iškilusi emigrantų žydų integracijos į Izraelio visuomenę problema. Tradicinės tautinės pakraipos žydai Izraelyje buvo sutikti išskėstomis rankomis, o TSRS disidentams, dalyvavusiems politinėje veikloje, siekti politinės karjeros Izraelyje tapo neįmanoma, – tai pabrėžė M. Agurskis¹⁰.

Žydų motyvacijos emigruoti priežastis savo studijoje analizavo ir L. Dymerskaja-Cygelman. Autorė išskyrė tris žydų emigracijos iš TSRS bangas, o jų priežastis aiškino žydų visuomenės kartų bei požiūrių kaita¹¹.

Anglų žurnalistas Emanuelis Litvinovas, ilgą laikotarpį domėjęsis žydų problemomis TSRS, sudarė statistinių duomenų

lenteles, kuriose pateikė žydų emigracijos iš šalies skaičius. Jo duomenimis, ši emigracija skaičiais nusileido tik Lenkijos piliečių repatriacijai, kurios metu šalį paliko apie 250 tūkst. Lenkijos piliečių¹².

Žydų emigracijos problemą nagrinėjo ir žydų istorikas Michailas Zandas, taip pat bandęs apibrėžti emigravusių iš TSRS žydų skaičių bei išskyręs atitinkamas Tarybų Sąjungos žydų emigrantų grupes¹³.

Specialią studiją apie žydų judėjimą už teisę išvykti į Izraelį parašė Liudmila Aleksejeva, joje apibūdino ir kitus opozicinius tarybinei sistemai judėjimus šalies viduje¹⁴.

Kaip apžvalginiais straipsniais disidentinio judėjimo klausimu Lietuvoje darbe naudotasi Algirdo Jakubčionio, Žygimanto Stankevičiaus, Arūno Streikaus studijomis, išspausdintomis Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraščiuose¹⁵.

Siekiant didesnio autentiškumo, šiame darbe remiamasi unikaliais, dar beveik niekieno netyrinėtais dokumentais iš Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA). Daugiausia naudotasi LTSR KGB operatyvinėmis suvestinėmis, ataskaitomis apie žvalgomąjį darbą užsienyje ir tarp tarybinių piliečių, ataskaitomis apie antitarybinę piliečių veiklą, LTSR KGB kontržvalgybinių priemonių planais bei saugumo surinktomis užsienio lietuvių spaudos iškarpomis.

LIETUVOS ŽYDŲ NACIONALINIS JUDĖJIMAS UŽ TEISĘ IŠVYKTI Į IZRAELĮ: PRIEŽASTYS IR TIKSLAI

Jau pirmaisiais pokario metais ėmė ryškėti VKP(b) CK politinė linija – riboti arba visai neleisti žydams dirbti partiniuose ir tarybų valdžios organuose. VKP(b) CK biuro pirmininkas Lietuvai Michailas Suslovas, vėliau tapęs TSKP CK sekretoriumi ideologijos klausimais, laikėsi konservatyvių stalinistinių ir antižydiškų nuostatų.

1948 m. susikūrus Izraelio valstybei ir TSRS užmezgus diplomatinius santykius su ja, tarp Lietuvos žydų pasklido gandai, jog Izraelio valstybės atstovai Maskvoje ėmė vesti derybas dėl žydų emigracijos iš Tarybų Sąjungos. LTSR užfiksuoti pokalbiai aiškiai rodė to meto Lietuvos žydų požiūrį emigracijos klausimu. Iš to galima daryti išvadą, jog jie tikėjosi TSRS vyriausybę leisiant išvykti iš šalies daugumai žydų be jokių apribojimų. Tuo metu iškilo nesutarimų sprendžiant specialistų žydų emigracijos klausimą, vyriausybės institucijos itin nenorėjo išleisti patyrusių specialistų, ypač gydytojų¹⁶. (Remiantis kitais duomenimis, atvykusi Izraelio komisija, kuriai vadovavo išeivis iš Lietuvos žydas Šapiro, turėjo derėtis su TSRS atstovais dėl dviejų dalykų: 1) žydų sionistų paleidimo iš įkalinimo vietų, 2) norintiems emigruoti į Izraelį teisės suteikimo).

Iš esmės penktojo dešimtmečio pabaigoje dauguma Lietuvos žydų buvo nusiteikę emigruoti iš TSRS; kai kurie iš jų ėmė pardavinėti asmeninius daiktus, turtą, net keisti pinigus į auksą. To meto Lietuvos žydų požiūrį į susikūrusią Izraelio valstybę bene geriausiai atspindi F. A. Markovičiaus pareiškimas: „Mano didžiausia svajonė – paskutines savo dienas praleisti Izraelio žemėje; nors mano žmona rusė ir dar partijos narė, bet aš esu įsitikinęs, kad kai tik šis klausimas iš tiesų taps aktualus, man pavyks nugalėti šeimoje kilsiančius sunkumus ir mes išvyksime į Izraelį“¹⁷.

Viena iš priežasčių, skatinusių Lietuvos žydus emigruoti, buvo 1950–1953 m. šen bei ten pasirodantys viešose vietose atsisaukimai lietuvių kalba, kuriais žydai buvo kaltinami pirmosios tarybinės okupacijos metais padarytais nusikaltimais, t. y. žudę lietuvių tautą ir pan., vadinami raudonaisiais budeliais¹⁸; juose raginama „išgabenti žydus į Azerbaidžano respubliką, kad ne-naikintų Lietuvos pramonės, fabrikų, neiš-

naudotų ir nekurstytų lietuvių“¹⁹, raginama pašalinti žydus iš lietuviškų mokyklų, mokytojų vietų ir pan. Tai buvo penktojo dešimtmečio viduryje TSRS prasidėjusios atviros kampanijos prieš žydus atgarsiai, pasiekę ir Lietuvą. Lietuvoje antižydiška kampanija prasidėjo tik 1951 m. viduryje. Tuo galima įsitikinti paanalizavus to meto tarybinius Lietuvos spaudos organus „Tiesa“ ir „Sovetskaja Litva“. Dauguma antižydiško pobūdžio straipsnių buvo perspausdinti „Pravdos“ vedamieji.

Drįsčiau teigti, jog 1951–1953 m. laikotarpiu LTSR vykusio kampanija buvo būtent perimta iš Maskvos ir vietinių saugumo organų sėkmingai išpopuliarinta. „Kovos su kosmopolitizmu“ kampanijos metu atviruose partiniuose susirinkimuose buvo diskredituojami „kosmopolitai bei keliaklupsčiai jantys prieš Vakarus“. Lietuvoje, kaip ir likusioje TSRS dalyje, daugumą vadinamųjų kosmopolitų sudarė žydai, kurie, kaip ir Maskvoje, kaltinti ir valiutinių operacijų atlikimu²⁰.

Emigraciją skatino ir tai, kad 1953 m. žydai buvo kaltinami statybos darbų sabotavimu. Pavyzdžiui, taip buvo apkaltintas vienos statybos įmonės vadovas žydas Goldbergas, anksčiau buvęs žydų studentų organizacijos „Beitar“ narys ir turėjęs gimiinių JAV ir Izraelyje. LTSR MVD dokumentai liudijo, kad „šis asmuo, siekdamas išvengti partinės kritikos bei kontrolės, šalinio iš vadovaujančiųjų jam pavaldžios įmonės vadovų postų komunistų partijai priklausančius ar prijauniančius asmenis“²¹.

Taigi žydams pagrindiniu tikslu tapo emigracija iš Lietuvos ne tik dėl TSRS vykdytos antižydiškos politikos šeštojo dešimtmečio pradžioje, bet ir dėl žydų „katastrofos“ Lietuvoje padarinių: po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje praktiškai nebeliko žydų bendruomenės, ji čia turėjo kurtis iš naujo, be to, dauguma likusių gyvų žydų nebenorėjo gyventi ten, kur buvo nužudy-

ta šimtai tūkstančių jų tautiečių. Jie nenorėjo gyventi su tauta, jų manymu, tapusia žydų „katastrofos“ Lietuvoje kaltininke bei vykdytoja.

Tokia valstybinė pozicija žydų atžvilgiu, nepagrįsti kaltinimai, teismo procesų organizavimas skatino Lietuvos žydų norą emigruoti iš šalies.

1947–1951 m. laikotarpiu už mėginimus nelegaliai kirsti TSRS valstybinę sieną buvo suimta ir nuteista keletas šimtų žydų, bandžiusių bet kokiomis priemonėmis pasiekti „erect Izrael“ (Izraelio žemę). Tarp jų būta ir Lietuvos žydų. Dalis Lietuvos žydų, siekdami išvykti iš TSRS, pasinaudojo Lenkijos piliečių repatriacija, vykusia 1944–1949 m. Dalis merginų žydžių išvyko kaip Lenkijos piliečių žmonos²².

Negavę Lenkijos pilietybę „įrodančių“ dokumentų, Lietuvos žydai ieškojo kitų būdų emigruoti, pavyzdžiui, suorganizuodavo savo bei savo artimųjų pergabenimą per sieną už pinigus, pereidavo sieną profesionalių kontrabandininkų padedami arba pervaziuodavo ją sunkvežimiais²³. Antai LTSR saugumo organų surengtos operacijos „Kapkan“ („Spąstai“) metu buvo sulaikyti keturi sunkvežimiai, vežę 98 žydų tautybės asmenis²⁴. Tuo pat metu stengtasi išvykti į užsienį su lietuvių žvejų pagalba²⁵.

Žydų emigraciją skatino ir tarpukario Lietuvos sionistinių organizacijų idėjinis palikimas. Dar iki Lietuvos pirmosios okupacijos, t. y. tarpukario laikotarpiu, Lietuvoje legaliai veikė nemažai žydų kultūros bei visuomeninių organizacijų, daugiau kaip 20 sionistinių organizacijų²⁶, įvairiais ryšiais susijusių su tokiais pat užsienyje veikusiais žydų judėjimais. Būtent jų idėjinio lygmens palikimas taip pat skatino žydus emigruoti iš šalies.

Tuo metu Rusijoje dėl persekiojimų žydai stengėsi pakeisti savo nerusiškai skambančias pavardes į rusiškas, o Lietuvos žydai, kaip pažymi S. Atamukas, „saugojo ir

atvirai skelbė savo tautybę, nekeitė prisitaikėliškai nei savo tėvavardžių, nei vardų“²⁷.

Taigi iš esmės penktojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos žydų emigracinės nuotaikos itin suaktyvėjo, žydai respublikos teritorijoje skleidė agitaciją tarp savo tautiečių už emigraciją ir organizavo ją su nemaža pagalba iš šalies.

JUDĖJIMO RAIDĄ 1953–1975 M.

Maskvoje, Leningrade ir kituose TSRS miestuose vykstant antižydiškomis kampanijoms, nemažai žydų specialistų rado prieglobstį Lietuvoje, nors 1953-ųjų vasarį, kaip atsakas į „gydytojų kenkėjų“ procesą Maskvoje, Lietuvoje taip pat imtasi kurpti analogišką bylą LTSR MGB iniciatyva. Bylos pretekstu tapo rašytojo Petro Cvirkos mirtis 1947 m. Po šešerių metų nuo rašytojo mirties MGB imta tirti byla buvo aiški klastotė, tačiau paklūstant nurodymams iš viršaus prieita prie išvados, kad „vyriausybės ligoninės gydytojas Šleima Markovičius ilgą laiką skyręs kenksmingus vaistus. Kai P. Cvirka gegužės 1 d. naktį buvo atvežtas į ligoninę, budėjęs gydytojas jam suleidęs vaistų, po ko ligonis surikęs ir kritęs ant lovos“. „Gauti signalai, – rašoma KGB pažymoje, – duoda pagrindą manyti, kad ligonis mirė nunuodytas stipriais sustamino vaistais“²⁸.

Vėliau prasidėjęs laikotarpis, susijęs su Stalino kulto pasmerkimu TSKP XX suvažiavime, TSRS valstybės saugumo organų vadovo Lavrentijaus Berijos sušaudymas (1957 m.), sąjunginių respublikų teisių plėtojimas ūkio ir ekonomikos srityse sudarė respublikai palankias galimybes įveikti daugelį pokario sunkumų. Jau išblėso ginkluota pokario rezistencija, nebebuvo masinių represijų ir trėmimų, sugrįžo dalis anksčiau represuotų ir ištremtų asmenų. Dar 1953 m. į Maskvą atšaukti išvyko apie 3,5 tūkst. atsiųstų po karo vadovaujančiųjų saugumo,

partijos ir valstybės darbuotojų rusų, ukrainiečių, baltarusių, į vadovaujamąjį darbą vis dažniau buvo keliami išsilavinę, jauni specialistai lietuviai, buvo geros sąlygos ir darbuotojams žydams, ypač specialistams bei patyrusiems praktikams²⁹.

Tuo metu tarp Lietuvos žydų ėmė rasti žmonių, nepabijojusių imtis iniciatyvos ir nelaukusių nurodymų ar nutarimų iš viršaus. 1956 m. gegužę LTSR valstybinės filharmonijos smuikininkas Berelis Cesarkas laiškais kreipėsi į TSKP CK prašydamas, stiprinant partinės politikos poveikį žydams, leisti įkurti Vilniuje žydų biblioteką, meno kolektyvus, dėstyti jidiš kalbą mokyklose, nes esą „nemažam skaičiui nepartinių žydų atrodo, jog tarybų valdžia naikina žydų kultūrą ir diskriminuoja žydus“³⁰.

Šeštojo dešimtmečio viduryje ir pabaigoje dauguma Lietuvos žydų užsiangažavo kaip opozicionieriai tarybinės sistemos atžvilgiu; saugumo dokumentuose konstatuota, kad savo aplinkoje jie dažnai skleidžia emigracines ir nacionalistines nuotaikas, aktyviai palaiko ryšius su užsienyje gyvenančiais giminėmis. Dešimtmečio pabaigoje Lietuvos žydai stengėsi plėtoti šalyje savo dvasią bei kultūrą, kartu rūpinosi užmegzti ir palaikyti ryšius su Vakarų žydų sionistų organizacijomis, kurios teikė materialinę pagalbą tautiečiams Tarybų Sąjungoje, siuntė pinigines perlaidas, rūpinosi kvietimais norintiems emigruoti iš TSRS.

1959 m. gegužę, norėdamas gauti adresus užsienio žydų organizacijų, besidominčių Lietuvos ir TSRS žydų problemomis, Lietuvos žydų bendruomenės atstovas lankėsi Maskvoje ir susitikinėjo su užsienio turistais iš Johanesburgo (PAR). Buvo užmegzti ryšiai su „žydų artimųjų paieškos komitetu“, taip pat su komitetu, teikiančiu materialinę paramą TSRS gyvenantiems žydams³¹.

Tuo metu Lietuvos žydų jaunimas ėmė just savo vertę, pervertė kalnus literatūros

judaikos tema, saviveiklininkai entuziastai – darbininkai, tarnautojai, studentai įkūrė žydų dainų ir šokių ansamblį, vienoje iš Vilniaus bibliotekų buvo atidarytas žydų knygų skyrius.

Septintojo dešimtmečio viduryje tarp Lietuvos žydų ėmė ryškėti disidentinės, tarybinei tikrovei opozicinės nuostatos. Susiformavus disidentiniam judėjimui Rusijoje, vėliau Lietuvoje, šalies žydų veikla įgavo konkretų siekį už teisę išvykti į Izraelį. Lietuvos žydų kova dėl teisės emigruoti tapo bendro pasipriešinimo tarybiniam režimui išraiška Lietuvoje, nors konkrečiai Lietuvos žydų aktyvistai nepalaikė ryšių ir nebendradarbiavo su lietuviais disidentais. Kaip pažymi Lietuvos žydas disidentas Š. P. Beilinsonas, bandymų solidarizuotis iš lietuvių pusės būta³².

Būtent tai, kad tarp lietuvių disidentų bei žydų aktyvistų Lietuvoje nebūta glaudžių ryšių, skiria Lietuvos žydų nacionalinį judėjimą už teisę išvykti į Izraelį nuo analogiško žydų judėjimo Rusijoje, kur žydų aktyvistai kartu su rusų disidentais demokratais kovojo dėl savo teisių. Pažymėtina, kad rusų disidentai siekė pačios TSRS vidinių pertvarkymų, reformų šalies viduje, o žydai visuose savo dokumentuose pabrėždavo, jog nekovoja su egzistuojančia TSRS santvarka, o tesiekia gauti teisę išvykti į Izraelį.

Šiuo laikotarpiu Lietuvos žydai keitėsi su Maskva įvairia literatūra: „E-fes Milim“, Zevo Žabotinskio kūryba, Efraimo Kišono feljetonais, 1969 m. gavo rusišką „Egzodo“ vertimą, atsivežė iš Maskvos spausdinimo mašinėlę, patys spausdino, rašė laiškus, peticijas į įvairius TSRS miestus – Maskvą, Leningradą, Rygą³³.

1963–1969 m. emigruoti į Izraelį daugumai Lietuvos žydų neleista, o atsisakymo išleisti priežastys bei motyvacijos buvo įvairios³⁴. Daugumai atsakyta konstatuojant, jog jie yra LTSR nuolat gyvenantys, čia gimę piliečiai, gyvena atskiromis šeimomis,

taip pat kad jie materialiai nepriklausomi nuo Izraelyje esančių giminių. Kitiems atsakyta dėl to, jog buvo materialiai apsirūpinę ir sudarė atskiras šeimas, o giminaičiai, gyvenantys Izraelyje, visada turėjo galimybę grįžti į tarybinę tėvynę³⁵.

Dėl to septintojo dešimtmečio viduryje Lietuvos žydų veikla dėl galimybės išvykti į savo istorinę tėvynę išaugo į žydų nacionalinį judėjimą už teisę išvykti į Izraelį ir žydų kova dėl savo teisių tapo dalimi pasipriešinimo tarybiniam režimui Lietuvoje, nors, kaip minėta, žydų aktyvistai beveik nebendradarbiavo su lietuviais disidentais. Aktyvesnis bendradarbiavimas tarp abiejų judėjimų prasidėjo į Lietuvą atvykus E. Finkelšteinui bei daliai Rusijos žydų, kurie imigravo į Lietuvą dėl daug didesnės lietuvių visuomenės tolerancijos emigrantų atžvilgiu. Atsisakius TSRS pilietybės ir paršius pareiškimą gauti Izraelio vizas, Rusijoje gyvenimas pasidarydavo gerokai sunkesnis. Tuo tarpu Lietuvoje buvo daug didesnė visuomenės tolerancija nei kituose Tarybų Sąjungos regionuose ir pakankamai geros pragyvenimo sąlygos, leidusios išgyventi, kol bus išduota Izraelio valstybės viza.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje žydai suformavo ir specifines kovos formas, siekdami emigruoti iš TSRS. 1971 m. liepos 22 d. Maskvoje įvyko pirmoji žydų bado akcija, kurioje dalyvavo ir 30 žydų iš Baltijos šalių. Šalia bado akcijų pagrindinėmis Lietuvos žydų kovos dėl teisės išvykti į Izraelį formomis tapo laiškai bei petichijos – tiek individualios, tiek kolektyvinės, bei demonstracijos³⁶.

Čia pasižymėjo Zacharijas Čėsna, 1968 m. parašęs „26-ių intelektualų laišką apie antisemitizmą LTSR“, kuris baigėsi raginimu išleisti žydus į Izraelį. Laiškas per Izraelį pateko į Kanadą, jį transliavo „Amerikos balsas“ bei BBC ir lietuvių kalba. Tai buvo vienas pirmųjų tokio tipo laiškų visoje TSRS. Šiame laiške taip pat rašy-

ta apie žydų santykius su lietuvių disidentais: „Lietuvių nacionalinis pagrindis siekia bendradarbiauti su žydais, siekia, naudojantis žydų ryšiais, užmegzti santykius su Vakarais. Šis pasiūlymas buvo atmestas, nes žydai nesutiko bendradarbiauti su lietuvių nacionalistais“. Tais pat metais perlaidos būdu Vakarus pasiekė ir „Septynių žydų laiškas“, kuris irgi vėliau buvo transliuojamas BBC ir „Jeruzalės balso“ laidoje (1970 m. vasario 5 d.). Šiuose laiškuose, ypač „26-ių žydų laiške“, akcentuota, jog be Izraelio nėra valstybės, galinčios išspręsti žydų problemą: „1948–1953 m. įvykiai TSRS tai puikiausiai rodo. Beprasmiškiausi kaltinimai plito per spaudą, radiją ir kitas masinės informacijos priemones. TSRS mes tapome kosmopolitais, šnipais, žudikais baltais chalatais, vertėivomis [...]. Žydai TSRS nukentėjo, nes buvo žydais“³⁷.

1971 m. į Vilnių atvyko E. Finkelšteinas (1976 m. įstojo į Lietuvos Helsinkio grupę). Iki tol, 1964–1966 m. dirbo inžinieriumi vienoje Rusijos optikos mechaninėje gamykloje, kur, saugumo organų teigimu, turėjo priėjimą prie itin slaptų dokumentų. E. Finkelšteino atvykimas į Vilnių sutapo su bendros antitarybinės nuotaikos pakilimu Lietuvoje, čia jau buvo išsiplėtę lietuvių disidentinis bei žydų emigracinio pobūdžio judėjimai, atrodė, jog būtent iš Lietuvos bus įmanoma greičiausiai emigruoti iš TSRS. Vos atvykęs į Vilnių, E. Finkelšteinas iš karto užmezgė ryšius su Lietuvos žydais, tapo įvairių petichijų, laiškų ir delegacijų idėjiniu organizatoriumi, o jo veikla, KGB duomenimis, tapo žinoma JAV, Anglijos žydų organizacijoms, iš kurių jis kasmet gaudavo daugybę jo veiklą paskatinančių ir paremiančių laiškų³⁸.

Beje, vienas iš žymesnių E. Finkelšteino laiškų savilaidos būdu Vakarų didžiąją spaudą pasiekė 1977 m. Straipsnyje buvo akcentuojama, kad „lietuviams turi būti aišku, jog jų tautinis atgimimas ir tautinės

valstybės nepriklausomybė įmanoma tik tikros demokratijos ir nenukrypstamo žmogaus teisių priklausymo sąlygomis³⁹.

HELSINKIO LAIKOTARPIS

1975 m. vasarą Helsinkyje pasirašius saugumo ir bendradarbiavimo sutartį, TSRS pirmą kartą prisiėmė tarptautinius įsipareigojimus. Tai turėjo didelį poveikį disidentiniam judėjimui. Šiuo laikotarpiu pasidarė aišku, jog atskiro žydų klausimo sprendimo negali būti, žydams buvo aktualu priversti vyriausybę daryti nuolaidų ne žydams atskirai, o visiems, neatsisakant savo siekio – emigracijos. Todėl kova dėl žmogaus teisių žydų disidentams tapo ne tikslu, bet priemonė savo tikslui – emigracijai – pasiekti.

Šiuo laikotarpiu šalyje ėmė formuotis įvairios Helsinkio grupės, kai kurių grupių iniciatoriais tapo žydų aktyvistai (1976 m. gegužę įsikūrusios Maskvos Helsinkio grupės iniciatoriais tapo Natanas Ščaranskis ir Vitalijus Rubinas). Iki tol, ypač Lietuvoje, egzistavo griežtas skirstymasis į lietuvius (Rusijoje – rusus) bei žydus disidentus, sionistus ir t. t. Helsinkio grupės tapo pirmosiomis žmogaus teisių gynimo asociacijomis, į kurių veiklą kartu su žmogaus teisių gynėjais įsitraukė ir žydų aktyvistai. Žydai, pavyzdžiui, dalyvaujantys rusų demokratiname disidentiniame judėjime, atskirai apie žydų teises iš viso nekalbėjo (pvz., Pavelas Litvinas), o akcentavo bendrąsias, konkrečiai – žmogaus teises TSRS*.

Kadangi bendrasis disidentinis judėjimas buvo judėjimas už demokratinius pertvarkymus, plačias teises pačioje TSRS (lietuviai kovojo dėl nepriklausomybės atkūrimo), tai žydų nacionalinis judėjimas nekė-

lė tiesioginių uždavinių ką nors pertvarkyti pačioje šalyje. Visuose Lietuvos žydų dokumentuose buvo pažymima, jog nekovojama su tarybine santvarka, o tik siekiama gauti teisę išvykti į savo nacionalinę valstybę, į protėvių žemę.

Atsiradus galimybei palikti Tarybų Sąjungą su disidentinio sąjūdžio pagalba, žydai suprato, jog disidentų akcentuojama kova dėl žmogaus teisių kartu yra ir kova dėl asmens teisės gyventi ten, kur nori, todėl jie ir įsitraukė į bendrą veiklą. Žydai ėmė bendradarbiauti su žmogaus teisių gynimo judėjimu, visiškai neatsisakydami savo pagrindinio tikslo – repatriacijos.

Beje, būtent tuo metu ir buvo nustatyta, jog KGB stebimosios bylos objektas E. Finkelšteinas priklauso nelegalaus po grindinio žydų savilaidos leidinio „Žydai TSRS“ („Евреи в СССР“) redakcijos kolegijai ir yra artimas akademiko Andrejaus Sacharovo ryšininkas. 1975 m. lapkričio 10 d. šio disidentų būte Vilniuje buvo atlikta krata ir rasti „įkalčiai“ perduoti TSRS KGB 5-ajai valdybai. Siekta išsiaiškinti galimybę patraukti jį baudžiamojon atsakomybėn⁴⁰ (pagal RTFSR BK 190 str.). Nenutarus patraukti baudžiamojon atsakomybėn, buvo pareikštas oficialus įspėjimas⁴¹, o tolesnė stebimoji veikla pavesta TSRS 8-ajam 5-osios valdybos skyriui. Beje, tais pat metais panašių problemų iškilo ir žydų jaunuoliui Genadijui Levickiui, kuris tarnaudamas armijoje buvo surinkęs slaptų karinio pobūdžio duomenų. Apklaustos metu jis teigė, kad dokumentus apie šalies karinę aviaciją laikė tik dėl mokslinio suinteresuotumo⁴².

1975 m. gruodžio 19–21 d. Vilniuje lankėsi JAV pasiuntinybės Maskvoje atstovas Donaldas Graves (Greivsas) su žmona.

* Tautinės pakraipos žydų nuomone, dalyvauti demokratiname disidentiniame judėjime išvis nederėjo. В. Рубин, *Дневники. Письма*, Библиотека алия, Израиль, 1989, с. 168, 222, 224–225, taip pat plg.: *Краткая еврейская энциклопедия* (КЕЭ), Иерусалим, 1998, т. 8, с. 272.

TSRS 2-osios vyriausiosios valdybos 1-ojo skyriaus teigimu, čia jis rinko duomenis apie norinčius išvykti į Izraelį žydus, lankėsi jų butuose ir susitikinėjo su lietuvių disidentais⁴³. Užsieniečiai turistai siūlė Lietuvos žydams, pasak jų, praradusiems savo kultūrą ir religiją, vienytis religiniu pagrindu, t. y. stiprinti sinagogą, plėsti organizuotą žydų judėjimo formas.

Skleisti antitarybines, provakarietiškas nuotaikas bei žydų nuostatą emigruoti į Izraelį ypač padėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje organizuoti žydų kalbos kursai, iš tiesų tapę žydų disidentų telkimosi vieta ir branduoliu.

UŽSIENIO ŽYDŲ ORGANIZACIJOS IR JŲ ĮTAKA ŽYDŲ EMIGRACIJAI IŠ LIETUVOS

1975 m. vasarą Lietuvos žydus disidentus aplankė vienas iš JAV žydų bendruomenės rabinų Šaindlinas Lorensas su žmona (nusiėpęs priklausomybę dvasiniam luomui). Užsienio žydų organizacijų pastangomis jie buvo gavę Lietuvos žydų sionistų adresus, lankėsi tik žydų, norinčių emigruoti į Izraelį, butuose. Susitikimų metu buvo kalbama apie žydų padėtį TSRS, svarstomos galimybės išvykti į užsienį, būtinos priemonės žydų emigracijai plėtoti. Kartu Lietuvos žydai raginti dalyvauti Maskvoje vykstančiose demonstracijose, siūlyta sudaryti branduolį iš antitarybiškai nusiteikusių asmenų, galinčių plėtoti žydų tautinį judėjimą bei skatinančių emigraciją į Izraelį, jiems žadėta moralinė ir materialinė parama⁴⁴. Kai kurie turistai šiuo metu stengėsi išsiaiškinti žydų reakciją į politinius įvykius Artimuosiuose Rytuose bei Izraelyje; ypač stengtasi sužinoti, kokie yra žydų jaunuomenės dvasiniai poreikiai ir kiek ji informuota apie įvykius Vakaruose, domėtasi, ar jaunimas klausosi užsienio radijo laidų, „Laisvės radijo“, taip

pat likusios Lietuvos visuomenės požiūriu į žydų emigraciją ir pan. Visi iš vieno lūpų gauti duomenys visad būdavo patikslinami kitais šaltiniais, o pagrindiniai ryšiai beveik visada užmezgami sinagogoje, kurią turistai lankydavo po keletą kartų per dieną⁴⁵. Ypač aktyviai su užsieniečiais bendradarbiavo Lietuvos žydai, dirbantys kultūros bei meno srityse.

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvos žydų veikla, judėjimas už teisę išvykti į Izraelį sulaukė ne tik moralinės užsienio turistų žydų paramos, bet ir konkrečios pagalbos iš įtakingų tarptautinių žydų organizacijų. Net teroristiniais kovos būdais žydus bandė paremti JAV „Žydų gynimo lyga“, vykdžiusi įvairias akcijas prieš tarybines atstovybes JAV. Izraelio žydų organizacijos „Mooz“, „Buvusiųjų Siono kankinių sąjunga“ viena kovos dėl žydų teisių forma laikė ir terorą⁴⁶. Lietuvos žydams padėjo ir „Lietuvos žydų Izraelyje asociacija“, į kurios 1977 m. lapkričio 24 d. organizuotą žuvusiųjų tautiečių minėjimą susirinko apie 4 tūkst. žydų, o į pačią asociaciją minėtu laikotarpiu įsirašė apie 300 Lietuvos žydų. „Lietuvos žydų Izraelyje asociacija“ rūpinosi žydų išeivių iš Lietuvos įkurdinimu Izraelyje, turėjo fondą, iš kurio 1977-aisiais išmokėta 920 tūkst. svarų išeiviams iš Lietuvos. Fondas taip pat teikdavo paskolas dvejų metų laikotarpiui. Ši asociacija, padedama „Londono Baltijos žydų draugijos“, išsiuntė 1000 siuntinių žydams Lietuvoje bei lietuviams, gelbėjusiems žydus nacių okupacijos metais. Taip pat būdavo suteikiamos paskolos, pašalpos mokslus einančiam imigravusiam jaunimui (išmokėta 104 500 svarų)⁴⁷.

Lėšų Lietuvos žydams pagelbėti šiuo laikotarpiu skirdavo ir žydų organizacijos JAV bei Kanadoje, didmiesčiuose veikusios žydų draugijos. (Beje, Los Andželo žydų draugijos parama buvo gerokai susilpnėjusi, o Čikagos žydų draugija iš viso nebesi-

domėjo „Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje“ veikla.) Asociacijos nariai – žydų išeiviai iš Lietuvos rengė kultūrinio pobūdžio sueigas savo klube, leido knygas „žydų istorijos Lietuvoje“ tematika, siuntė literatūrą į TSRS. Jos platintame biuletenyje rašyta: „Su pasididžiavimu konstatuojame, kad Lietuvos emigrantų eilėse Vienoje nėra iškritėlių. Jie neieško sau laimės kituose kraštuose. Visi jie atvyksta Izraelin statyti savo krašto ir jame įsikurti“⁴⁸.

Šiuo metu ėmė ryškėti nauja tendencija: iš TSRS emigravę žydai nebeskrisdavo į Izraelį, o vykdavo į kitas šalis, dažniausiai JAV, aplenkdami savo istorinę tėvynę.

LIETUVOS ŽYDŲ VEIKLA AMERIKOS LIETUVIŲ BENDRUOMENĖS SPAUDOS PUSLAPIUOSE

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos žydų problema, jų emigracija susidomėjo ir JAV lietuvių organizacijos bei spaudos leidiniai, analizavę ne tiek tarybinio laikotarpio žydų emigraciją iš Lietuvos į Izraelį, o daugiau lietuvių ir žydų santykius Lietuvoje.

1976 m. birželio 7 d. JAV lietuvių leidinys „Draugas“ straipsnyje „Lietuviai ir žydų tautinė mažuma Lietuvoje“ rašė, jog „to meto žydų emigracija į Izraelį smarkiai pakeitė ir Lietuvos žydus“. Emigracijoje nebuvo tiksliai žinoma, kiek žydų tuo metu gyveno Lietuvoje, manyta, jog keli tūkstančiai, kurie taip pat greičiausiai apleis Lietuvą ir įsikurs Izraelyje⁴⁹.

1976 m. kovo 23 d. Bostono „Keleivio“ redakciją aplankė buvęs leningradietis, žydas disidentas Izmailas Rabinovičius, 1975-ųjų spalį su šeima atvykęs į JAV. Kalbėdamas apie disidentinį judėjimą Rusijoje, žydų kovą dėl emigracijos, I. Rabinovičius teigė, jog tuo metu TSRS labiausiai spaudžiama buvo lietuvių tauta – „disidentas Nr. 1“. Redakcijos teigimu, „lietuvių ir žy-

dų klausimo Lietuvoje“ I. Rabinovičius nekėlęs: „Apie lietuvius kalbėjo su nuoširdžia simpatija“⁵⁰.

Kaip atsakas į Tomo Venclovos straipsnį apie lietuvių ir žydų santykius 1978 m. balandžio mėn. Niujorko „Akiračiuose“ pasirodė straipsnis, kuriame autorius, pasivadinęs Žuvinto slapyvardžiu, retoriškai klausė: kokie šiandien yra lietuvių ir žydų santykiai? – ir čia pat davė atsakymą: „Nedaug jų liko po karo ir tų pačių nemažai išvyko į Izraelį. O tie, kurie liko, įsiliejo į lietuvių tarpą, gyvena ir dirba, lyg tarp mūsų tautų nebūtų buvę jokių nesutarimų. Man pačiam tenka dirbti su vienu kitu žydu. Kaip taisyklė, jie yra geri specialistai, sumanūs ir darbštūs žmonės, todėl kolektyve visi juos gerbia. Atvirumo valandą jie prisipažindavo, jog Lietuvos nemainytų į jokių Rusijos miestą, net Maskvą, nes čia jie jaučiasi pilnateisiais kolektyvo nariais, niekas į juos nešnairuoja...“⁵¹

Tuo tarpu Rusijoje daugelis, ypač partinių, į kiekvieną žydą žiūri kaip į potencialų disidentą, veikiantį pagal žinomą formulę: mes tarybų valdžią sukūrėme, mes ją ir sugriausime. Pasak autoriaus, „prasidėjus 1967 m. arabų–Izraelio karui, daugumos lietuvių simpatijos buvo Izraelio pusėje, ir ne todėl, kad lietuviai būtų neapkentę arabų. Lietuviai simpatizavo Izraeliui ir džiaugėsi jo pergale taip, kaip mažos tautos atstovai simpatizuoja mažai valstybei, užpulčiai žymiai skaitlingesnio priešo“. Be to, tada arabus rėmė ir Lietuvos pavergėja – TSRS. Šiame bei daugelyje kitų JAV lietuvių leidinių buvo išreiškiama viltis, tikėjimas, kad „kovodami už savo teises, jie kartu kovoja ir už mūsų“, o tokius pasiaukojančius kovotojus lietuviai moka gerbti. „Esu įsitikinęs, – rašoma anksčiau minėtame straipsnyje, – kad laisva Lietuva su laisvu Izraeliu palaikys normalius, draugiškus santykius, nes šiuo metu mes su žydais stovime vienoje barikadų pusėje“⁵².

Kalbant apie vadinamąjį Helsinkio laikotarpį ir su tuo susijusias problemas, būtina pažymėti, kad nors Helsinkio saugumo ir bendradarbiavimo sutarties pasirašymu Tarybų Sąjunga pirmą kartą prisiėmė tarptautinius įsipareigojimus, pats Helsinkio Baigiamasis aktas užsienio lietuvių spaudoje vėliau imtas vertinti gana kontraversiškai: vieni teigė, jog šis aktas paskatino disidentus kovai dėl žmogaus teisių, kiti – jog po Helsinkio Baigiamojo akto padėtis pačioje TSRS, tad ir okupuotoje Lietuvoje, nepasikeitė, o net smarkiai pablogėjo⁵³. Tai įrodo, jog Helsinkio dokumentas, parengtas tarybinių rašėjų, nieko nekalbėjo apie pavergtas Europos tautas⁵⁴.

Be to, tik trejiems metams praėjus nuo Helsinkio Baigiamojo akto pasirašymo, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje režimas TSRS vėl ėmė griežtėti, politinė opozicija TSRS buvo prislopinta, kaip sąjūdis nebeteko praktinės reikšmės. Sprendžiant iš JAV lietuvių spaudos, nors žymiausi disidentai Andrejus Sacharovas, Aleksandras Solženicynas išliko laisvėje, „atšilimo“ politika jiems padėjo, tačiau eiliniams disidentams pasidarė tik blogiau⁵⁵.

1976 m. iš TSRS ištremtas Andrejus Amalrikas JAV žurnalistams pasakojo, kad TSRS ir toliau vykdžiusi prievartą, toliau trukdyta klausytis užsienio radijo laidų, trūko užsienio spaudos leidinių, vykdyta religinė priespaulė, neleista susijungti su giminėmis užsienyje, ypač žydams⁵⁶. 1976 m. sausį JAV spaudos puslapius pasiekė ir A. Sacharovo straipsnis pavadinimu „Kančios ir prievartos šalis“, kuriame taip pat akcentuotas žmogaus teisių padėties blogėjimas TSRS⁵⁷.

JAV lietuvių spauda rašė, jog „ypatingo humaniškumo Kremlius nerodė Izraeliui bei žydams TSRS. Nuolatinę įtampą Artimuosiuose Rytuose vis kurstant tarybinių ginklų siuntomis arabų šalims, šalyje nuolat persekiojami žydai, ypač žydai, norintys

išvykti iš Tarybų Sąjungos“. Spauda pažymėjo, jog jie atleidžiami iš darbo, apdedami niekur pasaulyje nepraktikuojamu mokesčiu už įsigytą išsilavinimą, siekiančiu tūkstančius rublių ir t. t. Tačiau greta šių teiginių pažymėta, kad, nepaisant prievartos šalyje, į užsienį iš TSRS visgi pavyksta išvykti nemažam skaičiui asmenų, daugiausia žydams, „kurie organizuodamiesi bendromis pastangomis šia kryptimi yra išvystę didelį aktyvumą, prie kurių prisišliėjus išsprūsta ir vienas kitas nežydas“⁵⁸.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje–devintojo dešimtmečio pradžioje TSRS grįžo prie senosios „uždarų sienų“ politikos, automatiškai buvo imtasi varžyti TSRS piliečių emigracijos teises; LTSR saugumo organai, siekdami nutraukti žydų susirašinėjamą su užsieniu, kompleksiskai tikrino visus laiškus pagal planą „Alfa III“⁵⁹, stiprino agentūrines pozicijas užsienio žydų organizacijose; buvo konfiskuojama užsienio turistų į Lietuvą įvežama sionistinio pobūdžio literatūra bei nustatomi asmenys, įtariamai sionistine veikla. Kai kuriems iš jų uždrausta atvykti į TSRS⁶⁰.

Visa tai gerokai sumažino žydų emigraciją iš šalies. 1968–1976 m. laikotarpiu emigruoti iš šalies sugebėjo dauguma to siekusių Lietuvos žydų. Iš 11 560 kvietimų prašiusių šalies žydų (49 proc. viso šalies žydų skaičiaus) leidimus emigruoti gavo 9589 (t. y. 82,9 proc. visų prašiusių) žydų. Iš Vilniuje gyvenusių 16 491 žydų emigravo 7190 asmenų, o iš Kaune gyvenusių 4284 – 1708 asmenys⁶¹.

IŠVADOS

1. Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje praktiškai nebeliko žydų bendruomenės, ji turėjo kurtis iš naujo, o jos pagrindiniu tikslu tapo emigracija iš Lietuvos. Tai lėmė ne tik Stalino antižydiška politika, vykdyta Lietuvo-

je šeštojo dešimtmečio pradžioje, bet ir žydų tautos katastrofos Lietuvoje padariniai. Žydai nebenorėjo gyventi šalyje, kur žuvo daugybė jų tautiečių; jie nenorėjo gyventi su tauta, jų manymu, tapusia žydų žudynių Lietuvoje organizatore ir talkininke.

2. Po Lietuvos reokupacijos (1944 m.) prasidėjo žydų emigracija iš šalies, aktyviai trukusi iki 1951 m. Vėliau šalyje prasidėjusi aktyvi stalininė antisemitinė kampanija pristabdė žydų emigraciją beveik dvidešimčiai metų. Tačiau šiuo laikotarpiu subrendo piliečių pasipriešinimas šalyje egzistuojančios sistemos atžvilgiu, aštuntojo dešimtmečio pradžioje įgijęs religinio, nacionalinio, pilietinio pasipriešinimo formas. (Antrasis emigracijos laikotarpis: 1969–1976 m.)

3. Šiuo laikotarpiu subrendo ir žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį. Lyginant Lietuvos žydų nacionalinę kovą dėl teisės emigruoti su tokiu pat žydų judėjimu visoje TSRS, būtina pažymėti, kad žydų nacionalinis judėjimas Lietuvoje pradiniu etapu įgavo specifinių bruožų. Vienas jų – atsisakymas bendradarbiauti su lietuvių nacionaliniu pagrindžiu.

4. Helsinkio grupės tapo pirmosiomis žmogaus teisių gynimo asociacijomis, kurių nariais buvo ir žydų aktyvistai. Lietuvoje žydų bei lietuvių nacionalinių judėjimų bendradarbiavimas irgi susijęs su Helsinkio

laikotarpiu. 1971-aisiais į Lietuvą atvykęs Rusijos žydas disidentas E. Finkelšteinas įsiliejo į Lietuvos Helsinkio grupę, tarsi nutiesė tiltą tarp lietuvių bei žydų disidentų.

5. Disidentinis judėjimas Tarybų Sąjungoje žydams tapo ne tikslu, bet priemone savo tikslui pasiekti neišsižadant savųjų interesų. Žydų disidentinis judėjimas Lietuvoje susiformavo septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje; jame daugiausia dalyvavo žydų sionistų grupės, sionistiniame judėjime pereinant į kitą kokybės etapą.

6. Pagrindine Lietuvos žydų nacionalinio judėjimo už teisę išvykti į Izraelį išraiška tapo peticijos ir laiškai, rašomi ir siunčiami įvairiausiems TSRS bei užsienio valstybių pareigūnams bei organizacijoms. Viena iš kovos dėl savo teisių forma tapo ir demonstracijos.

7. Kitaip negu rusų ir lietuvių disidentai, žydai aktyvistai savo laiškuose bei peticijose nekėlė kovos su tarybine santvarka aspekto. Visuose dokumentuose buvo pažymima, jog nekovojama su tarybine santvarka, o tik siekiama teisės emigruoti iš TSRS.

8. Devintojo dešimtmečio pradžioje žydų emigracija iš Lietuvos, kaip ir TSRS, ėmė slopti. Šalyje sugrįžta prie senosios „uždarų sienų“ politikos. Tačiau dauguma Lietuvos žydų, siekusių emigruoti, 1968–1976 m. gavo vizas ir sėkmingai išvyko į Izraelį.

Nuorodos

¹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius, 1998, 410 p.

² С. Атамукас, *Евреи в Литве. XIX–XX в.*, Вильнюс, 1990, 120 с.

³ Ш. П. Бейлинсон, *Мой долгий путь в Иерусалим*, Иерусалим, 1995, 196 с.

⁴ E. Finkelstein, „Old Hopes and new currents in present day Lithuania“, *The Violations of Human rights in Soviet occupied Lithuania: a report for 1977*, The Lithuanian American Community, 1978, p. 58–66; „Senos viltys ir nauji dvelksmai šių dienų Lietuvoje“, *Akiračiai*, 1978, birželis (iškarpa iš bylos), Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 41, b. 124; E. Finkelstein, „Old Hopes and...“,

p. 58–66; E. Finkelšteinas, „Senos viltys ir nauji dvelksmai šių dienų Lietuvoje“, *Lietuvos Helsinkio grupė*, Vilnius, 2000, p. 382–394.

⁵ Э. Финкельштейн, „Алия или Культура“, *Сион: Общественно-политический и литературный журнал*, Тел-Авив, 1976, No. 15, с. 109–114.

⁶ Л. Финкельштейн, „Беглые мысли о третьей волне эмиграции“, *ibid.*, 1977, No. 19, с. 73–90.

⁷ L. Dymerskaya-Tsigelman, *Jews and Jewish topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, Jerusalem: The Centre for Research and Documentation of East-European Jewry, 1990, p. 49–55.

⁸ А. Итай, *Через три подполья*, Библиотека алия, Israel, 1976, с. 250; В. Рубин, *Дневники*.

Письма, Библиотека алия, 1989, с. 400; М. Корт, „Советские евреи и русские диссиденты“, *Сион*, 1976, No. 15, с. 191.

⁹ М. Агурский, „Неосионизм в Советском Союзе“, Тезисы и концепции, *Сион*, 1977, No. 19, с. 76–84.

¹⁰ М. Агурский, op. cit., с. 78.

¹¹ Л. Дымерская-Цыгельман, „Об идеологической мотивации различных поколений активистов еврейского движения в СССР в 70-ых“, *Вестник еврейского университета в Москве*, No. 1(5).

¹² Э. Литвинов, „Алия-76: цифры и факты“, *Сион*, 1977, No. 19, с. 67–76.

¹³ М. Занд, „Судьба, цивилизация, алия“, *Сион*, 1978, No. 23, с. 7–25.

¹⁴ Л. Алексеева, „Еврейское движение за выезд в Израиль. История инокомыслия в СССР“, [USA]: Khronika press, 1984, с. 138–161.

¹⁵ А. Jakubčionis, „Bažnyčios pasipriešinimas Lietuvoje 1970–1980 m.“, *LKMA metraštis*, XII, Vilnius, 1998, p. 158–162; Ž. Stankevičius, „Religinio disidentinio judėjimo slopinimas Lietuvoje 8–9 dešimt.“, ibid., XII; A. Streikus, „Lietuvos katalikų bažnyčia 1940–1990 m.“, ibid., XII, p. 39–64.

¹⁶ S. Atamukas, op. cit., p. 296.

¹⁷ Ataskaita A. Sniečkui apie žydų nuotaikas LTSR, TSRS užmezgus diplomatinis santykius su Izraeliu, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 156, l. 73–74.

¹⁸ Pažyma apie antitarybinio pobūdžio biuletenius Raseiniuose, ibid., l. 213–214.

¹⁹ Biuletėnis „Lietuviai prieš Stalino jungą“, ibid., b. 4, l. 27.

²⁰ Valiutinės operacijos, ibid., b. 157, t. 2, l. 127–128; b. 271, l. 66.

²¹ LTSR MVD informacinis pranešimas LKP(b) CK bei operatyvinė suvestinė apie agentūrinį-operatyvinį darbą likviduojant nacionalistines grupuotes, užsienio agentus, išsiaiškinant žydų nuotaikas, ibid., b. 156, t. 2, l. 265–268.

²² А. Имай, op. cit., с. 167.

²³ Ibid., с. 171.

²⁴ LTSR KGB operacija „Spąstai“, LYA, f. K-1, ap. 2, b. 9, l. 2–14.

²⁵ А. Имай, op. cit., с. 177.

²⁶ LTSR KGB pažyma apie tarpukario Lietuvoje veikusias sionistines organizacijas, LYA, f. K-1, ap. 2, b. 9, l. 4–15.

²⁷ S. Atamukas, op. cit., p. 308.

²⁸ Ibid., p. 313.

²⁹ Ibid., p. 308.

³⁰ L. Dymerskaya-Tsigelman, *Jews and the Jewish topics...*, p. 49–55.

³¹ LTSR KGB pažyma apie kontržvalgybines priemones turistų atžvilgiu, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 272, l. 51–55.

³² Ш. П. Бейлинсон, op. cit., с. 177–178.

³³ Ibid.

³⁴ LTSR KGB susirašinėjimas, išvados dėl asmenų, išvažiuojančių į kapitalistines šalis, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 238.

³⁵ Ibid., b. 238, l. 20, 169.

³⁶ LTSR KGB kontržvalgybinis darbas, ibid., ap. 3, b. 792, l. 28.

³⁷ Ш. П. Бейлинсон, „Приложения: открытое письмо...“, op. cit., с. 2.

³⁸ Operatyvinė-stebimoji byla „Izraelietis“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 714, l. 181–182.

³⁹ E. Finkelšteinas, „Senos viltys ir nauji dvelksmai šių dienų Lietuvoje“, op. cit.

⁴⁰ LTSR KGB pažyma apie kontržvalgybines priemones turistų atžvilgiu, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 731, l. 29.

⁴¹ KGB darbas pagal bylas, ibid., b. 732, l. 110.

⁴² KGB operatyvinės bylos objektas „Chameleonas“, ibid., ap. 10, b. 457, l. 63.

⁴³ KGB kontržvalgybinis darbas skyriuose, ibid., ap. 3, b. 732, l. 132–134.

⁴⁴ LTSR KGB pažymos apie kontržvalgybines priemones, Izraelio spec. tarnybų veiklą, ibid., b. 731, l. 98–99.

⁴⁵ Ibid., l. 100.

⁴⁶ LTSR KGB nurodymai LTSR KGB skyriui dėl kontržvalgybinio darbo, ibid., b. 733, l. 58.

⁴⁷ „Lietuvos žydai Izraelyje“, *Keleivis*, 1978, lapkričio 19, straipsniai, iškarpos iš JAV lietuvių spaudos; LYA, f. K-1, ap. 41, b. 124 (aprašas nesutvarkytas, bylos lapai nesunumeruoti).

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ „Lietuviai ir žydų tautinė mažuma Lietuvoje“, *Draugas*, 1976, birželio 7, ibid.

⁵⁰ „Reto ir netikėto svečio pasakojimai“, *Keleivis*, 1976, kovo 23; straipsniai, iškarpos iš JAV lietuvių spaudos, LYA, f. K-1, ap. 41, b. 123.

⁵¹ A. Žuvintas, „Žydai ir lietuviai“, straipsniai, iškarpos iš JAV lietuvių spaudos, ibid., b. 124; straipsnis taip pat perspausdintas T. Venclovos knygoje *Vilties formos: Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991, p. 130–143.

⁵² Ibid., p. 130–143; LYA, f. K-1, ap. 41, b. 124.

⁵³ „Iliuzijos ir tikrovė“, *Dirva*, 1976, birželio 16, Nr. 166.

⁵⁴ „Atlanto ir Helsinkio paktai“, *Draugas*, 1976, lapkričio 20; straipsniai, iškarpos iš JAV lietuvių spaudos, LYA, f. K-1, ap. 41, b. 36.

⁵⁵ „Atolydis ir idėjinė kova“, *Tėviškės žiburiai*, 1976, gruodžio 4, Nr. 49.

⁵⁶ „Atlanto ir Helsinkio paktai“, *Draugas*, 1976, lapkričio 20.

⁵⁷ „A. Sacharovo bei jo šeimos gyvenimas kalėjime be grotų“ (daug straipsnių pavadinimais: „Solženicynas kenkia Kremliaus vadovams“, „Solženicynui sunku gintis“, „Kartūs Solženicyno kaltinimai“, „Gulago salynas ir Lietuva“...), *ibid.*, straipsniai, iškarpos iš JAV lietuvių spaudos, LYA, f. K-1, ap. 41, b. 36.

⁵⁸ Iškarpa iš straipsnio „Solženicynas kenkia Kremliaus vadovams“, *ibid.*, b. 36, 89.

⁵⁹ LTSR KGB duomenys apie kontržvalgybinę veiklą, apie ketinčius pabėgti ar užsienyje pasilikusius tarybinius piliečius, *ibid.*, ap. 3, b. 758. l. 229; b. 755, l. 109.

⁶⁰ LTSR KGB pažyma apie sionistinė veikla įtariamus asmenis, *ibid.*, b. 758, l. 248–254.

⁶¹ Э. Литвинов, *op. cit.*, c. 67–76.

Gauta 2001 01 14

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Linas Tatarūnas

JEWISH NATIONAL MOVEMENT IN LITHUANIA FOR THE RIGHT TO LEAVE TO ISRAEL

Summary

After the reoccupation of Lithuania (1944) the Lithuanian people began a struggle against the sovietization of the country. This struggle had lasted for more than ten years. The armed resistance was suppressed by the Soviets only by the middle of the 50s. Enormous losses in nation (approximately 0,5 million residents) paralysed the resistance for a decade and a half until the beginning of the 70s. (The resistance became more passive since then). In the middle of the 70s the actions of Lithuanian Jews and Russian Jews grew into a dissident movement for the right to leave to Israel. The struggle of the Lithuanian Jews for the right to emigrate fell in alongside with the common resistance movement against the Soviet regime in Lithuania. The initial activities of the Jews in Lithuania for the right to emigrate from the USSR were petitions to the authorities, and both individual and collective open letters. In addition to petitions and letters, the most popular way of Jewish movement manifestation in Lithuania was demonstrations. To compare the Jewish dissident movement in Russia and Lithuania the latter had specific features as the Lithuanian Jews refused to have relations with the national underground. There was no close connection between Lithuanian and Jewish dissidents. At the end of the 70s and beginning of the 80s the Jews developed special struggle strategy to leave for

Israel. On the 22 June 1971 for the first time the Jews hunger-struck in Moscow. Thirty Jews from the Baltic States participated in the strike. Not only the Jews took part in the dissident Jewish movement. The actual goal the majority of the movement strived for was not Israel, but the emigration from the USSR. At the time Helsinki groups were the first associations to protect human rights, therefore the Jewish activists on equal rights with the defenders entered the associations. The aim to emigrate determined the different psychology of the Jewish movement. While Lithuanian dissidents struggled for the restoration of the independence of the Lithuanian State and the Russian dissidents fought for democracy, the Jews only wished to have a right to emigrate from the USSR. At the end of the 70s and beginning of the 80s the emigration of Jews from Lithuania and all the Soviet Union was suppressed. Since 1982 the Soviet authorities proceeded with their conventional policy, namely, „to keep the frontier closed“. Unfortunately, thousands of people who had submitted applications for the emigration remained living in the USSR under tragic conditions. Nevertheless, it is worth mentioning that many Soviet Jews who had been attempting to emigrate from Lithuania finally were issued Israel visas and successfully went abroad in the period of 1970-1980.

Dr. Vladas Ingelevičius ir Lietuvos Raudonojo Kryžiaus veikla vokiečių okupacijos metais

Dr. Vladas Ingelevičius – žymiausias Lietuvos Raudonojo Kryžiaus (toliau – LRK) tarnautojas, dirbęs šios draugijos valdyboje nuo jos įkūrimo (1919 m. sausio 12 d.) iki antrosios sovietų okupacijos (1944 m. liepos mėn.) su šešerių metų pertrauka (1932–1938) – tai buvo protestas prieš Lietuvos vidaus reikalų ministerijos kišimąsi į jos veiklą. 1938 m. prezidento Antano Smetonos paskirtas LRK vicepirmininku, dr. Vl. Ingelevičius draugijai bei jos įstaigų darbui vadovavo ir vokiečių okupacijos metais (1941–1944), būdamas faktiniu penktuoju LRK pirmininku¹.

Dr. Vl. Ingelevičius 1918 m. gruodžio 19 d. įstojo savanoriu į Lietuvos kariuomenę, 1921 m. apdovanotas Vyčio kryžiumi, 1928 m. – III laipsnio Gedimino ordinu, turėjo medicinos pulkininko laipsnį.

Drauge su Vladu Nagevičiumi jis įkūrė Lietuvos karo sanitarijos tarnybą ir buvo vienas iš „Fraternitas Lithuanica“ (1908 m. lapkričio 28 d.) bei LRK draugijos steigėjų. Šios organizacijos nepriklausomai Lietuvai buvo ypatingai svarbios.

Pirmoji – slapta patriotinė lietuvių studentų medikų korporacija „Fraternitas Lithuanica“, įkurta XX a. pradžioje, dar tebevaldant carinei Rusijai, buvo rimtas pasirengimas dirbti tėvynei. Vėliau apie šios brolijos tikslą dr. Vl. Ingelevičius rašė: „Mes norėjo-

me likti lietuviai, nenutausti, sudaryti tikrai lietuviškas šeimas ir, atitarnavę rusų kariuomenėje už stipendijas, grįžti į Lietuvą ir dirbti savo krašto labui. Mes nutarėm palaikyti savo tarpe draugiškus, broliškus santykius ir vengti visko, kas gali mus skirti; stengėmės nekelti politinių ginčų, o laikytis to, kas vienijs: draugiškumo, lietuviškumo; stengėmės raginti vieni kitus tautiškai įsisiqmoninti ir visapusiškai lavintis, kad būtumėm vėliau savo krašto naudingi piliečiai“².

Antroji organizacija – LRK draugija, įkurta laisvai Lietuvai vos pradėjus žengti pirmuosius žingsnius ir stengiantis jai atiduoti visus sugebėjimus, mokslo žinias ir patyrimą. Abiejų draugijų veikla gimininga, viena kitą papildė, nes abi siekė kuo geriau organizuoti Lietuvos sveikatos apsaugą.

Jų veikloje dr. Vl. Ingelevičius aktyviai dalyvavo iki pat antrosios sovietų okupacijos, vėliau šį darbą tęsė užsienyje.

Vl. Ingelevičius gimė 1889 m. lapkričio 11 d. Beržuonyse, Rokiškio apskrityje. Gimnaziją baigė Sankt Peterburge 1908-aisiais ir tais pačiais metais įstojo į Peterburgo karo medicinos akademiją. Gyvenant svetima me krašte, grėsė nutautėjimo, surusėjimo pavojus. Tad įkvėptas dr. Jono Basanavičiaus su iniciatyvą parodžiusiu Vl. Nagevičiumi bei artimais draugais – Karo medici-

Medicinos plk. Vladas Ingelevičius. 1940 m. liepa

nos akademijos studentais Kaziu Oželiu, Pranu Sližiu, Z. Ščepanavičiumi po 1905 m. Didžiojo Vilniaus Seimo, apimtas Lietuvos laisvės siekio, 1908 m. lapkričio 28 d. įkūrė nelegalią lietuvių medikų organizaciją ir pavadino ją „Fraternitas Lithuanica“ – Lietuvių brolija. Jos nariai vieni kitus vadino broliais ir artimai bendravo. Bendra profesija, tie patys tikslai juos stipriai siejo visą tolesnį gyvenimą. Pagal brolijos nuostatus „Fraternitas Lithuanica“ buvo jų antroji šeima. Brolijos nariai visą amžių liko jai ištikimi, puoselėjo jos skelbtus idealus: gerbė kitaip manantį, ugdė moralines savybes, stengėsi nuolat tobulėti, skatino dirbti savo tautos ir savo krašto gerovei. Vėliau „Fraternitas Lithuanica“ tapo studentų ir gydytojų draugija, o 1922 m. gruodžio 16 d., registruojant draugiją Kauno apskrities viršininko įstaigoje, tuo metu surašytuose brolijos įstatuose pasivadino korporacija. Studentų medikų

korporacija įkurta 1924 m. lapkričio 19 d., įsteigus Lietuvos universitetą. Studentų korporacijos steigiamajam susirinkimui pirmininkavo „Fraternitas Lithuanica“ organizacijos įkvėpėjas dr. J. Basanavičius.

„Fraternitas Lithuanica“ draugijos ugdytoju ir beveik 50 metų jos vadovu buvo Vl. Nagevičius. Organizacijos nariai įsipareigojo „dalyvauti lietuvių visuomeniniame bei kultūriniame darbe, ugdyti savo kalbą, remti lietuvišką meną ir mokslą bei lietuviškąją spaudą, rūpintis savo profesine pažanga, laikytis profesinės etikos dėsnių, [...] tolerancijos“, lankyti susirinkimus. Draugijos nuostatuose teigiama, jog tai ne ideologinė ar politinė, o tautinė kultūrinė profesinė organizacija. Darbas lietuvių tautai turi vadovautis principu, kuris 1922 m. korporacijos vėliavoje taip pat buvo įrašytas lotynų kalba: *Humanitate et Scientia* – Žmoniškumui ir mokslui. Fraternitiečiai teigė, kad „Lietuvos kaimas yra pirmutinis įkvėpimo šaltinis ir galutinis veikimo tikslas“³. Taip išreikštas simbolinis brolijos siekis, nes tik Lietuvos kaimas per vergovės šimtmečius išsaugojo kalbą, tautos charakterį ir tradicijas. Lietuvių brolijos idealams pritarė ir lietuvių tautos atgimimo patriarchas bei „Fraternitas Lithuanica“ garbės narys dr. J. Basanavičius. Į paskelbimą garbės nariu jis atsakė laišku, kurį baigė taip: „Aš širdingai linkėčiau [...], kad jūsų korporacijos, ypač jaunesnieji nariai, liktų liuosi nuo pagundos teršti savo šeimyną svetimtaučių krauju“⁴. Šie dr. J. Basanavičiaus žodžiai buvo ištarti iš šimtametės rusų vergijos išsivadavusiai ir besikeliančiai tautai. Tokie tvirti tautiniai ir moraliniai pagrindai skatino fraternitiečius išlikti lietuviais, nekurti mišrių šeimų, kuo greičiau grįžti į Lietuvą, o grįžus dirbti ten, kur Lietuvos valstybei ir visam kraštui jie buvo labiausiai reikalingi. Broliai tvarkėsi labai demokratiškai. Jie neturėjo nuolatinio pirmininko. Susirinkimams pirmininkavo vienas iš studentų abėcėlės tvarka. Tokiu

būdu išlaikė lygybę, pratinosi prie atsakomybės rūpintis brolijos reikalais bei savo indėliu į jos veiklą. Posėdžių metu kiekvienas privalėjo pasakyti savo nuomonę diskutuojamu klausimu. „Buvo daromi dažni susirinkimai su paskaitomis mokslo, kultūros ir meno klausimais. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į lietuvių kalbą, istoriją ir lietuvių tautos folklorą“. Į susirinkimus buvo kviečiami Kazimieras Būga, Augustinas Voldemaras, Eduardas Volteris, Stasys Šimkus, Antanas Žmuidzinavičius, Petras Rimša, Juozas Zikaras. Sutartinai buvo lankomos meno galerijos ir parodos, simfoniniai koncertai, operos ir dramos teatrai. St. Šimkus taip suartėjo, kad „išimties keliu buvo priimtas nariu į Korporaciją“⁵. Fraternitiečiai išsiugdė neįtikėtiną savitarpio supratimą ir drausmę. Organizacijos įkūrimo dieną (lapkričio 28 d.) visi broliai, nesvarbu kur jie tuo metu gyveno ar dirbo, suvažiuodavo į iškilmingą metinį susirinkimą, nagrinėdavo aktualias temas ir dažnai jį baigdavo dramos, operos ar koncerto klausymu.

Dr. Vl. Ingelevičiaus nuomone, „„Fraternitas Lithuanica“ savo įsikūrimą pateisino. Tikriausiai tik jos įtakos dėka iš 19 fraternitiečių, buvusių Akademijoje 1908–1917 metais, teatkrito vienas Z. Ščepanavičius, nuklydęs, karui pasibaigus, į Lenkiją; visi gi kiti 17, be Adomo Plepio, bolševikų nužudyto Sibire, nenutauto, grįžo į Lietuvą, sukūrė lietuviškas šeimas ir dirbo savo krašto labui“⁶.

Iš tokios kilniais idealais gyvenančios aplinkos didelė dalis mūsų vyresnės kartos žmonių jaunystėje sėmėsi drąsos, dvasios stiprybės, poreikį nuolat tobulėti, išsiugdė nepaprastai stiprų atsakomybės savo tautai ir valstybei jausmą.

1913 m. baigęs Sankt Peterburgo karo medicinos akademiją, Vl. Ingelevičius iki 1917 m. tarnavo gydytoju rusų armijoje. Į Pirmąjį pasaulinį karą išvyko su 169-uoju Naujųjų Trakų pėstininkų pulku. 1918 m. vasarį pradžioje, grįždamas iš Rumunijos,

apie keturis mėnesius dirbo 226-ojoje lauko ligoninėje, į kurią iš rumunų fronto rinkosi lietuvių kariai. Į Lietuvą grįžo 1918 m. birželio pabaigoje. Neilgai pagyvenęs Vilniuje, Dūkšte, Panevėžyje, lapkričio pabaigoje vėl grįžo į Vilnių. Tuo metu sostinėje jau veikė Lietuvių Tautos Taryba (1917 m. rugsėjo 18–22 d.), o lapkričio 11 d. buvo sudarytas pirmasis Lietuvos Ministrų Kabinetas.

1918 m. lapkričio 23 d. Apsaugos ministerija paskelbė įsakymą dėl Lietuvos kariuomenės organizavimo ir tą pačią dieną Karo sanitarijos viršininku paskyrė „Fraternitas Lithuanica“ brolijos vadą dr. Vl. Nagevičių.

Po penkių dienų, lapkričio 28-ąją, į metinį susirinkimą suvažiavę „Fraternitas Lithuanica“ broliai svarstė būsimosios Lietuvos kariuomenės sveikatos apsaugos reikalus ir nutarė dirbti ten, kur reikės, pirmiausia savanoriais stoti į kariuomenę. Ką tik įkurtai Lietuvos kariuomenei ir Karo sanitarijos viršininku paskirtam dr. Vl. Nagevičiui kruopščiai talkino tuo metu Vilniuje gyvenęs Vl. Ingelevičius, kuris oficialiai į Lietuvos kariuomenės savanorius buvo priimtas tą pačių metų gruodžio 19 d. Sunkiai susirgus Vl. Nagevičiui, beveik pusę metų (1918 m. gruodžio 24 d.–1919 m. birželio 4 d.) Lietuvos kariuomenės Karo sanitarijos viršininko pareigas ėjo Vl. Ingelevičius. Tad jam „teko pradėti organizuoti mūsų kariuomenės sveikatos tarnybą ir padėti jai pagrindus“⁷. Nepaisant didelių sunkumų, Lietuvos kariuomenės sanitarijos tarnyba ir sanitarinis aprūpinimas sparčiai gerėjo ir jau 1920 m. antroje pusėje veikė visiškai patenkinamai. Visus tarpukario metus Vl. Ingelevičius atsidavęs dirbo Karo sanitarijos centrinėje įstaigoje viršininko dr. Vl. Nagevičiaus pavaduotoju, tuo daug prisidėdamas prie Lietuvos kariuomenės sveikatos apsaugos organizavimo.

1934–1940 m. Tarptautiniame karo medicinos kongresų komitete dr. Vl. Ingelevičius atstovavo Lietuvos kariuomenės (1932,

1934), Ženevos (1936), Bukarešto (1937) kongresuose. „Mūsų Žinyne“ bei „Medicinoje“ rašė straipsnius karo medicinos ir cheminio karo klausimais. Ilgus metus dėstė LRK Gailestingųjų seserų mokykloje.

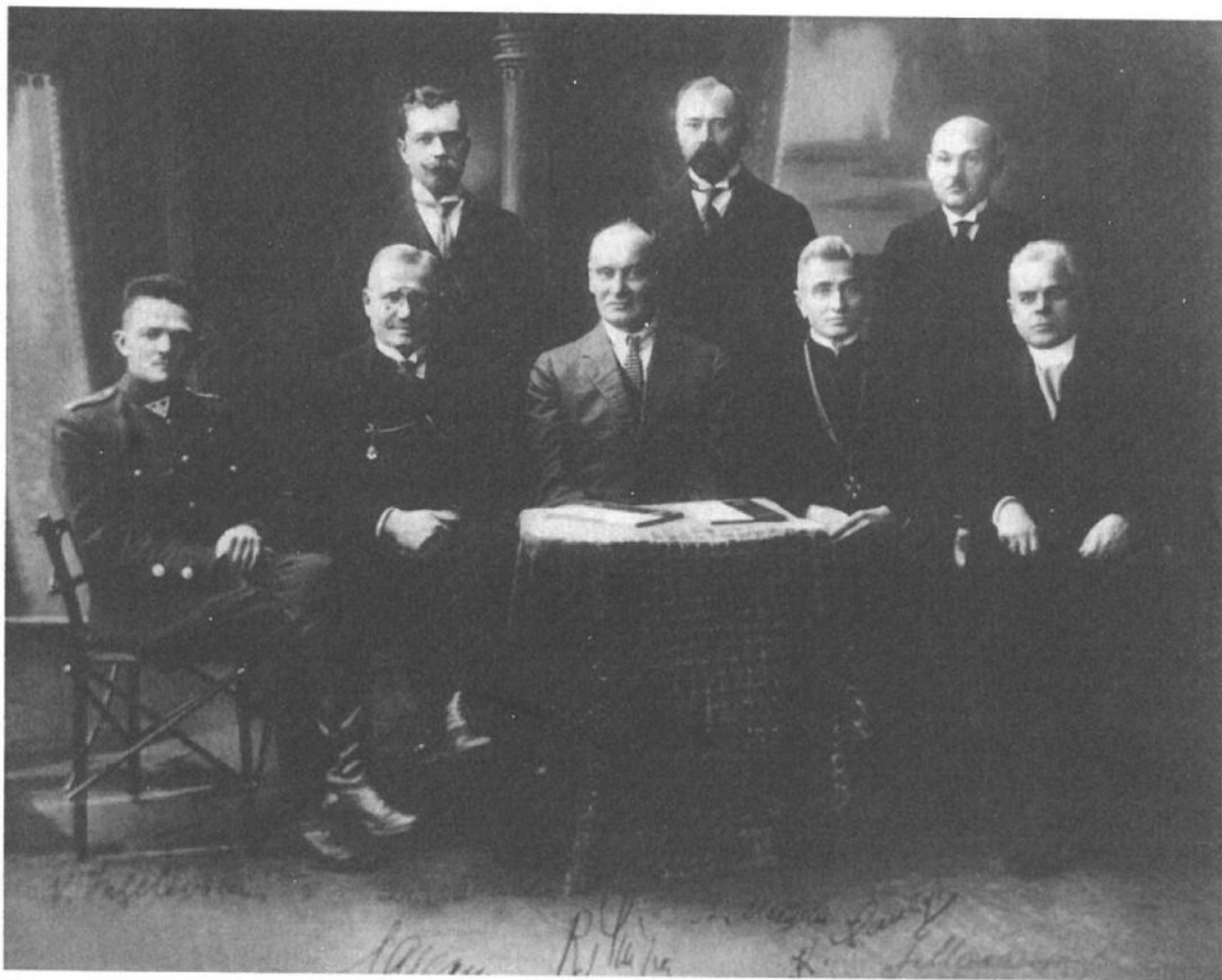
Lietuvos kariuomenėje dr. Vl. Ingelevičius tarnavo iki 1940 m. spalio 27 d. Lietuvos kariuomenę įjungiant į Raudonąją armiją, iš karo tarnybos jis buvo atleistas.

Dar prieš išeidamas iš kariuomenės, laisvu laiku vertėsi privačia praktika. Dalyvavo visuomeniniame darbe – buvo vienas iš Lietuvos vegetarų draugijos steigėjų, šios minties propaguotojas ir nuoseklus vegetaras.

Kartu su gydytojais Jurgiu Alekna, Roku Šliūpu bei provizoriumi Jonu Makaus-

kiu dr. Vl. Ingelevičius 1919 m. sausio 12 d. įkūrė LRK draugiją. Jos steigėjų parašus matome LRK statute⁸, sudarytame 1919 m., o jų asmenybės – 1924 m. Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Vyriausiosios valdybos nuotraukoje.

1919–1932 m. dr. Vl. Ingelevičius buvo LRK Vyriausiosios valdybos narys, atsakingas ir už karo sanitarijos reikalus. Kaip minėta, 1938 m. Respublikos prezidentas A. Smetona jį paskyrė LRK Vyriausiosios valdybos vicepirmininku. Šias pareigas dr. Vl. Ingelevičius ėjo ir pirmosios sovietų okupacijos metais (1940 m. birželis–1941 m. birželis), LRK pirmininku esant Antanui Garmui, o Lietuvą okupavus naciams, fak-

Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Vyriausioji valdyba 1924 m. Pirmoje eilėje iš kairės: dr. Vladas Ingelevičius, dr. Jurgis Alekna, dr. Rokas Šliūpas, kanauninkas Kazimieras Šaulys, kun. Konstantinas Olšauskis. Antroje eilėje: dr. Eliziejus Draugelis, dr. Pranas Mažylis, provizorius Jonas Makauskis

tiškai tapo LRK pirmininku. Dr. Vl. Ingelevičius tvarkė kurorto, ligoninių, sanatorijų (Aukštosios Panemunės, Varėnos nuo 1943 m. balandžio 1 d.) ir jų padalinių reikalus. Šias įstaigas aprūpino personalu, medikamentais ir kitu turtu, jas instruktavo, kontroliavo, rūpinosi greitosios pagalbos, kraujo perpylimo stočių, vaistinių, ortopedijos technikos įstaigų darbu, priemonėmis, kūrė naujus skubios pagalbos punktus, kraujo perpylimo stotis.

Ypač aktyviai LRK ir vicepirmininkas dr. Vl. Ingelevičius veikė Lietuvos laikinosios vyriausybės valdymo laikotarpiu (1941 m. birželio 23 d.–1941 m. rugpjūčio 5 d.). Tuo metu ir iki 1944 m. liepos mėn. Sveikatos globos valdybos vardu LRK atliko didelį ir labai reikalingą darbą Lietuvai bei kitų valstybių piliečiams, padėdamas surasti karo metu dingusius asmenis, sužinoti giminių, draugų, pažįstamų likimą bei adresus ir pan.

Jau pirmosiomis Laikinosios vyriausybės valdymo dienomis į LRK kreipėsi tūkstančiai žmonių: buvę politiniai kaliniai, tremtiniai, pasimetusių šeimų nariai. Juk po pirmosios sovietų okupacijos LRK buvo vienintelė išlikusi nesugriautos struktūros humaniška įstaiga, dar iki karo įgijusi visuomenės pasitikėjimą ir pajėgi organizuoti nuo karo nukentėjusių asmenų šelpimą bei pasimetusiųjų paiešką⁹.

Po Nepriklausomybės paskelbimo (1941 m. birželio 23 d.) praėjus dviem dienoms, vicepirmininko dr. Vl. Ingelevičiaus ir kitų Vyriausiosios valdybos narių pastangomis LRK įsteigė organizaciją nukentėjusiems šelpti – Vyriausiojo įgaliotinio įstaigą. Ši įstaiga nuo birželio 25 d. rūpinosi asmenimis, nukentėjusiais nuo karo, bolševikų teroro, iš kalėjimų išėjusiais šimtais iškankintų ir išbadėjusių kalinių, globojo žuvusiųjų šeimas, teikė medicininę pagalbą sužeistiesiems¹⁰, ieškojo dingusių karo metu, bolševikų išvežtų tremtinių, žuvusių, pasimetusių, iš

pionierių stovyklų išvežtų vaikų. Kasdien į LRK kreipdavosi šimtai žmonių. LRK tarnautojai ir jų talkininkai – studentai, mokiniai – dirbo ištisas dienas nuo ryto iki vėlyvo vakaro, atsisakydami poilsio, atostogų ir kitų patogumų. Darbo buvo begalės. „Vienus reikėjo aprūpinti pašalpa, kitus – pastoge, trečius – drabužiais, ketvirtus – baldais, penktus grąžinti namo į provinciją, šeštiems ieškoti karo metu dingusių ar bolševikų išvežtų giminių, septintiems suteikti vienokį ar kitokį patarimą ar informaciją ir t. t. ir t. t.“ – po metų rašė Antanas Ragauskas¹¹, o apibendrinamas LRK nuveiktus darbus per pirmuosius septynis karo mėnesius teigė, kad jie sudaro retą epochą LRK istorijoje¹².

Dr. Vl. Ingelevičiaus iniciatyva LRK, remiamas visuomenės moraliai ir materialiai, savo veiklą plėtė po visą Lietuvą – atgaivino seniau įkurtus LRK skyrius, steigė naujus, prie jų organizavo šelpimo komitetus ne vien miestuose, miesteliuose, bet ir valsčiuose, o kur nespėjo, kvietėsi talkon savivaldybes.

LRK Vyriausiojo įgaliotinio įstaiga su pavaduotoju bei keliais tarnautojais, įsikūrusi Kaune, Kęstučio g. 6, koordinavo šelpimo komitetų darbą, duodavo nurodymus, skyrė lėšų, kas mėnesį reikalavo dokumentais paremtų apyskaitų¹³.

Vyriausiojo įgaliotinio įstaiga biudžetinių lėšų neturėjo. Jos pajamas sudarė aukos pinigais, maistu, drabužiais, daiktais, retkarčiais nukentėjusieji gaudavo butus, darbą. Aukos buvo renkamos visur: įstaigose, bažnyčiose, savivaldybėse, net ten, kur nukentėjusių visai nebuvo. Žmonės aukojo norėdami padėti nelaimės ištiktiems ir iš džiaugsmo, kad nusikratė bolševikų jungo. Apie surinktas ir išdalytas aukas LRK nuolat skelbė savo spaudoje¹⁴, o pinigines pašalpas skirdavo tik po to, kai nukentėjusiuosius rūpestingai ištirdavo seniūnai ir šelpimo komitetų nariai. LRK rūpinosi ir politinių kalinių, tremtinių, karių, vaikų pervežimais,

suteikdavo laikiną nakvynę, organizavo politinių kalinių maitinimą, tikrino jų sveikatą, siuntė gydytis į Birštoną, ligonines.

Darbas vyko gana sklandžiai, nes LRK centro atstovai Kaune lankė po Lietuvą pasklidusius savo skyrius, bendravo su komitetų darbuotojais, aiškinosi, kaip vyksta šelpimas, padėjo ji tinkamai organizuoti, dalijo surinktas lėšas. Draugijos vicepirmininką dr. Vl. Ingelevičių 1941 m. vasarą LRK tarnautojai retai tematydavo valdyboje. Vien per 1941 m. liepos ir rugpjūčio mėn. LRK vicepirmininkas dr. Vl. Ingelevičius ir Vyriausiojo įgaliotinio įstaigos inspektorius inžinierius M. Valeika aplankė labai daug vietovių, galima sakyti, pamatė visą Lietuvą ne tik su jos skauduliais, bet ir krikščioniška meile savo artimui, užuojauta, gerumu bei darbštumu. Visur žmonės padėjo vieni kitiems, dalijosi kuo turi, talkino kasdieniuose darbuose¹⁵. 1941 m. rugsėjo 17 d. LRK valdybos posėdyje buvo išklaustas draugijos vicepirmininko dr. Vl. Ingelevičiaus pranešimas apie aplankytų skyrių ir šelpimo komitetų veiklą provincijoje. Vizitavusiųjų teigimu, daugelis LRK skyrių dirbo pavyzdinčiai: buvo sušelpti šimtai nukentėjusiųjų nuo bolševikų teroro, globojami pabėgėliai ir kiti patekusieji nelaimėn¹⁶. Tame pat posėdyje nutarta prie LRK Vyriausiosios valdybos ir jos skyrių apskrityse įsteigti Moterų komitetus, tvirtinti LRK Moterų komiteto statutą.

LRK Vyriausiojo įgaliotinio įstaiga, besirūpinanti aukų rinkimu, saugojimu ir jų dalijimu, veikė iki 1942 m. vasario 1 d., kai vokiečių okupacinė valdžia ją uždarė¹⁷. Jos funkcijas perėmė nacių įkurtas Savitarpinės pagalbos (SP) Vyriausiasis komitetas, o likę neišdalyti pinigai perduoti Savitarpinės pagalbos komitetams ir SP padaliniui LRK, nuo 1941 m. lapkričio 8 d. egzistavusiam nauju – Sveikatos globos skyriaus pavadinimu.

Veikiant Lietuvos laikinajai vyriausybei, LRK vicepirmininkas dr. Vl. Ingelevičius,

siekdamas, kad draugija galėtų sėkmingiau dirbti, 1941 m. liepos 23 d. tarnybiniu raštu prašė Kauno burmistrą LRK priskirti gretimus sklypus¹⁸, o liepos 26 d. rašte Ministrų Kabinetai – grąžinti nuo 1921 m. draugijos turėtą loteriją – nuolatinę pastovių lėšų šaltinį LRK uždaviniams įgyvendinti. Jis priminė LRK organizacijos tikslus – rūpintis tautos sveikatingumu, higiena, nukentėjusiųjų nuo karo šelpimu, ligoninių, sanatorių, kurorto plėtimu ir kitais darbais. Laikinąją vyriausybę informavo, kad nuo 1932 m. LRK gaudavęs tik trečdalį Valstybės loterijos pelno, o 1940 m. sovietinė vyriausybė loterijos pelno visai neskyrusi. Matyt, Laikinoji vyriausybė leido atgaivinti loteriją, nes jau 1942 m. liepos 17 d. „Savitarpinės Pagalbos Žiniose“ loterijos direktorius F. Sipavičius visuomenei paskelbė, kad „neseniai pradėjo veikti Savitarpinės Pagalbos loterija“, įsikūrusi Laisvės alėjoje 34, kuriai vadovauja trijų asmenų komisija: septynerius metus dirbęs buvusioje LRK loterijoje F. Sipavičius, referentas J. Butkus ir narys Evaldas Reikenis (SP aukų rinkimo referentas). Ignas Končius Lietuvių enciklopedijos straipsnyje apie Savitarpinę pagalbą rašė, kad 1943 m. loterija duodavusi po 100 tūkst. RM pelno per mėnesį¹⁹.

Norėdama glaudžiau bendrauti su miesto ir provincijos gyventojais, operatyviau informuoti visuomenę ją dominančiais klausimais, greičiau tarpininkauti asmenims, ieškantiems išvežtųjų, pasimetusiems, atsiliepusiems, skelbti dingusiųjų per karą pavardes ir kitus pranešimus, LRK Vyriausioji valdyba pradėjo leisti neperiodinį biuletenį „LRK Žinios“. Pirmasis numeris pasirodė 1941 m. liepos 29 d. „Žinias“ redagavo žurnalistas ir teisininkas A. Ragauskas. Redakcija įsikūrė adresu Kęstučio g. 6. „LRK Žinios“ skelbė pavienius asmenis bei ištisus jų sąrašus: žuvusius partizanus, karius, politinius kalinius, tremtinius, gydytojus, kunigus, išsilaisvinusius politinius kalinius Lietuvoje ir kituose kraštuose, grįžusius į Lietuvą

tremtinius, dingusių asmenų paiešką, atsiliepiamus į paieškas, žinias apie vaikus, išvežtus iš buvusių pionių stovyklų, taip pat pranešdavo apie LRK ir jo skyrių bei šelpimo komitetų teikiamą pagalbą asmenims, nukentėjusiems nuo karo, ir kitą informaciją. Iš viso išėjo 10 „LRK Žinių“ numerių (1941 m. liepos 29 d.–1941 m. spalio 31 d.). Nacių okupacinei valdžiai įkūrus Vyriausiąją savitarpinės pagalbos komitetą (1941 m. lapkričio 8 d.), „LRK Žinios“ vokiečių įsakymu 1941 m. gruodžio 8 d. buvo pavadintos „Savitarpinės Pagalbos Žiniomis“ ir tuo pavadinimu ėjo iki 1944 m. birželio. Vienuolika „SP Žinių“ numerių (1942 m. sausio 18 d.–gegužės 8 d.) suredagavo tas pats „LRK Žinių“ redaktorius A. Ragauskas, o jam atsisakius eiti vyriausiojo redaktoriaus pareigas, naujo redaktoriaus pavardė biuletenyje nebuvo žymima. Nuo 1942 m. gegužės 8 d. straipsnius pasirašinėjo Vincas Kemežys, Vytautas Stanevičius, Mikas Ilgūnas, I. Končius²⁰. Jau pirmame „LRK Žinių“ numeryje (1941 m. liepos 29 d., p. 3) išspausdintas šelpimo komitetams aplinkraštis Nr. 1 ir daug kitų pranešimų, iš kurių sužinome, kad Aukštojoje Panemunėje (Vaidoto g. 56) įsteigtas LRK skyrius, globojantis žuvusiųjų ir sužeistų partizanų, buvusių politinių kalinių, išvežtų į SSRS ir nukentėjusių nuo karo veiksmų, šeimas. Informuojama, kad LRK pranešė Tarptautiniam Raudonajam Kryžiui Šveicarijoje apie bolševikų, bėgančių iš Lietuvos, žiaurumus, pasibaisėtinas nekaltų žmonių žudynes ir prašė Tarptautinį Raudonojo Kryžiaus Komitetą Ženevoje imtis žygių prieš tokius negirdėtus Tarptautinės teisės bei žmogiškumo normų pažeidimus. Taip pat prašė visuomenę sulaikyti ir perduoti policijai netikrus aukų rinkėjus Kaune ir provincijoje, kurie neturi antspauduotų RK pažymėjimų ir neišduoda auką patvirtinančių kvitų; ligoninių vedėjus prašė suteikti žinių apie jose gydomus sužeistuosius per karą, negalėjusius apie save pranešti giminiams, išpėję, kad išnaudojami ištremtųjų artimieji – apgavikai pasisiūlo nuvežti maisto, pinigų ir visa tai pasisavina. Skelbė apie Raimių miškelyje nužudytus 76 Telšių kalėjimo kalinius. Iš straipsnelio „Ankstyesnių tremtinių balsai“ paaiškėjo, jog 1940 m. vasario 10 d. ir dar anksčiau buvo išvežta nemažai lietuvių iš Alytaus apskrities Marcinkonių, Druskininkų ir kitų valsčių²¹. Pranešta, kad vėl pradėjo eiti sovietmečiu uždraustas žurnalas jaunimui „Žiburėlis“, kuris vasarą eisis kas mėnesį, o kitu metu – kas dvi savaites. Redakcijos adresas – Kaunas, Kęstučio g. 6²². Paskelbta, kad LRK komitetai su savivaldybių tarnautojais apskaičiuoja karo veiksmų padarytus nuostolius, surašo nuostolių vertės aktus, nurodo sunaikinimo priežastį ir siūlo palaikyti ryšį su Vyriausiojo įgaliojimo įstaiga Kaune²³.

LRK ne tik leido savo laikraštį – „LRK Žinias“; prie draugijos Vyriausiojo įgaliojimo įstaigos nuo liepos mėn. taip pat veikė ir registracijos sekcija, arba Žinių biuras. Žinių biuro pastangomis buvo suregistruoti 1940–1941 m. išvežti į SSRS politiniai kaliniai, tremtiniai, žuvusieji ir išsilaisvinusieji politiniai kaliniai, atlikta tūkstančiai dingusių asmenų paieškų. Apie LRK Žinių biuro nuveiktą darbą iki 1942 m. vasario 1 d. rašė „SP Žinios“²⁴.

Pirmajame „LRK Žinių“ numeryje (1941 m. liepos 29 d.) LRK Žinių biuras, arba registracijos sekcija, pasiskelbė renkančias žinias iš visos Lietuvos apie išvežtuosius į SSRS, dingusius politinius kalinius, žuvusius kare ar nuo bolševikų teroro, išsilaisvinusius politinius kalinius, tremtinius ir prašė atsakyti į parengtas 1, 2, 3, 4 formas anketas. Aiškino, kad surinktos anketų žinios reikalingos norint surasti ir išgelbėti tūkstančius asmenų, kad tokiu būdu apie paskelbtus asmenis sužinos artimieji, giminės, visuomenė, LRK skyriai, šelpimo komitetai ir galės jiems padėti. Be to, registracija svarbi statistikai ir žinotina Tarptautiniam

Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Žinių biuras 1940–1944 m. Sėdi iš kairės: Sofija Kazlauskienė, Stasė Stanionienė, Marija Blažonytė. Stovi: Stasys Butvila, Regina Krukauskaitė, Valerija Sakalauskaitė, Algimantas Augūnas, Klementina Lukoševičienė, Elena Krukauskaitė, Henrieta Engmanaitė, Balys Šonas. 1943 m.

Raudonajam Kryžiui Ženevoje, kuris Antrojo pasaulinio karo metu rinko žinias apie sužeistuosius, ligonius, belaisvius, perdavinėjo jas giminėms, persiuntinėjo belaisviams siunčiamus laiškus ir siuntinius, padėjo surasti išblaškytų šeimų narius²⁵. Biuletenyje rašoma, kad anketas galima gauti LRK Žinių biure – registracijos sekcijoje Kaune, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio RK skyriuose, o užpildytas anketas būtina kuo greičiau grąžinti LRK registracijos centrui Kaune. Įspėjama, kad nukentėjusieji, neužpildę anketų, daugiau nebus šelpiami. Pranešama, kad 1941 m. liepos 15 d. prie Įgulos bažnyčios įrengtoje LRK pranešimų lentoje skelbiamos naujausios žinios apie tremtinių ir politinių kalinių likimą, jų gelbėjimą²⁶ bei kita informacija.

LRK skelbė, kad Žinių biuras kiekvieną dieną iš įvairių Lietuvos vietų gauna daugy-

bę užpildytų 1, 2, 3, 4 formos anketų ir pagal jas pradeda tvarkyti kartoteką. Paskelbė, kad pirmiausia išvežtieji bei dingusieji politiniai kaliniai ir tremtiniai bus surašyti abėcėlės tvarka pagal buvusią gyvenamąją vietą – apskritį²⁷ ir žinomą tremties ar įkalinimo vietą Sovietų Sąjungoje.

Žinių biurui ir „LRK Žinių“ leidybai vadovavęs A. Ragauskas su dideliu būriu labai jaunų ir iki šiol veiklių žmonių, o tada – LRK Žinių biuro tarnautojų, nuveikė didžiulį darbą, sudarydami kartoteką ir tremtinių sąrašus. Jų yra du tomai (3 knygos). I tome (2 dalys) įregistruoti 17 574, II tome – 4587 1940–1941 m. represuoti asmenys.

Žinių biuro kartoteką buvo numatyta baigti tvarkyti iki 1941 m. rugpjūčio 20 d., tačiau jos patikrinimas, sąrašų sudarymas bei vertimas į vokiečių kalbą užtruko iki 1942 m. vidurio. Paskui sąrašai buvo išsiųs-

ti į Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus Komitetą Ženevoje²⁸.

Norėdamas kartotekos ir sąrašų sudarymą paspartinti, LRK, vadovaujamas vicepirmininko dr. Vl. Ingelevičiaus, šiam darbui per spaudą pakvietė vasaros atostogų metu laisvą jaunimą – studentus, medicinos seserų mokyklų, gimnazijų mokinius²⁹. Didelis būrys talkininkų, vadovaujamų įgudusių Žinių biuro darbuotojų, su jaunatviška energija, pasikeisdami, be atvangos darbavosi visą 1941 m. vasarą. Priimdamas jaunimą dirbti Žinių biure bei kitose LRK įstaigose, dr. Vl. Ingelevičius išgelbėjo daugybę Lietuvos žmonių nuo išvežimo į Vokietiją, nes draugijos įstaigų tarnautojai buvo atleidžiami nuo darbo prievolės reiche.

LRK Žinių biurui (nuo 1941 m. lapkričio 8 d. – Savitarpinės pagalbos Informacijos, arba Žinių, biuras) A. Ragauskas vadovavo iki 1943 m. vasaros³⁰. Jam dėl ligos pasitraukus, SP Informacijos biuro vedėja paskirta Stasė Stanionienė tęsė A. Ragausko darbą. Ji Žinių biurui vadovavo tik vienerius metus (1943 m. liepos mėn.–1944 m. liepos 8 d.)³¹.

1941 m. rudenį LRK l. e. pirmininko pareigas dr. Vl. Ingelevičius atskiru raštu LRK ligoninės direktoriui pranešė, kad spalio 18 d. įvyks bolševikų žiauriai nukankinto ats. plk. dr. Juozo Žemgulio laidotuvės, kuriose „LRK Vyriausioji Valdyba prašo Tamstos pasiūlymo ligoninės personalui dalyvauti laidotuvėse“³².

Šešioms LRK sanatorijos tarnautojams, 1941 m. birželio 26 d. bolševikų nužudytiems Aukštojoje Panemunėje, A. Panemunės kapinėse buvo rengiamasi statyti paminklą (skulptoriaus Roberto Antinio projektas). Jam surinkta 10 tūkst. Rb, tačiau dar tiek pat trūko. Valdyba, pirmininkaujama dr. Vl. Ingelevičiaus, 1942 m. sausio 13 d. posėdyje nutarė prisidėti prie paminklo statymo ir sausio 17 d. raštu ragino visus savo įstaigų tarnautojus aukoti kankinių atminimui po 1 proc. gaunamo mėnesinio atlyginimo³³.

1941 m. rugpjūčio 5 d., vokiečių okupacinei valdžiai sustabdžius Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, vokiečių generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas pasiūlė prie LRK suorganizuoti Savitarpinės pagalbos komitetą ar tarnybą³⁴ arba pačiam LRK „persiorganizuoti į Savitarpinės Pagalbos Komitetą“³⁵, uždraudė LRK vardą, RK ženklą, neleido susirašinėti su Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus Komitetu ir apskritai su užsienio šalimis³⁶.

Dr. Vl. Ingelevičius – LRK Vyriausiosios valdybos vicepirmininkas – atsisakė LRK perorganizuoti į Savitarpinės pagalbos komitetą, motyvuodamas tuo, kad savitarpio pagalba neįeina į Raudonojo Kryžiaus funkcijas³⁷. Vokiečių okupacinė valdžia, negalėdama paleisti LRK dėl jo tarptautinio statuso, 1941 m. lapkričio 8 d. įkūrė naują įstaigą – Savitarpinės pagalbos Vyriausiąjį komitetą³⁸, o LRK paliko šio komiteto padaliniu ir vadino Sveikatos apsaugos skyriumi, Sveikatos globos valdyba ar Sanitariniu skyriumi.

Pirmuoju šios visuomeninės organizacijos – Savitarpinės pagalbos Vyriausiojo komiteto, veikusio generalinio tarėjo žinioje, pirmininku gen. komisaras paskyrė plk. lt. Motiejų Naujoką, kuris su Algirdu Vokietaičiu parengė naujosios įstaigos statuto projektą³⁹. 1942 m. pradžioje⁴⁰ Savitarpinės pagalbos Vyriausiojo komiteto pirmininku buvo paskirtas Kauno VDU chemijos profesorius I. Končius, 1936 m. apdovanojamas III laipsnio Gedimino ordinu, o pirmosios sovietų okupacijos metu (1941 m. gegužės mėn.) suimtas ir karo pradžioje iš Červenio masinio kalinių šaudymo vietos Baltarusijoje pabėgęs⁴¹. Savitarpinės pagalbos Vyriausiajam komitetui prof. I. Končius vadovavo iki pasitraukimo į užsienį (1944 m. liepą).

Savitarpinės pagalbos Vyriausiąjį komitetą sudarė: Informacijos arba Žinių biuras (buvęs LRK Žinių biuras, vedėjas – A. Ragauskas. Netrukus šis biuras buvo grąžintas

LRK, kuris jau tuo metu pradėjo veikti kaip Sveikatos globos valdyba), propagandos (vedėjas Mikas Ilgūnas iki 1943 m. liepos, vėliau – Algirdas Kačanauskas), aukų rinkimo (vedėjas Pranas Saladžius), Motinos ir vaiko (vedėja Marija Nemeikšaitė), finansų ir ūkio (viršininkas Vosylius Sadauskas) skyriai. Reikalų vedėjas – Vytautas Stanevičius, juriskonsultas – Jurgis Byla, kanceliarijos viršininkas – Aleksandras Požėla, sekretoriato vedėjas – Evaldas Reikenis. Sveikatos globos valdybos valdytojas – dr. Vl. Ingelevičius⁴².

Savitarpinės pagalbos Vyriausiasis komitetas turėjo nuolat dirbančią tarybą, į kurią įėjo prof. I. Končius (pirmininkas), V. Stanevičius-Staneika, J. Venclova, Juozas Narakas, vėliau – A. Vokietaitis, du buvusios LRK Vyriausiosios valdybos nariai – gydytojas fraternitietis Vl. Ingelevičius (Sveikatos globos valdybos valdytojas), prelatas Kazimieras Šaulys ir Lietuvos sveikatos valdybos valdytojas gydytojas fraternitietis Balys Matulionis.

Akivaizdu, jog LRK nebuvo sunaikintas, reorganizuotas ar sustabdytas jo veikimas. LRK vicepirmininko dr. Vl. Ingelevičiaus ir, be abejo, visos LRK valdybos šešių narių pastangomis jis buvo paliktas naujai įkurto Savitarpinės pagalbos Vyriausiojo komiteto Sveikatos apsaugos skyriumi⁴³ su nepakeistu LRK statutu⁴⁴ ir struktūra. Šiuo pavadinimu jis dažniausiai minimas Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) bylose, o Savitarpinės pagalbos archyvuose – Sveikatos globos srities valdyba⁴⁵ (LRK vicepirmininkas dr. Vl. Ingelevičius pasirašydavo jos valdytoju) arba tiesiog buvo vadinamas Savitarpinės pagalbos sanitariniu skyriumi⁴⁶.

(Pirmosios sovietų okupacijos metais draugijos pavadinimas buvo LTSR Raudonasis Kryžius⁴⁷; 1941 m. birželio 28 d.–1941 m. lapkričio 10 d. – LRK Vyriausioji valdyba⁴⁸. Dr. Vl. Ingelevičius pasirašinėjo vicepirmininku arba l. e. pirmininko pareigas.)

Taigi įkūrus Savitarpinės pagalbos Vyriausiąjį komitetą, LRK, vadovaujamas dr. Vl. Ingelevičiaus, veikė autonomiškai kaip Sveikatos apsaugos skyrius⁴⁹. Faktą, kad LRK darbą tvarkė gydytojas Vl. Ingelevičius, patvirtina ne tik Bostono enciklopedija. Albino Gražiūno knygos „Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944“ (V., 1996) 101 puslapyje sakoma, kad RK „pirmininko pareigas tuo metu ėjo gydytojas Vl. Ingelevičius“. Tas pats teigiama archyviniuose dokumentuose ir leidinyje „Fraternitas Lithuanica“, kur rašoma: „Vokiečių okupacijos 1941–1944 m. [dr. Vladas Ingelevičius] faktiškai ėjo LRK pirmininko pareigas Savitarpinės Pagalbos priedangoje“⁵⁰. Tai patvirtino ir esantys gyvi to meto LRK darbuotojai – Algimantas Augūnas, Henrieta Engmanaitė-Januškevičienė, Elena Krukauskaitė-Pavalkienė, Valerija Sakalauskaitė-Rechlevičienė, Zenonas Rombergas. Medicinos plk. Vl. Ingelevičių jie vadino pirminku, o patys neabejojo, jog dirba LRK. Tą patį patvirtino tardymo bylose ir sovietmečiu (1944–1947) represuoti LRK tarnautojai. 1944 m. Vl. Ingelevičius pasitraukė į Vokietiją, atnaujino ryšius su Tarptautiniu Raudonoju Kryžiumi Ženevoje ir vadovavo LRK Vokietijoje iki 1949 m. emigracijos į JAV.

Šis neeilinis žmogus dėl sovietų vykdytos lietuvių tautos naikinimo politikos buvo priverstas tapti politiniu pabėgėliu, perlaikyti gydytojo kvalifikacijos egzaminus, dirbti įvairiose Niujorko ligoninėse. Mirė Vl. Ingelevičius svetimame krašte (1985 m. vasario 5 d.), išgyvenęs 96 metus, ir amžino poilsio atgulė tolimose Šv. Karolio kapinėse.

Savitarpinė pagalba, įkurta 1941 m. lapkričio 8 d., archyve oficialiai įrašyta tik 1941 m. lapkričio 25 d. 154-ame LRK Vyriausiosios valdybos posėdyje. Reikia manyti, kad penkis mėnesius nuo vokiečių okupacijos pradžios vyko kantri diplomatinė kova tarp Vl. Ingelevičiaus vadovaujamos LRK Vyriausiosios valdybos ir nacių val-

džios iki tol, kol pavyko Savitarpinės pagalbos statutu įteisinti Sveikatos globos valdybos savarankiškumą. Nuo tada Vl. Ingelevičiaus vadovaujamas LRK pradėjo dirbti rezistencijos sąlygomis.

Dr. Vl. Ingelevičius, būdamas Sveikatos globos valdybos valdytoju (faktiniu LRK pirmininku) bei naujai įkurto Savitarpinės pagalbos Vyriausiojo komiteto nuolatinės tarybos nariu (joje dalyvavo ir du bendraminčiai – prelatas K. Šaulys ir dr. B. Matulionis), galėjo daryti įtaką SP Vyriausiojo komiteto sprendimams, taip pat saugoti Sveikatos globos valdybos pavadinimu egzistuojančio LRK savarankiškumą. Jau pirmoje Savitarpinės pagalbos archyvo byloje rašoma, kad pagal SP įstatus Sveikatos pagalbos skyrius turi atskirą ūkį, atskirą atskaitomybę, spausdina kortas ir savo sąmatoje žymi kortų spausdinimo pajamas bei išlaidas⁵¹. Komisiją LRK Vyriausiosios valdybos kortų reikalams tvarkyti sudarė ūkio dalies inspektorius Vincas Markelis, vyr. buhalteris Romanas Leščinskas ir buhalteris revizorius J. Graužinis⁵². Savitarpinės pagalbos statute aiškiai įrašyta, kad SP Sanitarinis skyrius sudaro atskirą ūkinį vienetą, turi savo atskirą išdą, turtą, veda atskirą atskaitomybę, bendradarbiauja su Lietuvos Vyriausiąja sveikatos valdyba⁵³, jos valdytoju, o nuo 1942 m. gruodžio 30 d. – generaliniu direktoriumi dr. B. Matulioniu⁵⁴, iš kurio gauna nurodymus Sveikatos globos valdybos darbui⁵⁵, jam, o ne generaliniam komisarui (kaip buvo pareikalauta 1942 m. rugsėjo 14 d.)⁵⁶ rašo ataskaitas – Sveikatos globos valdybos veiklos pranešimus. Pagal SP statutą Sanitarinio skyriaus valdytojas dr. Vl. Ingelevičius vadovauja skyriaus darbui, vykdo Savitarpinės pagalbos Vyriausiojo komiteto ir Sveikatos globos valdybos nutarimus, tvarko skyriaus administracinį darbą ir kontroliuoja įstaigų bei įmonių veiklą⁵⁷. Rašte statistikos įstaigai išvardijamos 1942 m. gruodžio 10 d. Sveikatos glo-

bos srities valdybos, t. y. LRK, žinioje buvusios ir esančios įstaigos:

Kauno ligoninė (direktorius dr. Leonas Kęsgaila-Kenstavičius, Laisvės al. 7);

Gailestingųjų seserų mokykla (Laisvės al. 7);

Vilniaus ligoninė (direktorius dr. Kazys Katalius, Žygimanto g. 6);

Gailestingųjų seserų mokykla (inspektorė ir ligoninės vyr. med. sesuo Kazė Vitkauskaitė, Žygimanto g. 6);

A. Panemunės sanatorija (direktorė Emilija Jasevičiūtė, vyr. gyd. nuo 1934 m.);

Birštono kurortas (direktorius dr. Antanas Matukas);

Kauno greitosios pagalbos stotis (viršininkas dr. Pranas Sližys nuo 1940 m., Kęstučio g. 8)⁵⁸;

Kraujo perpylimo stotis (vedėjas dr. Juozas Stasiūnas, Kaunas, Kęstučio g. 6).

Likusios įstaigos ir įmonės minimos kituose raštuose:

Vaistinė (nuo 1919 m. balandžio 15 d. vedėjas provizorius Julijonas Juškevičius, Kaunas, Laisvės al. 7)⁵⁹;

Ortopedijos technikos skyrius (vedėjas Petras Šileikis, Kaunas, Vytauto pr. 61, dabar nugriautas);

Medicinos seserų kursai;

Varėnos sanatorija (nuo 1943 m. balandžio 1 d. direktorius dr. Albinas Grigaitis)⁶⁰;

Birštono mineralinių vandenų eksploatacija (vedėjas Vladas Stuogis, Kaunas, Kęstučio g. 2)⁶¹;

LRK Vyriausiojo įgaliotinio įstaiga, veikusi 1941 m. birželio 25 d.–1942 m. vasario 1 d. Kaune, Kęstučio g. 6. Vedėjas gen. Vladas Mieželis, pavaduotojas – Šaulių sąjungos vadas plk. P. Saladžius, inžinierius M. Valeika, sąskaitininkė Modesta Plechavičiūtė, registratorius Vincas Auryla⁶²;

Belaisvių ligoninė (buvusi Karo ligoninė, 1941 m. rugpjūčio 27 d.)⁶³;

Dirbtuvės, garažai⁶⁴.

Taigi LRK, oficialiai priklausydamas Savitarpinei pagalbai Sveikatos globos valdybos pavadinimu ir vadovaujamas Vl. Ingelevičiaus, faktiškai tiesiogiai priklausė Vyriausiajai sveikatos valdybai, kurios generalinis direktorius buvo fraternitietis, medicinos plk. B. Matulionis.

Praėjus dviem dienoms po SP Vyriausiojo komiteto įkūrimo, t. y. 1941 m. lapkričio 10 d., vykdydamas vokiečių generalinio komisaro įsakymą dr. Vl. Ingelevičius nusiuntė visoms LRK įstaigoms raštą, kuriame nurodė: „Nuo šios dienos nuimti LRK vėliavas, iškabas, nevartoti pavadinimo, RK ženklo. LRK vardas pakeistas į Savitarpinė Pagalba“. Pasirašė l. e. pirmininko pareigas dr. Vl. Ingelevičius⁶⁵.

Rezistencinį gyvenimą LRK įstaigos pradėjo permatomai uždažyta RK emblemą. Su tokiu pat ženklu važinėjo ir Greitosios medicinos pagalbos mašinos.

Apie neabejotiną LRK savarankiškumą ir tylų nepaklusnumą okupantui byloja jau 1942 m. birželio 30 d. raštas, gautas iš Birštono direktoriaus fraternitietiečio dr. A. Matuko – tarnautojų vardinio sąrašo nuorašas, parašytas ant LRK naudoto išvaizdaus firminio blanko „LRK Birštono kurortas“, virš kurio mašinėlė buvo išspausdintas užrašas – Savitarpinės Pagalbos⁶⁶, nors 1942 m. kovo 31 d. valdytojo dr. Vl. Ingelevičiaus buvo įsakyta nuo balandžio 1 d. RK ženklą nuimti nuo sanitarinių automobilių, įstaigų, nesegti prie gailestingųjų seserų uniformos⁶⁷.

Nacių valdymo metais LRK valdyba gana ilgą laiką (iki 1942 m. sausio 19 d.) naudojo senuoju antspaudu⁶⁸, o Kauno ligoninė rašė raštus ant seno LRK blanko ar kitoje jo pusėje⁶⁹, taip pat naudojo seną antspaudą su RK emblemą⁷⁰.

Apie didelį pirmininko dr. Vl. Ingelevičiaus autoritetą nacių okupacijos metais, jo reiklumą sau ir kitiems, stiprų atsakomybės bei pareigos draugijai ir tėvynei jausmą galima spręsti iš daugelio faktų. Pastebėjęs,

jog karo dienomis smunka žmonių moralė, nyksta idėjiškumas, įsivyrąja savanaudiškumas, nesąžiningumas ir blogi įpročiai, darantys didelę žalą kraštui, tautos sveikatinimui, jis kreipėsi į Birštono kurorto direktorių oficialiu raštu: „Prašau Tamstos nurodyti visiems kurorto tarnautojams, kad jie skaitytų savo pareigą žiūrėti, kad visos kurorto sritys veiktų kuo sėkmingiausiai ir kuo tobuliausiai, neišimant iš to ir maitinimo, ir kad visi nuoširdžiai ir uoliai prisidėtų prie kurorto veikimo tvarkymo ir gerinimo. Bet koks apsileidimas ar tik formalus savo pareigų atlikimas šio laiko sunkiomis sąlygomis labai trukdo darbą ir bus skaitomas rimtu nusikaltimu“. Kreipimąsi pasirašė valdytojas dr. Vl. Ingelevičius⁷¹.

Tuo pačiu tikslu 1942 m. spalio 2 d. dr. Vl. Ingelevičius kreipėsi ir į Kauno arkivyskupą metropolitą Juozą Skvirecką, prašydamas paraginti visus bažnyčios tarnautojus veiksmingu gyvu žodžiu prisidėti prie Lietuvos išblaivinamojo darbo⁷². Tos pačios dienos raštu generaliniam švietimo tarėjui prašė paraginti prie šio svarbaus darbo prisidėti Lietuvos pedagogus⁷³. Kartu su prof. I. Končiumi, prel. K. Šauliu, prof. Vincu Kanauka, dr. B. Matulioniu ir kt. dr. Vl. Ingelevičius pasirašė raštą generaliniam komisarui, motyvuotai ginantį Vytauto Didžiojo universitetą nuo perkėlimo į Vilnių⁷⁴. Rūpinosi žurnalo vaikams „Žiburėlis“ leidybos atgaivinimu. 1941 m. lapkričio 3 d. raštu generaliniam švietimo tarėjui prašė skirti lėšų minėto žurnaliuko leidybai, išdėstė pagrindinius uždavinius – lietuviškumo, humanizmo, estetinio jausmo ugdymą. Šiems uždaviniams įgyvendinti LRK visuomet telkė geriausias pedagogines, literatūrines ir menines jėgas. 1941 m. gruodžio 5 d. išsiuntė „Žiburėlio“ leidybos sąmatą, 1942 m. numatė išleisti 24 šio žurnalo numerius⁷⁵.

Kad draugijos vadovas dr. Vl. Ingelevičius buvo humaniškas ir teisingas žmogus, rodo ne tik jo atjauta bei rūpestis draugijos

ligoninėse, sanatorijose besigydančiais ligoniais, bet ir dėmesys visiems tarnautojams, darbininkams, nesvarbu kokios būtų jų pareigos ar padėtis. 1942 m. kovo 23 d. rašte Kauno RK ligoninės direktoriui dr. L. Kęsgailai-Kenstavičiui nurodė, kad virtuvės darbininkės privalo maitintis ligoninėje ir mokėti už maistą savikaina, neskaitant 50 proc. už maisto pagaminimą, nes dirba daugiau už kitus ligoninės tarnautojus ir neturi laisvų šventadienių⁷⁶. Pastebėjęs, kad 1942 m. pabaigoje, sušlubavus asmeninei švarai, pradėjo plisti dėmėtoji šiltinė, dr. Vl. Ingelevičius visų Sveikatos srities valdybos skyrių vedėjams siūlė bendruomenei įrengti nemokamas pirtis ir dezinfekcijos kameras, raginti visuomenę laikytis švaros, organizuoti paskaitas ligos profilaktikos tema ir Sveikatos globos valdybą informuoti apie sveikatingumo propagandą⁷⁷. Visus savo skyrius kvietė dalyvauti antialkoholiniame judėjime, „kuris yra ypač brangintinas mūsų tautos sveikatingumo prasme“. Šia tema Valdyba paruošė ir išplatino 200 plakatų⁷⁸.

1942 m. dr. Vl. Ingelevičius išsirūpino leidimus Sveikatos globos valdybos atstakiniams tarnautojams nevaržomai judėti draudžiamu paros laiku⁷⁹. 1943 m. gegužės 3 d. raštu prašė Kauno miesto burmistrą atleisti Sveikatos globos valdybos tarnautojus nuo darbo prievolės gaminant kurą⁸⁰. 1944 m. pradžioje darbo ir socialinių reikalų generalinį tarėją prašė nuo reicho darbo tarnybos prievolės atleisti Birštono kurorto tarnautojus⁸¹.

1943 m., pašlijus darbo drausmei, dr. Vl. Ingelevičius aplinkraščiu kreipėsi į visas SP Sveikatos globos srities įstaigas, ragindamas darbuotojus neprarasti tautinės savigarbos, kilnių idealų, neužmiršti atsakomybės savo kraštui; ragino nevengti darbo, būti blaiviais, drausmingais. Priminė, kad siunčiamą 1943 m. balandžio 20 d. aplinkraštį turi perskaityti ir pasirašyti visi Sveikatos globos srities pareigūnai⁸².

Vyriausiosios sveikatos valdybos generalinis direktorius dr. B. Matulionis raštu Nr. 9824 pranešė Sveikatos globos valdybai, kad remiantis reicho 1943 m. kovo 29 d. potvarkiu ir Kauno generalinio komisaro 1943 m. rugsėjo 7 d. nurodymu vieneriems metams (iki 1944 m. rugsėjo 1 d.) nuo darbo prievolės atleidžiamas medicinos ir pagalbinių medicinos personalas. Prie rašto pridėtas reikalingo pažymėjimo pavyzdys. Tikriausiai šis nurodymas atsirado fraternitietiečių dr. B. Matulionio ir gyd. A. Matuko pastangomis, nes 1943 m., eidamas lietuvių savisaugos dalinių sanitarijos viršininko pareigas, gyd. A. Matukas nepakluso nacių generolo Harmo įsakymui sudaryti mobilizuotinių lietuvių gydytojų sąrašą, o dr. B. Matulionis neleido į Rytų frontą išvežti pareikalaus 500 gailestingųjų seserų lietuvių⁸³. Taip pat jis nepakluso gestapui, įsakiusiam nužudyti Kalvarijos ir Vilniaus psichiatrijos ligoninių ligonius⁸⁴.

Taip Sveikatos globos valdybos pavadinimu LRK dirbo iki nacių okupacijos pabaigos – 1944 m. liepos mėn. Dr. Vl. Ingelevičius sugebėjo išsaugoti ne tik autonomišką RK veiklą, atskirą biudžetą ir struktūrą – Vyriausiąją valdybą, bet ir visą darnų, darbštų ir atsidavusį kolektyvą – senuosius LRK Vyriausiosios valdybos tarnautojus. Išliko ir tas pats adresas – Kaunas, Kęstučio g. 6, II aukštas.

Sveikatos globos valdybą prie SP Vyriausiojo komiteto sudarė periodiškai posėdžiaavę šeši nariai⁸⁵ – fraternitietis medicinos plk. A. Matukas, inžinierius prof. Jonas Šimoliūnas, chirurgas prof. V. Kanauka, prelatas K. Šaulys, inžinierius doc. K. Kriščiukaitis, pirmininkas – medicinos plk. fraternitietis Vl. Ingelevičius. Tai Lietuvos valstybei, tautai ir jos kultūrai ypatingai nusipelnusios išskirtinės asmenybės. Plačiau apie jas rasime Lietuvių enciklopedijoje, išleistoje Bostone, bei straipsnyje „Komunizmo nusi kaltimai Lietuvos Raudonajam Kryžiui“⁸⁶.

1941–1944 m. dr. Vl. Ingelevičiaus vadovaujamoje LRK Vyriausiojoje valdyboje medicinos kadrų rengimo reikalus tvarkė dr. L. Kęsgaila-Kenstavičius – Kauno RK ligoninės gydytojas ir direktorius⁸⁷, sanitarijų įstaigų vyr. referentas, vėliau vyr. patarėjas sveikatos reikalams buvo gyd. Vytautas Tupčiauskas-Tauras (nuo 1941 m. spalio 1 d.), skubios pagalbos vyr. referentas – gyd. Alfonsas Pakalniškis (nuo 1942 m. kovo 9 d.); sanitarinio švietimo vyr. inspektorius – Eduardas Daniliūnas (nuo 1939 m. spalio 6 d.), Gailestingųjų seserų skyriaus vedėja – Stasė Gudauskienė (nuo 1942 m. rugsėjo 22 d.).

Be periodiškai posėdžiavusių minėtų šešių valdybos narių, Sveikatos globos valdyba turėjo finansų skyrių, ūkio dalį, technikos skyrių, Žinių biurą ir sekretoriatą (žr. priedą).

Anksčiau LRK turėta loterija ir „Žiburėlio“ redakcija nacių okupacijos metais oficialiai buvo perkelta į Savitarpinės pagalbos socialinį skyrių, nors jos abi nuo seno buvo neatskiriama LRK veiklos dalis, kuria ir toliau rūpinosi dr. Vl. Ingelevičius.

Žurnalo jaunimui „Žiburėlis“ leidybai 1934–1944 m. vadovavo redaktorius, rašytojas ir vertėjas Stepas Zobarskas. 1941 m. jis parengė, o LRK išleido St. Zobarsko iš prancūzų kalbos išverstą D. Wernerio „Raudonojo Kryžiaus istoriją“⁸⁸. Per pirmąjį sovietmetį „Žiburėlis“ buvo uždarytas. Laikinosios vyriausybės valdymo metu „Žiburėlio“ leidimą LRK atnaujino 1941 m. liepos 15 d. Nuo 1941 m. rudens oficialiai jį leido SP propagandos skyrius. Redaktoriui St. Zobarskui talkino rašytojas Vytautas Tamulaitis, jaunimui parašęs 11 knygų. Savo autobiografijoje jis prasitarė: „Gal būčiau ir toliau nuėjęs, jei ne karai ir emigracija“⁸⁹. „Žiburėlio“ redakcijos sekretoriumi ir korektoriumi dirbo Kazys Papečkys.

Svarbi LRK darbo sritis – sanitarinis švietimas: gailestingųjų seserų, samariečių,

sanitarų rengimas. Ypač tai buvo aktualu karo metais. 1941 m. rugpjūčio 27 d. LRK valdybos posėdyje nutarta: „Ištikus oriniam puolimui, poliklinikų ir ambulatorijų, ir ligoninių medic. tarnautojai turi tuojau vykti į savo darbą. [...] Prie visų poliklinikų, ligoninių ir Sveikatos Skyriaus nuo š. m. [1941] rugpjūčio 25 d. 12 val. įvedamas dežuravimas per visą parą. [...] Dežuruojantis budi prie nurodyto telefono (asmeniniais reikalais telefonu naudotis draudžiama), palaiko ryšį su Sveikatos Skyriumi, Priešlėktuvinės Apsaugos Štabu, Rajonų Štabais, ambulatorijomis, ligoninėmis ir esant reikalui greitąją pagalbą. Skubiai vykdo gautus įsakymus. Gavęs pranešimą, kad įvyko orinis puolimas, priima žinias, jas (taip pat ir savo atliktus veiksmus) užrašo chronologiškai tiksliai spec. dežuravimo knygoje, tuojau praneša apie įvykį Sveikatos Skyriui, jei žinios nėra iš jo gautos. Jei yra nukentėjusiųjų, tai pristatytiems į dežuravimo ambulatoriją, polikliniką ar ligoninę pats suteikia pirmąją pagalbą, tam tikslui jis turi savo žinioje reikalingos medžiagos, palikdamas budėjimą padėjėjui, o pastarasis vykdo tolimesnes pareigas. Dežuruojantis apie pavojų tuojau turi pranešti tiesioginiam viršininkui, iškviesti reikalingą personalą, sanitarinius būrius ir pasiruošti priimti nukentėjusius“⁹⁰. Laikinais prie visų poliklinikų ir ligoninių jų vedėjai turėjo organizuoti sanitarinius būrius, o vėliau siųsti juos apmokyti į LRK rengiamus kursus. LRK turėjo būti nuolat pasirengęs įvairiems netikėtumams: priešų puolimui iš oro, sausumos ar jūros, rūpintis, kad mūsų miestai ir miesteliai būtų įsirengę slėptuves, apkasus, kad būtų paruošti priešlėktuvinės, priešcheminės apsaugos sanitariniai būriai, grandys, įrengti pirmosios pagalbos punktai, sukaupta pakankamai medikamentų, tvarsliaivos. Tuo tikslu LRK skyriams buvo išsiųsti raštai, instrukcijos⁹¹. Apskričių ir valsčių Sveikatos globos skyriai privalėjo sudaryti konkretų

vietovės priešlėktuvinės apsaugos planą, suorganizuoti sanitarinių būrių kursus, skiepyti žmonėms norą padėti artimui, troškimą ginti nuo priešų savo kraštą. Sanitarinis švietimas, higienos diegimas buvo nepaprastai reikalingi kaimui, nes plito tautos nuodai – girtuokliavimas, mažai buvo galvojama apie tautos ateitį – jaunąją kartą. Daugelis kaimo žmonių žalingai leido laiką ir silpo fiziškai bei dvasiškai. Apie degtinės kenksmingumą LRK išplatino net 2500 plakato egzempliorių, išleido kitų plakatų, lapelių⁹². Vien 1942 m. pradžioje Sveikatos globos valdybos veikimo žiniose paminėtos 106 paruoštos gailestingosios seserys, 1000 asmenų, baigusių priešlėktuvinės apsaugos sanitarinių būrių pirmosios pagalbos kursus. Gailestingosios seserys ir sanitarai buvo rengiami pagal mokymo programas, pritaikytas karo metui. Vyko priešlėktuvinės apsaugos ir degazuotojų kursai Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Lazdijuose, Ukmergėje, Biržuose. Buvo rengiamos paskaitos, radijo laidos apie priešlėktuvinę apsaugą, dėmėtąją šiltinę, kovą su epidemijomis⁹³.

Nepaisant sunkių okupacijos sąlygų, karo, birželį vykusio sukilimo, 1941–1944 m. LRK ir jo įstaigos, vadovaujamos dr. Vl. Ingelevičiaus, veikė labai intensyviai, tikrai he-

rojiškai priešinosi okupantų prievartai, smurtui, pasisakė prieš nacių vykdomą holokaustą. Stebina dr. Vl. Ingelevičiaus taurumas, pilietiškas aktyvumas, principingumas, savigarba, žmogaus vertės jautimas, kartu ir drąsus priešinimasis pavergėjams: jis nepakluso okupantui, atsisakė LRK perorganizuoti į SP, sugebėjo siekti protingų kompromisų ir išlaikė organizacijos savarankiškumą.

Dr. Vl. Ingelevičius dirbo įprastą LRK darbą: statė naują ligoninę Vilniuje, praplėtė Varėnos džiovininkų sanatoriją, tvarkė Birštono kurortą, įsteigė atskirą medicinos seserų mokyklą⁹⁴, rūpinosi savo įstaigų veikla, darbuotojais, atskirų žmonių likimais, kiekvieno ir visos tautos sveikata bei higiena. Sprendė ir neįprastus karo metų uždavinius. To laikotarpio draugijos gyvenimas nepaprastai reikšmingas atliktų darbų svarba. LRK, vadovaujamas kuklaus idealisto, bet narsaus žmogaus, medicinos plk. Vl. Ingelevičiaus, išsaugojo LRK Vyriausiosios valdybos struktūrą, tam tikrą autonomiškumą nuo okupantų, išlaikė senus darbuotojus, išsaugojo daug jaunų Lietuvos žmonių, juos įdarbinęs savo vadovaujamose įstaigose, taip pat išsaugojo tarptautinės organizacijos veiklos turinį, tarptautinės RK draugijos demokratinę bei humanistinę veiklos dvasią.

PRIEDAS

SP Sveikatos globos srities tarnautojų sąrašas sudarytas pagal etatus, veikusius nuo 1942 m. vasario 1 d., pasirašytus LRK vicepirmininko dr. Vl. Ingelevičiaus, vyr. sveikatos reikalų valdytojo įsakymu Nr. 215 ir patvirtintus generalinio tarėjo⁹⁵. Šis sąrašas pateikiamas norint pagerbti ir įvertinti LRK darbuotojus, paskatinti juos pasidalinti prisiminimais ir tuo patvirtinti LRK draugijos istoriją.

Finansų ir ūkio skyriaus viršininkas – Algirdas Tribė (nuo 1940 m. sausio 1 d.)

Ūkio inspektorius – Vincas Markelis (nuo 1940 m. liepos 3 d.)

Vyr. revizorius – Leonas Dailidonis (nuo 1935 m. gegužės 15 d.)

Vyr. buhalterio pavaduotojas – Jurgis Jakubauskas (nuo 1941 m. kovo 14 d., nuo 1943 m. balandžio – buhalteris revizorius)

Ekonomistas – Vilius Ritėnas (nuo 1941 m. gegužės 1 d.)

a) Buhalterija

Vedėjas – Romanas Leščinskis (nuo 1934 m.)

Vyr. buhalteris – Jonas Lozoraitis (nuo 1940 m. rugsėjo 16 d., nuo 1943 m. liepos 1 d. – sanitarinio švietimo vyr. referentas)

Buhalteris – Stasys Butvila (nuo 1943 m. rugpjūčio 1 d., nuo 1942 m. vasario 1 d. – vyr. sąskaitininkas)

Kontrolierius – Steponas Šapnagis (nuo 1941 m. kovo 12 d.)

Vyr. kasininkas – Antanas Benešiūnas (nuo 1921 m. sausio 21 d.)

b) Ūkio dalis

Vedėjas – Povilas Kirkila (nuo 1941 m. kovo 4 d.)

Malkų parūpintojas – Motiejus Povilaitis (1941 m. rugsėjo 11 d.–1942 m. spalio 29 d.)

Sandėlininkas – Stasys Vaškelis (nuo 1942 m. gegužės 1 d.)

Sandėlio vedėjas – Kleopas Neverdauskas (nuo 1942 m.)

Sargas – Viktoras Žilinskas (nuo 1941 m. rugpjūčio 1 d.)

Sargas – Steponas Rimeikis (nuo 1942 m. lapkričio 6 d.)

Gatvės šlavėja – Stasė Mickevičienė (nuo 1940 m. gruodžio 1 d.)

Valytoja – Ona Šonienė (nuo 1940 m. rugpjūčio 6 d.)

Gatvės šlavėja – Emilija Pakalnienė (nuo 1942 m. balandžio 11 d.)

Gatvės šlavėja – Antanina Giedraitytė (1942 m. gegužės 4 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Sargas – Bronius Laurinavičius (1942 m. liepa–1943 m. gruodžio 31 d.)

Sargas – Juozas Dauginčius – Palangoje „Aldonos“ vila (1943 m. balandžio 1 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

c) Birštono gazavimo įmonė, arba Mineralinių vandenų eksploatacija

Vedėjas – Vladas Stuogis (1941 m. rugpjūčio 7 d.–1943 m. vasario 29 d., Kęstučio g. 2)

Ekspeditorius – Julius Marcinkonis (1942 m. birželio 2 d.–1943 m. kovas)

Sandėlininkas – Pranas Slavinskas (1942 m. balandžio 25 d.–1943 m. kovo 29 d.)

Vežėjas – Balys Jurgelėnas (nuo 1940 m. rugpjūčio 1 d.)

Gazuotojai – Juozas Laukaitis

– Adomas Stankevičius

– Jonas Palionis

– Juozas Gužauskas

Vežėjas – Vladas Pacevičius (1942 m. birželio 2 d.–1943 m. kovo 30 d.)

Šoferis – Mykolas Drazdauskas (1943 m. birželio 16 d.–gruodžio 31 d.)

Technikos skyrius

Viršininkas – inž. Karolis Bertulis (nuo 1934 m. rugpjūčio 25 d.)

Vyr. technikas – Nikolajus Stonis (nuo 1942 m. gegužės 1 d., nuo 1943 m. vasario 1 d. – darbų vykdytojas)

Jaunesnysis technikas – Jurgis Pesys (1941 m. spalio 1 d.–1943 m. sausio 1 d.)

Vyr. meistras rentgenistas – Leopoldas Rajauskas (nuo 1942 m. balandžio 1 d.)

Vyr. technikas – Eduardas Budreika (nuo 1943 m. balandžio 15 d.)

Technikas – Vytautas Leščinskas (nuo 1943 m. gegužės 31 d.)

Sandėlio prievaizdas – Vladas Melninkas (1943 m. birželio 8 d.–gruodžio 31 d.)

a) Garažas

Vyr. mechanikas – Viktoras Rozenbergeris (1942 m. liepos 8 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Mechanikas – Balys Sabaitis (1942 m. vasario 1 d.–1943 m. gruodžio 31 d., vėliau dirbtuvių vyr. meistras)

Vyr. mechanikas – Juozas Vaitiekaitis (nuo 1935 m. gruodžio mėn.)

Šoferis mechanikas – Jonas Fričas

Šoferis mechanikas – Antanas Vaičys (nuo 1933 m. rugpjūčio 23 d.)

Vyr. darbininkas – Aleksandras Vaičys (nuo 1942 m. vasario 1 d.)

Šoferis mechanikas – Eduardas Bagdonavičius (1943 m. rugpjūčio 10 d.–gruodžio 31 d.)

Šoferis mechanikas – Adomas Petružis (nuo 1937 m. liepos, nuo 1943 m. birželio 1 d. – dirbtuvių meistras)

Šoferis monteris – Bronius Jackevičius

Vyr. technikas – Vitalijus Vasiljevas (nuo 1941 m. spalio 9 d.)

Šoferis monteris – Petras Songaila (nuo 1941 m. spalio 1 d.)

Šoferis mechanikas – Antanas Babianskas (1942 m. birželio 1 d.–1943 m. gruodžio 1 d.)

Šoferis mechanikas – Justinas Staugaitis (1942 m. spalio 29 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Šoferis monteris – Viktoras Petružis (nuo 1943 m.)

Šoferis mechanikas – Kazys Šimkūnas (1941 m. rugsėjo 18 d.–1943 m. gegužės 31 d.)

Sandėlininkas – Stasys Brastauskas (nuo 1941 m. kovo 3 d., vėliau – dirbtuvėse tiekėjas užpirkėjas)

Stalius – Juozas Struskauskas (1941 m. sausio 1 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

174-ame valdybos posėdyje įsteigti 3 šoferių mechanikų etatai.

b) Technikos dirbtuvės

Vedėjas – Antanas Naujokas (1942 m.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Vedėjo padėjėjas – Vitalis Tarvydas (1943 m. birželio 5 d.–gruodžio 31 d., nuo 1944 m. vasario 15 d. – garažo vedėjas)

Technikos darbų vykdytojas – Eduardas Buinevičius (1942 m. gegužės 1 d.–1943 m. sausio 1 d.)

Buhalteris – Jurgis Pesys (nuo 1943 m. sausio 1 d.)

Tabelininkė – Jadvyga Urbonaitė (1943 m. balandžio 9 d.–gruodžio 31 d.)

Sandėlininkas – Antanas Bulionis (1942 m. birželio 15 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Sargas – Pranas Valys (1941 m. gegužės 15 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Mokinys – Algimantas Brastauskas (1943 m. birželio 1 d.–1943 m. gruodžio 31 d.)

Tabelininkė – Irena Šimoliūnaitė (1940 m. birželio 30 d.–1943 m. sausio 31 d.)

Vyriausiojo įgaliotinio įstaiga, veikusi 1941 m. birželio 25 d.–1942 m. vasario 1 d.

Vadovas – gen. Vladas Mieželis

Pavaduotojas – plk. Pranas Saladžius

Inžinierius – M. Valeika

Sąskaitininkė – Modesta Plechavičiūtė

Registratorius – Vincas Auryla

Sekreteriatas

Vedėja – Stasė Stanionienė (sekretorė nuo 1920 m. lapkričio 15 d.)

Vyr. mašininkė – Sofija Kazlauskienė (mašininkė nuo 1920 m. rugsėjo 23 d.)

Vertėja korespondentė – Marija Blažonytė (nuo 1940 m. rugsėjo 9 d., nuo 1942 m. – Žinių biure)

Registratorius – Algimantas Augūnas (nuo 1941 m. birželio pabaigos, nuo 1942 m. vasario 1 d. – vyr. sekretorius)

Raštvedys – Jonas Miškinis (1942 m. vasaris–lapkričio 28 d.)

Mašininkė – Anastazija Andzienė (nuo 1942 m. rugpjūčio)

Pasiuntinys – Balys Šonas (nuo 1940 m. liepos 5 d.)

Žinių biuras

Vedėjas – Antanas Ragauskas (1941 m. vasario 5 d.–1943 m. liepa)

Stasė Stanionienė (1943 m. liepa–1944 m. liepa)

Kartotekininkė – Elena Krukauskaitė (1941 m. liepa–1943 m. vasario 1 d., sekretoriato nuo 1943 m. vasario 1 d. – vyr. sekretorė⁹⁶)

Statistikė – Klementina Lukoševičienė (nuo 1942 m. sausio)

Mašininkė – Henrieta Engmanaitė (1942 m. vasario 10 d.–1944 m. rugpjūčio 1 d., LRK CK sekretorė 1944 m. rugpjūčio 1 d.–1945 m. rugsėjo 1 d.)

Statistikė – Valerija Sakalauskaitė (nuo 1942 m. birželio 24 d.)

Raštininkė – Regina Krukauskaitė (nuo 1942 m. rugsėjo 15 d.)

Registratorius – Zenonas Rombergas (1942 m. balandžio 20 d.–1943 m. balandžio 30 d.)

Nuorodos

¹ *Fraternitas Lithuanica*, JAV, 1958, p. 246, 247.

² *Ibid.*, p. 102; *Lietuviška enciklopedija*, t. 8, Kaunas, 1940, p. 576, „Fraternitas Lithuanica“ įkūrimo data – 1908 m. lapkričio 15 d.

³ *Vladas Nagius-Nagevičius*, JAV, 1962, p. 280, 282.

⁴ *Fraternitas Lithuanica*, p. 72.

⁵ *Vladas Nagius-Nagevičius*, p. 283.

⁶ *Fraternitas Lithuanica*, p. 106.

⁷ *Ibid.*, p. 246, 247; *Lietuvių enciklopedija*, t. 8, Boston, 1956, p. 505.

⁸ *Lietuvos Raudonojo Kryžiaus draugija (Kaunas). Lietuvos RK draugijos statutas*, Kaunas [s. n.], [1919], 16 p.

⁹ *LRK Žinios* 1941, rugpjūčio 15, Nr. 3, p. 1.

¹⁰ *Savitarpinės Pagalbos Žinios* (toliau – *SP Žinios*), 1943, lapkričio 8, Nr. 19–20, p. 7.

¹¹ *SP Žinios*, 1942, birželio 30, Nr. 16, p. 2.

¹² *Ibid.*

¹³ *LRK Vyriausiojo Įgaliotinio aplinkraštis* Nr. 1, 1941 m. liepos 10 d., *LRK Žinios*, 1941, liepos 29, Nr. 1, p. 3.

¹⁴ *LRK Žinios*, *ibid.*, p. 1; rugpjūčio 15, Nr. 3, p. 1; *SP Žinios*, 1943, lapkričio 8, Nr. 19–20, p. 7.

¹⁵ *LRK Žinios*, 1941, Nr. 1–4; Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), SP archyvas, f. R-978, ap. 2, b. 2, l. 3.

¹⁶ *LRK Žinios*, 1941, rugpjūčio 15, Nr. 3, p. 1.

¹⁷ *SP Žinios*, 1943, lapkričio 8, Nr. 19–20, p. 7.

¹⁸ LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 18, l. 40, 41.

¹⁹ *Ibid.*, l. 1, 3; *Lietuvių enciklopedija*, t. 27, Boston, 1962, p. 37.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *LRK Žinios*, 1941, rugpjūčio 7, Nr. 2, p. 4.

²² *Ibid.*, 1941, liepos 29, Nr. 1, p. 1.

²³ *Ibid.*, p. 3.

²⁴ *SP Žinios*, 1943, lapkričio 8, Nr. 19–20, p. 7.

²⁵ *Lietuvių enciklopedija*, t. 24, Boston, 1961, p. 538.

²⁶ *LRK Žinios*, 1941, liepos 29, Nr. 1, p. 3.

²⁷ *Ibid.*, 1941, rugpjūčio 15, p. 1.

²⁸ *SP Žinios*, 1942, rugpjūčio 4, Nr. 18, p. 1.

²⁹ S. Stanionienės ir M. Blažonytės byla, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 189.

³⁰ *Ibid.*, l. 66.

³¹ *Ibid.*, l. 53, 65, 213, 219, 231.

³² LCVA (Kauno filialas), SP archyvas, f. R-1032, ap. 1, b. 3, l. 25.

³³ *Ibid.*, b. 8, l. 1.

³⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 137 a. p.

³⁵ *Ibid.*, l. 145.

³⁶ *Lietuvių enciklopedija*, t. 24, Boston, 1961, p. 541.

³⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 137 a. p., 138, 145.

- ³⁸ Ibid., l. 266-2 voke.
- ³⁹ Ibid., f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 201.
- ⁴⁰ Ibid., l. 266-3.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 79, l. 121.
- ⁴³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 145.
- ⁴⁴ Ibid., l. 142.
- ⁴⁵ LCVA, f. R-978, ap. 1, b. 1, l. 32, 81, 88, 339; ap. 2, b. 1, l. 1, 79, 82, 92; b. 3, l. 1, 71; b. 4, l. 5, 26.
- ⁴⁶ Ibid., f. R-1032, ap. 1, b. 8, l. 1; ibid., f. R-978, ap. 2, b. 1, l. 126; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 142, 149.
- ⁴⁷ LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 3, l. 164.
- ⁴⁸ Ibid., Lietuvos laikinosios vyriausybės archyvas, f. R-496, ap. 1, b. 2, l. 9, 12.
- ⁴⁹ *Lietuvių enciklopedija*, t. 24, Boston, 1961, p. 541.
- ⁵⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 43, 114, 142, 145, 147 a. p., 196; *Fraternitas Lithuanica*, p. 247.
- ⁵¹ LCVA, f. R-978, ap. 1, b. 1, l. 291.
- ⁵² Ibid., ap. 2, b. 2, l. 2.
- ⁵³ Ibid., b. 77, l. 2.
- ⁵⁴ Ibid., b. 5, l. 14; f. R-1032, ap. 2, b. 2, l. 1; f. R-1034, ap. 2, b. 7.
- ⁵⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 150.
- ⁵⁶ LCVA, f. R-978, ap. 1, b. 1, l. 291, 339, 370.
- ⁵⁷ Ibid., ap. 2, b. 77, l. 2.
- ⁵⁸ Ibid., b. 6, l. 3.
- ⁵⁹ Ibid., b. 1, l. 177.
- ⁶⁰ Ibid., b. 158, l. 1; b. 171, l. 14.
- ⁶¹ Ibid., b. 79, l. 120; LCVA, f. R-1052, ap. 1, b. 11, l. 22.
- ⁶² *I laisvę*, 2001, Nr. 133, p. 53; LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 5, l. 14; b. 18, l. 41; b. 19, l. 59.
- ⁶³ LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 19, l. 59; f. R-1032, ap. 1, b. 3, l. 12; *Trinitas*, 2000, liepa, p. 30, 31.
- ⁶⁴ LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 79, l. 109, 120; b. 98, l. 4, 5.
- ⁶⁵ Ibid., b. 3, l. 153.
- ⁶⁶ Ibid., b. 1, l. 79.
- ⁶⁷ Ibid., l. 92.
- ⁶⁸ Ibid., b. 4, l. 231, 246.
- ⁶⁹ Ibid., l. 231, 245, 246.
- ⁷⁰ Ibid., l. 241, 245-247, 250.
- ⁷¹ Ibid., b. 1, l. 81.
- ⁷² Ibid., b. 118, l. 158.
- ⁷³ Ibid., l. 157.
- ⁷⁴ Ibid., ap. 1, b. 1, l. 88.
- ⁷⁵ Ibid., ap. 2, b. 74, l. 19, 23.
- ⁷⁶ Ibid., b. 4, l. 218.
- ⁷⁷ Ibid., b. 118, l. 154.
- ⁷⁸ Ibid., l. 152.
- ⁷⁹ Ibid., b. 117, l. 1, 2.
- ⁸⁰ Ibid., b. 118, l. 123.
- ⁸¹ Ibid., l. 36.
- ⁸² LCVA, f. R-1032, ap. 1, b. 11, l. 14.
- ⁸³ Ibid., l. 26.
- ⁸⁴ *Fraternitas Lithuanica*, p. 265, 266.
- ⁸⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 115, 116.
- ⁸⁶ *Laisvės kovų archyvas*, 2001, Nr. 30, p. 79.
- ⁸⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 12905/3, l. 146.
- ⁸⁸ *Lietuvių enciklopedija*, t. 35, Boston, 1966, p. 107.
- ⁸⁹ *Egzodo rašytojai: Autobiografijos*, Vilnius, 1994, p. 746.
- ⁹⁰ LCVA, f. R-1032, ap. 1, b. 3, l. 14-15.
- ⁹¹ Ibid., f. R-978, ap. 2, b. 2, l. 3.
- ⁹² Ibid., ap. 1, b. 1, l. 80.
- ⁹³ Ibid., l. 32; b. 79, l. 98.
- ⁹⁴ *Lietuvių enciklopedija*, t. 27, Boston, 1962, p. 36.
- ⁹⁵ LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 79, l. 97, 109; b. 98, l. 4, 5; b. 111; b. 117, l. 1, 2; b. 118, l. 18, 19, 22, 123; b. 19, l. 62 ir a. p.; b. 124, l. 7; b. 171; b. 192; b. 239, l. 5-16; b. 146, l. 1, 5, 7.
- ⁹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1046, l. 135 a. p.

Žudynių Kaniūkuose pėdsakais

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugininkų ginkluotame konflikte 1943–1944 m. išskirtinė vieta tenka Kaniūkų kaimo (Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč.) užpuolimui 1944 m. sausio 29 d. Kaniūkų puolimas ir susidorojimas su kaimo gyventojais yra žiauriausia raudonųjų partizanų baudžiamoji akcija prieš kaimų savisaugą, virtusi tikromis skerdynėmis (nužudyti 38 žmonės, beveik visas kaimas sudegintas).

Kokios aplinkybės, priežastys ir motyvai lėmė Kaniūkų užpuolimą? Kodėl taip žiauriai buvo susidorota su visu kaimu, kokios buvo raudonųjų partizanų nepaprasto žiaurumo jo gyventojų atžvilgiu priežastys?

Priežastys ir aplinkybės, matyt, sąlyginai buvo dvejopo pobūdžio: 1) konkrečios, susijusios su Kaniūkų kaimo ginkluotos savisaugos veikla priešinant raudonųjų partizanų savivalei ir smurtui, pastarųjų siekiai bausti ir keršyti už pasipriešinimo veiksmus ir 2) bendro pobūdžio veiksniai, kuriuos lėmė apskritai nesėkminga raudonųjų partizanų kova su kaimų savisaugininkais, poreikis griebtis drastiškų bauginamųjų priemonių siekiant stabdyti savisaugos struktūrų kūrimąsi ir plitimą Pietryčių Lietuvoje, pademonstruoti raudonųjų partizanų ginkluotą jėgą.

Kaniūkų kaimas, esantis pietrytiniame Rūdninkų girios pakraštyje netoli Lietuvos–Baltarusijos dabartinės sienos, kalbiniu atžvilgiu priklausė vadinamajam Dieveniškų „pusiasaliui“ – kaimų grupei, kurioje lietuviškai kalbantys gyventojai sudarė daugumą. Apie Kaniūkų kaimo sunaikinimą dar 1990 m. rašęs Juozas Kudirka pabrėžė, kad kaimas pasižymėjo ypatingu

tautiniu sąmoningumu, lietuviškumu, priešinimusi lenkų okupacinės valdžios brūkams lenkiškai etninei savimonei. Kaime veikė lietuviška mokykla, kaniūkiečiai buvo pasistatę tautinės vėliavos spalvomis išmargintą šv. Kazimiero kryžį; lietuviškai kalbėti mokėjo ir dauguma kaime gyvenusių lenkų¹.

Į rytus ir pietryčius nuo Rūdninkų girios 1943 m. rudenį apsiginklavusių lietuviškų kaimų padėtis daugeliu atžvilgių buvo sunkesnė ir sudėtingesnė negu kitapus Rūdninkų girios esančių kaimų. Ją sunkino etniškai nevienalytė, mišri gyventojų sudėtis ir aplinka, lėmusi menkesnę tarpusavio paramą, solidarumo ryžtą priešintis (nelietuvių kaimai nesiginklavo ir nekovojo su sovietiniais partizanais); čia silpniau veikė kitos antipartizaninės kovos struktūros (pvz., vokiečių ir lietuvių policijos vadinamieji atsparos punktai), buvo arti baltarusių sovietinių partizanų veiklos rajonai, grėsė jų antpuoliai ir kt. Menkiausias nepaklusnumas, pasipriešinimas raudonųjų (taip pat lenkų) partizanų veiklai kėlė represinių, baudžiamųjų akcijų pavojų.

Kokį mastą 1943 m. rudenį Jašiūnų valsčiaus apylinkėse buvo pasiekęs raudonųjų partizanų siautėjimas, matyti iš Daučiūnų seniūnijos seniūno Vlodo Antanaičio 1943 m. lapkričio 7 d. pranešimo Jašiūnų valsčiaus viršaičiui. Seniūnas rašė, kad 1943 m. lapkričio 6 d. pavakary pas jį į Didžiųjų Sėlų kaimą atėjo 12 ginkluotų rusiškai kalbančių vyrų (tarp jų nurodė buvus 4 žydus) ir grasindami sušaudymu, ūkio sunaikinimu, jei atsisakytų jiems paklusti, nusivedė jį į Daučiūnų ir Dainavos

kaimus; ten jo akivaizdoje kinkė ūkininkų arklius, šaudė kiaules, grobė ir krovė į vežimus kitą turtą: duoną, miltus, bulves, kopūstus, burokus, drabužius, kailius, vilną, avalynę ir visokius virtuvės rakandus, iš viso prikrovė 9 vežimus. Apibendrindamas seniūnas rašė, jog iš Daučiūnų seniūnijos su maistu ir drabužiais kiekvieną naktį į Rūdninkų girią „ėjo“ 6–8 pastotės, iš ten vežimai ir arkliai niekados negrįžta „tvarkoje“: vienas arklys grįžo kirviu „prakirstas“ (sužalotas). Išvažiavę į mišką malų, ūkininkai grįžta namo „verkdami“, „basi ir be sėmėgų“. Per trumpą laiką daug arklių pasidarė netinkami dirbti, vežimai sulaužyti, per 1–1,5 mėn. daugiau kaip pusė gyventojų neteko avalynės ir drabužių. Terorizuojami žmonės bijo pranešti valdžiai, policija toli (15 km); gyventojai, bijodami „plėšikų“, stengėsi „mandagiai“ su jais elgtis. Pastaruoju metu banditai pradėjo žmones sekti, agituoja „už sovietus“, jie pasidarė „ypatinga naktinė valdžia“. Pasak seniūno, tokiomis aplinkybėmis sunku kalbėti apie prievolių vykdymą, žmonės „be vilties laukia arba iš valdžios pusės ypatingų bausmių, arba iš banditų pusės sunaikinimo“².

Patikimų duomenų apie Kaniūkų kaimo savisaugą, jos veiklą nėra. Czeslavas Malewskis tvirtina, kad Kaniūkų ginkluotos savisaugos organizatoriai buvo Józef Bobin (Juozas Bobinas), Wladislaw Woronis (Vladislovas Varonis?), Jan Kodzis (Jonas Kuodis)³. Sovietinis partizanas Juozas Olekas savo atsiminimuose teigė, kad Kaniūkų kaime buvo apie 60–70 „policijos pagalbininkų“, tačiau šie skaičiai atrodytų išpūsti, šabloniški, nes, pasak jo, tiek pat ginkluotų savisaugininkų buvo ir Bakaloriškėse⁴. Kaniūkai (kartu su Degsnių ir Daržininkų kaimais Valkininkų vlsč.) lietuvių policijos šaltiniuose minimi kaip lietuviški kaimai; jie buvo gavę „banditų“ grasinamų laiškų, kuriuose reikalauta atiduoti ginklus. Buvo pažymima,

jog lietuviškas Kaniūkų kaimas su „banditais“ turėjo susirėmimų, kuriuos laimėjo. Policijos pranešimuose apie Kaniūkų kaimo „visišką sunaikinimą“ rašoma, jog kaimo gyventojai kelis kartus pasipriešinę ginklu; ši aplinkybė įvardijama kaip kaimo sunaikinimo priežastis: „atsikeršydami banditai juos sunaikino“. Panašiai Kaniūkų sunaikinimo ir grasinimų kitiems lietuviškiems kaimams priežastys aiškintos ir 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono (jo padaliniai buvo dislokuoti Pietryčių Lietuvoje) dokumentuose: „palankus nusistatymas kovos su banditais atžvilgiu ir aktyvus ginkluotas tos kovos remimas, nepalankių kaimų baudimas juos sunaikinant ir gyventojus išžudant“⁵.

Kaniūkiečiai galėjo turėti konfliktų su baltarusių sovietiniais partizanais. J. Kudirka rašo, jog 1943 m. vėlyvą rudenį Kaniūkų kaimo derlių naktį išsivežė baltarusiškai kalbantys vyrai. Prie Gerviškių jiems kelią pastojų dviem nupjautavamzdžiais šautuvais ginkluoti 7 vyrai. Vežėjai išsibėgioję, grūdai grąžinti gyventojams⁶.

Šis epizodas, matyt, tik iš dalies atskleidžia raudonųjų partizanų ir kaniūkiečių santykius: Kaniūkų kaimo savisaugininkai buvo geriau ginkluoti, o raudonieji partizanai lengvai neatiduodavo prisiplėšto grobio. Kaniūkų savisaugininkų ginkluoti susirėmimai su sovietiniais partizanais buvo daug atkaklesni ir įnirtingesni, jie brandino tarpusavio įtampą ir abipusę neapykantą.

Tai akivaizdžiai atsispindi sovietinių partizanų šaltiniuose. Juose Kaniūkų kaimas vadinamas vienu atkakliausių, geriausiai apsiginklavusių kaimų; esą jis turėjęs didelę reikšmę vokiečiams, buvęs jų atsparos punktas. Kaimas nė iš tolo neprisileisdavęs partizanų, net puldavęs kitus kaimus, kurie buvo lojalūs ar neutralūs partizanų atžvilgiu. J. Olekas savo atsiminimuose rašė, kad Bakaloriškių ir Kaniūkų kaimų savisaugininkai „tyčiojosi“ iš tarybinių atsišaukimų bei laiškų jiems, dar smarkiau ginklavo patys ir

vertė kitus kaimus ginkluotis, todėl nutarta juos nuginkluoti jėga⁷.

Mejeris Elinas ir Dimitrijus Gelpernas knygoje „Kauno getas ir jo kovotojai“ teigė, kad Kaniūkų kaime buvo „įsitvirtinę hitlerininkai“, jie tykoję keliuose partizanų, apšaudydavę juos iš pasalų. Iš pradžių Kaniūkų kaimo „hitlerininkams“ buvo pateiktas ultimatumas, kuriame reikalauta sustabdyti veiksmus prieš partizanus ir sudėti ginklus. „Fašistams“ nepaklusus, partizanai nutarę vadovautis „sena kovos taisykle“: jeigu priešas nepasiduoda, jis turi būti sunaikintas⁸.

Tačiau nei raudonųjų partizanų archyvuose šaltiniuose, nei po karo rašytose jų atsiminimų knygosose nėra konkrečių duomenų, kurie patvirtintų Kaniūkų kaimo savisaugininkų išskirtinį aktyvumą, atkaklumą ir stiprumą, nėra faktų apie susirėmimuose su jais žuvusius raudonuosius partizanus (tokių faktų iš kitų vietovių esama, pvz., Daržininkų kaimo (Valkininkų vlsč.) savisaugininkai 1943 m. spalio pradžioje nušovė raudonąjį partizaną, nepagarbiai elgėsi su jo palaikais; Grinkuvos–Babrauninkų kaimų savisaugininkai 1943 m. Kūčių vakarą nukovė net 5 partizanus; aktyvūs Bakaloriškių kaimo (Trakų aps.) savisaugininkai, matyt, ne kartą dalyvavo partizanų gaudynėse, sovietinių partizanų buvo kaltinami partizanės Onos Tamulevičiūtės–Miklušienės (1940–1941 m. komunistų partijos Alytaus apskrities pirmojo sekretoriaus Tomo Tamulevičiaus sesers) nužudymu ir kt.). Taigi sovietiniai partizanai nuo Kaniūkų kaimo savisaugininkų nebuvo labai nukentėję, nepatyrė žmonių aukų ar kitų „skriaudų“, kurios galėjo juos išprovokuoti ypač žiauriam susidorojimui su viso kaimo gyventojais.

Matyt, Kaniūkų kaimo savisaugininkų „kaltė“, lėmusi negailestingą kaimo sunaikinimo akciją, buvo ta, kad per vieną ar kitą susirėmimą su sovietiniais partizanais jie gynė 1943 m. derlių ir kitą savo turtą, nenorėjo nusiginkluoti ir paklusti jų valiai.

Kalbant apie tikrą ar tariamą Kaniūkų ir kitų kaimų savisaugininkų aktyvumą, galima daryti prielaidą, kad vienaip jis raudonųjų partizanų ir jų vadų vertintas kitapus Rūdninkų girios – Alytaus ar Trakų apskričių lietuviškose apylinkėse ir visai kitaip – Eišiškių apskrities apylinkėse, kurias jie paskelbdavo „partizaniniais rajonais“, jautėsi jose tikraisiais šeimininkais.

Teiginius apie Kaniūkų savisaugininkų stiprumą ir organizuotumą paneigia ir įvykių eiga raudoniesiems partizanams užpuolus kaimą: Kaniūkų savisauga neparodė atkaklesnio pasipriešinimo.

Todėl apskritai Kaniūkų kaimo puolimo priežasčių ir motyvų aiškinimus sovietiniuose šaltiniuose, pirmiausia Genriko Zimano radiogramose ir laiškuose į Maskvą Antanui Sniečkui, galima vertinti kaip neobjektyvius, tendencingus, demagoginius, kuriais jau po įvykdytos baudžiamosios operacijos siekta pagrįsti ir pateisinti žiaurų susidorojimą su kaimu.

Raudonųjų partizanų Kaniūkų užpuolimo ir akcijos žiaurumo priežastys buvo gilesnės, jas lėmė apskritai nepalanki kovos su kaimų ginkluota savigyna eiga ir komplikuota, sunki jų padėtis 1944 m. žiemą. G. Zimano optimistinės prognozės apie kaimų savisaugos „sugriuvimą“ 1943 m. rudenį nepasitvirtino, atėjus sunkiai 1944 m. žiemai; optimizmą keitė pesimizmas, realaus pavojaus sovietiniam partizaniniam judėjimui nuojauta. G. Zimanas ir kiti partizanų vadai Rūdninkų girioje suprato, jog be pagalbos iš sovietinio užnugario, be ginklų ir šaudmenų jie nepajėgs pasipriešinti bet kokiai didesnei karinei policinei Rūdninkų girios valymo akcijai, jog pasmerktos žlugti ambicijos plėtoti ir aktyvinti partizaninio karo veiksmus. Sovietiniams partizanams kariniu atžvilgiu kilo problemų kovojant net su prastai ginkluotais kaimų savisaugininkais. G. Zimanas 1944 m. sausio 29 d. (Kaniūkų kaimo sunaikinimo dienos vakare) pasiųstoje radio-

gramoje Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) viršininkui A. Sniečkui konstatavo: „Aplink mus vėl stiprėja savisauga. Viena iš svarbiausių priežasčių – nepakankamas atkirtis iš mūsų pusės, kurio negalime reikšmingiau sustiprinti dėl ginklų ir, svarbiausia, šaudmenų trūkumo“⁹. Raudonųjų partizanų sunki ir komplikuota padėtis 1944 m. žiemą vaizdžiai apibūdinta G. Zimano 1944 m. balandžio 7 d. laiške A. Sniečkui: „Šaudmenų nėra, ginklų nėra, aplink kelia galvas savisaugininkai, „baltieji“ [lenkai. – R. Z.], kur pasisuksi, visur pėdsakas, o kai grįši, žiūrėk, tyko, o paskui „ar ką laidok, ar brauk iš sąrašo“. Savo bazių „tvirtovėmis“ nelaikome. Kurgi laikysi, kai „baltieji“ beveik prieina prie jų. Kur turime mes dingti?“ – klausė G. Zimanas. – „Konspiruotis kaimuose – reiškia be tikslo naikinti aktyvą ir visai ne dėl to, kad kaimiečiai mūsų nekenčia. Kai atitrūksi nuo ginkluotos jėgos, netgi „partizaniniame rajone“ atėjusi pora „chuliganų buožiuokų“ iš gretimo savisaugininkų kaimo nušaus, netgi policijos neiškvietus. Rimonio [Vytauto Sakalausko, LKP(b) Alytaus apskrities pagrindinio komiteto sekretoriaus slapyvardis. – R. Z.] apskrities pietuose bazių sudaryti nepavyko – 1943 m. rudenį išsiųstą silpnai ginkluotą grupę išvaikė lenkai. Dabar [1944 m. pavasarį. – R. Z.] ten nuvyko stipri, gerai ginkluota grupė, ir pusės jos jau nėra. Ten iš karto reikia didelių jėgų, nes gyventojai „labai blogi“, be to, daug kelių“. Taip apibūdinęs padėtį, G. Zimanas reziumavo: „Tai buvo sunkios dienos“¹⁰.

Nesulaukdamas pagalbos iš sovietinio užnugario G. Zimanas iki 1944 m. balandžio pradžios, kai lėktuvai su ginklais ir šaudmenimis pagaliau pasirodė virš Rūdninkų girios, LPJŠ viršininkui A. Sniečkui į Maskvą vieną po kitos siuntė radiogramas, pilnas nerimo, susierzinimo, priekaištų¹¹. Nors G. Zimano siunčiamoje informacijoje realiai atspindėjo iš tikrųjų sunki raudonųjų partizanų padėtis, prastos nuotaikos, vis dėlto ga-

lima daryti prielaidą, kad jis sąmoningai dramatizavo padėtį, visų pirma smarkiai pervertino Rūdninkų girios partizanams kaimų savisaugos keliamą pavojų. Cituotą 1944 m. sausio 29 d. radiogramą apie savisaugos stiprinimą jis pasiuntė jau po Kaniūkų sunaikinimo, tikriausiai žinodamas „triuškinančius“ akcijos rezultatus. G. Zimano informacijos Maskvai ir padėties vertinimai gerokai skyrėsi nuo kitų sovietinių partizanų vadų (Michailo Afonino, Marijono Miceikos) padėties vertinimų regione. Antai M. Afoninas 1944 m. sausio 27 d. radiogramoje A. Sniečkui pranešė, kad sovietiniai partizanai iš seniūnų ir jų pavaduotojų išgavo daugiau kaip 50 parašų (pasižadėjimų) atsisakyti „tarnauti vokiečiams“, kad iškėlė sau uždavinį išvaikyti Trakų apskrityje „visą šį vokiečių aparatą“¹².

Net 1944 m. žiemą nesiliovė raudonųjų partizanų puolimai, kaimų terorizavimas ir ekonominis plėšimas. Kaniūkų kaimo puolimo išvakarėse 1944 m. sausio 24 d. jie užpuolė ir apiplėšė Jašiūnų valsčiaus Jaglionių ir Sakalų kaimus, sausio 25 d. – Eišiškių valsčiaus Dainavos ir Kameraučiznos kaimus, iš šių kaimų į Rūdninkų girią išsiavedė po vieną gyventoją¹³.

Tirštindamas spalvas, dramatizuodamas padėtį, siekdamas žūtbuti prisišaukti pagalbos, pirmiausia ginklų ir šaudmenų, G. Zimanas savotiškai „spaudė“ A. Sniečką ir kitus LPJŠ vadovus. Antra vertus, galima įžvelgti siekius paruošti propagandinę, psichologinę dirvą planuojamoms Kaniūkų kaimo, gal ir kitų apsiginklavusių kaimų sunaikinimo akcijoms, pateisinti ir pagrįsti jų neišvengiamumą ir būtinumą.

Tai, kas įvyko Kaniūkų kaime 1944 m. sausio 29 d. (šeštadienio) ankstų rytą, geriausiai matyti iš 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono Baltininkų atsparos punkto vado 1944 m. sausio 31 d. raporto Nr. 58 bataliono vadui kpt. Vladui Žibui: „1.A. 1944 m. sausio 29 d. 6 val. apie 150 banditų (žydų,

rusų), ginkluotų 1 sunkiuoju kulkosvaidžiu, 3 lengvaisiais kulkosvaidžiais, automatiniais pistoletais, šautuvais ir granatomis, puolė Koniuchy (pol. kv. 1605, ž[emai], dešinėje) kaimą. Kaimą sudegino, žmones ir gyvulius išžudė (žmonių nukauta 35, sužeista 15). Atvyko iš Dawčiuny (pol. kv. 1605, viduryje) ir WLK Salki [Didžiųjų Sėlų. – R. Z.] (pol. kv. 1605, viršuje dešinėje) kryptį. Apie 1 val. užtrukę kaime, pasitraukė ta pačia kryptimi¹⁴.

Gavus pranešimą apie Kaniūkų kaimo užpuolimą, apie 7 val. į Kaniūkus išskubėjo lietuvių savisaugos 253-iojo bataliono Rakliškių, Baltininkų ir Tribonių atsparos punktų kariai, iš viso 52 vyrai, ginkluoti 1 sunkiuoju ir 5 lengvaisiais kulkosvaidžiais ir kitais ginklais. Tačiau atvykę į Kaniūkus jie raudonųjų partizanų neaptiko, bet rado, kaip užfiksuota bataliono kovos veiksmų dienoraštyje, „liūdną vaizdą“: kaimas sudegintas, žmonės ir gyvuliai išskersti¹⁵.

Iš 253-iojo savisaugos bataliono dokumentų matyti, jog tos pačios sausio 29-osios rytą raudonųjų partizanų ultimatumą nusi-ginkluoti ir atiduoti ginklus buvo gavusi Klepočių kaimo savisauga (pagalbinė policija), vakare apie 50 „banditų“ (rusų ir žydų) apiplėšė Kiemeliškes. Taip pat grasinta sunaikinti lietuviškus Butrimonių, Jononių, Šaulių ir Pasalio kaimus.

Šie faktai rodo, kad 1944 m. sausio 29 d. Rūdninkų girios raudonieji partizanai vykdė didelę akciją prieš lietuviškus kaimus ir jų savisaugas; matyt, planuota nuginkluoti ir nubausti (sunaikinti) ir kitus minimus kaimus. Kita vertus, galima manyti, jog šiuos planus bent iš dalies sukliudė 253-iojo savisaugos bataliono atsparos punktų kariai. Ateiti į pagalbą Kaniūkų kaimo savisaugininkams jie nespėjo, tačiau galbūt išgelbėjo nuo susidorojimo kitus kaimus. Iš bataliono atsparos punktų Rūdiškėse ir Valkininkuose pasiųsti karių būriai, vadovaujami viršilų Tamulaičio ir Striūpaičio, organiza-

vo pasalas prie Klepočių ir kitur, tačiau jose partizanų nesulaukė¹⁶.

Kaniūkų kaimo sunaikinimas užfiksuotas ir lietuvių policijos, lietuvių saugumo policijos bei nacionalinio pagrindžio dokumentuose. Lietuvių policijos 1944 m. sausio 26 d.–vasario 1 d. savaitinėje žinių santraukoje pažymėta, jog „visiškai“ sunaikinant Kaniūkus dalyvavo apie 200 rusų banditų, žuvo 36 kaimo žmonės, 14 sunkiai sužeista¹⁷.

Lietuvių saugumo policijos pirminėmis žiniomis, Kaniūkų kaimo aukų skaičius siekė net 150 žmonių, tarp kurių buvo daug vaikų ir nemažai sužeistųjų; jie paguldyti į Beniakonių ligoninę, dalis išsiųsta į Vilnių.

Saugumo policijos papildomomis žiniomis, kaime nužudyti 36 asmenys, 14 žmonių sužeisti, 13 iš jų – sunkiai. Sudegė 50 karvių, 36 gyvenamieji namai ir visi negyvenamieji (ūkiniai) pastatai. Nesudegė liko 6 gyvenamieji namai. Partizanai kaime išbuvo 1,5 valandos, 150 kaimo žmonių spėjo pabėgti.

Saugumo policijos galutinėmis žiniomis, raudonieji partizanai į kaimą šaudė padegamosiomis kulkomis iš 4 kulkosvaidžių ir kitokių ginklų; nuo kulų ir užsidegė trobesiai. Kaime buvę lietuvių policininkai atsišaudė apie 45 minutes, policininkas Juozas Bobinas buvo nušautas, kitas policininkas – Juozas Varonis – sunkiai sužeistas. Visi kiti policininkai kaimui užsidegus pasitraukė. Saugumo policijos žiniomis, 3 partizanai buvo sunkiai sužeisti, 1 nukautas. Tarp vietos gyventojų buvo nukauti 35, sužeista 13, 10 iš jų – sunkiai. Gaisro metu sudegė 36 gyvenamieji namai, 40 kluonų, 39 tvartai, pirtis. Sudegė 50 karvių, 16 arklių, apie 50 kiaulių, apie 100 avių, 400 vištų, inventorių, pašarai, viskas, kas buvo trobesiuose. „Banditai“ buvo įvairių tautybių – rusai, žydai ir vietiniai lenkai¹⁸.

Taigi lietuvių saugumo policijos šaltiniai savo informacijos turiniu išsiskiria iš kitų šaltinių: juose užfiksuotas lietuvių policinin-

kų (matyt, pagalbinės policijos, t. y. kaimo savisaugininkų) pasipriešinimo raudoniešiams partizanams faktas, kalbama apie partizanų nuostolius (tačiau jų nepatvirtina visi kiti šaltiniai).

Nežinomas lietuvių antinacinio pogrindžio šaltinis nurodė, jog buvo nušauti 35 civiliai gyventojai, 13 sužeista, 10 iš jų sunkiai. Kaimo užpuolikai šaudę padegamosiomis kulkomis; padegus kaimą, iš 40 kaimo ūkių sudegė 39 tvartai, pirtis, 50 karvių, 16 arklių, 50 kiaulių, 100 avių, 400 vištų ir kitas turtas. Per kautynes žuvo pagalbinis policininkas (t. y. savisaugininkas) J. Bobinas, sunkiai sužeistas policininkas Juozas Baronis (kai kuriuose šaltiniuose taip rašoma J. Varonio pavardė). (Beje, šaltinis kaimo sunaikinimo akciją priskyrė lenkų partizanams¹⁹.)

Lietuvių antinacinio pogrindžio laikraštelyje „Į laisvę“ buvo rašoma, jog žuvo 30 žmonių, apie 20 sunkiai sužeista²⁰.

Kaniūkų kaimo sunaikinimas ir jo žmonių žūtis nesulaukė jokio atgarsio oficialiai leidžiamoje lietuviškoje spaudoje. Matyt, nenorėta (gal neleido ir vokiečių cenzūra) tokiais „banditų“ siautėjimo Pietryčių Lietuvoje faktais kelti paniką visuomenėje. Galbūt Kaniūkų kaimo tragediją nustelbė ir ją paminėti spaudoje sutrukdė 19 lietuvių policininkų žūtis 1944 m. sausio 8 d. Ašmenos aps. Turgelių vlsč. Mikoliškių (Michailiškių k.) mūšyje su lenkų partizanais (kartu žuvo vokiečių žandarmerijos lttn. Schnabelis ir 6 vokiečių žandariai)²¹.

Raudonųjų partizanų dokumentuose ir jų po karo rašytuose atsiminimuose Kaniūkų kaimo tragedija nušviesta fragmentiškai, šykščiai, neinformatyviai, be išraiškingos retorikos (kaip kai kuriais kitais atvejais), nesigiriant įvykdyta akcija, nors šiuo atveju buvo kuo „pasigirti“. Net ir Albertas Barauskas, kovos su kaimų savisauga tematiškai savo atsiminimuose ir nepaskelbtuose archyvinuose šaltiniuose skyręs daug dėmesio, Kaniūkų kaimo sunaikinimo akciją

ir savo vaidmenį joje „kukliai“ nutyli. Kartais Kaniūkų sunaikinimas trumpai apibūdinamas remiantis ne tokiu kruvinu Bakaloriškių kaimo sunaikinimo pavyzdžiu. Antai J. Olekas rašė: „Panašiai atsitiko ir Kaniūkų kaimo „savisaugininkams““²².

Rašę apie Kaniūkus raudonieji partizanai, matyt, jautė, kad kaimo sunaikinimo akcija buvo pernelyg žiauri, jos rezultatai tragiški, kompromituojantys sovietinį partizaninį judėjimą, todėl vengė apie ją atviriau ir plačiau kalbėti. (Šiuo atžvilgiu iš visų sovietinių autorių išsiskiria tik M. Elinas ir D. Gelpernas, kurie savo knygoje „Kauno getas ir jo kovotojai“ atviriau nušvietė kai kurias Kaniūkų kaimo puolimo detales.)

Vis dėlto ir raudonųjų partizanų archyviniai šaltiniai patvirtina kaimo sunaikinimo faktą ir jį ištikusios tragedijos mastus.

G. Zimanas LPJŠ viršininką A. Sniečką apie Kaniūkų kaimo sunaikinimą informavo 1944 m. sausio 31 d. tokio turinio radiograma: „Sausio 29 d. Vilniaus būrių, „Mirtis okupantams“ būrio, Margirio būrio ir Gen[eralinio] štabo specialiosios grupės jungtinė grupė visiškai sudegino patį aršiausią Eišiškių apskrities savisaugos kaimą Kaniūkus. Kaniūkai ne tik neįsileisdavo partizanų pas save į kaimą, bet ir rengdavo jiems pasalas keliuose, puldinėjo partizanams draugiškus kaimus, priversdavo ginkluotis neutralius kaimus.

Savisaugininkams padaryti sunkūs nuostoliai. Iš mūsų pusės aukų nėra“²³.

G. Zimano radiograma pirmiausia įdomi tuo, kad jis ne tiek informavo A. Sniečką apie Kaniūkų puolimo akcijos rezultatus, kiek aiškino ir stengėsi pagrįsti kaimo sunaikinimo motyvus. Nepavyko aptikti duomenų, jog jis ar kiti Rūdninkų girios sovietinių partizanų vadai būtų detalizavę akcijos rezultatus vėliau siųstose radiogramose ir laiškuose.

Neabejotina, jog būtent apie Kaniūkų kaimo sunaikinimą G. Zimanas užsimena

1944 m. kovo 3 d. laiške A. Sniečkui. Jis rašė apie Rūdninkų girios pietryčių pakraštyje esantį kaimą, kuris buvęs labai aktyvus ir „ypač įkyrėjęs“ sovietiniams partizanams, jiems „uždaręs visą rajoną“. G. Zimanas toliau rašė: „Jį mes sudeginame visiškai. Operacija pavyko, savo aukų mes neturėjome, savisaugininkų keli namai supleškėjo, jie turėjo daug nuostolių. Nuo to laiko visame ano kaimo [Rūdninkų girios] pakrašty savisaugą kaip ranka nuėmė“²⁴. G. Zimano radiogramoje paminėti „Vilniaus būriai“ („вильнюсские отряды“) – tai Rūdninkų girioje iš pabėgusių iš Vilniaus geto kalinių suformuoti būriai: „Mirtis fašizmui“, „Keršytojas“, „Už pergalę“, „Kova“. Šiems būriams priklausiusių atskirų partizanų dalyvavimą Kaniūkų sunaikinimo akcijoje patvirtina konkretūs faktai, užfiksuoti jų asmens bylose, ir kita medžiaga.

Tačiau iš visų žydų būrių santykinai daugiausia informacijos suteikia ir Kaniūkų kaimo sunaikinimo mastus patvirtina baudžiamosioje operacijoje dalyvavusio „Mirtis okupantams“ būrio dokumentai. Šio būrio (vadinto Kauno būriu) kovinių veiksmų dienoraštyje užfiksuota, jog 1944 m. sausio 29 d. jungtinis būrys sutriuškino ginkluotą Kaniūkų kaimą, kuris vokiečiams turėjo didelę reikšmę, buvo jų atsparos punktas, šio kaimo valstiečiai atvirai kovojo su partizanais. Kaimas visiškai sudegintas, nužudyta ir sužeista daugiau kaip 50 žmonių, tarp jų „fašistinės gaujos vadovas“²⁵ (matyt, turimas galvoje minėtas J. Bobinas).

Naikinant Kaniūkų kaimą dalyvavo keletas raudonųjų partizanų būrių, todėl apie šią baudžiamąją operaciją galima kalbėti kaip apie bendrą Rūdninkų girios raudonųjų partizanų akciją, vykdytą bendromis, sutelktomis jėgomis. Vis dėlto, atsižvelgiant į susidorojimo su Kaniūkais akcijos žiaurumą, kyla klausimas, koks buvo konkretus atskirų būrių „indėlis“ ją vykdant? Koks vaidmuo teko akcijoje dalyvavusiems Vilniaus ir

Kauno getų žydų partizanų būriams, G. Zimano minimai Raudonosios armijos Generalinio štabo „specialiajai grupei“? Ar šių raudonųjų partizanų organizacinių struktūrų dalyvavimas neprisidėjo prie akcijos žiaurumo? Kas vadovavo Kaniūkų kaimo sunaikinimo akcijai?

Remiantis raudonųjų partizanų šaltiniais, į šiuos ir kitus klausimus atsakyti sunku, tačiau galima daryti tam tikras išvadas ir prielaidas.

Iš G. Zimano minimų (bet konkrečiai neįvardytų) vadinamųjų Vilniaus būrių apie dalyvavimą Kaniūkų kaimo puolimo akcijoje duomenų yra „Mirtis fašizmui“, „Keršytojo“, taip pat „Perkūno“, „Pergalės“, „Už tėvynę“ būrių ataskaitose²⁶. Tačiau remiantis archyviniais šaltiniais ką nors konkrečiau apie šių būrių ar atskirų jų partizanų dalyvavimą akcijoje pasakyti sunku. Tas pats pasakytina ir apie A. Barausko vadovaujamą Margirio būrį. Rūdninkų girioje atsiradus daug labiau kariniu organizaciniu atžvilgiu patyrusių raudonarmiečių vadų ir politinių vadovų, A. Barausko ir jo būrio vaidmuo sumenko²⁷. Vadovavęs Daržininkų ir Dargužių kaimų savisaugininkų nuginklavimo akcijoms 1943 m. rudenį, vėliau A. Barauskas daugiausia rinko žvalgybinio pobūdžio duomenis ir užsiiminėjo smulkesnėmis savisaugininkų ir kitų „liaudies priešų“ terorizavimo akcijomis.

Neaišku, kokia Raudonosios armijos Generalinio štabo Vyriausios žvalgybos valdybos grupė dalyvavo Kaniūkų kaimo sunaikinimo akcijoje. 1944 m. pradžioje Rūdninkų girioje veikė kelios tokios grupės, jos buvo daug geriau negu G. Zimano partizanai apginkluojamos ir aprūpinamos iš sovietinio užnugario. Tuo metu Rūdninkų girioje pasirodė ir SSRS NKVD specialioji grupė²⁸. Galima spėti, jog Kaniūkų akcijoje galėjo dalyvauti Aleko-Rūsčiojo grupės (vadas kapitonas Anastazas Aleksiukas) žmonės. (Sovietinių partizanų šaltiniuose grupė vadina-

ma ir būriu Nr. 14.) Nors šios grupės (būrio) archyvinuose dokumentuose apie dalyvavimą Kaniūkų įvykiuose duomenų nėra, G. Zimano teigimu, ji dalyvavo daugelyje bendrai vykdytų Rūdninkų girios partizanų operacijų, nuveikė daug „puikių“ darbų²⁹. Ši grupė „sunkiais laikais“ galėjo padėti LPJŠ būriams ginklais ir šaudmenimis.

Vis dėlto iš daugelio fragmentiškų faktų ir detalių galima spręsti, kad svarbiausias vaidmuo baudžiamojame akcijoje prieš Kaniūkų kaimą priklausė „Mirtis okupantams“ būriui, sudarytam daugiausia iš Kauno geto žydų ir sovietinių karo belaisvių. Šio būrio dalyvavimą operacijoje pirmiausia rodo tiksliai užfiksuotas, neprieštaraujantis kitiems (nesovietiniams) šaltiniams nužudytų ir sužeistų Kaniūkų kaimo žmonių skaičius (daugiau kaip 50). Iš „Mirtis okupantams“ būrio dokumentų taip pat galima spręsti, jog šio būrio štabo viršininko pareigas ėjęs asmuo buvo jungtinio būrio, puolusio Kaniūkus, vado pavaduotojas. „Mirtis okupantams“ būrio štabo viršininkas vadovavo ir kitoms 1944 m. žiemą šio būrio vykdytoms operacijoms³⁰, tačiau ir kitais atvejais jo asmuo liko neišvardytas (ši detalė tik didina įtarimą, jog „Mirtis okupantams“ būrio štabo viršininkas buvo vienas iš asmenų, vadovavusių Kaniūkų operacijai, ir būtent dėl šios priežasties galėjo likti „nežinomas“).

Iš „Mirtis okupantams“ būrio archyvinių dokumentų galima spėti, jog būrio štabo viršininko pareigas galėjo eiti buvęs Raudonosios armijos karininkas (kapitonas), VKP(b) narys nuo 1929 m., sovietinis karo belaisvis Michailas Ceiko³¹.

Išskirtinis „Mirtis okupantams“ būrio vaidmuo vykdant Kaniūkų kaimo puolimo akciją ryškėja ir iš minėtos M. Elino ir D. Gelperno knygos „Kauno getas ir jo kovotojai“ puslapių. Jos autoriai rašo, jog išaugęs ir sustiprėjęs „Mirtis okupantams“ būrys galėjo „kelti sau rimtesnes užduotis ir imtis platesnių kovinių veiksmų“. „Mirtis

okupantams“ būrys „kartu su keliais kitais kaimyniniais būriais“ „nutarė“ likviduoti „priešų lizdą“ Kaniūkuose. Toliau autoriai konkrečiai aprašo pačią kaimo puolimo operaciją: išžygiavę pavakary, partizanai ėję naktį miškeliais bei pelkėmis, anksti rytą pasiekę kaimo pakraštį. Raudona raketa buvusi signalas pulti. Dvidešimt būrio kovotojų su būrininku Michailu Trušinu priešakyje įsiveržę į kaimą. Hitlerininkai užsibarikadavę savo būstinėje ir iš ten pradėję smarkiai šaudyti kulkosvaidžiais ir automatiniais pistoletais. Užvirusi kova dėl kiekvieno namo. Tekę naudoti rankines granatas ir padegamąsias kulkas. Kovotojai, tarp jų Kauno geto partizanai Leizeris Codikovas, Dovydas Teperis, Jankelis Ratneris, Peisachas Volbė, nepaisydami kulų krušos puolę užsibarikadavusius fašistus. Prasidėjusios kautynės vienas prieš vieną. Hitlerininkai buvę priversti pasitraukti³².

Vaizdžiai aprašę Kaniūkų kaimo puolimo akciją (tiksliau, jos pradžią, kai kaimo savišaukininkai dar mėgino atsišaudyti), autoriai nepateikė konkretesnių duomenų apie priešui padarytus ir savo patirtus nuostolius. Juk jeigu kova vyko dėl „kiekvieno namo“, kovota „vienas prieš vieną“, bent minimalūs nuostoliai turėjo būti neišvengiami. Tačiau, kaip matyti iš G. Zimano radiogramos A. Sniečkui ir kitų šaltinių, raudonieji partizanai nuostolių nepatyrė. Tai akivaizdžiai prieštarauja autorių pateiktai Kaniūkų kaimo puolimo operacijos eigos versijai.

Pasak G. Zimano, „pats aršiausias Eišiškių apskrities savisaugos kaimas“ kažkodėl nepasipriešino, tarp raudonųjų partizanų ir Kaniūkų kaimo savisaugininkų nebuvo jokios atkaklios ginkluotos kovos tikraja to žodžio prasme, o vyko tik žiauri raudonųjų partizanų keršto akcija, negailestingas susidorojimas su kaimo žmonėmis.

Tai matyti iš J. Kudirkos straipsnyje pateiktų kai kurių detalių: iš kulkosvaidžių šaudant padegamosiomis kulkomis uždegti

šiaudiniai trobų stogai, įsiveržę į kaimą raudonieji partizanai šaudė žmones trobose, negailėdami moterų ir vaikų. Vieni kaimo žmonės bėgo į Šalčios upelio pusę (jie liko gyvi), kiti – į miškelį (juos pasitiko „kulku lietūs“). Automatininkai ėjo per degantį kaimą ir pro langus šaudė į pasilikusiuosius trobose. (J. Kudirka pažymi, jog tarp egzekucijos vykdytojų buvo ir tokių, kurie sąmoningai šaudė pro šalį arba leido aukoms pabėgti.)

Ką raudoniesiems partizanams reiškė tikros kovinės akcijos vykdymas (o ne susidorojimas su bėgančiais ar pasislėpusiais kaimo žmonėmis), susidūrimas su „tikrais hitlerininkais“, gerai matyti iš 1944 m. balandžio 10 d. „Mirtis okupantams“ būrio vykdytos operacijos puolant vokiečių žandarmerijos postą Večioriškėse (dabar Vakariskės). „Mirtis okupantams“ būrys nukovė kelis vokiečius, tarp jų posto viršininką kapitoną, paėmė karinių trofėjų – kulcosvaidį, automatą, septynis šautuvus ir kt. Tačiau ir raudonieji partizanai patyrė skaudžių nuostolių. G. Zimasas LPJŠ viršininkui A. Sniečkui pranešė apie 17 partizanų žūtį; iš tikrųjų būrio nuostoliai buvo didesni – žuvo 18 žmonių³³.

M. Elinas ir D. Gelpernas iš esmės, matyt, teisūs, priskirdami „Mirtis okupantams“ būrio partizanams svarbiausią vaidmenį baudžiamosioje operacijoje prieš Kaniūkų, tačiau nepagrįstai šiam ir kitiems „kaimyniniams“ būriams užkrauna atsakomybę už „nutarimą“ sunaikinti kaimą. Kaip rodo panašios akcijos, vykdytos prieš kitus kaimus, tokius „nutarimus“ priimdavo ne atskiri būriai ar jų vadai, o vadinamasis LKP(b) Trakų apskrities pagrindinis komitetas, iš esmės visos Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadovybė. Nutarimą vykdyti baudžiamąją Kaniūkų operaciją galėjo priimti 1944 m. sausio pradžioje įkurtas vadinamasis LKP(b) Pietų srities pagrindinis komitetas.

Nėra aišku, kokio dydžio raudonųjų partizanų pajėgos vykdė operaciją. J. Kudirka, remdamasis liudytojų atsiminimais, teigė, jog raudonųjų partizanų būta apie 300 vyrų. Vis dėlto realesnis atrodytų 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono ir lietuvių saugumo policijos dokumentuose užfiksuotas baudžiamosios akcijos dalyvių skaičius (apie 150–200), nors ir jis gali būti šiek tiek padidintas. Ch. Lazaras, buvęs sovietinis partizanas, Kaniūkų akcijos dalyvis, savo knygoje „Destruction and Resistance“, išleistoje Niujorke 1985 m., rašė, kad akcijoje dalyvavo 120 visų būrių partizanų, ginkluotų geriausiais ginklais³⁴.

Į klausimą, kiek raudonųjų partizanų dalyvavo Kaniūkų operacijoje, remiantis sovietiniais šaltiniais sunku atsakyti. Be M. Elinas ir D. Gelperno pateikto skaičiaus (jie rašė, kad į kaimą įsiveržė 20 „Mirtis okupantams“ būrio kovotojų), jokių kitų duomenų nėra. Lieka neaišku, kiek iš viso šio būrio partizanų dalyvavo akcijoje, nes, be jokios abejonės, ne visi akcijoje dalyvavę partizanai įsiveržė į kaimą, dalis jų liko kaimo prieigose, saugojo jame siautėjusius „kovos draugus“ nuo netikėtų policijos ar kitų priešų pasirodymo.

Į šį ir kitus klausimus sunku rasti atsakymą analizuojant raudonųjų partizanų asmens bylose esančius duomenis. Savo turiniu tai daugiausia individualios partizaninės veiklos charakteristikos, įvairūs 1944–1945 m. ir vėlesnių metų dokumentai pristatant apdovanoti SSRS ordinais ir medaliais. Tačiau atsiskleidžia painus, savotiškai įdomus vaizdas bandant nuslėpti, nutylėti tai, kas buvo įvykdyta Kaniūkuose; išryškėja požiūris į Kaniūkų operaciją, supratimas, jog ji buvo nusikalstama, kompromituojančio pobūdžio, dalyvavimo kurioje nenorėta prisiminti. Kaip minėta, M. Elinas ir D. Gelpernas rašo, kad operacijoje dalyvavo „Mirtis okupantams“ būrio partizanai Michailas Trušinas, partizanai iš Kauno ge-

to L. Codikovas, D. Teperis, J. Ratneris, P. Volbė. Tačiau šių partizanų asmens bylose apie dalyvavimą puolant Kaniūkų jokių konkrečių duomenų nėra³⁵.

Kaip matyti iš M. Trušino asmens dokumentų, šis buvęs Raudonosios armijos karininkas (vyr. leitenantas), mūšių prie Maskvos dalyvis, patekęs į vokiečių nelaisvę ir iš jos pabėgęs į Rūdninkų girią, aktyviai dalyvavo daugelyje „Mirtis okupantams“ būrio operacijų (vadovavo pasalomis, vokiečių „garnizonų“ puolimams, žvalgybos, maisto produktų paruošų akcijoms), vienoje iš jų 1944 m. balandžio pabaigoje žuvo³⁶. Šio sovietinio partizano asmens bylose nėra tik duomenų apie jo dalyvavimą Kaniūkų operacijoje. O tai prieštarauja logikai ir, svarbiausia, M. Elino ir D. Gelperno liudijimui, kad jis dalyvavo taip pat Kaniūkų operacijoje ir joje atliko vadovaujantį vaidmenį.

„Mirtis okupantams“ būrio partizano Grigorijaus Smoliakovo 1944 m. spalio 8 d. charakteristikoje (ji pasirašyta būrio vado Konstantino Rodionovo) užfiksuota, kad jis dalyvavo „nuginkluojant apsiginklavusį Kaniūkų kaimą“. Tuo tarpu pats G. Smoliakovas maždaug tuo pačiu metu rašytoje savo veiklos ataskaitoje apie dalyvavimą Kaniūkų operacijoje neužsimena³⁷.

Kito būrio partizano Michailo Rubinso 1944–1945 m. asmens dokumentuose apie jo partizaninę veiklą abstrakčiai rašoma, kad jis dalyvavo „daugelyje operacijų“; vėlesniuose, apie 1960 m. rašytuose dokumentuose pristatant jį apdovanoti (pergalės prieš fašistinę Vokietiją jubiliejaus proga) pažymima, kad jis dalyvavo „triuškinant ginkluotą Žagarinės kaimą“, puolant Večioriškes ir kitose karinėse operacijose. Lieka neaišku, ar M. Robinsonas dalyvavo Kaniūkų akcijoje? Teigiamai atsakyti į šį klausimą leistų M. Robinsono 1958 m. liepos 15 d. rašytas „gyvenimo aprašymas“ ir jame nurodytos partizaninės veiklos detalės: „1943 m.

gruodžio mėn. išvykau [iš Kauno geto. – R. Z.] su pirmąja mašina į partizanų būrį „Mirtis okupantams“. Čia dalyvavau kovinėse (prie Koniuchi, Žagarinės, Večioriškių, Kaltancų ir kt.) operacijose“³⁸.

Taigi iš raudonųjų partizanų archyvinų šaltinių sunku susidaryti realesnį vaizdą, kiek asmenų dalyvavo Kaniūkų naikavimo operacijoje. Be to, nereikia pamiršti, jog ne visiems partizanams pokario metais asmens bylos buvo suformuotos. Vis dėlto kai kurių partizanų, ypač „Mirtis okupantams“, taip pat „Mirtis fašizmui“, Margirio, „Perkūno“, A. Mickevičiaus ir kitų būrių partizanų asmens bylose užfiksuotas ir konkrečiai įvardytas dalyvavimas „sutriuškinant“ ar „nuginkluojant“ Kaniūkų kaimą; iš jų matyti, kad operacijoje dalyvavo ne tik vyrai, bet ir moterys³⁹.

Kaip rašo žydų istorikas Solomonas Atamukas, „žydai, iškėlę aktyvios tautinės pasipriešinimo, diversinės ir ginkluotos partizaninės kovos su hitleriniu fašizmu vėliavą, toje kovoje galėjo dalyvauti tik tarybinio partizaninio judėjimo gretose, kito pasirinkimo nebuvo. Šimtai žydų, nepaisydami politinių pažiūrų skirtumo, narsiai kovojo toje kovoje. Svarus jų indėlis prisidėjo prie hitlerinės Vokietijos sutriuškinimo ir jie įrašė šlovingą puslapį į savo tautos istoriją“⁴⁰.

Tačiau buvo ir kitas žydų dalyvavimo sovietinio ginkluoto pagrindžio veikloje aspektas. Šis pagrindis Lietuvoje tarnavo SSRS politiniams interesams, veikė kaip naują sovietinę okupaciją (reokupaciją) siekianti įtvirtinti jėga, šių tikslų siekusi įvairiomis, net ir represinėmis, nusikalstamomis priemonėmis. Dalis žydų partizanų (kaip ir kitų tautybių jo dalyviai) tapo sovietinių nusikaltimų vykdymo įrankiais ir bendrininkais.

Reikia pažymėti, kad daugelis žydų dėl tautinio, politinio ir ideologinio nusistatymo, priešiškos pažiūros į komunizmą ir SSRS nebendradarbiavo su sovietiniu pagrindžiu⁴¹.

Žydų dalyvavimą raudonųjų partizanų nusikalstamo pobūdžio akcijose galėjo lemti ir grynai psichologiniai motyvai. Patyrę traagišką holokausto aukų lemtį, įvairiai terorizuoti žmonės galėjo neatsispirti pagundai susidarius palankioms aplinkybėms keršyti ir žudyti; tie patys motyvai galėjo sutrukdyti blaiviai ir atsakingai vertinti padėtį, skirti tikrus priešus nuo netikrų, tariamų.

„Mirtis okupantams“ būrio partizanų – Kaniūkų kaimo operacijos dalyvių skaičius patvirtina teiginį, kad šis būrys joje atliko svarbiausią vaidmenį. Šis faktas leidžia kelti opius klausimus, susijusius su lietuvių ir žydų santykiais, taip pat klausimą, koks buvo žydų partizanų vaidmuo naikinant Kaniūkus. Ar Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadovybė nepasinaudojo tautine nesantaika tarp lietuvių ir žydų bei jos karčiais vaisiais, spręsdama kovos su lietuviškų kaimų savisauga ir kitus uždavinius, ar jos nekurstė? Ar daugelis žydų, tapę raudonaisiais partizanais, nepuositelėjo keršto, sąskaitų suvedimo užmačių, ar neparodė iniciatyvos rengiant ir vykdant baudžiamąją operaciją prieš Kaniūkų kaimą; kokie buvo dalyvavimo joje motyvai – savanoriški ar priverstiniai, kuo paaiškinti tą faktą, kad joje dalyvavo palyginus daug žydų partizanų moterų? Apskritai, ar nebuvo lemta sumokėti lietuviškajam Kaniūkų kaimui simbolinę, didelę kraujo kainą ne tik už mėginimus pasipriešinti raudoniesiems partizanams, bet ir už lietuvių žydšaudžių kruvinus darbus bei kitas lietuvių padarytas skriaudas ir nuoskaudas žydams?

Kita vertus, į Kaniūkų kaimo tragediją galima žvelgti ir per lietuvių bei lenkų tautinės nesantaikos prizmę, turint galvoje komplikuotus šių tautų santykius nacių Vokietijos okupacijos metais, ir kalbėti apie tam tikrą vietinių lenkų gyventojų dalyvavimą Kaniūkų įvykiuose. Kaip minėta, „vietiniai lenkai“ – Kaniūkų akcijos dalyviai abstrakčiai minimi lietuvių saugumo policijos

dokumentuose. Tačiau yra ir konkretesnių duomenų. J. Kudirka teigė, jog atvykę į sudegintus Kaniūkus „lietuvių atraminių būrių“ (neabejotinai 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono) kariai norėjo atkeršyti vienam kaimui, iš kurio buvo „dalis baudėjų“, tačiau kaniūkietis V. Varonis juos atkalbėjęs to nedaryti, esą tame kaime „ne visi geri, ne visi ir blogi, o nukentės ir gerieji“⁴².

Teiginiai apie ketinimus keršyti turi pagrindo, juos patvirtina ir archyviniai šaltiniai. Matyt, kalbama apie Didžiųjų Sėlų (lenkiškai Salki Wielki) kaimą. 253-iojo bataliono dokumentuose šis kaimas minimas Kaniūkų žudynių kontekste: jau minėtame Baltininkų atsparos punkto vado 1944 m. sausio 31 d. raporte apie Kaniūkų sunaikinimą teigiama, jog tarp kaimą „plėšusių“ banditų gyventojai pažino piliečių iš Didžiųjų Sėlų ir Visinčios⁴³.

1944 m. vasario 19 d. 253-iojo bataliono kariai vykdydami žvalgybą Didžiųjų Sėlų kaime susidūrė su partizanais, įvyko kautynės. Po jų bataliono vadas kpt. Vl. Žibas gavo žinių, kad kaime bataliono kariai iš vietinių gyventojų paėmė druskos, kailinių, nušovė ir išsivežė 4 veislines kiaules. Tokių karių elgesį bataliono vadas pavadino „banditišku“ ir įsakė nedelsiant įvykius išsiaiškinti ir jam pranešti⁴⁴.

Bataliono 4-osios kuopos 1-ojo būrio vadas viršila Trečiokas 1944 m. vasario 27 d. raporte kuopos vadui aiškino, kad kariai „jokių daiktų nepaėmė“. Po kautynių rastas didelis skardinis „bliūdas“ (indas), kurį banditai buvo atsivežę į pirtį, kailiniai, kuriuos nusivilko ir numetė bėgdamas banditas. Per kautynes nušautos 4 kiaulės. Viršila raporte rašė matęs vieną sužeistą civilį gyventoją, antras civilis gyventojas ar banditas apšaudomas iš šautuvų pabėgo⁴⁵.

Raporte aprašyti bataliono karių veiksmai panašūs į baudžiamuosius, represinius veiksmus, įvykdytus prieš Didžiųjų Sėlų kaimą galbūt keršijant už Kaniūkų žudynes.

Dar atviriau ir aiškiau apie Didžiųjų Sėlų kaimą bataliono vadui 1944 m. vasario 28 d. raporte rašė 4-osios kuopos vadas lt. Martynas Cieminis: esą Didžiųjų Sėlų kaimo gyventojai „su labai mažomis išimtimis“ buvo palankiai nusiteikę banditų atžvilgiu arba patys buvo aktyvūs banditai; kaime „banditams“ būdavo iškūrenamos pirtys, kepama duona, skerdžiami maistui gyvuliai, gyveno ryšininkai „su Vilnium“, „banditų“ pagrobto turto „likvidatoriai“ [realizuotojai? – R. Z.], amunicijos vežėjai ir kt. Toliau raporte yra žodžiai, leidžiantys daryti prielaidą, jog būtent Didžiųjų Sėlų kaimo kai kurie gyventojai prisidėjo prie Kaniūkų kaimo žudynių: „ar pranešė kam nors kas nors iš to kaimo“, kad to kaimo 3 gyventojai (nurodytos pavardės) dalyvavo „Koniuchy skerdynėse“? Tai esą žinomos pavardės, bet jų yra ir daugiau. Raporte teigiama, jog „dukart buvo paleisti gandai, kad Salki Wielki esą karių sudeginti“, esą „šito laukia visi, kurie yra nusistatę prieš banditus“. Dėl įvykių per žvalgybą kaimo gyventojai neturėtų „nė žodžio prasyti“. Kuopos vadas siūlė su Didžiųjų Sėlų kaimu pasielgti kaip su kaimais Dubrovka ir Stavnovo⁴⁶ (matyt, tai Baltarusijos kaimai, už paramą partizanams sudeginti ar kitaip represuoti).

Vargu ar Didžiųjų Sėlų ir kitų kaimų žmonės galėjo masiškiau remti raudonuosius partizanus. Galimas daiktas, 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono dokumentuose rašoma ir apie lenkų Armijos krajos partizanus, susidūrimus su jais.

Galima daryti prielaidą, kad bent netiesiogiai, objektyviai lenkų partizanai savo suaktyvėjusia veikla 1944 m. žiemą, antilietuviškomis akcijomis prisidėjo prie sąlygų sudarymo raudoniesiems partizanams susidoroti su Kaniūkų kaimu.

Antai lietuvių pagrindžio laikraštyje „Nepriklausoma Lietuva“ straipsnelyje „Saugumas palaužtas“ 1944 m. kovo 1 d.

numeryje buvo rašoma: „Pagausėjus bolševikų ir dalinai lenkų partizanų būriams, mūsų policininkai jų buvo dažnai užpuldinėjami ir neretai išžudomi. Tik po Graužiškių įvykių [1944 m. sausio 8 d. – R. Z.], kada žuvo 19 mūsų policininkų, visi Ašmenos apskr[ities] valsčių policininkai buvo atitraukti į Ašmeną. Panašiai elgiamasi su kai kurių punktų policija Svyrių ir Eišiškių apskrityse“⁴⁷.

1944 m. sausio mėn. lenkų partizanai įsakė visiems Turgelių valsčiaus mokytojams lietuviams išsikraustyti iš šio valsčiaus, sausio 25 d. užpuolė Šumsko miestelį, nurengė policiją, atėmė iš jos ginklus, išvaikė pareigūnus, sausio 27 d. įteikė ultimatumą Dieveniškių policijai, visos lietuviškos įstaiigos pasitraukė į Benekonis ir kt.⁴⁸ Taigi ne visai atsitiktinai ir Kaniūkų kaimo užpuolimą lietuvių pagrindžio šaltinis, kaip minėta, priskyrė lenkų partizanams.

Duomenų apie Kaniūkų žudynių aukas archyvinuose ir kituose šaltiniuose nedaug. Iš užuojautos „Naujojoje Lietuvoje“ matyti, jog su Kaniūkų savisaugininkų vadu J. Bobinu žuvo jo žmona Viktorija, sūnus Marijonas, dukra Jadvyga (kitas sūnus ir mažametė dukra liko gyvi)⁴⁹. J. Kudirka mini žuvusius kaniūkiečius Stanislovą Bandelevičių, jo sūnus – Mečislovą ir Zigmantą (dešimties ir šešerių metų amžiaus), Laskevičienę, dvi jos suaugusias dukras (nušautos bėgančios per Šalčios upelio ledą, trečioji vienerių metų amžiaus dukra nušauta motinos glėbyje), Pilžių keturių asmenų šeimą. Iš J. Kudirkos straipsnio matyti, jog Kaniūkuose iš viso buvo 22 sodybos, 5 iš jų liko nesudegintos (taigi sudegė 17 sodybų). Cz. Malewskis pateikia tokius duomenis: iš 85 namų Kaniūkuose liko nesudeginti tik 4. Autoriaus paskelbtame nužudytų Kaniūkų kaimo žmonių sąrašė 38 pavardės (vienas žmogus (siuvėjas) iš Mikontų (Mikantonų)). Sąrašė 19 moterų, 7 vaikai (1,5–16 m. amžiaus). Kaniūkų žudynių aukas palaidoti pa-

dėjo 253-iojo bataliono Rakliškių atsparos punkto kariai⁵⁰.

Kaniūkų kaimas minėtas Savitarpinės pagalbos Vilniaus apskrities komiteto 1944 m. vasario 22 d. rašte Vilniaus apskrities viršininkui. Jame rašoma, jog „banditų“ siautėjimas Vilniaus apskrityje tolydžio didėja, kai kurios gyvenamosios vietovės visiškai sunaikintos, gyventojai atsidūrė „kaip stovi“: „Taip, pavyzdžiui, Jašiūnų valsčiaus Kaniūkų kaimas ištisai buvo sudegintas ir ligi šiol to kaimo 52 gyventojams išmokėta po maksimalinę pašalpą – 500 RM kiekvienam. Dar liko išmokėti apie 10 gyventojų“⁵¹. (Matyt, turėta galvoje žuvę ir sužeisti kaniūkiečiai.)

Kokią poveikį kaimų ginkluotai savisaukai ir jos veiklai turėjo Kaniūkų kaimo tragedija? Ar iš tikrųjų, kaip rašė G. Zimanas, Rūdninkų girios rytiniame pakraštyje „savisaugą kaip ranka nuėmė“? Be abejo, Kaniūkų žudynės turėjo stiprų savisaugos struktūras griauinantį ir demoralizuojantį poveikį. Tačiau kai kurie faktai ir įvykiai leidžia teigti, kad tokios priemonės turėjo ir priešingą efektą. Po Kaniūkų kaimo sunaikinimo galėjo atsirasti papildomų motyvų ginkluotis dar neapsiginklavusiems kaimams, priešintis, nepasiduoti. Vokiečių okupacinio režimo lietuviškosios savivaldos administracijos pareigūnai, policija, pavieniai ryžtingesni ir veiklesni asmenys galėjo kelti reikalavimą stiprinti kaimų savisaugą. Įdomu pažymėti, kad apie tokias tendencijas rašė ir G. Zimanas. Jis 1944 m. kovo 3 d. laiške A. Sniečkui minėjo, kad „savisauga kaime tačiau nesiliauja“, ji vykdoma „visai kitokiu būdu“, esą „smurtu ir prievarta“. Pakanka apskričių viršininkams ar policijai surasti „kur nors kaime“ vieną kitą žmogų, kuris turi tam tikrų nuodėmių prieš mus, „šaudė į [1941 m. bėgančią iš Lietuvos. – R. Z.] Raudonąją armiją, žudė [partinius ir tarybinius] aktyvistus“, ir šie, anot G. Zimano, „chuliganai“ verčia gyventojus imti ginklus. Tai esą pavyksta ne visur, bet atsiranda kai-

mų, kur „tokių elementų yra daugiau“. Tie kaimai esą sudaro savo ginkluotą jėgą ir priverčia ginkluotis „gretimais kaimais“⁵².

Yra duomenų, kad net sudeginto Kaniūkų kaimo vyrai nesudėjo ginklų ir toliau bandė priešintis sovietiniams partizanams. M. Afoninas 1944 m. gegužės 19 d. radiogramoje A. Sniečkui pranešė apie gegužės 17 d. Jašiūnų valsčiaus Kaniūkų kaime nuginkluotus „žandarus“: jie nesipriešindami atidavę ginklus – 15 šautuvų, 3 SVT (automatinius šautuvus), 1 kulkosvaidį. Kas buvo tie „žandarai“, nėra aišku, tačiau iš radiogramos teksto galima spėti, jog tai vietos gyventojai, savisaugininkai: vienas iš jų parašęs atgailos raštelį, kuriame prašęs jam atleisti: jis apsiginklavo prievarta, bet į partizanus nešaudė, vieną šautuvą jau buvo atidavęs, dabar atiduodas ir kitą⁵³.

Matyt, bent iš dalies su Kaniūkų kaimo sunaikinimu galima sieti vokiečių atsakomųjų baudžiamųjų priemonių bei veiksmų prieš sovietinius partizanus ir jų bazes Rūdninkų girioje pradžią. 1944 m. vasario 4 ar 5 d. sovietiniai partizanai pirmą kartą virš savo galvų pajuto stiprią artilerijos ugnį: iš šarvuoto traukinio buvo apšaudytos jų bazės prie Inkleriškių kaimo. Artilerijos sviediniui pataikius į „Išlaisvintojo“ būrio žeminę, žuvo šio būrio partizanas Šilelis (Juozas Blaževičius). Stipri ir gana taikli artilerijos ugnis sukėlė paniką tarp sovietinių partizanų: partizanas Ivanas Neteckis kelis kartus bandė bėgti iš bazės ir vadovybės įsakymu buvo sušaudytas⁵⁴.

Po Kaniūkų kaimo sunaikinimo raudoniesiems partizanams ir jų bazėms Rūdninkų girioje, matyt, iš tikrųjų iškilo grėsmė, vokiečiai „pradėjo telkti jėgas baudžiamajai girios valymo akcijai“. M. Afoninas apie „garnizonų“ stiprinimą Lentvaryje, Trakuose, Rūdiškėse, Valkininkuose informavo A. Sniečkų, prašydamas pagalbos šaudmenimis, tolu, ginklais. G. Zimanas 1944 m. vasario pradžioje pranešė apie „lenkų na-

cionalistų“ suaktyvėjimą, jų pradėtas sovietinių „aktyvistų“ žudynes (esą vien Rudaminos valsčiuje per trumpą laiką jie nužudė 14 žmonių), vasario pabaigoje – apie priešų jėgų telkimą kai kuriuose aplinkiniuose „garnizonuose“, pasiekusį grėsmingą pobūdį. Kai kurie raudonųjų partizanų būriai išėjo iš savo bazių, jie padėčiai blogėjant buvo pasirengę netgi palikti Rūdninkų girią ir pasitraukti pas Motiejų Šumauską į Naručio miškus, nes, G. Zimano žodžiais, į pietus ir į rytus pasitraukti nėra kur – ten baltieji lenkai. Įdomu pažymėti, kad galimybės gelbėjantis brautis gilyn į Lietuvą net nenumatyta. Tik 1944 m. kovo 3 d. radiograma G. Zimanas A. Sniečkui pranešė, kad „padėtis normalizuojasi“, būriai grįžta į bazines⁵⁵.

Kaniūkų kaimo žmonių žudynės yra didžiausias raudonųjų partizanų įvykdytas nusikaltimas Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais. Jį galima lyginti tik su Bakaloriškių kaimo sunaikinimu (šiam kaime sudegintas 71 gyvenamasis namas, apie 300 ūkinių pastatų⁵⁶. Sovietinių šaltinių duomenimis, nužudyta 17 žmonių, sudegintos 38 sodybos). Iš vokiečių baudėjų sudegintų kaimų Kaniūkų tragedija prilygsta Pirčiupių kaimo sudeginimui: Pirčiupiuose 1944 m. birželio 3 d. žuvo 119 žmonių, sudegintos 27 sodybos⁵⁷. Degindami kitus Lietuvos kaimus nacių baudėjai nesiėlgė taip žiauriai kaip Pirčiupiuose, žmonės nebuvo žudomi, o išvežami darbams, panaudojami „tikslin-gam darbui“, nepaliekami be duonos kąsnio, jiems buvo leidžiama pasiimti būtiniausius daiktus ir maisto atsargų⁵⁸.

Panašios buvo Kaniūkų ir Pirčiupių kaimų tragedijas lėmusios bendrosios priežastys ir jų sunaikinimo motyvai. Neturėdami

pakankamai jėgų kovoti su „banditizmu“, nacistiniai okupantai griebdavosi žiaurių keršto akcijų, jomis siekė įbauginti gyventojus ir užkirsti kelią antivokiškam pasipriešinimui. Iš esmės tokių pat tikslų siekė raudonieji partizanai. Nepajėgdami kontroliuoti padėties, kovoti su ginkluota kaimų savisauga, jie griebėsi žiaurios baudžiamosios akcijos, nusikaltamomis priemonėmis siekė įgyvendinti savo politinius tikslus.

Puldami Kaniūkų kaimą raudonieji partizanai, matyt, turėjo tikslą tik žudyti ir deginti; jokių kitų tikslų, matyt, neturėta, nėra duomenų apie paimtus trofėjus, ginklus ir kt. To, kas atsitiko Kaniūkuose (aukų ir nuostolių), siekta sąmoningai. Tai matyti iš raudonųjų partizanų išplėtotos propagandinės kampanijos.

Sovietiniai partizanai A. Barauskas, J. Olekas, Vincas Pletkus savo atsiminimuose-ataskaitoje rašė, jog nuginkluojant „tokios rūšies priešą, kaip kaimų savisaugą“ nebuvo siekiama fizinio susidorojimo su savisaugininkais, nes tarp jų buvo daug suklaidintų žmonių, kurie esą ne iš idėjos paėmė ginklą kovai su partizanais. Esą pagrindinis tikslas buvo nuginkluoti ir padaryti kaimų vyrus neutralius arba nors mažiau pavojingus partizanams ir „pažangiems“ vietos gyventojams. Tokių operacijų vykdymas esą buvęs labai sudėtingas ir sunkus, reikėjo daug pastangų, turėti „nežmonišką kantrybę“, kad rizikuojant savi mi būtų išgelbėta ginkluoto priešų gyvybė. Kur tik buvo nors minimalios galimybės, „visur pasiaukojančio humanizmo principą išlaikėme“⁵⁹.

Deja, kalbėti apie raudonųjų partizanų „humanizmą“ Kaniūkų kaimo žmonių atžvilgiu negalima.

Nuorodos

¹ J. Kudirka, „Skerdynės prie Šalčininkų“, *Respublika*, 1990, balandžio 25, p. 16. Lenkų istorinėje

literatūroje yra nepagrįstų bandymų Kaniūkus vadinti grynai lenkišku kaimu, jo tragediją vaizduoti kaip raudonųjų partizanų teroro prieš gyventojus lenkus aktą. Lietuvos lenkų sąjungos savaitraštyje „Nasza

Gazeta“ 2001 m. kovo 8–14 d., p. 10, ir kovo 29–balandžio 4 d., p. 10, priede „Czas“ (Nr. 55 ir 58) paskelbtos didelės publikacijos bendru pavadinimu „Masakra w Koniuchach“ („Žudynės Kaniūkuose“, autoriai Czesławas Malewskis ir Liliana Narkowicz). Iš jų matyti, kad JAV lenkų spaudoje M. Rotulska paskelbė straipsnį apie Kaniūkų kaimo žmonių žudynes pretenzingu pavadinimu „Žuvo todėl, kad buvo lenkai?“ L. Narkowicz savo publikacijoje pateikė kaniūkietės Stanislavos Woronis (Voronienės?) žodžius: ji ir visas kaimas laiko save lenkais. Nužudytų kaniūkiečių sąrašė visos pavardės sulenkintos ir kt.

Visas Kaniūkų kaimo tragedijos istorinis kontekstas buvo „lietuviškas“. Su juo susidorota kaip su apsiginklavusiu lietuvišku kaimu. Be to, yra duomenų (jie pateikiami šiame straipsnyje), kad prie Kaniūkų sunaikinimo buvo prisidėję kai kurie vietiniai lenkai.

Apskritai „Nasza Gazeta“ paskelbtos publikacijos yra vertingos, jose pateikta istoriografinių duomenų, nužudytų kaniūkiečių sąrašas, žudynių liudytojų atsiminimų.

² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-685, ap. 5, b. 30, l. 8.

³ Cz. Malewski, „Masakra w Koniuchach (II)“, *Nasza Gazeta*, 2001, kovo 29–balandžio 4, p. 10.

⁴ J. Olekos atsiminimai, 1962 m., Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 27, b. 99, l. 60, 70.

⁵ Lietuvių policijos pranešimų 1943 m. gruodžio 15–21 d. ir 1944 m. sausio 26–vasario 2 d. savaitinės santraukos, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 18, 41; Baltininkų atsparos punkto vado 1944 m. sausio 31 d. raportas Nr. 58 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono vadui, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 7, l. 29.

⁶ J. Kudirka, op. cit., p. 16.

⁷ „Mirtis okupantams“ būrio kovos veiksmų dienoraštis (be datos), LYA, f. 32, ap. 1, b. 1, l. 2–3; J. Olekas, *Neramios naktys*, Vilnius, 1964, p. 116.

⁸ M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius, 1969, p. 187.

⁹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 152.

¹⁰ Ibid., b. 40, l. 25–27.

¹¹ 1944 m. sausio 26 d. G. Zimanas teigė, jog aplink „mūsų miškus“ pastebimas „garnizonų“ stiprinimas, Valkininkuose – tam tikra „lietuvių kariuomenės“ koncentracija. Sausio 30 d. (jau po Kaniūkų užpuolimo) informavo A. Sniečkų, kad „paskutinė“ [Raudonosios armijos] Generalinio štabo grupė vėl sulaukė lėktuvo, o „mums vis nėra [palankaus] oro, keturis mėnesius iš „centro“ negauname pagalbos. Aplinkui savisauga, baltieji lenkai, lietuvių „baudėjai“, vokiečiai. Pas mus šimtai neginkluotų žmonių, turimiems ginklams visiškai baigėsi šaudmenys“. G. Zimanas patarė A. Sniečkui: „Tegul mūsų lakūnai būna ryžtingesni“, labai prašė imtis „visų priemonių“, kad Rūdninkų girios partizanams būtų pristatytas

kroviny“, kitaip „mūsų partizanų būriams gresia sunkūs padariniai“. Pirmajam lėktuvui (nuo 1943 m. rudens) su „kroviniu“ 1944 m. vasario 12 d. atskridus ne į Rūdninkų girią, o į Naručio miškus pas M. Šumauską, G. Zimanas priekaištavo A. Sniečkui: „Kodėl pirmasis reisas buvo nukreiptas į partizanų rajoną, kur žmonės iš esmės ginkluoti? Kodėl toks požiūris į mus, kur kiekviename žingsnyje reikia grumtis, ginklų mažai ir šaudmenų jiems nėra?“ Kai 1943 m. vasario pabaigoje atskridusio su ginklais lėktuvo ekipažas nepastebėjo G. Zimano partizanų signalinių laužų ir išmetė ginklus Nalibokų girioje baltarusių partizanams, G. Zimano kantrybė baigėsi visiškai: 1943 m. kovo 2 d. radiogramoje A. Sniečkui jis pasiuntė tokius nekorektiškus sovietinių lakūnų adresu žodžius: „Tegul lakūnai prieš išskrisdami mažiau geria, tada pastebės mūsų signalus“. Žr. G. Zimano radiogramos LPJŠ viršininkui A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 131, 171, 279, 342.

¹² Ibid., l. 134.

¹³ Lietuvių policijos pranešimų savaitinė santrauka, ibid., f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 41, 45.

¹⁴ LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 7, l. 29.

¹⁵ Ibid., l. 29–29 a; b. 5, l. 4–5.

¹⁶ Ibid., b. 5, l. 6.

¹⁷ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 41.

¹⁸ Jašiūnų lietuvių saugumo policijos rajono viršininko 1944 m. sausio 30–vasario 3 d. telefonogramos Nr. 24, Nr. 25, Nr. 29 Vilniaus apygardos saugumo viršininkui, LCVA, f. R-1390, ap. 1, b. 191, l. 57–58, 29–30. Už šias nuorodas autorius dėkoja istorikui, habil. m. dr. Alfonsui Eidintui.

¹⁹ Nežinomas lietuvių pogrindžio šaltinis apie lenkų Armijos krajos veiklą Lietuvoje, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 59.

²⁰ *I laisvę*, 1944, vasario 10, Nr. 2(25), p. 1.

²¹ Lietuvių policijos 1944 m. sausio 5–11 d. savaitinė žinių santrauka, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 30–31; *Armija krajoje Lietuvoje*, d. 2, Vilnius–Kaukas, 1999, p. 271. Vilniuje leistame laikraštyje „Naujoji Lietuva“ buvo paskelbtos užuojautos žuvusių policininkų giminėms ir artimiesiems. Tuo tarpu iš visų žuvusių kaniūkiečių užuojauta šiame laikraštyje pareikšta tik žuvusio J. Bobino, Jašiūnų policijos punkto pagalbinio (neapmokamo) policininko (matyt, Kaniūkų kaimo savisaugos vado) giminėms ir artimiesiems, žr. „[Policijos] punkto vedėjo ir tarnautojų užuojauta“, *Naujoji Lietuva*, 1944, vasario 11, p. 3. Šis faktas (nekalbant apie moralinius aspektus) akivaizdžiai rodo žemesnį pagalbinės policijos „statusą“ policijos jėgų „hierarchijoje“ ir paneigia sovietinių partizanų teiginius, esą Kaniūkų kaimo savisauga turėjo vokiečiams (ir lietuvių savivaldos administracijai) kažkokią „ypatingą reikšmę“ ir nuopelnų, buvo jų „atsparos punktu“ ir kt.

²² J. Olekas, *Neramios naktys*, p. 117.

²³ LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 173.

²⁴ Ibid., b. 40, l. 34.

²⁵ „Mirtis okupantams“ būrio kovos veiksmų dienoraštis ir kt., *ibid.*, f. 32, ap. 1, b. 1, l. 2–3, 77.

²⁶ „Mirtis fašizmui“ būrio ataskaita, 1944 m. liepos 17 d., *ibid.*, f. 16, ap. 1, b. 1, l. 12; „Keršytojo“ būrio (Vilniaus aps.) 1944 m. ataskaita, *ibid.*, f. 13, ap. 1, b. 1; A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, „Margirio partizanų būrio veikla 1943–1944 m.“, ataskaita-atsiminimai, 1968 m., *ibid.*, f. 12, ap. 3, b. 1, l. 13; „Perkūno“ būrio partizanų kovos veiksmų dienoraštis, 1944 m., *ibid.*, f. 15, ap. 1, b. 1, l. 33–34.

²⁷ G. Zimano 1944 m. sausio 5 d. radiogramoje A. Sniečkui Margirio būrys apibūdintas kaip „valdymo ir ryšių“ būrys prie LKP(b) CK operatyvinės grupės. Balandžio pradžioje būrys išformuotas (nors pats A. Barauskas šį faktą savo rašiniuose neigia). A. Barauskas numatytas paskirti ir vėliau paskirtas vadina mojo LKP(b) Pietų srities komiteto žvalgybos skyriaus viršininku, *žr.* LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 35; b. 411, l. 206; f. 12, ap. 1, b. 5, l. 3.

²⁸ G. Zimano 1944 m. sausio 18 d., sausio 20 d., sausio 30 d. radiogramos LPJŠ viršininkui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 22, 99, 107, 171.

²⁹ G. Zimano atsiliepimas apie Aleko-Rūsčiojo grupės veiklą, *ibid.*, f. 14, ap. 1, b. 1, l. 8. Apie neblogus G. Zimano santykius su A. Aleksiuku ir jo grupe byloja toks faktas: 1944 m. pavasarį vykdamas iš Rūdninkų girios į Maskvą ilsėtis, A. Aleksiukas nugabeno G. Zimano 1944 m. balandžio 7 d. rašytą laišką A. Sniečkui. G. Zimanas jį A. Sniečkui pristatė kaip „bendrai imant gerą vyrą“, padėjusį „sunkiais laikais“, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 40, l. 27.

³⁰ Ibid., f. 32, ap. 1, b. 1, l. 2–3.

³¹ „Mirtis okupantams“, Vlado Barono, „Pirmyn“ būrių partizanų bendrasis sąrašas, *ibid.*, f. 32, ap. 1, b. 1 (vokas), l. 2–3; M. Ceiko, g. 1902 m., baltarusis, prieš karą gyveno Minsko sr., Slucko r., Starcevičių k. 1921 m. buvo nuteistas 3 m. už „buožės“ nužudymą. Karui prasidėjus, tarnavo Raudonosios armijos 37-osios šaulių divizijos 247-ajame šaulių pulke, vadovavo batalionui. Patekęs vokiečiams į nelaisvę, 1943 m. balandžio–lapkričio mėn. buvo laikomas Kalvarijos sovietinių karo belaisvių stovykloje, iš jos pabėgo pas sovietinius partizanus į Rūdninkų girią, *ibid.*

³² M. Elinas, D. Gelpernas, *op. cit.*, p. 187.

³³ G. Zimano 1944 m. balandžio 15 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 411, l. 283; „Mirtis okupantams“, V. Barono, „Pirmyn“ būrių partizanų bendrasis sąrašas, *ibid.*, f. 32, ap. 1, b. 1 (vokas), l. 34–35. G. Zimanas šią akciją įvertino kaip nesėkmingą. Dėl patirtų žmonių nuostolių buvo apkaltintas „bailumu“ ir sušaudytas būrio grupės vadas lt. S. Žilcovas. Nepaisant žmonių aukų, „Mirtis oku-

pantams“ būrio archyvinuose šaltiniuose, ypač būrio partizanų asmens bylose, ši akcija vertinama kaip viena reikšmingiausių būrio įvykdytų kovinių operacijų.

³⁴ Cit. iš Cz. Malewski, „Masakra w Koniuchach“, *Nasza Gazeta*, 2001, kovo 8–14, p. 10.

³⁵ L. Codikovo asmens byloje pažymima, kad jis „ne vieną kartą dalyvavo nuginkluojant ginkluotus kaimus“, LYA, f. 32, ap. 2, b. 55, l. 1.

³⁶ M. Trušino asmens bylos, *ibid.*, f. 32, ap. 1, b. 146, l. 5; ap. 2, b. 51, l. 1.

³⁷ G. Smoliakovo asmens byla, *ibid.*, ap. 1, b. 134, l. 1.

³⁸ M. Rubinsono asmens byla, *ibid.*, b. 129, l. 1–2; ap. 2, b. 44, l. 2, 5.

³⁹ Be jau minėtų asmenų, „Mirtis okupantams“ būrio partizanų asmens bylose kaip Kaniūkų operacijos dalyviai konkrečiai įvardyti šio būrio partizanai: M. Brikas, LYA, f. 1, ap. 1, b. 19, l. 1; S. Gilis, *ibid.*, b. 35, l. 3–4; Ch. Kaganas, *ibid.*, b. 63, l. 3; Ch. Pelja, *ibid.*, b. 154, l. 1; E. Vekkeris, *ibid.*, b. 23, l. 4; P. Padisonas, *ibid.*, b. 102, l. 1; B. Kotas, *ibid.*, b. 71, l. 1; L. Mozas, *ibid.*, b. 88, l. 1; M. Mejerovas, *ibid.*, b. 85, l. 1; M. Šermanas, *ibid.*, b. 165, l. 1; E. Zilberis, *ibid.*, ap. 2, b. 16, l. 1; P. Volbė, *ibid.*, ap. 1, b. 27, l. 4 (būrio vado K. Rodionovo 1982 m. liepos 7 d. atsiliepimas).

„Mirtis okupantams“ būrio partizanės moterys: B. Gelenina, *ibid.*, ap. 1, b. 29, l. 1. Jos asmens byloje pažymėta, kad ilgą laiką būryje buvo vienintelė ir puiki būrio skalbėja; S. Gempelj, *ibid.*, b. 33, l. 1 (dalyvavo ne tik Kaniūkų, bet ir kitose būrio kovinėse operacijose „triuškinant vokiečių garnizonus“, buvo drąsi ir narsi partizanė); I. Pilovnik, *ibid.*, b. 108, l. 1; A. Teperienė, *ibid.*, b. 143, l. 1; F. Kulbak (Kulbakaitė), *ibid.*, ap. 2, b. 23, l. 1; E. Mušinskaja, *ibid.*, b. 38, l. 7.

Kai kurių šių būrio partizanų asmens dokumentuose minimas dalyvavimas sutriuškinant „policijos atsparos punktą“ (galima numanyti, jog turimas omenyje Kaniūkų kaimo „sutriuškinimas“), rašoma apie „daugkartinį“ dalyvavimą nuginkluojant kaimus ar „triuškinant vokiečių garnizonus“ (todėl tokiais atvejais dalyvavimas Kaniūkų akcijoje vargu ar galėjo būti išimtis), *žr.* T. Fridmano, S. Jašunskajos, M. Endlinienės, S. Rubinson (Ginaitės) asmens bylas, *ibid.*, ap. 1, b. 153, l. 1; b. 174, l. 2; ap. 2, b. 60; ap. 1, b. 128, l. 2 ir kt.

Iš viso LYA saugoma 241 buvusių „Mirtis okupantams“ būrio partizanų asmens byla. Taigi galima teigti, jog tik nedaugelyje asmens bylų įvardytas dalyvavimas Kaniūkų operacijoje.

Apie kitų raudonųjų partizanų būrių ir jų partizanų dalyvavimą Kaniūkų operacijoje *žr.* „Mirtis fašizmui“ būrio 1944 m. liepos 17 d. ataskaita, *ibid.*, f. 16, ap. 1, b. 1, l. 12; A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, „Margirio partizanų būrio veikla 1943–1944 m.“,

ataskaita-atsiminimai, 1968 m., *ibid.*, f. 12, ap. 3, b. 1, l. 13; „Perkūno“ būrio partizanų kovos veiksmų dienoraštis, 1944 m., *ibid.*, f. 15, ap. 1, b. 1, l. 33–34 (klaidingai nurodyta kaimo sunaikinimo data – 1944 m. vasario 6 d.); „Perkūno“ būrio partizano M. Nadežkino asmens byla, *ibid.*, b. 31, l. 5; „Pergalės“ būrio partizano G. Aranovičiaus 1958 m. autobiografija, *ibid.*, f. 1, ap. 5, b. 8, l. 1; „Už tėvynę“ būrio partizano L. Žubiko asmens byla, *ibid.*, f. 47, ap. 2, b. 39, l. 8; Margirio būrio partizano St. Kuozio asmens byla, *ibid.*, f. 4, ap. 1, b. 32, l. 8, 12; A. Mickevičiaus būrio partizano A. Uždavinio asmens byla, *ibid.*, f. 8, ap. 1, b. 94, l. 5 ir kt.

⁴⁰ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, antras papildytas leidimas, Vilnius, 2001, p. 268.

⁴¹ *Ibid.*, p. 270–271.

⁴² J. Kudirka, *op. cit.*

⁴³ LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 7, l. 29.

⁴⁴ 253-iojo bataliono vado kpt. Vl. Žibo 1944 m. vasario 23 d. įsakymas Nr. 845 4-osios kuopos vadui, *ibid.*, ap. 1, b. 5, l. 120.

⁴⁵ *Ibid.*, l. 121.

⁴⁶ 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono 4-osios kuopos vado M. Cieminio 1944 m. vasario 28 d. raportas bataliono vadui, *ibid.*, f. R-666, ap. 1, b. 5, l. 124.

⁴⁷ „Saugumas palaužtas“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1944, kovo 1.

⁴⁸ *Armija krajoje Lietuvoje*, d. 2, Vilnius–Kaunas, 1999, p. 264–266.

⁴⁹ „[Policijos] punkto vedėjo ir tarnautojų užuojauta“, *Naujoji Lietuva*, 1944, vasario 11, p. 3.

⁵⁰ Cz. Malewski, „Masakra w Koniuchach“, *Nasza Gazeta*, 2001, kovo 8–14, p. 10; „Wina ich była w tym, że walczyli o godność ludzką“, *ibid.*, kovo 29–balandžio 4, p. 10.

⁵¹ LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 34, l. 166.

⁵² LYA, f. 1, ap. 1, b. 40, l. 33.

⁵³ *Ibid.*, b. 412, l. 248; LPJŠ žvalgybos duomenų 1944 m. gegužės 25 d. suvestinė Nr. 10(28), *ibid.*, b. 24, l. 23.

⁵⁴ Žuvusiųjų ir dezertyrų registracijos sąrašai, *ibid.*, f. 51, ap. 51, b. 3, l. 4–5; b. 4, l. 18; M. Afonino 1944 m. vasario 6 d. radiograma-žaibas A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 199.

⁵⁵ G. Zimano 1944 m. vasario 2, vasario 28, kovo 3 d. radiogramos A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 181, 322, 336, 349.

⁵⁶ „Žinios iš provincijos: Onuškis (Trakų aps.)“, *Naujoji Lietuva*, 1944, gegužės 14, p. 6.

⁵⁷ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai: dokumentinė apybraiža*, Vilnius, 1977, p. 60.

⁵⁸ Antai 1943 m. spalio 13 d. Rokiškio aps. sudeginto Miliūnų kaimo gyventojams iš gyvenamųjų pastatų buvo leista išsinešti patalynės, darbams išvežti vyresnio amžiaus kaimo gyventojai, jaunesni vyrai išsislapstė po miškus; žr. Lietuvių policijos pranešimas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 1a.

⁵⁹ A. Barauskas, J. Oleka, V. Pletkus, „Margirio partizanų būrio veikla 1943–1944 m.“, *ibid.*, f. 12, ap. 3, b. 1, l. 13.

Lietuvos žydų žudynės lietuvių ir žydų santykių kontekste (*Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sudarė Alfonsas Eidintas, Vilnius, 2001, 823 p.)

Aptariamoji knyga paties autoriaus įvardyta kaip „straipsnių rinkinys, skirtas pirmiausia studentams, mokytojams, visuomenei – visiems, besidomintiems Lietuvos žydų – litvakų – istorija, gyvenimu, jų santykiais su lietuviais, žydų katastrofos pasekmėmis“ (p. 15). Susipažinus su turiniu kyla abejonė dėl tokio pernelyg kuklaus įvertinimo, nes autoriaus tekstas sudaro beveik 300 puslapių (nors ir didelės apimties, patogumo dėlei vadinsime jį tiesiog „įvadu“). Chronologiškai dėstoma medžiaga suskirstyta į tris skyrius: „Žydų situacija Lietuvoje iki 1940 metų“, „Žudynių sumanytojai ir vykdytojai. Holokausto specifika Lietuvoje“ ir „Lietuvių ir žydų santykiai po karo“.

Teksto autoriaus minčių išryškinimu ir norėtusi pradėti knygos aptarimą. Nors jos pavadinimas leidžia manyti, jog daugiausia bus kalbama apie Antrojo pasaulinio karo metų įvykius, tačiau pradedama gana iš toli – nuo žydų įvaizdžio lietuvių visuomenėje XIX a. pabaigoje. Be retrospektyvaus žvilgsnio į istoriją, neišanalizavus tautiškai susiprantančios lietuvių visuomenės neigiamo požiūrio į žydus ištakų ir priežasčių, anot autoriaus, būtų sunku suvokti, „kaip naciai rado Lietuvoje talkininkų žudant Lietuvos žydus“ (p. 20).

XIX a. antros pusės lietuvių visuomenėje žydai buvo labai pastebimi. Ne tik dėl gausumo, bet, pasak A. Eidinto, ir dėl funkcijų, kurias jie vykdė, lietuviui valstiečiui nesusidurti su žydais buvo neįmanoma. Lietuvis buvo tarsi priklausomas nuo žydo prekybininko, pinigų skolintojo, pirklio. Tačiau „žmogaus“ kategorijai dar neįgavus univer-

salaus turinio, žydai valstiečių sąmonėje buvo išstumti už „žmogiškojo universalumo“ sampratos ribų. Lietuvio valstiečio mentalitete už šios kategorijos ribų atsidūrė ir „ponas“, „bajoras“, „kunigas“, tačiau šios sąvokos – dėl socialinių priežasčių (jie laikyti aukštesniais už „žmones“), o „žydai“ – dėl jų kitoniškumo. „Žydų“ iškritimas iš „žmonių bendruomenės“ ekstremaliais atvejais, iškilus egzistencinei grėsmei, anot knygos autoriaus, galėtų paaiškinti ir tą aplinkybę, kad jie nesulaukė lietuvių pagalbos, o dar vėliau, jau po Antrojo pasaulinio karo, tai galėjo būti ir žydų tragedijos „iškritimo“ iš lietuvių išeivių kolektyvinės atminties priežastimi.

Lietuvių tautinio judėjimo vadovai ir žymesni atstovai, inteligentai, daugiausia kunigai, gydytojai, vaistininkai, – kaip teisingai pažymi A. Eidintas, – visi buvo kilę iš valstiečių ir neretai perėmė, išsaugojo savo tėvų stereotipus, nusiteikimą žydų atžvilgiu. Antižydiškų straipsnių nevengė tautinio atgimimo spauda – „Aušra“, „Varpas“. Anksčiau lietuvių antisemitizmui būdingi įvairūs motyvai: religiniai (žydai nukryžiaavę Kristų), ekonominiai (išsigalėję miestuose bei miesteliuose, kontroliavę verslus ir prekybą), kalbiniai (iki tol mokėję lenkiškai, ėmę plačiai vartoti ne lietuvių, o rusų kalbą). Kai kurie autoriai, kuriems A. Eidintas pritaria, randa ir rasinio antisemitizmo apraiškų, konkrečiai Vinco Kudirkos tekstuose.

Aptariant žydų bendruomenės poziciją kuriantis Lietuvos valstybei ir trečiojo dešimtmečio pradžioje, pabrėžiama, kad žydai dalyvavo Versalio ir Paryžiaus Taikos kon-

ferencijose, rėmė lietuvius Vilniaus byloje su lenkais, žydų savanoriai dalyvavo nepriklausomybės kovose. Už šią paramą žydams buvo pažadėta politinė bei pilietinė teisių lygybė, plati tautinė savivalda. Pasak A. Eidinto, „Lietuva pagal duotus Paryžiuje [1919 m. – V. B.] pažadus žydams turėjo tapti savotiška lietuvių ir žydų valstybe, su aiškiu abiejų tautų dominavimu ir, kone šiandieniniu supratimu, – lygiateisiškumu arba etniškai dualistine valstybe“ (p. 48–49). Tačiau pralaimėjus kovą dėl Vilniaus Lietuvos valdžios dėmesys žydams akivaizdžiai sumažėjo. Žydai buvo išstumti iš valstybės valdymo, administracijos. 1924 m. buvo panaikintas ministro be portfelio žydų reikalams postas. Vadinamasis Lietuvos žydų „aukso amžius“ baigėsi. Žydams liko tradicinės veiklos sritys, kurios, daugėjant lietuvių prekybos ir verslo įmonių, ne plėtėsi, o siaurėjo. Ekonominė konkurencija skatino antižydiškus išpuolius, tačiau vyriausybinių sluoksnių juos smerkė. Žodžiu, antisemitizmas Lietuvoje nebuvo toleruojamas. Nėbuvo juridškai varžomos ir žydų laisvės, kaip tai atsitiko ne vienoje Europos šalyje.

Nemažai dėmesio autorius skyrė ir žydų nustūmimui į „politinę kairę“ 1922–1940 m., žydų tapatinimo su komunistais ištakoms. Nuomonė, jog žydai yra imlūs kairuoliškoms idėjoms, ėmė kristalizuotis dar parlamentiiniu Lietuvos valstybės gyvavimo laikotarpiu. Taip atsitiko iš esmės dėl to, kad esą žydus nuo užsipuolimų, kurie „ėjo iš dešinės“, iš esmės gynė kairiosios pakraipos spauda ir kairiosios partijos. Lietuvos komunistų partijoje (LKP) žydai vaidino reikšmingą vaidmenį, tačiau pati partija reikšminga nebuvo, o žydai komunistai sudarė labai mažą visos Lietuvos žydų bendruomenės dalį.

„Žydo-bolševiko“ įvaizdis susiformavo 1940–1941 m., t. y. sovietizacijos laikotarpiu, Lietuvai praradus nepriklausomybę. Visų Lietuvą ištikusią nelaimių kaltininkais tapo bolševizmas ir žydai. Didelė dalis lietu-

vių matė žydus komunistus, bet nematė sionistų, kurių buvo gerokai daugiau; matė žydus, tremiančius į Sibirą lietuvius, bet nematė tremiamų pačių žydų; kaltino žydus dėl socialinių bei ekonominių pokyčių, bet nematė ar nenorėjo matyti, kad nuo nacionalizacijos būtent jie daugiausia ir nukentėjo ir t. t. Šie stereotipai leido autoriui padaryti pagrįstą išvadą, kad „lietuviai, išgyvendami dėl nepriklausomybės praradimo, atrodo, pernelyg daug kaltės priskyrė vietos žydams ir tai labai paveikė lietuvių ir žydų santykius 1940–1941 metais“ (p. 77).

Visgi kai kurie pirmo skyriaus teiginiai ar jų pateikimo būdas sukėlė šiokių tokių abejonių. Autoriui nepavyko apsispręsti dėl ištremtų į Sibirą žydų skaičiaus. Minimi įvairių autorių įvairiu metu pateikti duomenys – nuo 2 ir 7 tūkst. (p. 75). Šiandien bene tiksliausi skaičiai paskelbti genocido aukų vardyne. Čia galima rasti įvairių statistinių žinių apie 1939–1941 m. represuotus Lietuvos gyventojus: nurodytas jų amžius, socialinė padėtis, represijos būdas, tremties vieta ir kt. Viena lentelė skirta ir „represuotų asmenų paskirstymui pagal tautybę“. Iš jos matome, kad žydų buvo represuota 2613 (8,9 proc. nuo bendro represuotų asmenų skaičiaus). Žydų tremtinių suskaičiuota 1660¹. Šie skaičiai taip pat galėtų būti tikslinami, nes, kaip pažymi ir vardyno sudarytojai, juose „užregistruotų tragiško likimo asmenų visada bus mažiau, nes ne visos genocido aukos yra įvardytos represijų vykdytojų ataskaitose, ne visus yra kam atsiminti ir paminėti“².

Galima sutikti su autoriaus teiginiu, kad „„žydo-bolševiko“ klišė gimė ne Lietuvoje, ji atsirado Reiche ir iš ten ją implantuoti padėjo Lietuvių aktyvistų frontas (LAF)“ (p. 79–81), tačiau pernelyg sureikšminti nacių propagandos nereikėtų. Vidinės priežastys – Lietuvos sovietizacija, bandymas rasti atpirkimo ožį už visas Lietuvą ištikusias nelaimes – čia suvaidino pagrindinį vaidmenį.

Skaitytojas neabejotinai atkreips dėmesį į knygos pradžioje įdėtą vaizdinę medžiagą – „Masinių žudynių žemėlapi“ bei nacių operatyvinės grupės A ataskaitos Berlynui priedą – schemą-žemėlapi, atskleidžiantį žydų žudynių tempus Pabaltijyje, Baltarusijoje ir Rusijos Leningrado bei Pskovo srityse pirmais karo mėnesiais. „Žemėlapis“ atitinka skelbtą dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)“. Lietuvos žydų žudynių vietos neseniai buvo suregistruotos iš naujo, išleistas specialus leidinys³. Sudarytas ir žydų žudynių vietovių žemėlapis⁴. Duomenys šiek tiek skiriasi, todėl būtų įdomu žinoti, kodėl pirmenybė atiduota žemėlapiui, sudarytam dar tarybiniais metais. „Schema-žemėlapis“ taip pat paimtas iš to paties leidinio, todėl nuoroda turėtų būti į „Masinės žudynės Lietuvoje“ (d. 1, p. 116), o ne į „TSRS CVSRA“, tuo labiau kad tokio archyvo (CVSRA – Centrinis valstybinis Spalio revoliucijos archyvas) Rusijoje šiandien jau nėra: 1992 m. jis pavadintas Rusijos Federacijos valstybės archyvu.

Antras, didžiausias įvado skyrius pradedamas Trečiojo reicho oficialios politikos žydų atžvilgiu bei Adolfo Hitlerio antisemitinių kalbų aptarimu ir apima karo metus. Vykdyti antižydišką politiką naciai pradėjo vos atėję į valdžią 1933 m. A. Hitlerio judofobija rėmėsi keliais postulatais – esą internacionalizmo, demokratijos ir pacifizmo idėjos buvusios iškeltos ir puoselėjamos žydų: „Demokratija yra žydiška – per ją vyksta slaptas žydų dominavimas. Bolševizmas ir socialdemokratija, kapitalizmas ir „kapitalo vergovė“, parlamentarizmas ir spaudos laisvė, liberalizmas ir krikščionybė, modernizmas mene („kultūr bolševizmas“), prostitucija – visa tai yra žydo instrumentai priversti arijus paklusti žydų valdymui“ (p. 85).

Vienas aktualiausių ir problemiškesnių karo metų klausimų – įvykiai pirmomis karo dienomis Kaune ir provincijoje. Keliamas klausimas, kur vyko pogromai, kiek jų bu-

vo, kiek jie buvo organizuoti, kiek spontaniški. A. Eidintas, aprašydamas pirmuosius pogromus prieš žydus Kaune ir mėgindamas išsiaiškinti jų kilmę bei dalyvius, bene pirmasis plačiai pasirėmė buvusio Lietuvos saugumo pareigūno Jono Dainausko atsiminimais bei tekstais, Niurnbergo proceso medžiaga. Autoriaus išvada aiški – pirmosios žydų žudynės Kaune, tarp jų ir žudynės Lietūkio garaže, buvo inspiruotos nacių, o jose visų pirma dalyvavo buvę policijos pareigūnai, iš kurių vėliau suformuota lietuvių saugumo ir kriminalinė policija.

Pirmosiose žydų žudynėse Lietuvos teritorijoje dalyvavo Tilžės operatyvinis būrys. Kaune prie to prisidėjo suformuotas Tautinio darbo apsaugos batalionas, iš kurio vėliau atsirado „garsieji“ 1-asis ir 2-asis pagalbinės policijos batalionai, Vilniuje – Vilniaus ypatingasis būrys. Lietuvos provincijoje daugiausia žydų nužudė motorizuotas būrys, sudarytas iš kelių dešimčių vokiečių bei lietuvių, vadovaujamas SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno. Tačiau rasime ne vieną Lietuvos miestelį, į kurį minėtas būrys atvykęs nebuvo, tačiau vietos žydų ten neliko: čia „pasidarbavo“ vietos ar kaimyninio valsčiaus policija, „partizanai“. Reikia sutikti su A. Eidintu, kad kalbant apie žydų žūtį, ypač Lietuvos provincijoje, dar yra daug neįvardytų įvykių, neatskleistų aplinkybių. Autorius teisingai sako, kad „esant Lietuvos nepriklausomybei toks žydų likimas, koks juos ištiko, buvo neįmanomas“, kad „Lietuvos žydų žūtį nulėmė ne vietos gyventojų antisemitizmas [...], dalies lietuvių įtraukimas į žudynes, o nacių Vokietijos rasinė politika, „Galutinis sprendimas“ sunaikinti visus žydus“ (p. 166, 168).

Kalbant apie 1941 m. Birželio sukilimą svarbu atsakyti į klausimą, kuris įvairiai interpretuojamas: prieš ką buvo nukreipti pirmieji sukilėlių veiksmai – prieš tarybinius aktyvistus ar prieš žydus? A. Eidinto atsakymas vienareikšmis ir ne kartą pabrėžtinai

pakartotas: „Lietuviai ir žydai buvo suimami ir areštuojami kaip sovietų aktyvistai, t. y. pirmiausia buvo traktuojami kaip bolševikų talkininkai“ (p. 109); „šaudymas karo pradžioje taip pat vykdytas ne pagal tautinį principą, o buvusį komunistinį veikimą“ (p. 111); „Lietuvos specifika yra ta, kad žydai buvo žudomi ne tik kaip tokie, bet kaip bolševizmo sėkla, žydai-bolševikai. Hitlerio nacių diegtas žydo-bolševiko įvaizdis čia susipynė su pirmuoju sovietmečiu žydo jaunolio, sovietų aktyvisto, įvaizdžiu, kuris atsirado sovietų valdžios metais...“ (p. 112).

Svarbi ir sudėtinga tema – lietuviškų valdžios institucijų pozicija holokausto atžvilgiu. Pastaruoju metu daug ginčų sukėlė klausimai, ar Laikinoji vyriausybė (LV) priėmė nutarimą steigti koncentracijos stovyklą Kaune, ar vyriausybės nariai pasirašė „Žydų padėties nuostatus“. Dėl šių dokumentų autorystės A. Eidintui abejonių nekyla; antrasis vertinamas kaip suteikiantis galimybę naciams lietuvių rankomis vykdyti „teisinių“ žydų persekiojimą. Žodžiu, LV laikyseną autorius laiko provokiška. Tai rodo jos ne tik nuveikti, bet esą ir neatlikti darbai: ji „neįsakė nei viešai, nei koku specialiu aplinkraščiu palikti savo vietas policijos viršininkams, karo komendantams, lietuvių batalionų vadams ir kareiviams, valdininkams, dirbusiems sukurtoje administracijoje“ (p. 125).

Autorius aprašė ir šviesiąją lietuvių-žydų santykių karo metais pusę – žydų gelbėjimą. Remdamasis Jono Rimašausko išlikusiu mašinraščiu A. Eidintas pateikė keltą jaudinančių žydų gelbėjimo istorijų; Vilniaus valstybinio žydų Gaono muziejaus darbuotojų surinkta medžiaga leido paskelbti gelbėtojų ir išgelbėtų žydų skaičius (atitinkamai beveik 2600 ir daugiau kaip 3 tūkst.). Tiesa, kai kurie faktai, paskelbti šiame skyrelyje, kelia abejonių: iš p. 172 minimų keturių vyskupų, prisidėjusių prie žydų gelbėjimo, kitur minimi tik du – vysku-

pai Vincentas Borisevičius ir Mečislovas Reinys⁵. Nevisiškai sutampa J. Rimašausko surinkta ir A. Eidinto cituojama bei minėto muziejaus turima informacija apie lietuvių sušaudymą už žydų slėpimą, apie brolių Vainšteinų globėjus⁶.

Įdomiai interpretuojamos dvi poeto Bernardo Brazdžionio eilėraščio „Šaukiu aš tautą“, išspausdinto 1941 m. rugpjūčio 30 d. laikraštyje „Į laisvę“, eilutės:

*Nekeršykit, kad karštos kraujo dėmės
Nekristų prakeiksmu ant jūs vaikų vaikų.*

Buvęs Lietuvių nacionalistų partijos generalinis sekretorius Zenonas Blynas manė, jog kalbama apie keršto žydams prevenciją. A. Eidintas tokiai interpretacijai pritarė, pavadindamas ją viešai skelbtu, dėl to užmaskuotu išpėjimu tiems, „kurie norėjo keršyti žydams“ (p. 169). Tačiau tokį aiškinimą paneigia data po eilėraščiu – 1941 m. birželio 15 diena⁷ (tiesa, galima rasti ir birželio 16-ą⁸, bet tai nieko nekeičia). Tomis dienomis karas (kartu ir žydų žudynės) dar nebuvo prasidėjęs, todėl greičiausiai eilėraštis, sykiu ir cituotos eilutės buvo skirtos ką tik prasidėjusiems trėmimams į Sibirą.

Žmogui, netyrinėjusiam poeto kūrybinio palikimo, ne ką mažesnė intriga kyla ir dėl tamsiu šriftu išspausdinto žodžių junginio „karštos kraujo dėmės“: mat šis junginys buvo rašomas skirtingai (mažiausiai trejopai), tokia rašyba keitė prasmę: „karštos kraujo dėmės“⁹, „karšto kraujo dėmės“¹⁰ bei „keršto kraujo dėmės“¹¹.

Trečia įvado dalis skirta pokario metų aktualijoms. Ji ypač džiugina, nes tokio išsamaus paskutinių XX a. dešimtmečių problematikos aptarimo viename leidinyje iki šiol nebuvo.

Holokaustą profesionaliai tirti pradėta XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje. Lietuvoje dėl suprantamų priežasčių tokių tyrimų negalėjo būti. Išeivijoje, nesuradus su žydais *modus vivendi*, buvo užimta gyny-

binė pozicija. Tokios pozicijos laikėsi ir pavieniai asmenys, ir Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK). Dar Vokietijos perkeltųjų asmenų stovyklose imta rinkti medžiagą apie lietuvius, karo metais padėjusius žydams ar juos gelbėjusius. Žydų tragedija ir tai, kad lietuviai prie jos prisidėjo, buvo nutylima. Pirmieji, paskelbę įvairius mitus apie žydus bei prabilę apie susikurtus žydų stereotipus, buvo išeivijos jaunosios kartos liberalaus sambūrio „Santara-Šviesa“ nariai. Lietuvoje lietuvių moralinės atsakomybės klausimą dėl lietuvių, dalyvavusių žydų žudynėse, iškėlė Tomas Venclova, įkandin jo – disidentinėje spaudoje Antanas Terleckas. Lemiamas lūžis įvyko dešimtajame dešimtmetyje. Liberali JAV lietuvių inteligentija, pasak A. Eidinto, „pastebėjo „baltąsias dėmes“ 1941 m. sukilimo istorijoje, nutylėjimus išleistuose lietuvių politikų memuaruose ir nepriklausomame mėnraštyje „Akiračiai“ pradėjo spausdinti pasisakymus, straipsnius, diskusijas, liudijimus apie 1940–1944 m. įvykius, vis atviriau kalbančius apie lietuvių ir žydų santykius, sukilimą, kolaboravimą su naciais“ (p. 215). Prie šio lūžio prisidėjo ir tarptautinės konferencijos, pirmiausia 1993 m. tarptautinė konferencija Vilniuje, skirta 50-osioms Vilniaus geto likvidavimo metinėms.

Knygoje pateiktas įvairių JAV bei Izraelio žydų organizacijų požiūris į lietuvių ir žydų santykių, ypač skaudžiais istorijos laikotarpiais, permąstymą bei pervertinimą Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Tai įdomu dėl to, kad apie daug ką sužinome iš pirmų lūpų: knygos autorius su kitais kolegomis lietuviais dar 1991 m. dalyvavo pirmojoje lietuvių ir žydų istorikų konferencijoje Niujorke, vėliau dirbo ambasadoriumi JAV ir, pasak jo paties, labai greitai susidūrė su litvakų palikuonimis, dirbusiais Valstybės departamente, Kongrese, privačiose struktūrose. Tačiau kolegoms žydams kritikos taip pat negailima, ypač kai kalbama apie

litvakų autorių publikacijas holokausto tema tokiuose leidiniuose kaip „Lithuania Crime and Punishment“ bei „Lithuania Land of Blood“.

Atskirai aptarta rezonansinė Aleksandro Lileikio byla, kitų asmenų, kaltinamų žydų genocidu, bylos, reabilitacijos bei dereabilitacijos procesas. Pabrėžtas Lietuvos Baudžiamojo proceso kodekso papildymo unikalumas tarptautiniu mastu. (Papildymas padarytas nagrinėjant A. Lileikio bylą ir iš esmės dėl jos; juo numatyta galimybė pirmosios instancijos teismui nagrinėti baudžiamąją bylą nedalyvaujant teisiamajam.)

Aptartos ir Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti įkūrimo aplinkybės bei veikla, žydų turto restitucijos problema. Paliestas ir neišspręstų istorinių klausimų poveikis dvišaliams valstybiniais santykiams.

Autoriaus dėmesį atkreipė teigiami pokyčiai, susiję su mokymu apie holokaustą mokykliniuose vadovėliuose, plačiai nuskambėjusi Lietuvos himno parodijos istorija ir ypač diskusijos Lietuvos Seime dėl Laikinosios vyriausybės 1941 m. birželio 23 d. nepriklausomybės deklaracijos pripažinimo teisės aktu. Apskritai ši medžiaga neabejotinai palengvins gyvenimą mokytojams, o pastarojo įvykio išsamus aprašymas bus įdomus ir politikos paradoksus tyrinėjantiems studentams.

Baigiant įvadinės dalies aptarimą paminėtina ir viena bendro pobūdžio pastaba. Tekstui kartais pristigo struktūrinio nuoseklumo, kai kurie skyreliai galėjo būti preciziškiau atskirti, medžiaga griežčiau klasifikuota. Paprasčiausia tai būtų paaiškinti skubėjimu... Kai kur skaitytojas pasiges nuorodų. Pasitaikė ir korektūros klaidų: p. 116 rašoma, jog LV nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją paskelbė ne 1941 m. birželio 23 d., o rugsėjo 23 d.; klaidingai nurodyti nuorodos Nr. 242 puslapiai; įsivėlė klaida internetinio žurnalo „Artium“ pavadinime (p. 219).

Antroje knygos dalyje skelbiami 5 dokumentai, be kurių, anot autoriaus, „būtų sunku suprasti kai kuriuos straipsnius, juose dėstomas mintis bei fotografijas, apie kurias tose publikacijose buvo rašoma“ (p. 277). Tai Saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio vado ataskaita apie žudynes Lietuvos teritorijoje 1941 m. vasarą ir rudenį, VLIK'o 1946 m. dokumentas apie lietuvių ir žydų santykius ir kt. Nesiimu spręsti dėl optimalaus skaičiaus ar turinio – tai autoriaus teisė. Visgi vieno dokumento pasigedau, vadovaudamasis elementaria logika. Mano manymu, paskelbus dokumentą „Mes atsimename: Šoa apmąstymas“, kuriame popiežius Jonas Paulius II apmąstė krikščionių ir judėjų santykius istorijos tėkmėje, vertėjo ne tik pacituoti (p. 251), bet ir pateikti visą 2000 m. balandžio 14 d. paskelbtą Lietuvos vyskupų laišką Atgailos ir atsiprašymo dieną, kuriame apgailimos Bažnyčios vaikų praeities klaidos.

Liko ir vienas neatsakytas klausimas. Jį per knygos pristatymą iškėlė istorikas Izraelis Lempertas. Būtent: kodėl skiriasi įvairiuose leidiniuose pateikiamas 1947 m. balandžio 14–15 d. Miunchene įvykusio Lietuvos žydų sąjungos suvažiavimo rezoliucijos tekstas? Toje rezoliucijoje kalbama apie įvairių lietuvių tautos sluoksnių dalyvavimą žydų žudynėse¹². Fragmentą iš vieno leidinio, bene naujausio, pacituosime: „Suvažiavimas konstatuoja, kad: 1) visi lietuvių tautos sluoksniai (valdininkai, ūkininkai, amatininkai, darbininkai ir inteligentija) su nacių žudikais aktingai dalyvavo Lietuvos žydų išžudyme, ypač provincijoje; 2) didelė dalis šitų lietuviškų žudikų yra amerikiečių, anglų ir prancūzų zonose Vokietijoje ir Austrijoje, kur jie kaip DP¹³ yra UNRRA¹⁴ maitinami ir globojami. Suvažiavimas įpareigoja naujai išrinktą valdybą paskelbti viešumai apie lietuvių vaidmenį žydų išžudyme [...]. Lietuvos žydų Vokietijoje Draugija lai-

ko savo žydiška žmogiška pareiga paskelbti šiuos faktus žydų ir nežydų viešumai“¹⁵.

Pusę ar net šiek tiek daugiau knygos turinio sudaro 3-ioji dalis – jau anksčiau skelbti tekstai. Jie išties atspindi įdomias diskusijas lietuvių ir žydų santykių tema: T. Venclovos ir A. Terlecko su Žuvintu (slapyvardis), Leonido Donskio ir Liūto Mockūno su Kęstučiu Skrupskeliu. Tačiau, pvz., Jono Mikelinsko straipsnis paliktas „vienišas“, nors diskusija, jį paskelbus, buvo¹⁶. Vertėjo išspausdinti ir Liudo Truskos straipsnį „Mano broliai buvo žudikai... Pasvarstymas daugeliui jau įkyrėjusia „žydų tema““, su kurio teiginiais rašytojas polemizuoja.

Kita vertus, nebūtų pakenkęs ir detalesnis straipsnių atrankos kriterijų įvardijimas. Pats principas – žydų tragedijos aprašymas – paminėtas, tačiau akcentų stinga. Pvz., nėra straipsnių apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios poziciją holokausto atžvilgiu. Atidus skaitytojas galbūt atkreips dėmesį į p. 219 esančią nuorodą Nr. 450, bet toks svarbus klausimas, manyčiau, turėjo būti plačiau paaiškintas. Krenta į akis tai, jog dauguma tekstų perspausdinti iš „Akiračių“ bei „Kultūros barų“. Mažiau žinančiam problematikos kontekstą gali kilti natūralus klausimas, kas tą lemia: liberalios knygos autoriaus nuostatos, išimtinis šių leidinių dėmesys lietuvių ir žydų santykių problematikai, profesionalumo reikalavimai šiuose leidiniuose skelbiamiems tekstams ar kokios kitos priežastys.

Per knygos aptarimą A. Eidintas paminėjo, jog iš pradžių knygos apimtis buvo numatyta išties didelė – maždaug 1300 puslapių. Vėliau apimtį teko mažinti, visiškai iškrito labai vertingas recenzijų skyrius. Galimybių, ypač techninių ar finansinių, ribotumas puikiai suprantamas, tačiau tai vertėjo įvardyti.

Baigiant galima vienareikšmiškai pasakyti: pasirodžiusi knyga neabejotinai yra vertingas leidinys įvairioms skaitytojų kategorijoms ir įvairiomis prasmėmis: visiems,

norintiems įsigilinti „į pačius skaudžiausius mūsų istorijos klausimus“, „ieškant kuo tikslesnio atsakymo į klausimą, kas atsitiko per holokaustą, prieš jį ir po jo“. Knyga vertinga tuo, kad joje atvirai atskleidžiamos diskusijos, keliami neatsakyti klausimai. Visa tai imponuoja.

Pabaigai dar norėtusi prisiminti A. Eidinto cituotą Jokūbą Josadę. Jis rašė: „[...] žydai ir lietuviai gyveno vienas šalia kito, daugelyje miestelių – toje pačioje gatvėje, dažnai – viename name; visa tai juos turėjo artinti, tačiau nesuartino: kitokios buvo kal-

bos, kultūros, religijos, papročiai, o svarbiausia – visiškai skirtinga buvo psichologija, t. y. nervų jautrumas, reagavimas į gyvenimo reiškinius, temperamentas ir dar daug kas“ (p. 60). Nostalgiskai liūdna, kartu ir iškalbinga citata: kultūriniai, religiniai, paprotiniai, net ir sociopsichologiniai lietuvių ir žydų skirtumai, formavęsi amžiais, yra objektyvūs. Tačiau nuo mūsų pačių priklauso, ar norėsime suprasti *kitokį*, su juo susikalbėti. Tokia valia ir noras aptartoje knygoje buvo pademonstruoti. Belieka tuo užsikrėsti visiems jos skaitytojams.

Nuorodos

¹ B. Burauskaitė, „Genocido aukų vardyno statistikos duomenys“, *Lietuvos gyventojų genocidas*, I tomas, 1939–1941, antrasis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius, 1999, p. 62. Tikslumo dėlei reikia pasakyti, kad nedidelės dalies represuotųjų tautybė taip ir liko nenustatyta: iš bendro skaičiaus ši dalis sudaro 3,3 proc., tarp tremtinių – 2,2 proc.

² Ibid., p. 51.

³ *Skausmo knyga*. Sudarė J. Levinsonas, Vilnius, 1997, 224 p.

⁴ Žr.: *Lietuvos istorijos atlasas*, Vilnius, 2001, p. 48–49.

⁵ *Žydų gelbėjimas Lietuvoje II Pasaulinio karo metais 1941–1944 m. m. (pavardžių rodyklė)*. Sudarytoja V. Sakaitė, Vilnius, 2002, 199 p.

⁶ Žr. lietuvių, sušaudytų už žydų slėpimą, pavardes (p. 177), žinias apie brolių Vainšteinų globėjus (p. 184) ir plg. su vardiniais sąrašais, esančiais leidinyje, įvardytame nuorodoje Nr. 3.

⁷ *Į laisvę*, 1941, rugpjūčio 30.

⁸ B. Brazdžionis, *Iš sudužusio laivo. 1940–1941 eilėraščiai*, Kaunas, 1943, p. 67–69.

⁹ Žr. nuorodas Nr. 7 ir Nr. 8.

¹⁰ Žr. recenzuojamos knygos p. 170.

¹¹ B. Brazdžionis, *Šaukiu aš tautą*, Vilnius, 1991, p. 5–7.

¹² Plg. tekstus, esančius aptariamoje A. Eidinto knygoje (p. 340–341) bei D. Levino knygoje *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 190–191.

¹³ *Displaced persons* – perkeltieji asmenys, arba tiesiog pabėgėliai iš Lietuvos, po Antrojo pasaulinio karo atsidūrę amerikiečių, anglų bei prancūzų administruojamose Vokietijos zonose.

¹⁴ *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* – Jungtinių Tautų paramos ir reabilitacijos organizacija. Veikė Europoje 1945–1946 m.

¹⁵ J. Skirius, *Amerikos Lietuvių tarybos veikla 1945–1948 metais: išeivijos pastangos dėl „Displaced Persons Act“ priėmimo*, Chicago, 2001, p. 24.

¹⁶ Žr.: L. Vildžiūnas, „Nuoširdžios pastangos „išsiaiškinti iki galo“, 7 meno dienos, 1999, rugsėjo 20.

Valentinas Brandišauskas

Dvigubas žurnalo „Laisvės kovų archyvas“ jubiliejus (*Laisvės kovų archyvas*, 2001, Nr. 29, 30)

Šio istorijos žurnalo, kurį Kaune leidžia Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, dvigubas jubiliejus – išėjo 30-asis jo numeris ir nuo 1997 m. dešimt numerių išleido dabartinė redakcija, vadovaujama istoriko Kęstučio Kasparo. Taigi pastaraisiais metais kasmet parengiami maždaug po du apie 250 puslapių apimties numeriai. Turint omenyje, kad ta pati penkių žmonių redakcija kasmet dar išleidžia 4–5 istorinių tyrimų ar memuarų knygas, kurių kai kurios turi per 500 puslapių, galima suprasti, jog tokius darbus ji gali padaryti daugiausia vedama aukštų idėjinių paskatų.

Žurnalas unikalus ne tik Lietuvoje, bet ir pasaulyje. Pasipriešinimas sovietinei okupacijai buvo tokio plataus masto, kad jau daugiau kaip dešimt metų užtenka medžiagos įvairioms istorinėms peripetijoms nagrinėti ir aprašyti. Beje, vis dažniau straipsniai skelbiami jau po autorių mirties.

Žurnalo redakcijos nuopelnas yra ne vien tai, kad atskleidžiami ir vertinami istorijos faktai; jame išlaikoma kovojusių ir kentėjusių, klupusių ir kilusių žmonių dvasia, atvedusi mus į Nepriklausomybę. Deja, ji pastebimai nyksta išeinant iš šio pasaulio žmonėms, tos dvasios puoselėtojams.

Žurnalas leidžiamas palyginti dideliu 2 tūkst. egzempliorių tiražu. Be abejo, daugiausia jį skaito tie, apie kuriuos jame rašoma – pasipriešinimo dalyviai. Tikriausiai žurnalas skaitomas nuo pirmo iki paskutinio puslapio; į jaunesnių rankas jis rečiau patenka.

Nemenką reikšmę žurnalas turi istoriniams tyrimams. Nors, lyginant su kitomis į Sovietų Sąjungą inkorporuotomis šalimis, paveldėjome gana didelius sovietinių represinių struktūrų archyvus, bet ir juose yra daug spragų. Dalis bylų išvežta į Rusiją, da-

lis sunaikinta. Pagaliau čekistai anaip tol ne viską žinojo, o ir tai, ką žinojo, aprašė tam tikromis standartinėmis formomis, kuriose neliko vietos vadinamosioms detalėms, iš kurių ir susidaro vyksmas. Dėl nepagarbos savo priešininkams ir dogmatiškos komunistinės mąstysenos čekistai absoliučiai klaidingai vertino okupantams besipriešinančių žmonių kovos motyvą.

Į kiekvieną žurnalo numerį dedama 10–15 autorių didesnės ar mažesnės apimties straipsnių. Ne visi jie vienodo lygio, bet beveik visuose ką nors gali rasti – naujų duomenų, naujų vertinimų, o kai kuriuose – ir meninės išraiškos. Įvardydama tuos, kurie kovojo, žurnalo redakcija bei straipsnių autoriai tarsi pastato jiems atminimo paminklą.

Neretas autorius atkurdamas įvykius remiasi įvairiais šaltiniais: žmonių pasakojimais, savo atmintimi, paties ar kitų rastais duomenimis čekistų sudarytose bylose. Neretai autoriai ne vien dėsto faktus, bet juos ir nuspalvina savo emocijomis. Nors dėl to prarandamas istoriniams moksliniams straipsniams būdingas jausminis nešališkumas, bet per emocijas priartėjama prie žmonių.

2001-aisiais išleisti 29-asis ir 30-asis žurnalo numeriai. 29-ajame numeryje per 100 puslapių užima Petro Vėlyvio ir Vytauto Vyšniausko straipsnis „Prieš smurtą ir priespaudą. Partizanai Žuvinto paliose 1944–1951 m.“ Toje unikalioje vietoje, kurioje partizanai retkarčiais laikėsi gyvendami iš augalų liekanų susidariusiose plaukiojančiose salelėse, autorių duomenimis, kovojo ir slapstėsi daugiau kaip 50 aplinkinių kaimų vyrai, jų buvo per 150. Pateiktos ilgesnės ar trumpesnės daugiau kaip 80 vyrų biografijos, spausdinama per 60 pavienių ir grupinių kovotojų, jų rėmėjų bei ryšininkų

nuotraukų. Rusų kariuomenė ne kartą puolė Palias; bene didžiausias mūšis įvyko 1945 m. rugpjūčio 7 d., kai puolant buvo panaudoti minosvaidžiai ir net lėktuvai. Beje, to ar kito mūšio gaudesys buvo girdėti net mano gimtajame Prienų miestelyje, t. y. daugiau kaip už 20 km. Prisimenu, buvo kalbama, kad gal prasidėjo karas.

Vygintas Dragūnas parengė straipsnį apie Biržų krašto Salamiesčio partizanus, paskelbė jų ir ryšininkų prisiminimus; daug vietos skirta vienam iš vadų – 1949 m. žuvusiam aviacijos kapitonui Albinui Tindžiuliui-Dėdei. Pateiktas nuo rusų ar sribų rankų žuvusių Salamiesčio apylinkių partizanų ar šiaip nušautų žmonių sąrašas, jame – 81 pavardė.

Graudūs ir kartu vyriškai rūstūs Bronislavo Latvio ir Marijos Tarvydienės prisiminimai apie Ukmergės krašto partizanų ir savo kančių kelius.

Šiek tiek sausoka, bet remiantis nenuginčijamais duomenimis Bonifaco Ulevičiaus parengta 1950–1951 m. Tauro apygardos vado Viktoro Vitkausko-Saidoko, Karijoto biografija.

Jubiliejinį 30-ąjį žurnalo numerį galėtume pavadinti knyga apie mūsų didžiųjų vyrų žygius nelaisvėje, lageriuose. Petras Girdziuskas pateikia per 30 metų sovietiniuose lageriuose kalėjusio, pasak autoriaus, unikalų žmogaus – Petro Paulaičio biografijos bruožus. Eruditas, krikščionis idealistas, buvęs partizanas, ilgų nelaisvės metų nepalaužtas žmogus, ko gero, nėra deramai įvertintas.

Kitas, toks pat unikalus kalinys Balys Gajauskas pateikia kovos už jo paleidimą dokumentų faksimiles. Taip jau būna, kad tvirtesni žmonės tampa tam tikrais simboliais ir jų pavyzdžio įkvėpti didelius darbus nudirba kiti. B. Gajausko kelyje toks „kitas“ buvo JAV, Santa Monikoje gyvenusi Bronė Gajauskienė, beje, tik bendrapavardė, ne giminė. Išjudinti Amerikos visuomenę, pa-

siekti, kad 1979 m. gegužės 7 d. į SSRS KP generalinį sekretorių Leonidą Brežnevą su prašymu „tyliai iš SSRS išleisti“ kreiptųsi per 100 JAV Atstovų rūmų narių, nebuvo lengva. Kaip B. Gajauskienei 1979 m. rašė žinomas kultūros darbuotojas Bronius Kviklys, „Tamsta atlieki tikrai didelį, tiesiog milžinišką darbą. Bet ir kliūtys be galo didelės. Viena, Balys Gajauskas tėra lietuvis, o ne koks žydas, todėl Amerikoje tinkamas dėmesys jam labai sunkiai tegali būti sukeltas“.

Savo kovos draugams ir kartu sau paminklėlį pastatė po mirties skelbiamame atsiminimų pluošte „Keturių valandų mirties šokis“ Stasys Mačiulis. Nevengdamas ilgokų samprotavimų, remdamasis Aleksandro Solženicyno bei kitų autorių publikacijomis, autorius pamini ne vieną dešimtį pavardžių ir įvykių, aprašo bene didžiausią ir daugiausia gyvybių nusinešusį kalinių sukilimą: 1954 m. gegužės–birželio mėn. sukilę Kazachstano stepėse buvusių Kengyro lagerių (du vyrų ir vienas moterų) kaliniai 40 dienų laikė užėmę lagerius. Buvo išrinkta sava valdžia, sukilime aktyviai dalyvavo gerai organizuoti lietuviai (beje, prieš kelerius metus rodytame latvių režisieriaus Kazachijoje statytame meniniame filme lietuviams skiriama reikšmingiausia vieta tą sukilimą organizuojant ir jam vadovaujant; įtaigiai atskleisti subtilūs lietuvių vyrų ir moterų meilės jausmai). Sukilimas buvo nuslopintas į lagerius įleidus keturis tankus bei ginkluotus čekistus, kurie šaudydami ir vikšrais nužudė, autoriaus teigimu, 700–900 kalinių.

Ne vien istorinis liudijimas, bet ir nepras-tas literatūrinis kūrinys yra skelbiami taip pat jau mirusio Anykščių krašto partizano Liudo Sudeikio-Klajūno, du kartus sugebėjusio pabėgti iš rusų nelaisvės, prisiminimai.

Belieka palinkėti, kad žurnalas dar ilgai gyvuotų.

Juozas Starkauskas

Didžiosios Kovos partizanų apygarda*

Paliekame Musninkus ir važiuojame į Zibalų seniūniją. Pirmiausia užsukame į senąsias Šešuolėlių kaimo kapines. Šiose kapinėse palaidoti iš Sibiro parvežtų tremtinių palaikai.

Tik įėję pro vartus, dešinėje pamatome Jatkauskų šeimos kapą. Čia 1989 m. rugsėjo mėn. buvo parvežti ir palaidoti Marijos Jatkauskaitės palaikai. Marija, Širvintų mokyklos abiturientė, 1949 m. kovo 23 d. kartu su tėveliu Kazimieru Jatkausku, gyvenusiu Palkių kaime, buvo ištremta į Kirovo r. Irkutsko sr. Mirė tremtyje 1956 m.

Einame pagrindiniu kapinių taku ir sustojame prie antkapinio juodo granito paminklo. Įrašas skelbia, kad čia, šalia Onos Mažulienės, palaidotas (ar tik simboliškai paminėtas?) Karolis Mažulis, miręs Sibire. Jis buvo ištremtas 1948 m. į Baryj gyvenvietę Kirovo r. Irkutsko sr. Mirė tremtyje 1951 m.

Kapinių gilumoje randame Gujų šeimos kapą. Antkapinis paminklas statytas Smetonos laikais. Įrašas jame visai neišskaitomas, tačiau Šešuolėlių kaimo moterys, kurios mums parodė visus kapus, pasakojo, kad čia 1989 m. buvo parvežti ir palaidoti Vaclovos Gujienės palaikai. Ji kartu su šešiais vaikais iš Civiliškių kaimo į Igarką, Krasnojarsko kr., buvo ištremta 1948 m. gegužės 22 d. Mirė tremtyje 1950 m.

Šešuolėlių bažnyčios šventoriuje gydytojo Vinco Jatkausko iniciatyva ir lėšomis pastatytas paminklinis akmuo sunaikinto

Palkių kaimo atminimui. Palkių kaimas buvo įkurtas XVIII a. pabaigoje. Kaip rašo dr. J. Lebionka straipsnyje „Paminklas sunaikintam kaimui“, „[...] palkiečiai net iki šio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pabaigos gyveno senovės romantika dvelkiančioje „ulyčioje“, [...] kaimą po trisdešimties metų sunaikino sovietų valdžios beprotiškoji melioracija“. Paminklas pastatytas bažnyčios šventoriuje, nes čia kasmet, rugpjūčio mėn., vyksta šv. Lauryno atlidai, į kuriuos suplaukia ir sunaikinto Palkių kaimo palikuonys.

Paliekame Šešuolėlius ir važiuojame į Kiauklius. Netoli Kiauklių yra Rubikonių kaimas. Prie Onos Meliūkštienės sodybos 1994 m. buvo pastatytas paminklas – trijų kryžių kompozicija – Rubikonių kaimo vyrų, žuvusių šioje sodyboje 1944 m. gruodžio 12 d., atminimui. Tą vakarą Jočio sodyboje susirinko kaimo vyrai pasitarti. Visi jie buvo gavę šaukimus į sovietinę armiją ir svarstė, ką daryti – eiti užsiregistruoti ar pasitraukti į mišką. Tuo metu pro kaimą keliu į Šešuolius važiavo sribai (Stundžia, Vyšniūnas ir kt.) bei rusų kariškiai. Jonas Pusvaškis, Vladas Gudonis ir Stasys Jočys puolė bėgti O. Meliūkštienės sodybos link. Sribai ir kariškiai, pamatę bėgančius vyrus, pradėjo šaudyti. Visi vyrai žuvo. Vietinė valdžia neleido žuvusiųjų pašarvoti bažnyčioje, neleido laikyti Mišių. Jie buvo tyliai palaidoti Kiauklių kapinėse. Jų atminimui pastatyti vienodi betoniniai antkapiniai paminklai.

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1998 m. 1(3), 2001 m. 1(9) ir 2(10) numeriuose.

Paminklas Onos Meliūkštienės sodyboje 1944 m. gruodžio 12 d. žuvusių Vlado Gudonio, Stasio Jočio ir Jono Pusvaškio atminimui

Kryžiai ir paminklas Kiauklių kapinėse 1945 m. balandžio 14 d. nužudytiems Buivydžių kaimo vyrams

Rubikonių kaimo laukuose 1945 m. rugpjūčio 17 d. kautynėse žuvo DKA Vanago partizanų būrio vadas Stasys Grinys-Vanagas, partizanų ryšininkė Zosė Pagalytė-Ramunė ir partizanai Alfonsas Vilūnas-Klajūnas, Antanas Vilūnas, Jonas Narbutas, Karolis Pagalys-Tigras, Vytas Kalesnykas.

Paliekame Rubikonių kaimą ir važiuojame į Kiauklių kapines. Pagrindinio tako dešinėje stovi antkapinis paminklas Riaubų šeimos atminimui. 1989 m. liepos 29 d. iš Igarkos čia buvo parvežti ir palaidoti tėvo ir sūnaus Pranų Riaubų palaikai. Pr. Riaubos šeima gyveno Naidų kaime. 1948 m. gegužės 22 d. Pr. Riauba su tėvu, žmona ir vaikais buvo ištremti į Igarką, Krasnojarsko kr. 1950 m. mirė tėvas, 1956 m. tragiškai žuvo pats Pr. Riauba.

Pagrindinio tako kairėje yra betoninis paminklas ir du rudai dažyti aukšti kryžiai. Čia palaidoti vyrai, sušaudyti Šeibokų miške.

Buivydžių kaime 1945 m. balandžio 13 d. stribai suėmė kaimo vyrus ir varėsi į Šešuolių miestelį. Visus suimtuosius nusivežė į Šešuolius, vėliau vežėsi į Ukmergę. Važiuojant pro Šeibokų mišką, stribai sustab-

dė arklius ir vienam iš suimtųjų liepė išlipti bei paėjėti į mišką „pasikalbėti“. Po kelių minučių nuaidėjo šūvis. Grįžę stribai paaiškino, kad „banditas“ bandė pabėgti, todėl buvo nušautas. Pavažiavus penkiasdešimt metrų, liepė išlipti kitam vyrui. Istorija pasikartojo. Taip buvo sušaudyti šeši vyrai. Priėjo eilė „pasikalbėti“ Petruį Jočiui. Šis atsisakė išlipti ir pasakė: „Šaudykite vietoje“. Tuomet stribai sudaužė šautuvo buožę jam akinius, sužalojo akis, bet nebedrįso daugiau šaudyti. Šią istoriją P. Jočys papasakojo grįžęs iš Sibiro savo dukterėčiai O. Meliūkštienei.

Kapas gražiai sutvarkytas ir prižiūrimas.

Ant buvusių Širvintų rajone NKVD būstinių ir areštinių pastatų Gelvonuose, Musinkuose bei Širvintų mieste 1999 m. gruodžio 2 d. buvo pakabintos atminimo lentos šiuose pastatuose kalintų ir kankintų žmonių atminimui.

Paliekame Širvintų rajoną ir keliaujame į Kaišiadorių rajoną, kur aplankysime kitas vietas, susijusias su Didžiosios Kovos apygardos partizanais.

Šaltiniai

1. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, LGGRTC, 1999.
2. V. Alekna, *Ūžė žalia giria*, LGGRTC, 1999.

3. Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga.
4. St. Abromavičius, *Didžioji kova*, Kaunas, 1999.
5. J. Lebionka, „Paminklas sunaikintam kaimui“, *Voruta*, 1998, sausio 17, Nr. 3(333).

Rūta Trimonienė

Sibiro taigoje pastatykime paminklus

Atsiminimų rinkimo programą baigiant

Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, Laisvės kovų dalyvius rinkimas, prasidėjęs 1998-ųjų spalį nedideliame Ignalinos rajone, per trejus metus apėmė visą Lietuvą – kiekvieną jos rajoną ir miestą. 2001-ųjų gruodžio viduryje įvyko keturi renginiai (Vilniaus ir Kauno miestų bei Vilniaus ir Kauno apskričių), užbaigiantys Atsiminimų rinkimo programą.

Neseniai vykęs gyventojų surašymas parodė, kad dabar mūsų yra 3,5 mln. ir tarp jų tik nedidelė saujelė (apie 60 tūkst.) – buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai. Tiek jų teliško iš maždaug kelių šimtų tūkstančių, atbuvusių kalėjimus, lagerius ir tremtis. Apklausti juos, užfiksuoti tragišką jų gyvenimo patyrimą – toks buvo šios didelės programos tikslas. Žmonės buvo apklausiami įvairiais požiūriais – pagal penkis klausimynus ir anketas. Jiems, išsibarsčiusiems po visą Lietuvą, pasiekti prireikė daugybės atsiminimų rinkėjų bei darbų koordinatorių, didelių organizacinių darbų. Jei darbo rezultatus šandien išreikštume skaičiais, jie būtų tokie: kompiuteryje užregistruota 25 500 asmens anketų, 11 tūkst. tremties vietų ir 3800 lagerių aprašymų, 6800 paliudijimų apie nusikaltimus žmoniškumui, 1200 – apie atmin-tinas vietas Lietuvoje, perfotografuota 3000 nuotraukų. Baigus darbus šie skaičiai turėtų padvigubėti.

Surinkta medžiaga – tai unikalios žinios, visas Lietuvos istorijos puslapis, paliudytas gyvų jo dalyvių. Daugybė negirdėtų Sibiro gyvenviečių ir lagerių, iki šiol nežinomų nukentėjusių žmonių pavardžių, tūkstančiai nuotraukų. Visa tai liks archyvuose ateities kartoms, ateities mokslininkams, politikams, skaičiuojantiems okupacijos nuostolius, papildys jau turimas žinias apie pokarį, bus panaudota Lietuvos gyventojų geno-

cido ir rezistencijos tyrimo centro leidiniuose. Ją bus galima panaudoti sudarant išsamų tremties ir kalinimo vietų žemėlapi.

Tačiau ne visada atsiminimų rinkėjų, darbų organizatorių ir koordinatorių pastangos viską padaryti kuo geriau buvo sėkmingos: visur liko neapklaustų ar nevisiškai apklaustų žmonių, ne visa surinkta medžiaga išsami, pilnavertė. Keli miestai ir rajonai atsiliko nuo grafiko ir darbus baigs tik šiais metais.

Žinoma, idealiai viską padaryti būtų buvę nerealu: didelis darbų tempas, dešimtys tūkstančių nevienodai pasirengusių ir nusi-teikusių atsiminimų rinkėjų bei apklausi-amųjų. Daug sąrašuose įrašytų žmonių per tą laiką mirė, išsikėlė kitur, daugelis nebepa-jėgia atsakyti į klausimus – pasiligoję, pra-radę atmintį. Nemažai žmonių iš viso atsi-sako kalbėti: vieniems atsiminimai pernelyg skaudūs, kiti bijo netekti pensijų priedų, tre-ti – vėl būti ištremti ar pakenkti savo vai-kams. Miestuose dar prisideda natūrali bai-mė įsileisti nepažįstamą žmogų. Tai vis ob-jektyvios priežastys, dėl kurių buvo surink-ta mažiau atsiminimų, nukentėjo jų kokybė.

Kaip čia būtų pravertusi valstybinės televizijos ar radijo parama! Trejus metus trunkanti intensyvi apklausa, kurioje dalyvauja visi rajonai ir miestai, tikrai verta, kad gyventojai apie ją būtų informuojami. Žinodami, kad apklausama visa Lietuva, girdėdami tai iš valstybės veikėjų lūpų, žmonės būtų buvę kur kas atviresni ir drąsesni, atsakingiau būtų dirbę atsiminimų rinkėjai. Visa programa būtų tarsi pakylėta į aukštesnį lygį.

Juolab norėtusi padėkoti žurnalistams tų rajonų ir miestų, kur buvo spausdinamos ži-nutės apie LGGRTC rengiamus seminarus, pranešinėjama apie programą per vietinę televiziją. Padėkos žodžių taip pat verti

laikraščiai „Lietuvos aidas“, „Tremtinys“, „Valstiečių laikraštis“ bei jau nustojusi eiti valstybinio radijo laida „Atmintis“.

Atsiminimus rinko įvairių profesijų žmonės: bibliotekininkai, muziejų, savivaldybių, seniūnijų, švietimo darbuotojai, patys politiniai kaliniai ir tremtiniai, bet daugiausia – bendrojo lavinimo mokyklų mokytojai ir moksleiviai. Galima sakyti, kad dalyvavo visos Lietuvos mokyklos. Ši programa sudarė puikias sąlygas ir pilietiškumui ugdyti. Išties sunku įsivaizduoti šiuolaikinį išsilavinusį žmogų, nežinantį net savo šeimos praeities. Pabendrauti su visai kitos epochos žmonėmis gali tik dabartinis jaunimas. Kitos kartos tokios galimybės jau nebeturės.

Deja, ne visi švietimo darbuotojai, mokyklų vadovai ir mokytojai pritarė šiai programai. Nenorinčių šio darbo dirbti argumentai visoje Lietuvoje tie patys: šis darbas esąs papildomas, neapmokamas, kažkieno primestas. O nenorėdami dalyvauti programoje patys, tą galimybę, deja, atėmė ir iš jaunimo, kuriam šis darbas, vyresniesiems padedant ir paskatinant, yra įdomus – tuo įsitikinome. Skriauda ne tik jaunimui – taip pat ir tiems tremtiniams, pas kuriuos niekas neatėjo ir neišklausė. Dėl to prarasta daug vertingos informacijos.

Vis dėlto galima pasidžiaugti, kad šiai programai vykdyti pakako vienminčių, suprantančių šio darbo prasmę ir atidavusių jam daug laiko ir jėgų. Už nuoširdų darbą aktyviausiai programoje dalyvavę darbų koordinatoriai ir atsiminimų rinkėjai apdovanojami LR Seimo, apskričių viršininkų, miestų merų padėkos raštais, o mokyklų, rajonų centrinės bibliotekos, muziejai – vertingomis LGGRTC knygomis. Ne vienas rajonas ar miesto mokykla dar ir atskirai pasikvietė savo rinkėjus ir apklausiamuosius programai aptarti.

Tačiau darbas dar nesibaigia. Į kiekvieną rajoną ir miestą dar reikės sugrįžti: LGGRTC kompiuteryje užregistruotą me-

džiagą reikia kuo skubiau peržiūrėti ir, kol gyvi rašiusieji žmonės, tikslinti – siųsti jiems papildomus klausimus. Štai tada daug ką, kas nepavyko pirmą kartą, dar bus galima ištaisyti: gal atsisakiusieji rašyti žmonės šį kartą parašys, o pas kuriuos nebuvo nuėta – bus apklausti. Kartu bus gražinamos ir perfotografuotos nuotraukos.

Visa tai bus siunčiama ne kiekvienam žmogui asmeniškai, o centralizuotai – per rajonų koordinatorius. Praėjusių metų rudens papildomus klausimus jau gavo Alytaus, Marijampolės ir Utenos apskritys, kur atsiminimai buvo renkami pirmiausia, šių metų kovo mėnesį – Kauno rajonas, netrukus gaus Tauragės ir Telšių apskritys. Ir taip toliau ta pačia seka, kaip buvo renkami atsiminimai.

Labai norėtusi, kad šis darbas būtų tęsiamas, kad tai, kas nuveikta, būtų tik pradžia, paskata toliau domėtis pokario įvykiais mūsų krašte, nuodugniau juos tirti. Gal kas parašys savo rajono ar atskirų jo kaimų ar nors savo šeimos istoriją. Taigi prie tolesnio atsiminimų rinkimo kviečiame prisidėti visokių profesijų, pažiūrų ir amžiaus žmones – tai visų bendras reikalas. Lauksime ir įdomiai apie savo gyvenimą mokančių papasakoti ar muziejams tinkamų daiktų turinčių žmonių adresų.

Jeigu kuriame rajone ar mieste liko kas neapklaustas ar užpildęs tik asmens anketą, bet neatsakęs į klausimų klausimus (ypač vyresnio amžiaus žmonės) – nebus vėlu, jei jie dar parašys. Žmonės gali kreiptis ir tiesiai į LGGRTC centrą (Vilnius, Didžioji g. 17/1). Seminarų jau nebebus, bet kiekvienas, kas dar norėtų rašyti, turėtų žinoti, kad reikia atsakyti į visų klausimų ir anketų visus klausimus.

Sibiro miškuose ar lagerių zonose negalime pastatyti tikrų paminklų; tegul juos atstoja nors tų vietų aprašymai, o antkapinius užrašus – ten buvusių lietuvių sąrašai.

Aldona Juodvalkytė

Meno ir istorijos kryžkelės

Vykdamas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro programą „Menininkai istorijai“, bandoma analizuoti sudėtingo laikotarpio problemas, pasitelkiant į pagalbą pačius istorijos liudytojus – menininkus. Vienas pirmųjų šios programos renginių – 10-ties autorių tapybos darbų paroda „Meno kryžkelės“, 2001 m. spalio mėn. surengta Genocido aukų muziejuje. Ekspozicija išdėstyta netradicinėje erdvėje – kameroje ir niūriuose koridoriuose. Kadangi pati aplinka turi savo istoriją, sukuriama atitinkamas laukas, į kurį patekus atrodo, kad vis grįžti atgal: pro Eduardo Urbonavičiaus „Komunizmo statybų koloną“, kurioje nuasmenintų ir bejėgių žmonių minia eina ten, kur jų niekas nelaukia – tik šaltis ir neviltis, tik skausmas ir kančia, žvelgianti iš Marijos Teresės Rožanskaitės „Tėvo at-

minimo“, tik siaubas, tyrantis Jutos Čeičytės „Laiko grimasoje“. Grįžti atgal pro Aleksandro Vozbino „Stabą“, simbolizuojantį totalitarinės sistemos absurda, pro Valentino Antanavičiaus „Vadus“, tos sistemos kūrėjus, krauju užtvindžiusius pusę pasaulio.

Tame pačiame pasaulyje gyveno visi – kuriantys ir griauinantys, besiaukojantys ir išduodantys. Menininkai irgi niekur negalėjo išsiveržti iš tos aplinkos. Dailininkas Antanas Kmieliauskas prisimena: „Laikas, kuriuo man teko gyventi, nebuvo palankus, bet jis išmokė labai atsakingai žvelgti į tai, ką darome, suprasti ir branginti patikrintas meno vertybes, siekti jų. Mačiau, kaip aplinkui buvo prisitaikoma, pataikaujama. Aš nuoširdžiai tikėjau menininko pareiga: kūriau tai, ką privalėjau kurti, ir nesvarbu, ar tai atitiko tuometinius reikalavimus, ar ne“. Netgi tokiomis aplinkybėmis buvo mąstoma apie kūrybą, kuri tapo Laisvės Viltimi. Parodoje eksponuojami A. Kmieliausko sukurti trijų Laisvės kovotojų portretai – Justino Mikučio, kuris daugeliui to meto kūrėjų buvo tartum dvasinio pasipriešinimo pavyzdys, politinio kalinio ir tremtinio Kazimiero Skebėros, prisiminimų knygos „Jiems reikėjo mūsų kančių“ autoriaus, ir Vilniaus universiteto dėstytojo, politinio kalinio Albino Kentros.

Tos pačios menininkų kartos atstovo – šviesios atminties dailininko Vinco Kisarausko darbai „Galvos“ ir „Aštuonių veidų kompozicija“ byloja apie nepriklausomos asmenybės saviraišką ir išsilaisvinimo siekį.

Gintaro Palemono Janonio „Prisiminimas“ ir „Kartoteka“ – tartum bandymas surinkti žmogaus gyvenimo detales į trapią visumą, nors, anot autoriaus, „skaudūs istorijos lūžiai, rašomi vienareikšmiškais teiginiais, vėliau tampa negyjančiomis žaizdomis.

Kol paprasti prisiminimai žvilga ašaromis, sunku kalbėti apie istorijos meniškumą. Meninė refleksija, atsidūrusi šalia istorinio fakto, ir trikdo, ir gundo. Įsiterpimas į gyvą istoriją visad skaudus, nors užkabintum pačią mažiausią dalelę“.

Tapytojas Vytautas Valius prisimena pirmąjį susitikimą su vyskupu Vincentu Borisevičiumi Telšiuose 1944-aisiais. Tada Vytautui buvo 14 metų. Kitą susitikimą galima pavadinti skaudžia istorijos ir meno sandūra, kai menininkas savo paveikslą „Nukryžiuotasis“ pamatė kameroje, skirtoje vyskupų V. Borisevičiaus, Pranciškaus Ramanausko, arkivyskupų Mečislovo Reinio ir Teofilio Matulionio atminimui. Vyskupas V. Borisevičius iš KGB pastato neišėjo – buvo sušaudytas 1946-aisiais.

Šaudymo kameroje Aloyzo Stasiulevičiaus „Nenugalėtas“ lyg šaukia sugrįžti dar kartą – bet jau prie šv. Kristoforo (aut. A. Stasiulevičius), prie A. Kmieliausko „Pietos“, J. Čeičytės „Žemės paukščio“, kuris lyg žmogaus siela veržiasi aukštyn.

Kitas šios programos renginys – spalio 3 d. Genocido aukų muziejuje surengta diskusija prie apskritojo stalo „Menininkas istorinio lūžio metu“, kurioje dalyvavo meno-

tyrininkai R. Alekna, A. Andriuškevičius, L. Lukošūnienė, R. Rachlevičiūtė, G. Vaitkūnas, istorikai A. Anušauskas, R. Batūra, A. Jakubčionis, D. Kuodytė, E. Peikštenis, menininkai V. Antanavičius, V. Ciplijauskas, A. Kmieliauskas, A. Stasiulevičius, E. Urbonavičius, V. Valius, A. Vozbinas ir žiniasklaidos atstovai – R. Čekutis („Atgimimas“), R. Geleževičius („Laisvoji Europa“), A. Gelžinienė („XXI amžius“), L. Kanopkienė („Kultūros barai“), A. Žemaitytė („Dienovidis“).

Susirinkusieji kėlė klausimus, ar okupuota tauta gali būti radikaliai nonkonformistiška, kalbėjo apie kultūrinę rezistenciją, pilietinę pareigą ir prievartos režimą. Buvo rutuliojamos temos apie socialistinį realizmą, užsakymus ir galimybę rinktis, pareigą ir atsakomybę, neprisitaikymą ir pusiau prisitaikymą, apie dramatizmo paženklintą meną. Nors pokalbio dalyvių nuomonės daugeliu klausimų gerokai skyrėsi, diskusija parodė, kad tema yra aktuali ir įdomi, o paliestos problematikos aptarimui teks dar ne sykį sėsti prie apskritojo stalo.

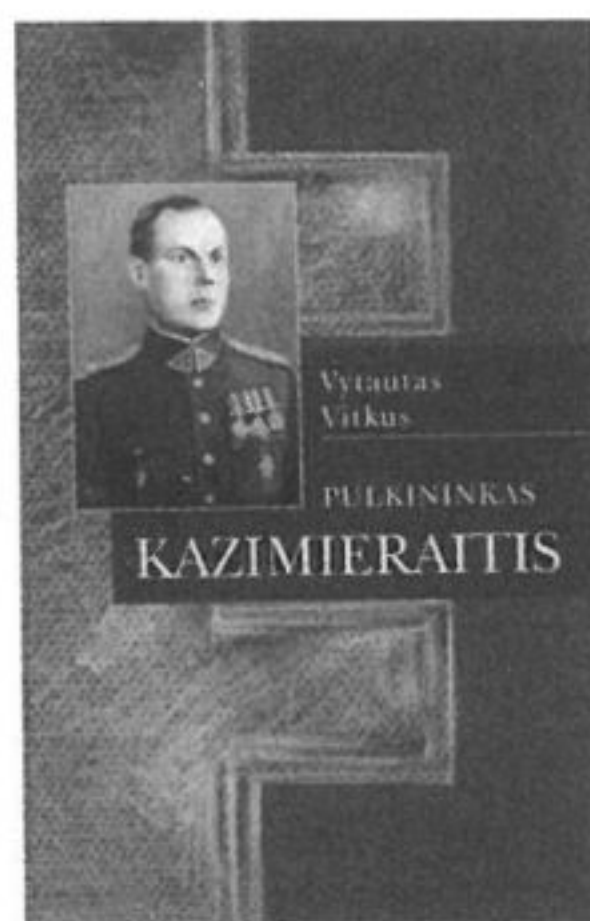
Ona Suncovienė

Minint pulkininko Juozo Vitkaus-Kazimieraičio 100-ąsias gimimo metines

2001 m. gruodžio 18 d. Alytaus miesto teatre buvo paminėtos Pietų Lietuvos partizanų srities vado, Dzūkijos partizanų organizatoriaus ir vienytojo, pulkininko Juozo Vitkaus-Kazimieraičio 100-osios gimimo metinės ir pristatyta jo sūnaus Vytauto Vitkaus knyga „Pulkininkas Kazimieraitis“, kurią išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Lyg tylus rekviem nuskambėjo Alytaus vaikų muzikos mokyklos styginių instrumentų orkestro (vadovė Daiva Martikonytė) atliekami kūriniai. Smuiko melodija nuvinguriavo į J. Vitkaus vaikystės dienas, kai jis, dar būdamas mažas berniukas, pats grieždavo smuiku, nes labai mėgo šį instrumentą. Juozas Jankauskas perskaitė pranešimą apie plk. J. Vitkaus-Kazimieraičio gyvenimą, jo pasirinktą kovos kelią ir moralines nuostatas. LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė savo kalboje pabrėžė parti-

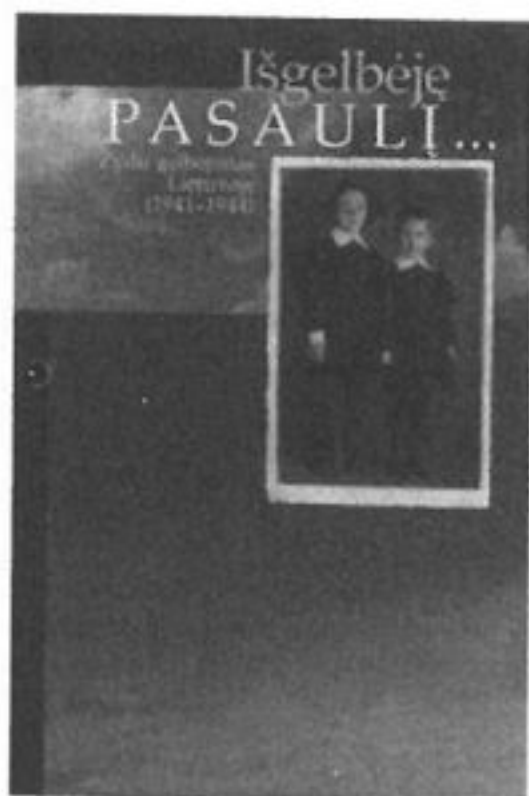
zanų laikyseną ir poziciją sudėtingu Lietuvai istoriniu laikotarpiu, palietė skaudžią išdavystės ir pasiaukojimo temą. Renginyje kalbėjo dabartinis Dainavos apygardos partizanų vadas Kazimieras Savičius, knygos autorius V. Vitkus, buvo perskaitytas J. Vitkaus-Kazimieraičio laiškas, rašytas namiškiams iš Dzūkijos miškų. KASP Dainavos rinktinės savanoriai pagerbė pulkininko J. Vitkaus-Kazimieraičio atminimą garbės

sargyba. Minėjime dalyvavo KASP Dainavos rinktinės vadas plk. lt. Valdas Kiveris, jaunesnysis J. Vitkaus-Kazimieraičio sūnus Rimgaudas Vitkus, LGGRTC leidybos skyriaus vadovė Kazimiera Kalniuvienė, didelis alytiškių būrys, tarp kurių – politinių kalinių ir tremtinių atstovai, savanoriai, kariškiai, mokytojai ir moksleiviai. Pristatyta knyga sulaukė didelio Alytaus miesto visuomenės dėmesio.

Ona Suncovienė

Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944). Sudarė Dalia Kuodytė ir Rimantas Stankevičius, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001, 371 p.

Tai lietuvių išeivių rašinių, prisiminimų, laiškų bei liudijimų apie žydų gelbėjimą Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais rinkinys. Archyvinės medžiagos, saugotos Amerikos lietuvių kultūros archyve (toliau – ALKA) Putname, publikaciją papildė rinkinio sudarytojų parašytas įvadas.

Rinkti žinias apie gelbėtojus pradėta dar 1947–1948 m. Vokietijoje perkeltųjų asmenų stovyklose daugiau kaip du šimtai pabėgėlių užpildė anketas „Ką tamsta žinai apie žydų globą Lietuvoje nacių okupacijos laikais“? Už Atlanto žinių rinkimas ypač suintensyvėjo praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje. Medžiagą rinkti skatino ne akademinis smalsumas. Leidinio sudarytojai įvade ne kartą pabrėžė, jog ji buvo renkama „dažniausiai ginantis nuo kaltinimų spaudoje, kad lietuvių tautai tenka atsakomybė už žydų žudynes karo metu“, jog būtent gynimasis nuo priekaištų paskatinęs „gėrio inventorizaciją“.

Pradėta rinkti ir sisteminti medžiagą, taip pat išgelbėtųjų straipsnius, padėkas bei liudijimus apie gelbėtojus. Atremti kaltinimus ir priekaištus buvo patikėta dr. Domui Jasaičiui ir

kun. Juozui Prunskiui. Jie bei Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas vien 1977 m. gavo beveik 50 laiškų apie Lietuvos žydų gelbėjimą. Nors pradėto darbo baigti nepavyko, tačiau sukaupta literatūra, rankraščiai, laiškai išliko ALKA Putname. Dabar, praėjus daugiau nei dviem dešimtmečiams, juos paskelbė Lietuvos istorijos tyrinėtojai.

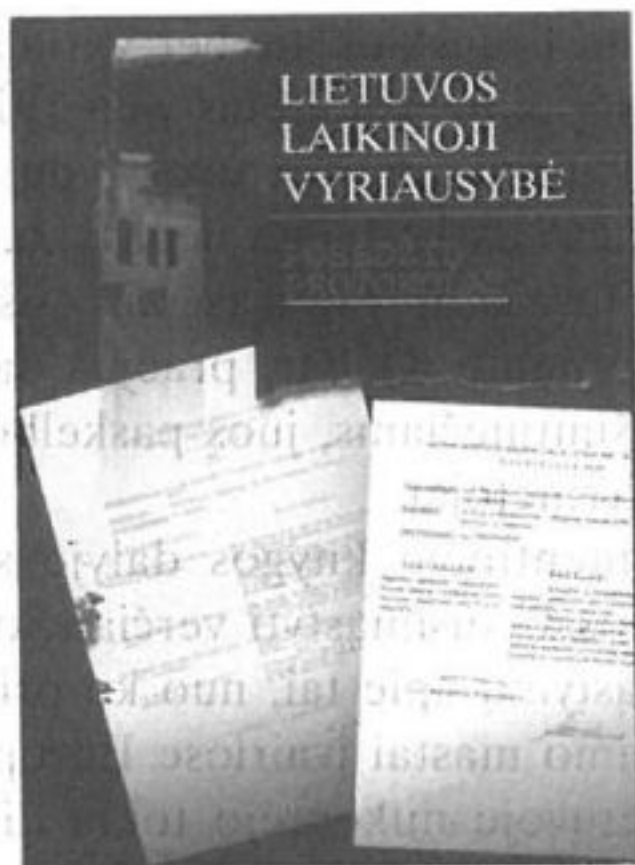
Dokumentinėje knygos dalyje skaitytojas ras įdomios ir susimąstyti verčiančios medžiagos, apmąstymų apie tai, nuo ko priklausė žydų gelbėjimo mastai įvairiose Europos šalyse; kodėl Lietuvoje nukentėjo tokia didelė žydų dalis; kaip buvo gelbėjami žydų vaikai ir kodėl tai padaryti buvo labai sunku, ypač paslėpti berniukus; kokie buvo gelbėjimo motyvai. Labai svarbus ir neabejotinai sulauksiantis komentarų yra Mato (Motiejaus) Janušausko liudijimas apie tai, kas pirmomis karo dienomis darėsi Kauno VII forte. Kai kurie tekstai atskleis vidinį konfliktą tarp sistemos ir oficialios pareigūno pozicijos iš vienos pusės bei individualios jo, kaip žmogaus, laikysenos – iš kitos, t. y. kaip pavieniai asmenys, vokiečių civilinės valdžios pareigūnai ar holokausto akiu vaizdoje oficialiai tylinčios Katalikų Bažnyčios hierarchai prie žydų gelbėjimo prisidėjo kaip individai.

Skaitant įžanginę dalį vieniems į akis galbūt kris lietuvių ir žydų skirstymas į „mus“ ir „juos“ (per knygos pristatymą kalbėjusi Irena Veisaitė pažymėjo, kad perskaičius įvadą liko įspūdis, jog leidinio sudarytojai vis dar ginasi), kiti pasiges platesnių komentarų (publikuojamuose tekstuose nepakomentuoti liko ne vienas ginčytinas teiginys).

Paskelbta medžiaga kaip šaltinis bus naudinga tiems, kurie domisi lietuvių ir žydų santykių problematika, tyrinėja įvairius holokausto aspektus. JAV rasta medžiaga taip pat leis patikslinti bei papildyti Valstybinio Vilniaus Gano žydų muziejaus turimus duomenis apie žydų gelbėtojus.

Valentinas Brandišauskas

Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai. Parengė Arvydas Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001, 183 p.

Tai atskiru leidiniu išleisti Lietuvos laikinosios vyriausybės (toliau – LV) posėdžių protokolų tekstai.

Ilgai manyta, jog vyriausybės veiklą atspindintys dokumentai greičiausiai dingo karo metais, pateko į kieno nors privatų archyvą ar pan. Tačiau jie, laimei, prieš daugiau kaip du dešimtmečius buvo atiduoti tuometinei Respublikinei bibliotekai (dabar – Nacionalinė M. Mažvydo biblioteka).

Lietuvos archyvuose buvo išlikusios ištraukos iš pavienių vyriausybės posėdžių protokolų, kai kurie įstatymai, įsakai, instrukcijos, nutarimai. Civilinės vokiečių valdžios metais buvo išleistas ir atskiras leidinys – vyriausybės norminių aktų sąvadas. Dokumentai atskleidė vyriausybės veiklos efektyvumą, jos politinę orientaciją, ekonominės-socialinės politikos gaires; išlikę tekstai iš principo leido identifikuoti visos vyriausybės, kartais ir pavienių jos narių vertybines orientacijas, nusakyti jos veiklos prioritetus.

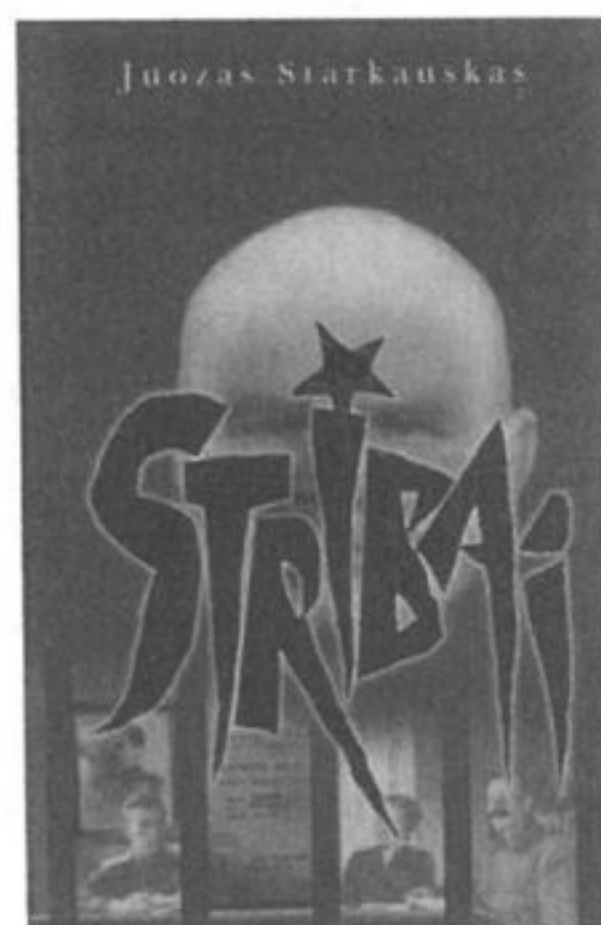
Visgi medžiagos fragmentiškumas atvėrė kelią daugybei spekuliacijų kai kuriais vyriausybės veiklos klausimais, ypač bene kontroversiškiausiu, t. y. apibūdinant jos požiūrį į Lietuvos žydus bei jų likimą. Daugiausia, ir ne vieną dešimtmetį, diskutuota apie LV pritarimą steigti žydų koncentracijos stovyklą Kaune ir „Žydų padėties nuostatų“ autorystę bei autentiškumą. Prognozė, jog rasti dokumentai pagaliau padės užbaigti besitęsiančius ginčus, nepasitvirtino.

Daugiau aiškumo kai kuriems rinkinio tekstams būtų suteikęs išsamesnis įvadas: būtent čia

vertėjo plačiau aptarti ir minėtus nevienareikšmiškai vertinamus vyriausybės nutarimus, pasidomėti dokumentų išlikimo bei patekimo į biblioteką istorija. Tokio pobūdžio leidinyje būtina preciziškai laikytis archeografijos taisyklių. Vertėjo pagalbوتي ir apie bendrą LV bei Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto veiklą atspindinčių dokumentų rinkinį.

Valentinas Brandišauskas

Juozas Starkauskas, *Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001, 615 p.

Šia monografija autorius tęsia tyrimus apie pokario (1944–1953 m.) laikotarpio sovietinių okupacinių represinių struktūrų veiklą Lietuvoje, nukreiptą prieš laisvės kovotojus bei civilius šalies gyventojus.

Tai jau antrasis J. Starkausko darbas šia tema. Prieš tai LGRT Centras išleido šio autoriaus monografiją „Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 m.“ Pasak autoriaus, svarbiausias šių darbų tikslas – parodyti, kas ir kaip pokario metais kovojo su Lietuvos partizanais bei įtvirtino okupacinį režimą.

Knygos autorius daugiausia rėmėsi buvusių represinių struktūrų, t. y. KGB ir MVD bei buvusio komunistų partijos CK archyvo, dokumentais. Nors duomenų šiuose archyvuose nemažai, tačiau yra žinoma, kad net 16 tūkst. sribų asmenų bylų išvežta į Rusiją, be to, dar 1952 m. didelę dalį su sribais susijusių dokumentų sunaikino patys čekistai. Kita vertus, tiek komunis-

tų partijos, tiek čekistų dokumentai yra gana tendencingi, duomenys juose dažnai iškraipyti. Dar labiau iškreiptos tuose dokumentuose dėstomos teorijos ir išvados, tad J. Starkauskui teko pasiremti ir buvusių partizanų bei jų rėmėjų prisiminimais, išleistais jau kitose knygose.

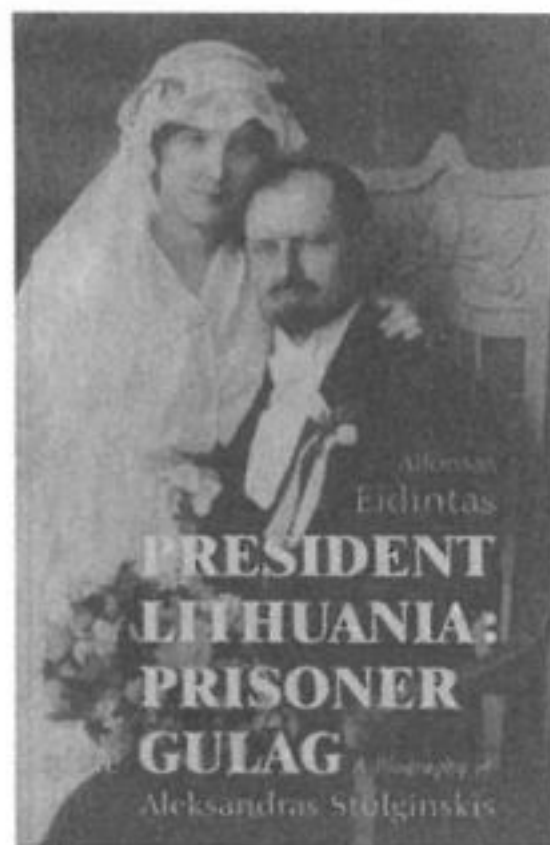
Knygą sudaro dvi dalys. Pirmojoje gvildenamas sribų būrių formavimas bei jo ypatumai, antrojoje – sribų veikla ir jos padariniai. Vienas nemažas skyrius su poskyriais skirtas ginkluotų aktyvistų bei kitoms ginkluotoms grupėms, kurios savo sudėtimi ir tikslais yra artimos sribams. Taip pat mėginta patyrinėti ir pokario sovietinės milicijos veiklą; tais laikais milicija ne tiek kovojo su kriminaliniais nusikaltėliais, kiek su okupantų politiniais priešais. Įdomu tai, kad, pasak autoriaus, nebuvo rasta nė vieno dokumento, įgaliojančio milicininkus padėti sribams, nors yra žinoma, kad pokario kovose žuvo ne mažiau nei 500 milicininkų.

J. Starkauskas knygoje daro išvadą, kad „sribai lemti partizaninio karo baigties negalėjo pirmiausia todėl, kad dauguma jų buvo nekovingi, gana bailūs, prastai apmokyti karybos. Antra, puldami partizanus pagal vadinamuosius agentūrinius duomenis, t. y. tiksliai ar bent apytiksliai žinodami, kur partizanus galima surasti, čekistai visuomet pasitelkdavo vidaus kariuomenę. Tokioms operacijoms sribai būdavo kviečiami tik tada, kai šalia nebūdavo kariuomenės...“

Apibendrinamas savo tyrinėjimus autorius teigia, kad „sribai buvo viena iš tų mūsų žmonių grupių, kurie, net su ginklu rankoje padėję okupantams, daug prisidėjo prie mūsų visuomenės skaidymosi ir supriešinimo. Apie kiekvieną sribą, jo šeimą, net gimines ir kaimynus susidarydavo krikščioniškos vertybės priešiško žmonių sambūris, kuris ilgainiui, remiamas okupacinės valdžios, vis plėtėsi... Stribizmui yra būdingas pavydas, godumas, pagieža, šmeižimas, įtūžis... Stribizmo bacilos mūsų visuomenėje gajos, tad nėra ko stebėtis, kad išsikerojo tiek daug ydų, kurios mus smaigia ir trukdo daugumai mūsų piliečių ir kartu mūsų valstybei tvirtai atsistoti ant kojų“.

Ričardas Čekutis

Alfonsas Eidintas, *President of Lithuania: Prisoner of the GULAG (A Biography of Aleksandras Stulginskis)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001, 392 p.

Dr. A. Eidinto anglų kalba išleistoje knygoje, kuri daugiausia yra skirta užsienio skaitytojams, pirmą kartą atspindėta pirmojo Lietuvos prezidento Aleksandro Stulginskio biografija.

A. Stulginskis pats patyrė visus išbandymus bei sunkumus, kurie buvo skirti ir mūsų valstybei – Pirmąjį pasaulinį karą ir po jo sekusią vokiečių okupaciją, sovietinę okupaciją po Antrojo pasaulinio karo, tremtį į Sibiro lagerius bei sovietinį kalėjimą nuo 1941 iki 1954 m. Per stebuklą likęs gyvas Sibiro GULAG'uose, pirmasis Lietuvos prezidentas patyrė daug pažeminių, grįžęs į jau sovietizuotą Lietuvą. Jis buvo izoliuotas nuo visuomenės ir nuolat sekamas KGB agentų.

Rašydamas šią knygą, A. Eidintas daugiausia rėmėsi buvusiam KGB archyve esančia A. Stulginskio asmens byla, taip pat kitais šaltiniais, iš kurių bene reikšmingiausias būtų A. Stulginskio dienoraštis, rašytas dar Sibiro lagerių laikais. Nemažai duomenų apie prezidentą rasta ir A. Stulginskio laiškuose savo žmonai Onai, taip pat kalėjusiai Sibiro lageriuose. Visa ši korespondencija, kaip ir A. Stulginskio rašytiniai prisiminimai, išsilaikė išeivijos šeimyniniuose archyvuose bei Lietuvių tyrimų centre Čikagoje, JAV.

Ši biografinė knyga ypač reikšminga užsienio tyrinėtojams, besidomintiems Lietuvos naujųjų laikų istorija. Joje jie ras ne vien prezidento gyvenimo faktus, bet ir visą to laikotarpio Lietuvos vidaus bei užsienio politikos chronologiją.

Ričardas Čekutis

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA
2000–2001
NR. 7–10

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozapas Romualdas Bagušauskas

Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais, 2001, 2(10), p. 62–90.

The Contribution of Foreign Radio Stations to Nation's Struggle for Freedom during the Years of Soviet Regime, 2001, 2(10), p. 91.

Juozas Banionis

Belgrado susitikimas: Lietuvos laisvinimo lūkesčiai, 2000, 1(7), p. 58–71.

Meeting in Belgrade: Lithuania's aspirations for liberation, 2000, 1(7), p. 71.

Arūnas Bubnys

Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944), 2000, 2(8), p. 42–54.

The Activities of the 2nd and the 252nd Police Battalions between 1941–1944, 2000, 2(8), p. 55.

Arūnas Bubnys

Penktasis lietuvių policijos batalionas (1941–1944), 2001, 1(9), p. 44–50.

The 5th Battalion of the Lithuanian Police (1941–1944), 2001, 1(9), p. 50.

Arūnas Bubnys

Lietuvių policijos batalionai Pskovo srityje ir Kurše: 13-asis ir 10(256)-asis batalionai (1942–1945), 2001, 2(10), p. 31–43.

Lithuanian Police Battalions in Pskov Region and in Kuršas: the 13th and 10(256)th (1942–1945), 2001, 2(10), p. 43.

Daiva Dapkutė

Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje, 2000, 1(7), p. 14–44.

The Role of the Resistance Union of Lithuania in the Issue of Freedom for Lithuania, 2000, 1(7), p. 44.

Bernaras Ivanovas

Chiune (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939–1940 m. probleminiai aspektai, 2001, 1(9), p. 7–14.

Problematic Aspects of the Activities of Chiune (Sempo) Sugihara in Kaunas in 1939 and 1940, 2001, 1(9), p. 14.

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinė tarnyba Antrojo pasaulinio karo metais Europoje, 2000, 1(7), p. 7–13.

The Activities of the Lithuanian Diplomatic Corps in Europe during World War II, 2000, 1(7), p. 13.

Laurynas Jonušauskas

S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1946–1947 m., 2000, 1(7), p. 45–57.

The Relation Ship between Stasys Lozoraitis and the VLIK in 1946–1947, 2000, 1(7), p. 57.

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje 1940–1960 m., 2000, 2(8), p. 56–66.

Diplomatic Representation of Lithuania in France during the 1940–1960, 2000, 2(8), p. 66.

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) santykiai 1950–1955 m., 2001, 1(9), p. 51–67.

The Relationship between the Head of the Lithuanian Diplomatic Service, Stasys Lozoraitis, and the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania between 1950 and 1955, 2001, 1(9), p. 68.

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Prancūzijoje septintajame dešimtmetyje. Krizė, 2001, 2(10), p. 92–101.

Diplomatic Representation of Lithuania in France in the 1970. The Crisis, 2001, 2(10), p. 101.

Dalia Kuizinienė

Rezistencijos tema Alg. Landsbergio, V. Alanto ir V. Ramono kūryboje, 2000, 1(7), p. 72–86.

The Theme of Resistance in the Writings of Algirdas Landsbergis, Vytautas Alantas and Vincas Ramonas, 2000, 1(7), p. 87.

Natalija Lebedeva

Lenkijos ir Baltijos šalių gyventojų trėmimas į SSRS 1939–1941 m.: panašumai ir skirtumai, 2001, 2(10), p. 7–16.

The Deportation of the Polish and Baltic Population to the USSR in 1939–1941: its Regionals Specifics, 2001, 2(10), p. 16.

Nijolė Maslauskienė

Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio–gruodžio mėn., 2000, 2(8), p. 7–41.

The Purge of Civil Servants in Soviet Occupied Lithuania between June–December 1940, 2000, 2(8), p. 41.

Nijolė Maslauskienė

Lietuvos tautinių mažumų įtraukimas į LSSR administraciją ir sovietinės biurokratijos tautiniai santykiai 1940–1941 m., 2001, 1(9), p. 15–42.

The Involvement of Ethnic Minorities in the Administration of the LSSR and the Ethnic Relations in Soviet Bureaucracy between 1940 and 1941, 2001, 1(9), p. 43.

Petras Stankeras

Aukščiausioji vokiečių SS ir policijos vadovybė Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 m., 2001, 2(10), p. 17–30.

The Highest German SS and Police Authorities in the Lithuanian General Region in 1941–1944, 2001, 2(10), p. 30.

Rimantas Zizas

Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944), 2001, 2(10), p. 44–61.

Local Defence (Self-Defence) in Lithuania during the Nazi German Occupation (1941–1944), 2001, 2(10), p. 61.

**KONFERENCIJOS –
CONFERENCES****Arvydas Anušauskas**

„Genocido“ sąvoka Lietuvos istorijoje, 2001, 2(10), p. 105–108.

Česlovas Bauža

Politinių terminų ir sąvokų konvekcionallumo prielaidos tiriant komunistinio režimo Lietuvoje istoriją, 2001, 2(10), p. 122–125.

Vytautas Berenis

Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos, 2001, 2(10), p. 115–118.

Arūnas Bubnys

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai, 2000, 1(7), p. 109–112.

Zenonas Butkus

Vokietijos ir SSRS diplomatinis bendradarbiavimas Baltijos šalyse 1920–1940 m., 2000, 2(8), p. 68–72.

Algirdas Gaižutis

Įvadinės pastabos, 2001, 1(9), p. 70.

Magnus Ilmjäru

Estijos užsienio politika 1939–1940 m., 2000, 2(8), p. 89–95.

Algirdas Jakubčionis

Antroji okupacija – reokupacija, 2001, 2(10), p. 119–121.

Sigitas Jегelevičius

Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos, 2000, 1(7), p. 113–121.

Karlis Kangeris

Baltijos vokiečių „repatriacija“ po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtų planų įgyvendinimas?, 2000, 1(7), p. 101–107.

Algimantas Kasparavičius

Molotovo-Ribbentropo slaptųjų protokolų prielaidos ir ištakos (1922–1932), 2000, 2(8), p. 73–88.

Algis Kasperavičius

Kolaboravimas: chronologinės ribos, 2001, 1(9), p. 85–90.

Vanda Kašauskienė

Lietuvos visuomenės pastangos 1987–1990 m. pripažinti niekiniu Molotovo-Ribbentropo paktą, 2000, 2(8), p. 107–114.

Natalija Lebedeva

VKP(b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas, 2000, 1(7), p. 89–100.

Dietrich A. Loeber

Molotovo-Ribbentropo pakto padariniai nepriklausomybę atkūrusiai Lietuvai tarptautinės teisės požiūriu, 2000, 2(8), p. 115–118.

Joachim Tauber

Hitlerio-Stalino pakto priežastys ir padariniai, 2000, 2(8), p. 96–106.

Vytautas Tininis

„Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste, 2001, 1(9), p. 71–78.

Liudas Truska

Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu, 2001, 1(9), p. 79–84.

Justinas Žilinskas

„Genocidas“ – sąvokos traktuotė Lietuvoje ir užsienyje, 2001, 2(10), p. 109–114.

**IŠ ARCHYVŲ –
FROM THE ARCHIVES****Arvydas Anušauskas**

Partizanai apie atmintį ir sovietinį palikimą, 2000, 2(8), p. 139–142.

Lietuvos grupės Helsinkio pasitarimo Baigiamojo akto nutarimams remti dokumentas Nr. 17, 2000, 1(7), p. 169–173.

Stasys Knezys

Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m., 2000, 1(7), p. 122–168.

Dalia Kuodytė

Vieno dokumento istorija ir ne tik..., 2000, 2(8), p. 135–138.

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS' RESEARCH

Agnė Fabijonavičiūtė

Lietuvių gyventojų pabėgimai ir mėginimai ištrūkti iš Sovietų Sąjungos, 2001, 2(10), p. 130–159.

Cases and Efforts to Escape from the Soviet Union by Lithuanians, 2001, 2(10), p. 160.

Mindaugas Žiūkas

KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje, 2000, 2(8), p. 119–133.

The KGB Actions against School Students of Vilnius City in the Early Eighties, 2000, 2(8), p. 134.

Mindaugas Žiūkas

LSSR KGB tardymo izoliatorius 1959–1991 m., 2001, 1(9), p. 91–117.

The LSSR KGB Interrogation Cells between 1959 and 1991, 2001, 1(9), p. 117.

KRAŠTO LAISVĖS KOVOS, ATMINTINOS VIETOS – REGIONAL STRUGGLE FOR FREEDOM, MEMORIAL PLACES

Vytenis Almonaitis

Lietuvos laisvės kovų paminklai. Tauragės kraštas, 2000, 1(7), p. 198–208.

Vytenis Almonaitis, Junona Almonaitienė

Lietuvos laisvės kovų paminklai, 2001, 1(9), p. 134–151.

Nijolė Žemaitienė

Partizaninis pasipriešinimas antrajai sovietinei okupacijai Pandėlio apylinkėse, 2000, 1(7), p. 174–197.

Nijolė Žemaitienė

Pagrindinės jaunimo organizacijos Pandėlio vidurinėje mokykloje, 2000, 2(8), p. 143–156.

Nijolė Žemaitienė

II dalis. Pagrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, 2001, 1(9), p. 118–133.

RECENZIJOS – REVIEWS

Valentinas Brandišauskas

Abejotinas „frontininkų“ pasirinkimas, arba apie eilinę A. Liekio „monografią“ (Algimantas Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941 06 22–08 05)*, Vilnius, 2000, 428 p.), 2000, 2(8), p. 157–173.

Arūnas Bubnys

Atsakymas ponui H. Kudreikiui, 2001, 2(10), p. 176–177.

Henrikas Kudreikis

2-asis savisaugos batalionas. Faktai ir šmeižtai (Arūnas Bubnys, „Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8)), 2001, 2(10), p. 174–175.

Liudas Truska

Kai į istoriją žiūrima pro Holokausto prizmę (Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, 208 p.), 2001, 1(9), p. 152–163.

Liudas Truska

Kita versija (Dalia Kuodytė, „Vieno dokumento istorija ir ne tik...“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8)), 2001, 1(9), p. 164–167.

Liudas Truska

1941 m. Birželio sukilėliai – tautos didvyriai ar nacių agentai? (1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys. Sudarė Valentinas Brandišauskas. Lietuvos gyventojų genocido rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2000, 380 p.), 2001, 2(10), p. 161–173.

**NEDOKUMENTUOTA ISTORIJA –
UNDOCUMENTED HISTORY**
Elena Moncevičiūtė-Eringienė

Vardan Lietuvos, 2001, 1(9), p. 168–175.

**KONKURSO „LIETUVOS KOVŲ
UŽ LAISVĘ, KARIUOMENĖS
BEI NETEKČIŲ ISTORIJA“
NUGALĖTOJŲ RAŠINIAI**
Inga Čepėnaitė

Sausio 13-oji – Lietuvos dvasios pergalė, 2001, 1(9), p. 182–187.

Giedrė Dambrauskaitė

Tavo siela – mums tvirtovė, 2001, 1(9), p. 188–191.

Kristina Garalevičiūtė

Vėliava, 2001, 2(10), p. 195–198.

Agnė Kadzevičiūtė

Negandų paženklinta žemė, 2001, 1(9), p. 177–181.

Milda Navickaitė

Mano gyvenimo žvaigždė, 2001, 2(10), p. 199–200.

Agnė Petrauskaitė

Priesaika gyventi laisvai, 2001, 2(10), p. 179–194.

IN MEMORIAM

Nijolė Alfonsa Gaškaitė-Žemaitienė, 2000, 2(8), p. 174–177.

KRONIKA – CRONICALS**Valdas Norkūnas**

Renkami atsiminimai, 2000, 1(7), p. 209–210.

Valdas Norkūnas

Pokario istorija jaunimui, 2000, 2(8), p. 178–180.

Ona Suncovienė

Su pokario istorija jaunimas susipažįsta stovyklose, 2001, 2(10), p. 205–206.

Rūta Trimonienė

Paminklas Prisikėlimo apygardos partizanų žūties vietoje Daunoravos miške, 2000, 2(8), p. 180–182.

Rūta Trimonienė

Didžiosios Kovos partizanų apygarda, 2001, 1(9), p. 192–197.

Rūta Trimonienė

Didžiosios Kovos partizanų apygarda, 2001, 2(10), p. 201–204.

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos specialistas*

EGIDIJUS JASELIŪNAS

Istorijos mokslų magistras

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC programos koordinatorius

LINAS TATARŪNAS

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentas

RIMANTAS ZIZAS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslinis bendradarbis*

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-2001 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.tdd.lt/genocid/

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-2) 791 033

Telefonai: (370-2) 791 036, (370-2) 791 038

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2002, 1(11)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkanienė*
Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*
Maketavo *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2015. 2002 03 15. 12 sp. I. Užs. Nr. 44
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino UAB „Leidybos centras“, A. Strazdelio g.1, LT-2600

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Egidijus Jaseliūnas

PERIODINĖS

SAVILAIIDOS FORMAVIMASIS:

SOVIETINIO DISIDENTIZMO

REIŠKINYS IR LIETUVOS

KATALIKIŠKASIS

JUDĖJIMAS

Juozas Banionis

MADRIDO KONFERENCIJA:

AKTYVINAMAS LIETUVOS

LAISVĖS BYLOS KĖLIMAS

Juozas Starkauskas

APIE DAR VIENĄ

STALININIO LAIKOTARPIO

TERORO ORGANĄ –

TROIKAS IR PETIORKAS

Rimantas Zizas

ŽUDYNIŲ KANIŪKUOSE

PĖDSAKAIS
